

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

BERZÉVICZY ALBERT ÉS BEÖTHY ZSOLT

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA.

SZÁZÖTVENÖTÖDIK KÖTET.

(439. 440. 441. SZÁM)

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1913.

TARTALOM.

CDXXXIX. SZÁM.

	Lap
GRÓF ANDRÁSSY GYULA KÜLPOLITIKÁJA. — Wlassics Gyulától	1
A SZÍNHÁZI ÉV TÖRTÉNETÉBŐL. — Alexander Bernáttól.	32
BEZERÉDJ LÁSZLÓ. (I). — Bezerédj Istvántól	69
DACIA MEGDŰLÉSÉNEK TÖRTÉNETE. (IV). — Téglás Gábortól	96
A KOMOR MESSZESÉGBE. — Elbeszélés. — Andrejev Leonid után, Sz. L.-től	124
KÖLTEMÉNYEK. — <i>Isten fája</i> . — Léway Józseftől. — FERENCZI ZOLTÁN- NAK. — Magda halálakor. — Jakba Ödöntől	142
MUSEUM ÉS TUDOMÁNY. — Hekler Antaltól.	146
SZEMLE: 1. Kiállítások: <i>Erzsébet királyné emlékművének pályá mun- kái</i> . — <i>A magyar képzőművésznők Egyesületének kiállítása</i> . — D.-től	154
ÉRTESÍTŐ: <i>Két novellás könyv</i> . — (Lampérth Géza: <i>Beszélgetés a házas- ságról és egyéb elbeszélések</i> . — Kóbor Tamás: <i>Furcsa tragédiák</i>). — r. r.-től.	157

CDXXXX. SZÁM.

A KÖZIGAZGATÁS REFORMJÁRÓL. — Návay Lajostól	161
BATSÁNYI JÁNOS. — Császár Elemértől	192
RENAISSANCE-PHILOSOPHIA. — Szemere Samutól	216
BEZERÉDJ LÁSZLÓ. (II). — Bezerédj Istvántól	243
NÉGY NAP. — Elbeszélés. — Garsin W. M. után, oroszról. — S. től.	270
KÖLTEMÉNYEK: <i>Látogatás</i> . — Vargha Gyulától. — <i>Giordano Bruno költeményeiből</i> . — Szemeréné Horvát Renéetől	283
EGY MAGYAR NŐ ÉLETE AZ EMIGRATIÓBAN. — Rombauer Róberttől	286
SZEMLE: <i>Hebbel Frigyes</i> . — Barabás Ábeltől	299
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Calderón</i> . — (Marceliso Menéndez y Pelayo: <i>Calderon y su teatro</i>). — Elek Oszkártól.	
2. <i>A psychologia a létért való küzdelemben</i> . — (W. Wundt: <i>Die Psychologie in Kampf um Dasein</i>). — Kornis Gyulától.	
3. <i>Népszerű dendrologia</i> . — (Ernst Graf Silva Tarouca: <i>Unsere Freiland-Laubgehölze</i>). — T. Gy.-től	305

A KÖZIGAZGATÁS REFORMJA. (I.) — Gróf Andrássy Gyulától	321
ZRÍNYI KATA. — Takáts Sándortól	335
BEZERÉDJ LÁSZLÓ (III.). — Bezerédj Istvántól	369
JÁNOSI GUSZTÁV EMLÉKEZETE. — Voinovich Gézátlól	395
BIZÁNCZ UTOLSÓ TÖRTÉNETÍRŐI. — Darkó Jenőtől	423
A KIRÁLYFI. — Elbeszélés. — Jókay Lajostól	436
KÖLTEMÉNYEK: Október. — Csata után. — Somló Sándortól. — Károly király tengeri útja. — Edenhall csillaga. — Uhland után németből, — Wigand Jánostól	456
SZEMLE: 1. A héthársi templom négyszáz éves emlékünnepe. — Berze- viczy Alberttől	
2. Idősb Szinnyei József (1830 márcz. 18 — 1913 aug. 9.). — Kéki Lajostól	
3. A Tatra fejlesztése. — T-i-től.	463
ÉRTESÍTŐ: 1. Jakab Ödön újabb prózai művei. — (Jakab Ödön: Déli- báb. — A pásztói pap.) — Papp Ferencztől	
2. Angol írókról. — (S. J. M. Suddard: <i>Studies and Essays in English Literature.</i>) — Rózsa Dezsőtől	473

GRÓF ANDRÁSSY GYULA KÜLPOLITIKÁJA.

Wertheimer Ede a két utolsó kötet közrebocsátásával befejezte gróf Andrássy Gyuláról és koráról írt nagy munkáját. Ennek első kötetről én számoltam be e folyóirat olvasóinak. Készséggel tanulmányoztam az új adatokban gazdag mű befejező részét is. De csaknem meglepetve láttam, hogy a mikor történetet olvasok, tulajdonképen a mai kor problémájával, ennek hajtóerőivel találkozom. Andrássy gróf keleti politikájának nemcsak történeti, hanem a legnagyobb mérvben oly actualis jelentősége van, hogy a történeti eseményekben, de főleg Andrássy diplomatiái működésében akaratlanul is a mai keleti politikánk kritikájához is bőséges adatokat találunk. A balkánproblema volt Andrássy korában is napirenden, mint ma. Akkor is, mint ma, azon fordult meg Európa békéje, hogy a kettős monarchia miként tud megértésre jutni Oroszországgal. Ma is, akkor is létérdekeinket kellett biztosítanunk a feltornyosuló veszélyek ellen. Akkor is az volt a vezérlő eszme, ha az európai török birodalom felbomlanék: nem szabad a Balkánon megengedni nagy szláv állam alakulását. Akkor is, ma is abban volt a veszély, hogy a balkán-államok esetleg az orosz panslavis-mus eszközeivé válnak.

Ez a hozzánk közel eső korszak különben is gazdag oly világtörténeti eseményekben, melyek hosszú időre irányt szabnak az európai hatalmak csoportosulásának, sőt e csoportok mai külpolitikájának is.

Erre a korszakra esik, hogy a kettős monarchia vezető szerephez jutott a Keleten és nem engedte megvalósulni az orosz politikának azt a folyton ápoltt törekvését, hogy Oroszország egyenesen Európa megbízásából gyakorolhas-

son a Balkánon protectori hatalmat. Gyakori fejedelmi találkozások, különösen a reichstadti entree, az 1877. évi január 15-iki titkos conventio, az orosz-török háború, a sanstefanói béke, a berlini congressus, Bosznia és Herzegovina occupatioja, a német-osztrák-magyar szövetség ennek a korszaknak kimagasló mozzanatai. A kor történetének érdekességét csak növeli, hogy az események hátterében két oly lángeszű államférfiú együttműködése domborodik ki, mint Bismarck és Andrassy. Az értékmérést a két államférfiú között izléstelennek tartanám. Az együttműködő nagyelemek fajsúlyát a maguk egészében és saját tetteiken át kell megállapítani. Ez azonban nem zárja ki, hogy a két kimagasló egyéniségről, kik oly sok világtörténeti eseménynek együttesen voltak tényezői, együtt is ne szóljunk, legalább személyes viszonyukról és azokról a személyes tulajdonságokról, melyek a két nagy elmének, a két nagy léleknek hasonló jellemző elemei.

Mindketten őszintén nagyrabecsülték egymást. Bismarck a német birodalmi gyűlésen barátjának nevezte Andrassyt, «a ki neki mindig megmondja az igazat és a kinek ő is mindig igazat mond». Bismarck szilárdan épített Andrassy minden ígéretére. Andrassy is teljesen számíthatott Bismarckra. Bismarck nem egyszer mondta, hogy Schwarzenberg herczegen kívül rokonszenvesebb államférfiúval még nem találkozott. Bismarck jól ismerte azt a nagy hatást, melyet Andrassy már miniszterelnöki minőségében a kettős monarchia külpolitikájára gyakorolt. Tudta, hogy jórészen ő akadályozta meg Beust kedvencz eszméjét, a revanche-politikát és ő terelte már Beust utolsó idejében Németország felé a monarchia külpolitikáját. A bécsi német nagykövetség pedig már elég gyakran értesítette Bismarckot, mennyire óhajtja Andrassy, hogy a kettős monarchia és a Német-birodalom között a legjobb viszony fejlődjék ki. Bismarck és Andrassy a politika nagy irányvonalában sohasem küzdöttek egymás ellen. Sőt a nagy történeti súlyú feladatokat egyik sem tudta volna a másik közreműködése nélkül úgy megoldani, miként megoldta. Lehetetlen meg nem látni a sok rokon vonást a két

vezető államférfiú értelmi és erkölcsi jellemében. Ábrándok, elérhetlen ideologia távol állott mindegyiktől. Reálpolitikusok voltak lelkük, értelmük egész erejével. Nem könyveken át nézték a politika mozgó világát. Egyik is, másik is éles gúnynyal ostromozta a könyvpolitikának doctrinairismusát. Mindketten a történelmi méretű egyéniség nagy tulajdonságaival megáldva a legtanulságosabb könyvből, az élet gazdag tapasztalatainak tárházából szerezték bölcsességüket és tisztalátásukat. Bismarckot vadon felnőtt autodidactának nevezgették és hasonló tartalmú jelszavakat röpitettek világga Andrassy ellen már itthon is, de különösen akkor, mikor bevonult a Ballplatzra a Kaunitzok, a Metternichek helyére. Pedig kevesen voltak, kik az igazi tudomány hatalmát úgy átéreztek és a szellemi élet nagy megnyilvánulását oly magas fokra helyezték volna, mint e két államférfiú. Csak az úgynevezett professor-politika fontoskodásait, a prókátor-politika szörszálhasogatásait és a czéhibeli diplomacia üres alakiságait és nagyképű «pose»-ait nem méltányolták.

A diplomacia feladatát is szélesebbre vonták, mint udvarok és előkelő salonok hangulatának kifürkészését. Nemzetek, népek lelkének megismerését tartották a modern diplomacia elsörendű feladatának. Mindketten a kül- és belpolitikában egyaránt a nagy irányvonalak útján érezték magukat biztosan. A részleteket szívesen átengedték másoknak. A kitűzött és elérhető czélt mindegyik tisztán látta maga előtt. Érett, sőt tépelődésig fokozódó megfontolás előzte meg mindegyiknél az elhatározást, de az elhatározott és kitűzött czélhoz a merészségig emelkedő határozottsággal ragaszkodtak. Politikájuk végcéljait időelőtt sohasem tárták fel. Még fejedelmeikkel szemben sem. Itt is, ezek előtt is a magasabb értelemben vett «étappe» politikát gyakorolták. Ha akár Bismarck, akár Andrassy az első étappe előtt feltárta volna az első lépés végcélját: alig érhettek volna el a kívánt és tisztán kitűzött czélt. Bismarck nem alapította volna meg a Német-birodalmat. Császári koronát sem szerezhetett volna királyának, ha uralkodója előtt már Schleswig-Holstein vagy Königrätz

után feltárja határozottan kitűzött végcélját. De a sadowai vereség után a bécsi előkelő körökben felburjánzott revanche-politika sem simulhatott volna el, nem lépett volna a hármas császárszövetség helyébe a német-osztrák-magyar szövetség, mely később a mai hármas szövetséggé bővült ki, ha Andrassy a határozott célhoz vezető állomások legelején már a végcélokat tárta volna fel. Még parlamenti szereplésükben is sok közös vonás van. Egyik sem volt a szónak közönségesen elfogadott értelmében nagy szónok. Mindegyiknél a nagy beszédek tartása már előzetes nagy lelki emótiókkal járt. Egyik sem beszélt szívesen. Nem is beszéltek máskor, mint ha valamit kellett mondaniok. Mindegyik kedvelte a helyzeteket megvilágító hasonlatokat. Mindegyiknek szelleme sziporkázott és a szállóigék egész özönét bocsátották világgá. Szállottak is ezek a palotától a kunyhóig és terjesztették a propaganda világosságát. Egyben azonban határozottan eltértek. Bismarck csaknem gyűlölte a parlamentarismust és a ministeri politikai felelősség rendszerét. Andrassy, ha látta is a parlamentarismus sok árnyoldalát, mégis a parlamentarismusban a sokszor felfüggesztett és sokszor újra kivívott magyar alkotmánynak éltető lelkét, a magyar nemzeti állam nélkülözhetlen szerves biztosítékát látta és ezért azt teljes épségében sértetlenül kívánta fenntartani.

De nem folytatom tovább, mert könnyen átkalandozhatnék az összemérés területére, a mit pedig még e néhány vonásban is kerülni óhajtottam. Ezekben a sorokban azt tűztem magam elé, hogy főleg a Wertheimer által összegyűjtött és eddig több irányban nem is ismert adatok világánál Andrassy külpolitikáját szervezesebb egységben állítsam az olvasó elé és különösen kitüntessem azt, hogy Andrassy Gyula gróf a külpolitika irányításában is mennyi önállóságot tanusított. Volt egy idő, midőn Bismarck azt írta gróf Goltznak: «Még sohasem történt meg, hogy a bécsi politika «en gros et en detail» ennyire Berlinből vezettetett, a mit ezen a nyáron elértünk». De ez a nyár nem Andrassy Gyula gróf külügyministersége idejére, hanem gróf Rechberg korára esett, ki egész idő alatt «pour le roi de Prusse» dolgozott.

I.

Midőn Andrássy a külügyministeri széket elfoglalta, a kettős monarchia csaknem elszigetelten állott. Különösen feszült volt a viszony Oroszországgal. Andrássy iparkodott Gorčakovval megértetni, hogy a kettős monarchia nem a czári birodalom ellen táplál ellenséges indulatot. Sőt ezzel a legteljesebb békében óhajt élni. De ellensége annak az orosz politikának, mely tűri, hogy a hivatalos politika mellett külön társadalmi «mellékpolitika» a forradalmi panslavismus izgassa a kedélyeket és fenyegetse a világ-békét. A tulajdonképeni kibéküles a két uralkodó között azonban csak 1874 ben Pétervárott következett be.

Andrássyt egy perczre sem hagyta el az a meggyőződés, hogy ha a viszonyok arra kényszerítenék Bismarckot, hogy a kettős monarchia vagy Oroszország között válaszszon, föltétlenül a kettős monarchia felé fordul. Ezt élénken világítja meg Andrássynak közzétett beszélgetése az amerikai nagykövettel. Itt világos okoskodás útján mondja ki, hogy a mi barátságunk a Német-birodalomra nézve oly fontos, hogy ezt Oroszország kedvéért fel nem áldozhatja.

Bismarck előtt a nagy francia-német háború óta mindig az a gondolat lebegett, hogy Franciaország ne számíthasson Oroszországra. A német császárt dynastikus hagyományai is arra ösztönözték, hogy orosz szövetségre kell törekedni. «Ha valaha erőt venne rajtam az a gondolat, hogy a czár és Oroszország iránt ellenséges terveket kövacsoljak, áruló volnék önmagam előtt», így nyilatkozott Bismarck, midőn a pétervári katonai egyezséget a német császár és az orosz czár megkötötték.

Sokszor támadták ellenesei Andrássyt, hogy ő a német politikának egyszerűen uszály-hordozója. A történeti tények mást beszélnek. Sokszor volt Andrássy más nézetén, mint Bismarck. Sőt köztük sokszor erősebb magyarázásokra is volt szükség. Egyszer egy félreértés arra készítette Bismarckot, hogy egyenesen megkérdezte Andrássy gróftól, vajon ő is osztozik-e több osztrák előkelő körnek abban a hitében, hogy Poroszország annectáló kedvet táplál az oszt-

rák tartományokra. Andrásy felvilágosította Bismarckot, hogy ő erre nem is gondolt soha, sőt az a meggyőződése, hogy az osztrák örökös tartományok megszerzése nem erősítené, hanem egyenesen gyengítené a német birodalmat.

Nem voltak egy véleményen a francia kérdésben sem. Andrásy a francia monarchia esetleges visszaállítását nem látta oly veszedelmesnek a békére nézve, mint Bismarck. Bismarck előtt sokszor megjelent a nagy európai katolikus szövetség kísértete. Ő úgy gondolkozott, hogy ha a francia ultramontánok királyságot alapítanak, a miről a mérsékelt köztársasági elemek és a nemzetgyűlés jobb-pártja között végbement fusio idején sokat beszéltek is, könnyebb lesz Franciaország, Olaszország és Ausztria-Magyarország között létrehozni a nagy katolikus szövetséget. Ez a szövetség pedig Bismarck felfogása szerint Németország megalázására törekednék. A francia királyság restaurációját ezért Bismarck mindenáron megakadályozni kívánta. Minden kormányval békében tudunk élni, de egy clericális francia kormány tud-e békében maradni velünk? — kérdezte egy alkalommal Bismarck.

Andrásy kifejtette Bismarck véleményével szemben, hogy ultramontán jellegű kormányrendszer a túlnyomó többség ellenzése miatt Franciaországban sokáig nem tarthatja magát. Andrásy inkább Gambettától téltette a jövőt. Elmondta Bismarcknak, hogy a kinek egy toppantására seregek termettek a földből, az a gyűlöletet szítani fogja a németek ellen és a revanche-politikát fogja győzelemre vinni. Andrásyt nem tudta Bismarck annak a gondolatnak elfogadására bírni, hogy Franciaországban minden áron meg kellene akadályozni a monarchia restaurációját. Midőn Thiers az elnöki székből távozott, Bismarck nem az új elnöknek, Mac Mahonnak személye miatt aggódott, hanem attól tartott, hogy Franciaország a monarchia felé vezető útra lép. A három császári udvart sokat foglalkoztatta az a kérdés, hogy köztársaság vagy monarchia legyen-e Franciaország. Egy véleményre ebben a kérdésben nem jutottak, de hogy az elnökváltozás miként notificáltassék az udvarokkal, leginkább Andrásy indítványára az a forma jutott

érvényre, hogy Mac Mahon maga jelentse be elnökségét. Ennek a formának a háttérében az Andrássy által folyton hangsúlyozott azon gondolat volt, hogy a bejelentésnek ily etiquette formája mellett esetleg a Mac Mahonnál kevésbbé alkalmas elnöktől a nemzetközi jogi elismerést a nagyhatalmak megtagadhatják.

II.

A spanyol kérdésnek nevezetes szerepe volt Andrássy közeledési politikájában a Német-birodalomhoz. Andrássy rögtön átlátta, hogy a spanyol kérdés kritikus helyzetbe hozza a hármasszövetség értékét. Bismarck igen feszélyezett körülmények közé jutott, de Andrássynak sikerült őt ebből a kellemetlen helyzetből kimenteni. VII. Károly lemondott a spanyol trónról. A spanyolok egy része kikiáltotta a köztársaságot és elnökéül Castelar Emilt választották meg. Andrássynak az volt a nézete, hogy míg a köztársaság a cortesektől meg nem kapja a törvényes jóváhagyást, az elismeréssel várni kell. Ezt a felfogást osztotta a berlini és szentpétervári cabinet is. Ugyanez a felfogás érvényesült 1874 januárban is, midőn Serranó marsall szétverte a forradalmár corteseket és mint a végrehajtó hatalom feje működött. Az elismerés kérdése tehát mindkét esetben függőben maradt. Váratlan események azonban arra kényszerítették a német kormányt, hogy a spanyol ügyeket másként ítélje meg. A Serranó ellen a legitimista királyság helyreállításáért küzdő carlisták Schmidt német katonatisztet mint kémet Don Karlos parancsára agyonlőtték. Berlinben ezt úgy fogták fel, hogy Schmidt kivégeztetésével a német-birodalmi politika és a protestantismus ellen is akartak tüntetni. Ehhez járult, hogy Kullmann katolikus fanatismusában 1874 június 13-án Kissingenben Bismarck ellen merényletet követett el. Bismarck ekkor volt a legnagyobb harcban a Német-birodalom egységét támadó ultramontanizmussal. Ő mind Schmidt kivégeztetését, mind Kullmann merényletét a Németbirodalom széttöbbantására célzó ultramontán áramlat következményének tekintette és Bismarck úgy értesült, hogy ennek az áramlatnak még

Franciaországban is támogatói vannak. Ekkor Bismarck Ausztria-Magyarországot és Oroszországot az ultramontánok ellen irányuló nagyobb szabású közreműködésre akarta megnyerni. Bismarck azt gondolta, hogy erős csapást csak úgy mérhet az ultramontánokra, ha régi tervét megvalósítja és elismeri a Serranó marsall vezetése alatt álló spanyol köztársaságot. Köriratot (1874 augusztus 6) intézett Vilmos császár ebben az irányban az udvarokhoz. A mi királyunk ugyan nem rokonszenvezett a carlistákkal, de azt mondta, hogy nem képes megérteni, miért kell ebben a pillanatban elismerni a spanyol kormányt, miután e télen azt még minden hatalom csak mintegy félhivatalos elismerésre tartotta méltónak. Orczy azt táviratozta Andrásynak: «Ő Felsége most semmiféle okot nem lát arra, hogy az elismerésre való sürgetésnek eleget tegyen.» Andrásyt ez nem csekély zavarba hozta. Oroszországról is az a hír volt elterjedve, hogy nem hajlandó Bismarck kívánságába beleegyezni. Andrassy fontolóra vette, szabad-e Bismarckot a hármas császár-szövetség együttes működése első erőpróbájánál cserben hagyni! Anglia, Franciaország, Olaszország természetesen siettek a német indítvány értelmében Serranó kormányát elismerni. Bécsben egyéb aggályok is voltak. Előkelő körökben az az aggodalom gyökeresedett meg, hogy a spanyol ügy előrántását Bismarck messzeágazó tervekkel kötötte össze. Károlyi berlini követ jegyzékei Andrassyhoz ezeket az aggodalmakat csak élesztették. Bismarck teljes hévvel állott álláspontja mellett. Oroszország visszautasította a német indítványt azzal az indokolással, hogy elvei tiltják a köztársasági államforma elismerését. Ez utóbbiban ha volt is némi igazság, a fő mégis az volt, hogy Gorčakov irigyelte Bismarcknak túlszárnyaló nagyságát. Gorčakov Bismarckot szerette volna kudarcba vinni, már csak azért is, mert Bismarckot okolta, a mért a brüsseli nemzetközi congressuson annak idején oly érzékeny vereséget szenvedett. Bismarck egyre sürgette Andrásyt. Andrassy látta a nagy nehézségeket, melyek Bécsben feltornyosultak. Közel állott az ügy ahhoz, hogy Bismarck vereséget szenved. A bécsi clericalisok Don Carlosban védenczüket pártfo-

golták. Ebben a helyzetben Andrassy a szükség idején igazi mentője volt Bismarcknak. A mentőeszme az volt, hogy nem magát a köztársaságot, csak Serranó kormányát kell elismerni végrehajtó hatalom gyanánt. Bismarckot ezzel az eszmével a legnagyobb zavarból segítette ki. Minő következménye lehetett volna annak, ha Andrassy a közvetítő indítvánnyal föl nem lép, ha cserben hagyja Bismarckot! Természetesen az osztrák clericalis körök ismét azzal gyanúsították fölfelé Andrassyt, hogy a német politika uszályhordozója. A *Vaterland*, sőt *Fremdenblatt* is arról keseregtek, hogy Andrassy feláldozza Ausztria-Magyarország érdekeit. A tárgyilagos bírálat ma már föltétlenül azzal az eredménnyel záródik, hogy Andrassy a monarchia érdekeit egy perczre sem tévesztette szem elől, azonban becsületes hűséggel kisegítette Bismarckot a nagyon kellemetlen helyzetből, de megóvta a kettős monarchiát attól is, hogy a Német-birodalom barátságát elveszítse. Ellenben Oroszország viselkedése a hármass császár-szövetségen oly hatalmas rést ütött, hogy a szövetség ezentúl csak látszólagosan élt. Andrassy tehát itt is okos politikát folytatott. Okosat még Ausztria belügyeire vonatkozóan is, mert veszedelmes következményei lettek volna annak, ha a fölingerelt Bismarck a Reichsrathban akkor uralkodó német liberális pártot rossz hangulatra buzdítja. Ily igazságtalanul támadták ellenesei Andrassyt oly tényéért, melylyel a legnagyobb szolgálókat tette a kettős monarchiának. Bővebben mondtam el a spanyol kérdés részleteit, mert Andrassy grófnak itt tanúsított szereplése adott hatalmas lökést a külpolitikai csoportosulás további kialakulásának.

III.

A német culturharcz idején is, különösen az osztrák feudális körök sűrűn vádolták Andrassyt, hogy ő Bismarck járszalagán vezettetve Ausztria-Magyarországot belesodorja a német culturharcz ádjába. A történeti tények ma már tisztán mutatják, mennyi önállóságot és mennyi okosságot tanúsított Andrassy ebben a nagyon kényes kérdésben is.

Andrássy kétségtelenül a Német-birodalommal barátságban akart maradni és ő is meg kívánta őrizni az állam tekintélyét a római Curia ellen, de a legnagyobb gondossággal óvakodott Ausztria-Magyarországot a culturharez rombolásának áldozatul dobni. Gondolatomunkájának egész erejére volt szükség, hogy kikerülje a helyzet veszedelmes szirtjeit. Azt Andrássy sohasem engedte volna meg, hogy az egyházi hatalom világi ügyekben az állam fölé kerekedjék. A concordatum ellen folytatott küzdelemben az osztrák alkotmánypártnak kétségen kívül segítséget nyújtott. A családokozhatlansági dogma következtében beállott helyzetről ő maga azt mondta, hogy az áthidalhatlan ürt támaszt az egyház és a legtöbb modern állam törvényei között. Annyi bizonyos, hogy a családhatlansági dogma megszavazása után Andrássynak vezérgondolata az volt, hogy az állam jogai csorbulást ne szenvedjenek. De azt is biztosan megállapíthatjuk, hogy ő örült volna leginkább, ha az események az ultramontanizmus ellen védelmi állásra nem kényszerítik. De a monarchia ultramontan csoportja egyenesen maga viselkedett úgy, hogy Andrássy kénytelen volt nyíltan föllépni. A túlzó katolikus körök a pápa világi hatalmának helyreállítását kezdték sürgetni. Stillfried báró vezetése alatt küldöttség jelent meg Andrássynál és egyenesen azt a felszólítást intézték Andrássyhoz, hogy ő mint külügyminister hívja meg őszentségét a monarchiába való átköltözésre.

Beust Rómának olasz birtokba vétele után tényleg gondolt arra, hogy Trientet felajánlja a pápának. Andrássy azonban erről mit sem akart tudni. Andrássy határozott választ adott, megmondta, hogy a küldöttséggel a pápa legbizalmasabb tanácsadói is ellentétben vannak. Nincs katolikus állam, — mondta Andrássy — mely oly előnyös asyllumot nyújthatna a szent atyának, mint Róma. Azon a véleményen vannak-e önök, — folytatja Andrássy — hogy nekünk kötelességünk Itáliába hadat vezetni? A kritika itt könnyebb, mint positiv javaslatok tétele. Ez a nyilatkozat akkor nagy feltűnést keltett. A *Vaterland*tól az *Universig* az ultramontán sajtó a szidalmak özönét zúdította Andrássyra. Az utóbbi lap bécsi «commu-

nard»-nak nevezte. Ebben az időben hangoztatta Bismarck: nem megyünk Canossába, sem testileg, sem szellemileg. IX. Pius pedig ezt a jelszót adta ki: «Ki tudja, hogy nem szabadul-e el csakhamar a magasból az a kövecske, a mely szétzúzza a colossus lábát». Németországban mindig élesebbé vált a küzdelem. Ennek legprægnansabb kifejezője a jezsuita törvény, mely felhatalmazta a kormányt, hogy Jézus társaságának minden tagját mint békebontót kiutasítsa, minthogy ez a rend az országra nézve kínos és veszedelmes tevékenységet fejt ki.

Bismarck belátta az osztrák-magyar monarchia helyzetének nehézségeit, mégis szerette volna Andrassyt a Vaticán ellen merészebb állásfoglalásra bírni. Szerette volna annál is inkább, mert Rauscher bíbornok egész belpolitikai programmot állított fel, miként lehetne elérni a nagy politikai célt, a «katholikus centralisált Ausztriát».

Ausztriában mind fenyegetőbb és merészebb állást foglaltak el az ultramontánok. Ebben az időben mondta Auersperg herczeg a birodalmi gyűlésen: «Ausztria sohasem sülyedhet annyira, hogy Rómának alárendelt közege legyen.» Ez az önérzetes állásfoglalás Andrassy tudtával történt. Megjelent nemsokára az 1874 márczius 7-iki encyklika az osztrák confessionális törvények ellen, melyek — mondja az encyklika — az egyházat az államhatalom legkárosabb rabszolga-uralma alá hajtják, a katholikus tanokat aláássák stb. IX. Pius ugyanazon a napon levelet írt a császár és királyhoz, melyben kijelentette, hogy «sohase fog beleegyezni abba, hogy birodalmában az egyház becsutelen szolgaságba sülyedjen és a katholikus alattvalók a legnagyobb szorongattatásoknak legyenek kitéve». Levelének végén, bár «szóvirágok csokrába rejtve», mégis érthetőleg IX. Pius azzal fenyegette az uralkodót, hogy kiközösíti az egyházból, ha a confessionális törvényeket szentesitené. Ebben az időben mondta Andrassy: A Német-birodalom tulajdonképen hálával tartozik az encyklika szerzőjének, amiért az osztrák vallási törvényeket a poroszokkal egy vonalba állította. A Curia maga kényszerít védekezésre még olyan kormányt is, a mely legtávolabb állt a támadás

gondolatától. Ekkor Andrásy jegyzéket intézett a római szent székhöz. «Attól a pillanattól kezdve, — írja Andrásy — hogy a törvényjavaslatok a szentesítés által jogerőre emelkedtek, minden ellene irányuló oppositíót, a mely az ország nyugalmaát fenyegetné, erélyesen el fognak nyomni. A milyen mértékben meg fogja Ő Felsege kormánya védekezni az egyház legitim jogait minden támadással szemben, ugyanígy el van szánva arra is, hogy azokat a jogokat, melyeket a magáéinak tud s a melyek megőrzését ő rá bízta, nem áldozza fel soha és nem is szolgáltatja ki semmiféle hatalomnak.»

Rómában meg is bánták, hogy néhány osztrák clericális-feudális főúr tújhajtott búzgalmától félrevezetve, elhamarkodott lépéseket tettek. Az osztrák püspöki kar ettől a római actiótól távol állott. A Vaticánban nem kételkedtek abban, hogy sem Ausztriában, sem Magyarországon a jezsuitákat kiutasítani nem fogják. Azt is tudták Rómában, hogy Bismarck sem számíthat arra, hogy a csalhatatlanság dogmájában kifejezésre jutott egyházi mozgalom ellen nemzetközi lépéseket fognak tenni, mert Andrásy ezt határozottan ellenezte. Ezért a Vaticánban bizonyos megnyugvás kezdett tért hódítani. Andrásy álláspontja mindig az volt, hogy Róma esetleges túlkapásai ellen ne nemzetközi együttes fellépéssel de minden állam a saját törvényeivel védekezzék. Bismarck átlátta, hogy a csalatkozhatatlanság kérdésében kifejtett egyházi mozgalom ellen nemzetközi lépésekre, épen Andrásy állásfoglalása következtében, alig számíthat. Sokat foglalkoztatta őt IX. Pius agg kora miatt az utód kérdése is. Félt, hogy a csalhatatlanság transcendentális hatalmával az államéletre nézve könnyen veszélyesen vissza lehet élni. Ezért 1872-ben máj. 14-én a Német-birodalom külföldi képviselőihez köriratot intézett. Ebben a köriratban a pápa személyének változásával járó következményekre utalt. Röpiratot is íratott *Egy szó a pápaválasztásról* czimen, melyben a hatalmak vető jogával foglalkozott. A röpirat azt a követelést állította fel, hogy a római Curiának, ha a német császár részéről el akarja kerülni az «exclusiva» jogának érvényesítését, igyekeznie kell

a pápaválasztás előtt egyezsége jutni a mérvadó kormányokkal a jövőendő pápa személyére nézve. Bismarck Andrassynak erre vonatkozó nyilatkozataival épen nem volt megelégedve. Andrassy érzelmeiről hű képet nyújt Orczy naplója. Andrassy úgy gondolkozott Bismarckról, hogy neki titkos vágya az, hogy a conclavet Róma falain kívül tartsák. Ez azután ok volna tiltakozásokra és a választás elismerésének megtagadására. Ép így aggódott azon is, hogy Franciaországnak pedig az áll érdekében, hogy a conclave Nizzában, Avignonban vagy Korsikában legyen, mert így a francia földön választott pápa francia érdekeket fog szolgálni. Az olasz republikánusokról Andrassy azt a tervet tételizte fel, hogy mindenáron olyan botrányt fognak csinálni, a mely a pápai tekintélyt végleg aláássa. A Curiának a jezsuiták által vezetett tagjairól viszont azt tartotta, hogy ők a Szent Atya fogságáról való fictiójuknak látható kifejezése gyanánt, annak halála után Rómából mindjárt külföldre menekülnek, hogy ott tartsák meg a conclavet, vagy esetleg még praesente cadavere, a zürzavar segítségével, övéik közül egyet magában az örök városban fognak megválasztani.

Ezen tépelődött Andrassy, midőn arra az elhatározásra jutott, hogy ezeket a titkos szándékokat «megtámadhatatlan választás» lehetővé tételével fogja meghiusítani. Ő egyenesen Olaszországgal kereste az érintkezést. Olaszországnak is az volt érdekében, hogy a conclave Rómában legyen. És pedig úgy, hogy ezt semmi se zavarja meg. Andrassy már Victor Emánuelnek bécsi tartózkodása idején tárgyalt ezekről a kérdésekről Minghettivel és Visconti Venostával. Ezek a tárgyalások meggyőzték mindkét olasz államférfiút, hogy a pápaválasztás függetlenségét és szabadságát Olaszországnak kell biztosítani és leghelyesebb az volna, ha Olaszország maga lépne fel kezdeményezőleg. Így keletkezett az 1874 januári olasz körirat az összes hatalmakhoz. Bismarck nagyon jól tudta, hogy Andrassy van az olasz körirat mögött. Bismarcknak ez nem tetszett és folyton nógatta Andrassyt az együttes lépésekre. A Schweinitz-czel folytatott beszélgetések bizonyítják, mennyi okos érvel küzdött Andrassy Bismarck felfogása ellen. Ellene nyilat-

kozott a pápai tekintély korlátozására tervezett solidaris egyesülésnek. Reámutatott, hogy az ilyen eljárásnak concordatumokhoz kell vezetnie. Egy Róma-ellenes szövetség helyett — fejezte be szavait Andrássy — teljesen elég volna, ha minden állam saját törvényhozásával vértézne magát a Vaticán túlkapásai ellen. A német cancellár erre maga beható tárgyalásba bocsátkozott Andrássyval. A német cancellár elcsodálkozott azon, hogy Róma ellen nem akartak szövetséget szervezni és sajátyszerűnek tartotta, hogy a communistikus mozgalmak ellen pedig mindig készek volnának a hatalmak nemzetközi szövetségre lépni, pedig a communismus nem rendelkezik olyan hatalmas és sokoldalú fegyverekkel, mint a Curia. És nem kevesebb itt a veszély, mert a műveletlen osztályoknak az állami tekintély ellen való fanatisálása nagy csapás volna. A legnagyobb nyomatékkal utalt azokra a pusztításokra, melyeket a jezsuiták eddig is okoztak azokban az államokban, a melyekben az ifjúság nevelését kezükben tartották. Megmondta, hogy ezt a kárt egyszer be fog ák látni és úgy, mint a XVIII. században volt, majd elhatározzák a jezsuita-rend feloszlatását. A jezsuiták tevékenysége, mint ő mondja, Európának és Amerikának minden túlnyomóan katolikus államában, Lengyelországtól Paraguayig, ugyanazon gyümölcsöket érlelte meg.

Andrássyra ezek az érvek nem hatottak. Csak egy ponton volt egy nézetén Bismarckkal és ez az, hogy csak békés szellemű bibornok legyen IX. Pius utódja. Andrássy a római kérdésben teljesen a maga útján járt, de megállapítható az is, hogy Bismarck bármennyire erőszakolta is egyéni véleményét az európai hatalmakra, Andrássyval került minden kellemetlen összekülönbözést. Bismarcknak nem tetszett Andrássy állásfoglalalása, de élesebb szemrehányást ezért sohasem tett. A culturharcz kérdésének a története fényesen bizonyítja, minő diplomatiai ügyességet fejtett ki Andrássy. A diplomatiai érintkezést nem szakította meg a Vaticánnal, de tudta azt is, miképen kell Berlinnel szemben eljárni, és a mi igen lényeges, föl tudta ezt a kényes problémát arra is használni, hogy az új olasz királlyal melegebb barátságot kössön.

A legnagyobb titoktartás mellett, melyről Bismarck sem tudott 1875 elejére, az 1873-iki bécsi olasz látogatás viszonzásául találkozást tűztek ki I. Ferencz József és az olasz király között Itáliában. Bismarck lelkét abban az időben a német culturharcz annyira betöltötte, hogy egész politikáján a clericalismus ellen izzó gyűlölet vonult végig. Neheztelt az olasz kormányra, mely a helyett, hogy őt támogatta volna, a Vaticánhoz közeledett. Midőn a velencei találkozásnak hírét vette, attól félt, hogy a két uralkodó a német birodalmi politikát feszélyező egyházpolitikai egyezségekkel akar foglalkozni. Belgiumtól Bismarck egyenesen alkotmányának megváltoztatását követelte. Így akart megtorló intézkedéseket nyerni azon belga püspökök ellen, a kik az ellenszegülő német katolikus lelkészeket az államhatalom ellen folytatott küzdelmükben kitartásra buzdították. Lehetővé akarta azt is tenni, hogy Duchesne belga rézműves megbüntethető legyen. Duchesne volt az, a ki a párisi érsekhez intézett leveleiben felkínálta magát, hogy 60,000 franc-ért meggyilkolja a birodalmi cancellárt.

Andrassy a Bismarcktól kijelölt útra nem tévedt és egy perczig sem tévesztette szem elől a békés együttélés gondolatát az egyházi hatalommal. Meg tudta őrizni az állam tekintélyét, de meg tudta menteni a kettős monarchiát a culturharcz szerencsétlen küzdelmeitől is.

Az 1875-iki nagy diplomatiái krízisben is, midőn az egész világ azzal gyanusította Bismarckot, hogy háborút akar Franciaország ellen és Gorčakov mint a béke megmentője akart föltűnni, Andrassy nagy virtuositással oldotta meg nehéz feladatát. Andrassy nem csatlakozott Lord Derbynek ahhoz a javaslatához, hogy Angliával és Oroszországgal egyesülve tüntessen Franciaország érdekében. Andrassynak minden törekvése az volt, hogy a Német-birodalomhoz közelebb simuljon, ne pedig attól eltávolodjék. Bismarck hosszú ideig többre látszott becsülni az orosz szövetséget, mint a kettős monarchiáét. De midőn az orosz cancellár dicsekedni kezdett, hogy ő megmentette a békét és így megmentette Franciaországot a német támadástól és kiadta a *Maintenant la paix est assurée* kezdetű híres köriratot, ekkor alapszámban rendült

meg az orosz és német barátság. Andrássy ellenben az 1875-iki krízisben Gorčakov izetlen csalfaságait és tapintatlan fellépését hatalmasan használta ki kitűzött céljára, a szoros szövetségre a német birodalommal.

IV.

Forduljunk most Andrássy Gyula gróf keleti politikája felé. Itt látjuk a diplomácia igazi mesterét fényes tulajdonságainak egész összhangjában. Kétszeresen érdekes ezzel ma foglalkozni, midőn a Balkánon oly nevezetes fordulatok álltak be. Az actualitás érdekességével bir Andrássy keleti politikájának csaknem minden részlete. Felkelés tört ki Herzegovinában, 1875-ben. A katonai párt teljes erélylyel követelte Bosznia és Herzegovina megszállását. Rodic tábornok memorandumot terjesztett a király elé. Kifejtette ebben a «Hinterland» katonai szükségességét. Ezt egyébiránt már 1856-ban Radetzky is kiemelte. Később Tegetthoff a tengerpart és Dalmátia biztosítása érdekében követelik ezt. Andrássy megjelölte a helyes utat. Andrássynak a balkán politikában az volt a vezérelve, hogy az európai török birodalmat meg kell tartani, a míg lehet. Mindent el kell tehát követni a pacificatio érdekében. De ha nem lehet föntartani a török birodalmat: úgy ennek helyébe nem léphet nagy szláv állam. Boszniát és Herzegovinát pedig csak az események kényszerű fejlődése kikerülhetlen következményeül kell és szabad nekünk birtokba venni. Kényszerítő okok nélkül az agresszív fellépés megbosználná magát. Minden idő előtti agresszív beavatkozást tehát veszedelmesnek tartott. Az uralkodó Andrássy politikáját helyeselte. Ebben a vonalban haladt is a balkán-politika a berlini congressusig. Sokan úgy tüntették fel Andrássy gróf keleti politikáját, mintha ez eredetileg föltétlenül kizárta volna a két török tartomány elfoglalását. Szemére is vetették azt, miként tudott a «reichstadi resumé»-hez hozzájárulni, midőn ő előbb sohasem akarta Boszniát és Herzegovinát elfoglalni. Tudnivaló, hogy Bosznia és Herzegovina nagy részének a kettős monarchia által leendő birtokba vétele a reichstadi resumében kikötte-

tett. Erre az ellenvetésre könnyű a válasz. Andrassy sohasem hagyta számításba az a lehetőséget, hogy az európai török birodalom nem képes birtokállományát fenntartani. De nem akarta soha elősegíteni, vagy épen erőszakosan létrehozni az európai török birodalom megsemmisülését.

Gorčakov már a hercegovinai felkelést fel akarta használni az európai török birodalom felbontására. Ezt akkor erősen ellenezte Andrassy. Ezért követett el mindent, hogy a fellázadt keresztyén népeket intézményes biztosítékokkal nyugtassák meg. Így keletkezett Andrassy sokat emlegetett reformjegyzéke. Ez a jegyzék ha eredményre nem vezethetett is, bizonyoságot tett arról, hogy Andrassy a Balkánon őszintén fenn akarta tartani a török uralmat és gyökeresen óhajtott segíteni a keresztyén népek sorsán is. De az ebben az időben kifejtett diplomatiái szereplése meggyőzte a világot arról is, hogy a kettős monarchia nem engedi magát a keleti kérdésben visszaszorítani, sőt bebizonyította azt is, hogy a kettős monarchia mint a Balkánnal szomszéd állam egyenesen életérdekének tartja, hogy más hatalom mögött meg ne hátráljon. Andrassy egy alkalommal politikájába teljes bepillantást engedett Metternich Richardnak. Ekkor magasztalva alkalmazta a czéhbeli diplomata Andrassy politikájára ezt a jellemző kitétel: «politique marquée au coin du bon sens». Az a politika, melyet Andrassy Reichstadban követett, csak dicséretre méltó. A kettős monarchia jövőjét ő a reichstadti egyezmény alkalmával minden eshetőség ellen biztosítani akarta. Sajnálatraméltó, hogy a nem rég lezajlott török-balkán-szövetségi háború minden eshetőségére diplomatiánk nem gondolt oly óvatosan, mint ezt annak idejében Andrassy tette. A «statusquo» jelszavának hódolt és nem vette előzetesen számításba az európai török birodalom felbomlásának lehetőségét. Sőt csakis a török fegyverek győzelmében hitt. Ha számításba vette volna a bekövetkezett eredményt: akkor ennek az eshetőségnek a kettős monarchia érdekeit a mainál inkább biztosító előzetes megállapodások alig maradhattak volna el. Authentikus szövegben használhatta Wertheimer a reichstadti resumét (Resumé des pour-

parlées secrets de Reichstadt), melyet egy későbbi okmány «Aide mémoire»-nak nevez.*

Hogy Oroszországgal a kettős monarchia nem keveredett háborúba, sőt az 1877 január 15-iki titkos conventio és az ennek kiegészítéséül szolgáló «convention additionelle» biztosították a kettős monarchiát az orosz-török háború eredményeinek különféle eshetőségei iránt, ez kétségtelenül történeti jelentőséget ad a reichstadti egyezménynek. Megszerezte itt a kettős monarchia azt a jogot is, hogy érdekeit érintő területváltozások a Balkánon beleegyezése nélkül a Törökországgal való békekötés alkalmával nem történhetnek. A kettős monarchia kellő diplomatiái biztosítékokkal felvértezve várhatta az elkerülhetetlen orosz-török háborút, mert az orosz hadsereg átvonulását csak Románián keresztül engedte meg és a harcztér színhelyéből nemcsak Bosznia és Herzegovina, hanem Szerbia és Montenegro is ki volt zárva. Viszont Bismarck biztosította Andrássyt, hogy ha Oroszország mégis Ausztria-Magyarország épségét veszélyeztetné, Ausztria-Magyarország mellett sorompóba lép. Angliával is sikerült később oly titkos «teljes entente»-ra

* Ebben Oroszország és Ausztria-Magyarország megegyeztek, hogy Szerbiát kizárják a Dalmácia, Horvátország és Szlavónia közti enclavéből. Ezt a határozatot Andrássy külön kifejezett kívánságára hozták, a ki kijelentette, hogy egy ilyen birtokbavétel különösen a mi dalmáciai partunkat fenyegetné, ezt a veszedelmet csak az által tudnánk eltávolítani, ha Szerbiát annectálnánk; a mi azonban nincs szándékunkban. Másrészt ennek az országnak terület-nagyobbításban kellene részesülnie Boszniában a Drina mentén és egyidejűleg Novi-Bazárnál a Lim irányában. Montenegrót viszont Herzegovinának egy határos darabjával kellene megnagyobbítani, ezenfelül kapná a spizzai kikötőt és Lim mellett egy földnyelvet. A mi Bosznia és Herzegovinából fenmarad, azt Ausztria-Magyarország annectálja. A novi-bazári szandzsák ugyan nem volt külön megemlítve, de Andrássy mégis úgy vélte, hogy benne foglaltatik, minthogy Bosznia és Herzegovina integráns része. •

Bulgária, Rumélia és Albánia jogot nyernek, hogy mint autonóm államok szervezkedjenek. Thessaliát és Kréta szigetét Görögországhoz csatolták.

Konstantinápolyt magát még közelebb meghatározandó kikerekítéssel szabad várossá nyilvánították. (II. kötet, 408—409. lap.)

jutni, mely, ha Oroszország túllépi a megengedhető határokat, Anglia a kettős monarchia részére támogatását biztosítja.

Sok angol államférfiú törekedett arra, hogy Oroszországot a keleten visszaszorítsák. Ebben a gondolatban élt lord Beaconsfield is. Ismeretes, hogy nagy versenytársa. Gladstone, Törökországot a megsemmisülésre érdemes, elmaradt barbár államnak tartotta. Andrássy a kettős monarchia érdekeit teljes erélyvel akarta megóvni, de csak úgy, hogy a háborút lehetőleg elkerülje. Anglia a háborút szerette volna, de minden valószínűség szerint oly módon, hogy Anglia ebből a háborúból véráldozat nélkül kerüljön ki. A cél azonos volt Anglia és Ausztria-Magyarország között. Andrássy Angliával szemben e néhány szóval világosan megjelölte álláspontját: «A politika, melyet mi az európai keleten kezdettől fogva következetesen szem előtt tartunk, a következőkben állapítható meg: A statusquo fentartása Törökországban a viszonyok lehető megjavítása mellett addig, a meddig ez a fentartás csak lehetséges, másodsorban, a mint és a mennyiben a statusquo fentartása nem látszik lehetőnek, gondot viselni, hogy a mi érdekeinket az események ne károsítsák meg.» A legnagyobb tüzetességgel fejtette ki Andrássy a londoni követhoz intézett jegyzékeiben mind a román és bolgár kérdést, mind Konstantinápoly problémáját. Leghatározottabban kijelentette Andrássy, hogy ha Oroszország oly intézkedéseket tenne, melyek Konstantinápoly birtokba vételével azonosak lennének, ezt casus bellinek tekintene. A Dardanella-kérdésben sem tért el az angol állásponttól. «Legbensőbb meggyőződésem szerint — hangzanak erről Andrássy szavai — Angliával karöltve elfoglalt álláspontunk legjobban megfelel kölcsönös érdekeinknek. Ha, mint remélem, Oroszország nem lépi túl a megengedhetőnek tartott határokat, akkor a mi megegyezésünknek természetesen nem lesznek közvetlen következményei, de azért megmarad a kölcsönös bizalom értékes bizonyítéka, melynek üdvös hatásai előnyösen ki fognak tűnni a háború következményeinek szabályozásánál.»

Andrássy hét pontba foglalta azt, a mit a kettős monarchia meg nem engedhetőnek tartott és a mihez Anglia is hozzájárult.*

Az orosz-török háborúban súlyos katonai csapásokat szenvedett az orosz hadsereg. Plevna előtt a biztos megsemmisüléstől Románia mentette meg, csak így sikerült később, hogy az orosz hadsereg győzelmesen haladt Konstantinápoly felé. El is feledték Szentpétervárott mind a reichstadti entrevue resuméjét, mint az 1877 január 15-iki conventiót. De elfeledték az európai szerződéseket is. A csár leveleket írt a mi uralkodónkhoz, melyekben a Balkánkérdést másképen akarta rendezni, mint az említett megállapodások. A kettős monarchiának 1878 elején válságos napjai voltak. Létrejöttek a kazanliki egyezmények Oroszország és Törökország között. «Ezek egy új, nem várt tényt teremtettek», írta a király II. Sándornak. Oroszország úgy tett, mintha neki semmi kötelezettsége se volna Európával és velünk szemben. Oroszország most úgy lépett fel, mint a Balkán keresztyén népeinek egyedüli védelmezője. Szerbiának, Montenegrónak és Romániának függetlenségét hirdette. Rendelkezett Bosznia és Hercegovina közigazgatása felől. «Oroszország tehát hamisan játszott — kiáltott fel haragjában Andrássy. — Gorčakov herceg, úgy látszik, az egész keleti kérdést hasonló coup-val akarta elintézni, mint 1871-ben a pontusi kérdést. Nekünk tartotta fenn az alá-

* E hét pont a következő: «Semmi esetre sem engedhető meg valamely hatalom fenhatósága a Balkán keresztyén lakossága felett. Egy államnak sincs joga ahhoz, hogy egyedül rendezzen olyan viszonyokat, a melyek háborús következményekkel járnak a kezeskedő hatalmak közreműködése nélkül. Oroszországnak nem szabad területszerzést követelnie a Duna jobbpartján, ép oly kevésbé szabad Romániát bekebeleznie vagy ott a fenhatóságot magához ragadnia. Sem orosz, sem osztrák-magyar secundogenitura nem uralkodhatik ezeken a vidékeken. Továbbá ki van zárva Konstantinápolynak Oroszországtól való birtokbavétele. A Balkán lakosságának hátrányára nem lehet nagyszláv államot teremteni, legfeljebb valamely politikai önkormányzatot szerveznie egy benszülött főnökkel az élén. A Dardanellák zárata fentartatik, változás ebben az irányban a kezeskedő hatalmak beleegyezésétől függ.» (III. kötet, 49. lap.)

írást és a megalázást. Ilyen helyzetben egy minister se tarthatja magát, sem az osztrák, sem a magyar parlament előtt; én legkevésbé.

Andrassy tisztában volt azzal, hogy a kialakult helyzetben a kettős monarchiának a legkisebb gyöngeséget sem szabad mutatni. A megaláztatást eltérni nem lehet. A vereség és szegény jele lett volna megnyugodni a san-stefanói békében. Andrassy azonnal conferentiára gondolt, mely gondolata a nagyhatalmak ministereiből álló congressussá fejlődött. Elérte végre Andrassy, hogy Oroszországot a «vádoltak padjára» ültette. Oroszország a congressus megtartása előtt remélte, hogy a «fait accomplie» előtt a nagyhatalmak meghajolnak, Andrassy azonban tisztában volt azzal, hogy a congressusnak más lesz az eredménye. Ő már előzetesen megállapíthatott bizonyos tényeket, melyekre kedvező következtetését felépíthette. A nagyhatalmakhoz való viszonyunk nem volt kedvezőtlen. Egészen bizonyos volt, hogy a német birodalmi politika a reánk nézve fontos kérdésekben velünk tart. Tudta, hogy az olasz államférfiak félnek az orosz-szláv hatalom térfoglalásától a Földközi-tengeren. Franciaország bármennyire kereste is az orosz szövetséget, tisztában volt azzal, hogy az orosz czár és I. Vilmos életében az orosz-francia szövetség alig jöhet létre, de különben is az akkori francia miniszterelnök, Waddington, inkább vonzódott Angliához és a kettős monarchiához. Anglia az orosz hatalom visszaszorításáért küzdött. Oroszország győzött ugyan a háborúban, de meggyöngítve került ki ebből. Románia úgy gyűlölte Oroszországot, hogy 50,000 embert ajánlottak fel a kettős monarchiának az orosz háború esetére. A bolgárok sem nagyon rajongtak az oroszokért, hisz ő róluk mondta Miklós nagyherceg, a hadsereg fővezére: «Ce sont des brutes». Montenegró erősen kereste a közeledést a kettős monarchiához.

Ily helyzetben a szentpétervári cabinet csaknem elszigeteltnek látszott. Andrassy mindent elkövetett, hogy Ausztria-Magyarország, hol a gazdasági kiegyezés ügye is szerencsés megoldást nyert, teljes erőben jelenjék meg a congressuson és ezért a katonai előkészületek megtételére

60 millió forint kölcsönt szavaztak meg a kormány rendelkezésére. Andrassy azzal a tervvel ment Berlinbe, hogy lehetőleg minden okot elhárítson, a mi világháborúra vezethetne. De kellő elégtételt is kívánt szerezni Oroszország hűtlen eljárásáért, mert ez a sanstefanói békepontokkal sutba dobta az előbbi titkos megállapodásokat. Andrassy azt akarta elérni, hogy Ausztria-Magyarország a congressusból győztesen kerüljön ki. Andrassy azt akarta, hogy Ausztria-Magyarország szereplésének oly jellege legyen, hogy az egész világ tudomást vehessen arról, hogy a kettős monarchia a keleten az őt megillető álláshoz jutott és Oroszország többé a Balkánon az ő hatalmaskodó felsőbbbségével ne dicsekedhessék.

V.

Andrassy államférfúi nagyságának és diplomatai ügyességének dicsőségét hirdeti az a munka, melyet Andrassy a berlini congressuson kifejtett. Titkos konferenciákon készített elő minden fontosabb ügyet. A szerepek kiosztását a legnagyobb ügyességgel vezette. Bismarckot anyyira megnyerte, hogy a keleti kérdésben a vezetést csaknem teljesen Andrassynak engedte át. Andrassy Salisburyra is beszélt, hogy a Bosznia és Hercegovina megszállására vonatkozó indítványt ő terjessze elő. Ez döbbsentette meg leginkább Suvalovot. Kellő pillanatban Andrassy még Oroszország iránt is engedékenynek mutatkozott. Ezért vádolták meg sokan, különösen nálunk és Ausztriában, hogy congressuson is orosz-barát politikát űzött.

A küzdelemben Oroszország alul maradt. Bismarck érthető politikai célzattal bíres 1888 február 6-iki beszédében iparkodott szépíteni az orosz vereséget. Bismarck ebben a beszédjében azt mondta, hogy a sanstefanói békekötés nem volt sokkal rosszabb az orosz-ellenes hatalmak szempontjából, mint a berlini szerződés. Azzal pedig, hogy Bulgária Kelet-Ruméliát nem régen önhatalmulag magához csatolta, a sanstefanói szerződés magától majdnem helyreállt. Bismarck ezen utólagos értékecsűje azonban nem szálíthatja le annak a ténynek a jelentőségét, hogy a san-

stefanói béke, mely az orosz győzelem fenhéjázását hirdette, a berlini congressuson gyökeres revisio alá került. Az orosz czár Boszniát és Hercegovinát Szerbiának és Montenegrónak kívánta juttatni. Ez volt reánk nézve a legkárosabb orosz terv. Nemcsak hogy ezt az orosz el nem érte, de bekövetkezett az, hogy Ausztria-Magyarországot európai meghatalmazással kérték fel Bosznia és Hercegovina megszállására. A sanstefanói békében a Bulgária számára kijelölt területből egyharmadot kellett visszaadni török kormányzás alá. Az occupáló orosz hadseregnek is el kellett vonulnia. Ez mégis csak mást jelent mint a sanstefanói békeszerződés tartalma. Andrássy államférfiúi nagy sikerét elismerte a király, a ki ezt mondta báró Orczynak: «Bár nem adott Andrássynak részletes utasítást az útra, mégis a legnagyobb meglepéssel kell megállapítania, hogy a congressus egész időtartama alatt a legteljesebb összhangban volt a külügyminister nézeteivel. A congressus lefolyása is, mint az uralkodó hozzátette, egészen megfelelt várakozásának. Albrecht főherceg sem fukarkodott a dicsérettel, a ki Trouvilleből a következőleg üdvözölte Andrássyt: «Fogadja, kedves gróf, legőszintébb szerencsekívánataimat hazatérése alkalmával egy fényesen vezetett hadjáratból, a mely nagyobb eredményeket ért el, mint véres ütközetek és a mely sem népeink százezreinek életébe nem került, sem a pénzügyi viszonyokat tönkre nem tette. Mindez az utolsó hónapokban politikai ellenfelünk sorsa lett.»

A berlini congressus a nagy nemzetközi politika történetében mindig jelentékeny marad. Mindenesetre megmarad az az érdeme, hogy egy világháborút akadályozott meg. Az is érdeméül tudható be, hogy nagy szláv állam a Balkánon nem keletkezett, hanem inkább az államalakulások csoportosulása nemzeti alapelvek szerint létesült. Ma is az a fő érdekünk, hogy ugyanezen alapelvek érvényesüljenek az európai Török-birodalom felbontása után is.

Andrássy rendületlenül hitt politikája helyességében. Erre a szilárd meggyőződésre nagy szüksége is volt, mert valóságos vihar keletkezett az occupatio ellen mind Ausztriában, mind Magyarországon.

Mikor a vihar felhői legsötétebben tornyosultak fölötte, mondta: «Öt évvel ezelőtt én voltam a legnépszerűbb ember Magyarországon, öt év múlva [újra én leszek az ott is és Ausztriában is]. Ausztriában éppen a német alkotmány-párt, melynek Andrássy annyi politikai szolgálatot tett, zúdult fel ellene. Herbst a legvégső küzdelemre volt elszánva minden cabinet ellen, mely Andrássy külpolitikáját magáévá teszi. A mi hazánkban a kormány felelősségre vonása és vád alá helyezése volt az ellenzék politikai jelszava. Az ellenzék élén oly férfiak küzdöttek, mint Szilágyi Dezső, gróf Apponyi¹ Albert. A szabadelvű párt corifeusai közül igen sokan az occupatio ellen voltak. Széll Kálmán tiszteletreméltó okokból, melyekkel a Salonikiig kiterjedő occupatiót vélte megakadályozni, kivált a cabinetből. Rendületlenül állott azonban Andrássy politikája mellett Tisza Kálmán, ki ügyes és okos parlamenti nyilatkozatával elhallgattatta azokat az alaptalan híreket is, melyek Andrássy orosz-barát politikájáról keletkeztek.

A nagy népszerűtlenség nem tartott sokáig. A jövődőlés beteljesedett. Minél tisztábban láttak bele vezérlő politikusaink a külügyi helyzet szövedékébe, annál világosabbá vált előttük, hogy az akkori viszonyok között Andrássyt csak akkor érhetne volna gáncs, ha ellenkező politikát folytatott volna. Andrássyt nem hódítási vágy vitte az occupatióra, hanem mint Bismarck is megjegyezte, ez csak védelmi szempont volt, melyet Oroszországnak Szerbiában és Montenegróban folytatott pánszláv törekvései erőszakoltak reá.

Andrássy végre is legyőzte a sok parlamenti és delegationális akadályt. Az occupatiótól sokan, Andrássy legbizalmasabb hívei közül is, féltették az államszövetség dualistikus alapját. A dualismusra — mondta Andrássy — csak akkor következett volna veszedelem, ha ellenkező politikát folytatott volna. Ha az európai érdekek, — mondá — valamint a monarchia biztonsága parancsolólag követelnék az occupatiót és ez csak a dualismus további fennállásáért való félelemből mulasztatnék el: akkor ebből teljes világossággal csak az az egy következne, hogy a dualismus nem az az államforma, a mely a monarchia érdekeine, létének

és nagyhatalmi helyzetének megfelel. Szerencsére a tények az ellenkezőt bizonyítják. Míg akkor, — hangoztatta a minster teljes nyomatékkal — midőn Magyarország jogait több oldalról kétségbe vonták, a monarchia egy tartományt és a centralismus idejében egy másikat elvesztett, a dualistikus rendszernek a jelen nagyon nehéz körülmények között sikerült politikai és katonai győzelmet aratnia. «Én ezt a politikát — fejezte be Andrássy — azzal a meggyőződéssel csináltam, hogy Magyarországot, a mely évszázadokon át meg tudta védelmezni a jogait, nem fogja veszedelembe sodorni. Két kis tartomány közös kormányzása nem lehet az a veszély, a mely képes volna a monarchia alapjait megingatni.»

VI.

Semmi esetre sem maradtak lelki állapotára nyom nélkül a nehéz küzdelmek, cselszövények, rosszakaratú félreértések és félremagyarázások. Elérkezettnek látta az időt, hogy visszavonuljon. Sokszor mondta, hogy életében mindig azt tapasztalta, hogy színésznők, tánczosnők, szép asszonyok, valamint államférfiak és diplomataik igen sokáig maradnak a nyilvánosság színterén és sohase tudnak a kellő pillanatban visszavonulni; ezeknek példáját nem akarja követni.

Sok téves hír kerül forgalomba visszalépése okairól. Legkevésbé volt igaz az, hogy a király nem volt vele megelégedve a török conventio miatt. A nyugalomra vágyás volt visszalépésének fő oka. Érezte, hogy egészségi állapota ápolásra szorul és nem bírja a folytonos megfeszített munkát. Ez az az igazság, a mit az emberek sohasem akarnak elhinni, különösen azok, kik a súlyos felelősség állandó izgalmainak testet-lelket kimerítő rombolását sohasem érezték, vagy a kikkel a hatalom birtokának tudata könnyen feledtetni tudja, súlyos felelősség terhét. Maga az uralkodó azzal a kijelentéssel nyugodott meg távozásában, hogy Andrássy biztosan vissza fog jönni. Ő maga is úgy nyilatkozott, hogy ha a helyzet követeli, nem tér ki a kötelesség elől. Andrássy visszalépésének szándéka komoly aggodalomra adott okot a német

birodalomban. Ott is úgy magyarázták eleintén az ő távozását, hogy ez a távozás ellenkező bel- és külpolitikai fordulatnak előjele. Andrássy személyes megnyugtatósa oszlatta csak el Berlinben az aggályokat és nem is távozott el helyéről, míg nagy célját a német-osztrák-magyar szövetség megkötését el nem érte. Andrássy régebben két ízben is előhozta a szövetség megkötésének szükségességét; de Bismarck félt, hogy megsérti ezzel Oroszországot és Vilmos császár még hallani sem akart olyan szövetségről, a melyért Oroszország elhidegülhet. Andrássy nyugodtan várt és többé nem sürgette a szövetségkötést. Oroszországban megindult a hajsza Bismarck és a német politika ellen. Bismarckot okozták, hogy a berlini congressuson megalázta Oroszországot. Ilyen és ezekhez hasonló támadások sűrűen hangzottak a Néva partjáról. Az események úgy fejlődtek, hogy a szövetséghez az első lépést Bismarck tette meg. Andrássy régen úgy gondolkozott, hogy az orosz politika fejlődése okvetlenül arra fogja kényszeríteni Bismarckot, hogy a kettős monarchiával védelmi szerződést kössön.

Ismeretes, hogy a német császár föltétlen ragaszkodott ahhoz, hogy a Német-birodalom Oroszországgal a legbensőbb szövetségben maradjon. Szeretett unokaöccsében, II. Sándorban föltétlenül bízott. Ezt a bizalmat az alexandrovoi találkozás csak melegebbé tette. Folyton csak azt hangoztatta Bismarck előtt, ha bebizonyítják neki, hogy Oroszország ellenséges szándékkal van a Német-birodalom ellen, akkor enged Bismarck kívánságának. Inkább hajlandó volt lemondani a trónról, mintsem hogy Ausztria-Magyarországgal oly szövetséget kössön, melynek éle Oroszország ellen legyen irányozva. A császár a trónról, Bismarck állásából akart eltávozni. Ily éles ellentét volt császár és első tanácsosa között. Bismarck, Stolberg, a két Bülow, Radovitz, sőt Moltke sem tudták megnyugtadni. Ő félt a «perfidia» gondolatától, melyet elkövetni vélt, ha olyan szerződésre lép, mely Oroszország ellen irányul. Egy általános fogalmazású szövetségi okiratot még elfogadott volna, de olyantól, melyben Oroszország mint egyedüli békerontó neveztesse meg, irtózott. «Még Sándor illoyalitás miatt párbajra hívhatna,» -

mondta egy alkalommal a német császár. — Andrassy folyton sürgette a szerződés megkötését. Végre október hó 7-ikén Reuss herceg és Andrassy Bécsben a védelmi szerződést aláírták. Gróf Andrassy az aláírást élénk felkiáltással kísérte. Mily nagy elégtételt érez — mondta — hogy az utolsó tollvonás, melyet még a hivatalban végez, megerősíti azt a megegyezést, a mely által a baráti összeköttetések Nemetország és Ausztria-Magyarország között még bensőbbekké válnak. Erre utódja, báró Haymerle megjegyezte: nem lehet elég hálás gróf Andrassynak azért, hogy ezt a hagyatékot bízta reá. A német császár azonban még most is békétlenkedett. Még mindig szerette volna a jóváhagyást megtagadni. Végre is hosszú küzdelem és Moltke kétórás előterjesztése után és Bülow Ottó rendkívüli ügyességgel sikerült, hogy a német császár október 16-án szentesítette a szövetséget Ausztria-Magyarországgal.

VII.

Andrassy visszalépése után is nemcsak a belpolitika fontos kérdéseire folyt be, hanem a legélénkebb figyelemmel kísérte a külpolitikát is. Visszalépésében előkelő nyugodt gestusát mindig megőrizte. Bismarck nem tudta visszavonultságát szenvedélyes kitörések nélkül tűrni. Sokszor igazságtalan támadásokra ragadtatta magát. Bismarck nem tudta elképzelni, hogy nélküle lehet a Német-birodalom külpolitikáját vezetni. Andrassy sohasem tartotta magát pótolhatatlannak. De alapos és discret bírálattól éppen nem tartózkodott. Haymerle és Kálnoki keleti politikájával nem volt megelégedve. Híres emlékiratában így nyilatkozott: «A berlini congressus Oroszországot a Balkán-félszigetről kivezette, utódaim azonban visszavitték oda». A skierniviczai megállapodásban szerencsétlen gondolatnak tartotta azt, hogy minden újra felmerülő keleti kérdés előzőleg Ausztria-Magyarország és Oroszország közt tárgyalandó, mert nézete szerint ezzel feladtuk önrendelkezési jogunkat. Ő azt a politikát kívánta folytatni, mely 1875 óta a legkisebb hiba

elkerülésével is következetesen közeledett ama cél felé, hogy a monarchiának Keleten a vezérszerepet biztosítsa. Azt kívánta, hogy egyenesen a kettős monarchiának kell kezébe venni azt, hogy az 1887 augusztusában bolgár fejedelemmé választott Kóburg Ferdinánd herceget az európai hatalmak elismerjék. Bulgária bátor védelmezésében, valamint fejedelmének gyors és önálló elismerésében látta Andrassy diplomaiai hivatásunkat az ott befolyásra törekvő orosz politika ellensúlyozásául. Csak erélyes föllépéssel lehet, így szólt, Oroszországnak imponálni.

A pánszlávok folyton izgattak és azt hirdették, hogy Oroszország ellen támadó célzattal kötötték meg a németosztrák-magyar szövetséget. Oroszország fegyverkezett. Bismarck és Kálnoky is elkerülhetetlennek tartották, hogy a szerződés közzétéessék. Közzé is tették azt 1888 február 3-án. Ez a közzététel akkor minden valószínűség szerint a háborút akadályozta meg. Andrassyt a szerződés közzététele után mint a kettős monarchia legnépszerűbb emberét ünnepték. Itt is és a Lajtán túl is megváltoztatták nézetüket még azok is, kik az occupatio miatt kemény harcot folytattak ellene. Gr. Apponyi Albert élete történetének egyes adatairól tartott egyik bécsi felolvasásában a nála megszokott előkelő gestussal nem régen szolgáltatott teljes igazságot Andrassy keleti politikájának. Soha sem felejt el e sorok írója sem azt a jelenetet, midőn Andrassy gróf a szövetség közzétételekor Budapesten egy színházi előadáson megjelenve, őt a közönség szűnni nem akaró lelkes tüntetésben részesítette. Beszédes szeméből ki lehetett olvasni, hogy elégtétel ez neki a sok támadásért, a sok igaztalan maró gúnyért. Megérte, hogy elégtételt szolgáltatnak már neki kortársai. Még fényesebb elégtételt szolgáltat neki a történelem. Ma már ezt megítélhetjük. Midőn ő átvette a külügyek vezetését, a kettős monarchia csaknem teljes elszigeteltségben volt. Azt, a mitől úgy féltek és a mit annyi irányzatossággal hirdettek a dualismus ellenségei, hogy Magyarország törvényes önállósága a monarchia nagyhatalmi állását fogja gyengíteni, fényesen megezáfolta Andrassy Gyula a külügyministeri székben, mert abban a korban, midőn

«Magyarország önállóságának jogait kétségbe vonták, a monarchia egy tartományt, és a centralismus idejében egy másik tartományt veszített» — ellenben a dualistikus rendszer politikai és katonai győzelemhez segített. Ő számolva azzal a bensőséges viszonygyal, melyben az orosz dynastia a porosz dynastiával állott és Bismarcknak is azzal a felfogásával, hogy a Német-birodalom Oroszországhoz simuljon, nem akadékoskodott a hármasszár-szövetség létrejöttében. De már ennek a keretében is az volt politikájának a célja, hogy a monarchia semmi alárendelt helyzetbe ne jusson, hanem a hármasszövetségben az őt megillető egyenrangú helyet ne csak alakilag, hanem tartalmilag is elfoglalja. Világos célja volt azonban az, hogy a kissé természetellenes hármasszár-szövetség kettős szövetséggé alakuljon.

Gróf Andrássy egyszer ezt a hármasszár-szövetséget így jellemezte: «Indiában a vad elefántot úgy fékezik meg, hogy melléje jobbról-balról egy-egy szelíd elefántot állítanak.» A hármasszár-szövetség keretén belül is fokról-fokra melegebbé fejlesztette a barátságot a Német-birodalommal. A körülményeket, a külpolitikai helyzeteket oly ügyesen használta fel, hogy végre is a Német-birodalomra előnyösebbé vált, ha a kettős monarchiával lép szoros szövetségbe. Ő sohasem kételkedett abban, hogy ha egyszer Bismarcknak választani kell a kettős monarchia és Oroszország között, a választás Ausztria-Magyarországra esik. Ez a tudat tette biztossá minden lépését. És midőn a helyzet megért, Bismarck és nem ő tette meg a kezdeményezésre a lépéseket. Bismarck és Andrássy is jól tudták és most is tudják a Német-birodalomban, hogy Magyarország a szövetség fenntartásnak legbiztosabb eleme a kettős monarchiában. A ki ebben eddig kételkedett, azt bizonyosan meggyőzte az osztrák «Reichsrath» legutóbbi magatartása a német császár huszonöt éves uralkodói jubileuma alkalmából. De meggyőzhetett mindenkit arról is, hogy Magyarorszában a magyar elem erősítése a nagy békeszövetségnek is érdeke. Bismarck és Andrássy politikájából sokat tanulhatnának a trialismus útvesztőjébe tévedt politika pártolói. Mert ha a magyarországi állása megrendül a kettős monarchiában: akkor

a Német-birodalommal való békeszövetségnek is meg vannak számlálva napjai.

Andrássy keleti politikájának alapgondolata volt, hogy a kettős monarchiának a Balkán problémában vezető szerepet biztosítson. Az európai Török-birodalom megszűnését mindig számításba vette. De mivel nem volt a kettős monarchia érdekében az európai Török-birodalom felbomlása, ezt sohasem siettette. Ha azonban az európai Törökbirodalom saját erejéből nem tud fennállani, akkor elhibázott politikának tartotta volna azt, hogy Törökország európai állami életét külső segítségekkel biztosítsák. Arra azonban föltétlenül ügyelni kell, hogy a helyébe lépő új alakulás ne veszélyeztesse a kettős monarchia érdekeit. A veszély kikerülésének csak egy módja van és ez az, hogy nagy szláv államnak az európai török birodalom helyén nem szabad alakulni és a Balkán kis államai egymástól és bármely harmadik hatalomtól is teljes függetlenségben illeszkedjenek el a Balkánon, de ezeknek érezniök kell és megérteniök, hogy a kettős monarchia az ő független létezésöknek már csak saját nagy érdekeinél fogva is a leg-hívebb támogatója. Ily módon lehet elejét venni a pánszláv egyesülési törekvéseknek. Az új alakulatból győzelmesen kell kikerülni annak az egészséges gondolatnak, hogy mind a független Balkánál-lamoknak, mind a kettős monarchiának érdekében áll a kölcsönös megértés. Andrássy eszméiben kell ma is a külpolitika irányzásában a termékenyítő erőt keresni. Az ő irányelveitől nem szabad eltérni. Szilárdan kell ragaszkodnunk a Német-birodalommal kötött szövetséghez. Meg kell akadályoznunk, hogy a Balkán-államok a panslavismus martalékaivá váljanak.

VIII.

Ime ebben a vázlatos rajzban iparkodtam beváltani e tanulmány elején tett ígéretemet, hogy főleg Wertheimer Ede könyvének kalauzolása mellett összefoglaló egészben mutatom be Andrássy gróf külpolitikáját. Wertheimer Ede három kötetes nagy munkájában jelentékeny irodalmi emléket alkotott Andrássy Gyula hazai és világtörténeti szereplésé-

nek. Számos új adatot tárt fel. Senki sem nélkülözheti ezt a munkát, a ki Andrássy életét és korát ismerni, vagy épen feldolgozni akarja. A mű tárgyilagossága is dicséretreméltó. Az események megítélésében és különösen értékelésében nagyon kevés ponton szorul helyreigazításra. Mindenütt hősenek meleg szeretetével találkozunk, de ez a szeretet sohasem csap át a hízelgés hamis hangjába.

Szerző azt, a mit akart, elérte. Ő Andrássy életét és korát hiteles adatok alapján összefüggő egészben óhajtotta elbeszélni. Nem essay-szerű feldolgozás volt a célja. Ezért nem is volna igazságos a ki nem tűzött cél álláspontjából bírálni a művet, ennek conceptióját, stylusát vagy lendületét. Ő történetet akart írni. Történetírói hivatottságát annyi sok jelentékeny műve után újra bebizonyította. Pedig nehéz volt a feladat, melyet meg kellett oldania. Nehéz különösen a történetíró nyugodt, zavartalan ítéletét megőrizni, mert Andrássy korának külpolitikai problémái a mai kor kérdései is. Midőn e kor történetének lapjait forgatjuk, úgy érezzük, mintha ezek csak a tegnap, vagy a ma élénken érzett küzdelmeiről és életbevágó súlyos gondjairól beszélnének.

Wlassics Gyula.

A SZINHÁZI ÉV TÖRTÉNETÉBŐL.

Midőn a budapesti drámai színházak most véget érő évadját át akarjuk tekinteni és a mult szeptemberi kezdetére gondolunk vissza, a réges rég elmúlt idő benyomását érezzük. Mily messze van az a kezdet! Ki emlékszik azokra a darabokra vagy akár csak címekre? De az egész évadnak emlékképe mégis összezsugorodik lelkünkben; csak kevés erősebb benyomás ért bennünket, csak egy-két jelentősebb esemény képe maradt meg emlékezetünkben. De ezen nincsen miért csodálkoznunk vagy megütköznünk, sőt ha természetesnek azt tartjuk, a mi rendszerint történik, akkor ez a természetes. Ha más művészetek és a tudományok terén is rendkívüli értékek csak ritkán jöhetnek létre, miért követelnénk többet a drámai művészettől, melynek életfeltételei közé igen bonyodalmas, nagy technikai apparatus — a színház — tartozik, úgy hogy ez a művészet a legszorosabb függési viszonyban van a közönség hajlandóságával. Minden művészet minden időben kenyér után is járt; a művészet mai demokratizálásának korában a kenyérkereset kenyérhajszává fajult, a színház meg egyenesen nagy üzleti vállalkozássá. Ezen hiába sopánkodnánk, ezt tényként kell constátálnunk, ennek a ténynek szemébe kell néznünk és a helyzet megítélésénél számbavennünk. Ily körülmények közt az a nagy kérdés, hogy az üzlet mely irányba terelte a művészetet, elferdítette-e egészen, hagyott-e belőle valamit ép állapotban, vagy nem bizonyult-e az igaz művészet elég jó üzletnek is? A dráma már egyszer belepusztult az üzletbe, a rómaiak idejében. Nem járunk-e most ép így? Mikor egyszer egy egész színházi sainsont Londonban töltöttem, egyetlen egy drámai előadást láthattam, Sheridan *School of*

Scandals-át egy külvárosi kis színházban. Egyetlen egyszer sem játszották Shakespearet! Azóta a viszonyok ott javultak. Bécsben, az igazi színházi városban, talán három-négy Shakespeare-dráma van műsoron, a *Vij özegegy* pedig könnyű szerrel leveri nemcsak Shakespearet, hanem Dumast, Ibsent, Hauptmant és a miket még említhetnék, együttvéve. Ha mi itt Budapesten classikus előadásainkra hivatkozunk, a külföld tapasztalt színházi rókái mosolyognak: Mi nyilván még kissé el vagyunk maradva, majd előbbre jutunk és a jelek után ítélve elég gyors tempóban haladunk. Mikor Bécsben tanultam, fiatalok és öregek, műveltek és művelődni vágyók, a közönségnek majdnem összes rétegei, a *Burg* színészeiért rajongtak; rendes dolog volt, hogy délután kettőkor összegyűltünk a Burg kapuja előtt és vártunk hétfőig, százan meg százan, míg a pénztár kapuja megnyílt; de megtörtént rendkívüli előadások alkalmával, hogy néhányan már reggel ott voltunk; jutalmunk volt, hogy húsz krajczárért a kakasülő első padjában kaptunk helyet. Nem kell mondanom, hogy nem voltunk büszkék erre a kitartásunkra: ez volt az ára a színházlátogatásnak, a színházi élvezetnek és mi szívesen megfizettük. Azóta a színházak és a színházba járók száma óriási módon megsaporodott, de a közönségnek ez a szaporodása más elemekből telt ki, nem a drámai művészet rajongóiból. Ezeknek nem Shakespeare kell, nem Wolter vagy Krastel és a színházigazgatók engedelmesen meghajolnak az új közönség előtt és szolgálatra készen tudakolják az új közönség parancsait. De mi történt a régi közönséggel és utódjaival? Hiszen ez is tekintélyes szám volt? Valóban ez a régi elem tartotta fenn a művészi drámát, úgy a hogy, csakhogy részint törpe minoritássá vált, a melynek mint ilyennek szerényen meg kellett magát húznia, részint pedig ez is átalakult. A *Közönség* világában nincsen obstructio; ott a kisebbség szót fogad a többségnek, eleinte talán kelletlenül, később természetesen folytan, az érzés módja valamiképpen egyetemessé válik és a kik épenséggel makacskodnak, lassan-lassan kiszorulnak a színházból, elmaradnak. Ma a tanuló ifjúságnak házhoz küldik a színházi jegyeket, dehogy kell

a zárt kapu előtt várakoznia, de még így is kissé unottan fogadják a kedvezményt az idősebbek, inkább az irodalomtörténet tanára kedvéért. Bezzeg más kedvvel mennek a *Víg özvegybe* és hasonlóba, illetőleg sokkal rosszabbakba. Ezt az állapotot pedig annyira megszoktuk, hogy ily alkalom kell, hogy elmélkedjünk rajta. Csak az a kérdés, hogy ily körülmények közt mivé lesz a drámai művészet? Megsemmisül-e egészen? Nem hiszem. A művészet gyökerei oly mélyen nyúlnak le az emberi lélekbe, hogy a hervadás után új virágzásnak kell következnie. A gyökerek növesztő ereje pedig akkora, hogy az új hajítások az összetorlódott akadályokat szinte leleményes módon ki tudják kerülni és esetleg alakot váltva, új nemzedékek előtt új fényben jelennek meg. A művészetet nem kell félteni. Elfajulása ellen való lázadásunk is örök életének egyik nagy jele. Egy évnek vagy akár tíznek a tapasztalatai sem elegendők, hogy a történeti élet kanyarodásaiból a főirányt biztossággal megjelölhessük, de nem is az a fődolog. Saját helyzetünk követelményeinek eleget tettünk, ha figyelmes szemmel követjük az eseményeket, őszintén számot adunk érzéseinkről és igaz lélekkel küzdünk meggyőződéseinkért.

A budapesti színházi életnek most egyik igen nevezetes sajátága, hogy a bemutató előadásokon külföldi színházi agensek is megjelennek és magyar darabok szép számmal külföldre kerülnek, első sorban Bécsbe, a hol még a Burg is megnyílt *Molnár Ferencz Farkasa* előtt (Bécsnek büszke vára Dóczy óta nem hódolt meg magyar költőnek). Ujságaink híven beszámoltak arról, hogy az utolsó időben sokszor öt-hat színházban játszottak egy este magyar darabot. Bécs közel van ugyan hozzánk, mégis ez volt a legnehezebb hódítás, mert lélekben legmesszebb esik tőlünk és a bécsi uralkodó párt mindent megtett, hogy Bécs lelkét eltávolítsa tőlünk. Némely darabunk bejárta egész Németországot. Az egyikkel bekukkantottunk Párisba. Olaszországban is tettünk látogatást. Londonban most játszszák nagy sikerrel a *Taifunt* és a *Gyurkovics leányokat*. Amerika is szívesen fogadott bennünket. Hogy itt Budapesten is alaposan megváltozott a helyzet és az idegen

darabok sokkal szerényebb helyet foglalnak el a fővárosi színházak műsorában, mint ezelőtt, mindenképen örvendetes. A jelenség oly föltűnő, hogy minden oldalról tárgyalták és nagyon különbözőképen értékelték, miközben nem mindig a jó ízlés jutott szóhoz. Figyelemmel kísértük az ügyet és a következő eredményhez jutottunk. Egészen bizonyosnak látszik, hogy elsősorban néhány újabb magyar drámaíró kétségtelen tehetségének köszönjük a külföldi és hazai sikereket. Itt főkép Molnár Ferencz és Lengyel Menyhért jönnek szóba. Ha nem csalódunk, Molnár Ferencz *Ördöge* egyengette a külföldi utakat. Molnár Ferencznek nem ez a legjobb darabja, de pacemaker-nek nagyon alkalmasnak bizonyult. Molnár oly adományokkal rendelkezik, melyekkel szinte játszva megnyeri a közönséget. Először ismeri a közönséget, nemcsak a budapestit, ismeri a közönséget, a mi mégsem megvetendő tulajdonság, mert jelenti a közönségbe való azt a közvetetlen beleérzést, a közönséggel való azt az azonosulást, mely nagy adománya mindazoknak, kik a közönségre hatni hivatvák, a nagy szónoké, elbeszélőé, sőt a nagy tanítómesteré is. A közönség, ha ilyen ember áll elébe, azonnal tudja: ez az én emberem; ő pedig azonnal birtokba veszi a közönséget: te az én közönségem vagy. Igaz, hogy ez csak az induló pont; innét azután a színműíró, a színész, az elbeszélő föl- vagy lefelé viheti magával a közönséget, vagy egy szinten maradhat vele, a szerint, hogy ez az azonosulás fölszines-e, vagy a közönség nemes vagy nemtelen hajlandóságaira terjed-e. A közönség lelke hangszer, harmoniák nyugosznak benne és disharmoniák; van, a ki nem tud játszani rajta, van a ki nem rajta, hanem vele játszik, van a ki örök harmoniákat csal ki belőle, van, a ki visszaél adományával. Molnár tud játszani ezen a hangszeren. A journalismus iskolájában nőtt fel, a mi azt jelenti, hogy nagyon is tudja, mit tud. Ez néha arra csábítja, hogy játszszone a közönséggel; de le nem sülyeszti; vissza nem él a maga tehetségével. Ebben a tekintetben emlékeztet Shaw-ra, de kevésbé egészséges légkörben él, nem érezzük, hogy a nagy szociális távlatokat látja, tulságosan artistikus, nem részese egy tartalmas közéletnek, melynek heves küzdelmei és nagy

ezéljai vannak. Kitünő dialogusa van, melynek szellemessége ritkán téved mesterkélttségbe. Éles megfigyelője a budapesti életnek és megfigyelései drámaiak, egy-egy rövid mondatában, egy társalgási fordulatóban szikrák kelnek, melyek csodálatosan megvilágítják, a mit meg akar mutatni. A Lipótvárost, az Andrásy-utat, a Városligetet, a hibásakat, a züllötteket, a felemás embereket, ezek nyelvét, érzésmódját senki nem ismeri úgy, mint ő. Van satírája, iróniája, de nem igen haragszik, ritkán keserű, másrészt azonban épenséggel nem perversus, nem vájkál egészségtelen kíváncsisággal a piszokban, inkább örül a mesterségének, kedvét találja a művészi formálásban. Mert poeta. Tud alakokat gyúrni a sárból, melyek megelevenednek keze munkájától. Művészetének legjavát a *Liliom*-ban adta, mely oly szép, hogy a Vigszínházban elbukott, de a külföldön, úgy látszik, föltámadt, holott a külföldön nem élvezhetik úgy, mint nálunk; ámbár én sem igen ismerem azt a világot, melyben játszik, de a darabból azonnal megismertem. Itt vagyunk az elemezhetetlennek a világában, a hová a tudomány, a reflexio, a tapasztalat hiába akarnak utat vágni. Hogy egy alak a színpadon él, nem függ a dialogustól, a dráma szerkezetétől, az indulattól, azt nem lehet deducálni, azt meg kell élnem, az az én belső élményem. Csalódhatom, az igaz; talán én, a néző, az olvasó elevenitem meg az alakot, nem pedig az író; nem tudok óvszert e csalódás ellen, az egyedüli talán, ha különböző közönségek különböző időkben hasonló élményt élnek át. Némelyik költőnek csak egy-két alak sikerül. Katona *Bánk bán*-jában majdnem minden alak él, többi drámaiban egy sem. És az életnek is vannak fokozatai, lehet inkább és kevésbbé élni, de életalkotás a drámaíró titka és ennek adományát látom Molnár Ferenczben. Még egy sajátossága van Molnárnak, melyet nem igen tudok hová tenni, de a melynek nem is keresem most nyitját. Phantasiája szereti a rendkívülit, a meglepőt, a különöst, a phantastikust. Ilyen az ördög alakja az *Ördög*-ben; ennek vannak előzményei, jól tudom, a legközelebb fekvő a kerítő Mephistophelesé *Faust*-ban, de ez a merész játékos Ördög a modern színműben mégis csak különös; de tagadhatatlanul tetszett. Valamiféle mélységek felé mutat, nem komolyan,

mintha a szerző művének sikerét féltené tőlük. Hasonló, bár ártatlanabb a *Testőr*-ben az az ötlet, hogy a férj idegen jelmezben udvarol feleségének. Ez is különös, úgy-e, t. i. az ötlet, a maga riasztó tarkaságával? A szerzőnek ez a vonzódása a rendkívülihez, a phantastikushoz legművészebb formáját ölti *Liliom*-ban. A népies mesébe bevonul a túlvilág népies fölfogása. Népies fölfogása a túlvilágnak? Igazán így képzei a nép a túlvilágot? Nem tudom. Sohasem hallottam. De Molnár azonnal elhiteti velem. És én, elmélődván a dolgon, azt mondom: Valóban a nép így képzelhetné a dolgot. Miért ne? Sőt! Úgy illik az egészhez. *Liliom* ebben a túlvilágban olyan, minőnek lennie kell. *Liliom*-nak szüksége van erre a túlvilágra, tehát ez a túlvilág poetikailag *van*. A közönség egy részének a túlvilág nem kellett, sőt ezen bukott itt meg a darab. Pedig itt az extravagancia költőivé, művészeivé, drámaivá vált. De nem nevezetes, hogy a *Farkas*-ban is akad ily extravagancia? A dráma dereka *álomkép*, a mely a dráma themáját, cselekményét, alakjait, bonyodalmát egészen más *szinbe* ragadja és megoldását előkészíti. De erről még szólnunk kell, itt csak konstatalem ezt a sajátosságot.

Hogy Molnár Ferenczet külföldön szívesen fogadták, ezek után épenséggel nem csodálatos, csak reá kellett irányítani a figyelmet. A dráma különben is válságos időket él Európában. Mindenfelé kutat és keres, a-múltban, az exotikumokban, a kezdetekben és a végekben. Azok a formák, melyekkel dolgozik, a kimerülés jeleit mutatják. A bő francia forrás ifj. Dumas halála óta akadozva ontja az italt és az ital nem üdítő. A francia drámának nincs kimagasló egyénisége, tehát nincsen igazi jelene, csak nagy múltja. A francia színházak megélnek a természetből, export is van. de immel-ámmal fogadják termékeit. Van nagyszerű reklám, melynek szervezete kifogástalanul működik és van száz meg száz éhes színház, a melynek minden áron újdonságok keltenek; van hibátlan technika, mely az évszázados művészet és műipar hagyományaival gazdagodott és van ugyancsak hagyományos suggestio, a mely sok mindent pótol. Van fényes retorika, mely nem tévesztheti el pillanatnyi hatá-

sát és van magas irodalmi színvonal, melynek légkörében az ember szívesen időzik és lelegzik. A kinek pedig mindez kevés, annak kínálkozik az ágy, a francia farce nagyszerű requisituma, az örök ágy, a biztos hatású ágy, az ingerlő ágy, utolsó menedéke a francia alsóbb rendű bohózatnak, melyet a felsőbb rendű külföldi közönség oly kéjjel szemlél: Hja a francziák! Mégis csak a francziák! Mi ezeket kényelmesen tanulmányozhatnók Vigszházunk műsorából, melyben majd ágyas darabot adnak, a haut-goût kedvelőinek, majd fehér darabot, hogy senki ne mondhassa, hogy stb. De haj, a fehér darabok sorra buknak és az ágyas darabok is csodálatos mód veszítenek ingerlő erejükből. Mi ez? Vége a világnak? Vagy tovább kellene-e menni? De itt van a felelmes versenytárs: a Folies és a többi! A valóság az, hogy görcsös keresés van Párisban, a romantikusok virágos ligeteit már régen fölcutatták, most nem röstellik Ibsent utánózni, társadalmat reformálnak, szenvedélyt elemeznek, azonban a nagy fáradság és a formák kimerülésének tünetei mégis csak előbukkannak. Egyébként a német Hauptmann, a leghatalmasabb élő színpadi tehetség, sem tudott megállapodni. Hány formát próbált meg! Nemzetközi jelentőségre senki körülötte nem tudott szert tenni. Ellenben próbálnak mindent, megújított Shakespearet és Sophoklest, miraculumot és mysteriumot, a szent Grált, a roccocót, ezer szereplőt, kétezetet, sensatiós rendezést, főleg rendezést, mert hogy mit rendeznek, közömbös, a fő a rendezés új tudománya, a festői kép, a hangulat, a szegény színpad, a gazdag színpad, a sikok és így tovább. Nem üzünk gúnyt abból, a mi e keresésben művészibb érdekből fakad, tudjuk, hogy figyelemreméltó kezdet merült fel, nem is akarjuk az európai dráma új kísérleteit tárgyalni, csak annyit mutatunk belőle, a mennyi nekünk háttér gyanánt kell. Még Ibsen sem tudott végleges fordulatot adni az új drámának. Ily körülmények közt egy Molnár Ferencz szíves fogadása, a ki újat tud mondani és a régi formákat is új bizalommal kezeli, a ki elmés, a ki művészi érzésű, igen természetes. Az ellenkezőn kellene csodálkoznunk.

Lengyel Menyhért esete bonyolultabb. Más fajta tehet-

ség, de tehetség, csak nem vonzó. Itt először a *Nagy fejedelemmel* tűnt föl, melyet a *Hálás utókor* követett. Már ezekből a darabokból is kitűnt, hogy szinpadilag látó ember, de nem artistikus tulajdonságával hatott, hanem satyrájának erejével. Ez a satyra helyenkint oly keserű volt, mint az epe és szinte szétmarta a drámai formát, de a satyrát mi szívesen fogadjuk és megbocsátjuk szertelenségeit. Már csak a satyrával tudunk védekezni a kor bajai ellen. Mit tartsunk egészségesnek ebben az országban? A *Nagy fejedelem*ben van egy szoborbizottság ülése, melyben annyi sarkasmus árad a szoboremelő kegyeletnek nálunk nem ritka orgiáira, hogy a jelenet keserű ízét és igazságát még most is érzem. De ez a satyra egy idétlenül kigondolt történetben ölt testet, a mely elrontja a satyrát, végül pedig oly túlságig hevíti, hogy művészi szempontból az egész elpárolog. A *Hálás utókor* a Nemzeti Színházban került színre és nagy haladást mutat. A darab hőse egy socialista rajongó, a ki persze nem tud boldogulni ebben a mi világunkban. Hogy itt a satyrának jégesője sűrűn hull a sok gazra, mely «virányainkon» oly buján nő, nem kell mondani. De a szerző csak a negatíóban erős, csak a satyrája drámai erejű, pozitív mondani valója nincs. Hősei nagy rajongók, de derékon ketté törnek, mert a szerző csak azon pontig látja őket, a mely pontig neki alkalmat adnak a satyrára. A *Hálás utókor* hőse, midőn itt vereség vereség után éri, eltűnik, elmegy szeretőjével messze idegenbe, a hol nyoma vész. Nem fog az emberek javáért küzdeni, magának fog élni, sütkérezni fog, vegetálni. Mégis visszajön és itt azt látja, hogy nagy embert csináltak belőle, halála után. Ez jó vigjátéki ötlet, nálunk még találóbb, mint másutt, mert ámbár az élet mindenütt nagy akadálya az elismerésnek, ez az akadály nálunk nevetségesen nagy és a temetés-rendezés művészete bosszantóan hazug. De ezzel az ötlettel sem tud a szerző kellő módon élni, mert az ünnepezt halott a döntő pillanatban annyira bebizonyítja alapos kijózanodását, hogy évi járadék fejében újra eltűnik és átengedi a tért utódainak. Így a rajongás sülyedésbe vész. Ennek a drámának is az első felvonása a legjobb és a satyrája

drámai érdekű. Egy vígjátéka is hasonló keserű ízű: egy finomabb lelkű nőnek lezüllését, mélyen alatta álló környezetéhez való lealacsonyodását rajzolja. Vártuk, hogy ki fog bontakozni ebből a keserű hangulatból, talán mikor a siker szabadabb fejlődésének nyitja meg útját. Valóban a *Taifun*-ban nagy európai sikerre tett szert. Addigi kísérletezéseiből mindenekelőtt tökéletesebb technikát tanult. Darab megszerkesztésében, fölépítésében, alátámasztásában és kivitelében kevesen versenyezhetnek vele. De régi gondolatköreiből csak látszólagosan szabadult ki. Japáni ember a darab hőse, ki Berlinben él, nemzete ügyéért dolgozik, egész japáni colónia körében, melynek tagjai föltétlenül biznak benne és vezérrükként követik. Egyszerre nagy szerencsétlenség éri. Megöli a szeretőjét, pillanatnyi fölindulásban, midőn a nő, kit szeret, gonosz kedvtelésben, hallatlanul megalázza és megcsúfolja. A japánok azonban nem engedik, hogy ő vállalja a büntetést. A japáni colóniának egy rajongó tagja föláldozza magát érte. A gyilkos azonban szinte elsorvad szemünk előtt és végül meghal. A darab mesteri fölépítése, a gyilkossági és utána a törvényszéki jelenetnek virtuoz vitele, a japánok hatalmas odaadásának látványa, az érzelmes mozzanatoknak a zord tárgyba való izléses bevitele, nem csekély mértékben pedig a darab exotikuma, a japán kiválóság suggestiója: mindenütt nagy hatást biztosítottak a műnek. De megváltozott e a szerző? A satyrát, az iróniát elhagyta, de a themája a régi: rajongó, exaltált embert fest, kinek történetét ép oly kevésbé tudja befejezni, mint az előző drámákban. A látszólagos befejezés itt az, hogy téglát ejt hőseinek a fejére. Lengyel Menyhért szeretne hinni valamiben, de nem tudja, miben. Ez legszembeeszköbb következő művében, a *Prófétában*, melyben a hős pathologikus önkívületben vad emberek prófétájának, félig-meddig istennek csap föl és végül ezekért a primitív emberekért meghal. Mintha azt mondaná: csak e vad emberek közt érdemes élni. Lengyel Menyhért satyrája tartalmatlan idealismusának nem mindenben ép gyermeke, mert mit ér az a satyra, melynek pozitív alapja ingatag? Valóban e satyra túlságos keserősége a szerző érzéseinek és gondolatainak homályosságából

meríti maró erejét. Viszont ez az idealismus azért oly ködös és felhők közt kóválygó, hogy hozzá mérve minden realitás gúnyra méltónak tűnjék föl. Lengyel egyénisége bizonytalan körvonalakban áll előttünk, nem tudjuk, merre felé indul. Ideáljait Japánban és Polynesiában keresi, itthon semmisem jó neki, ránk csak gúnyját önti, ez rossz jel. De jól érti a dráma mesterségét, érzéke van a forma iránt, igen lelkiismeretes munkás, ez sikereinek egyik tényezője.

Külföldi sikerek dolgában Molnár és Lengyel Menyhért mellett az ifjabbak közül még Biró Lajos, Szomory Emil és Drégely Gábor jöhetnek szóba, (az operette-szerzőket itt egészen figyelmen kívül hagyjuk), de említendő, hogy Bródy Sándor a *Tanítónő*vel néhány német városban tudott érdeklődést kelteni. Biró terhelten lépett a drámaírói pályára, terheltsége sikeres novellairó multja, melynek nyomait mind máig viseli. Első darabja bonyodalmas regény volt, mely csakhamar letűnt a Nemzeti Színház színpadjáról, de Biró Lajos a makacs küzdőkhöz tartozik, kik az ostromot mindig újból kezdik. Midőn újra feltűnik a Magyar Színházban, először a *Sárga liliummal*, azután a *Rablólovag*gal, mindkét darabbal rendkívüli sikereket arat, mindegyik már régen több mint száz előadást ért, és ámbár évadjuk már elmúlt és a Magyar meg a Vigszínházban a darabok az évaddal együtt halnak meg, mégis, ha baj van, még mindig elővehetik ezeket az annyira lejátszott darabokat. Ennek helyi okai is lehetnek, mert mikor a *Rablólovag* külföldre került, egy német ujságban azt olvashattuk, hogy ez a darab ugyancsak nem válik becsületére a magyarságnak; de a mi a helyi okok mibenlétét illeti, szégyenkezve megvalljuk, hogy sejtelmünk sincsen róluk. Nem tudjuk, miért tetszenek ezek a darabok. Nietzsche hozta forgalomba az összes erkölcsi értékek újra értékelésének (Die Umwertung aller Werte) jelszavát, az ő erkölcsi eszméje mellett a régi értékek mind elhalványodnak; Biró Lajos fölösleges okoskodás nélkül ad ily új értékeléseket és a közönség, úgy látszik, kéjjel szűrösli őket. Mások az új morálon és a közönségen nagyon megbotránkoznak, de ez törpe minoritás. A *Sárga liliumban* a szerző még némileg félénk. Ott nagyon hat a

főherczegnek (vagy micsodának) dözsölő jelenete, melyben a főherczeg primadonna, szeretőjének megparancsolja a kávéházban, hogy vetközzék meztelenre. A közönség ujjong. Most tudjuk, hogyan mulatnak a főherczegek! (Kár, hogy oly nehéz őket utánozni.) A regényesség folytatódik: A főherczeg novellistikus fogással eltávolítja a szeretőjének kiszemelt leány oldaláról a leány bátyját és azután éjjel be akar törni a leány szobájába. (Azok a . . . főherczegek!) Csakhogy a báty ugyanabból a novellából való, tehát ép a tempo tér vissza. De a főherczeg nem hagyja magát és zsiros állással leveszi a bátyát a lábáról és birtokba veszi a leányt, a ki szívesen enged. Ez az új idealismus, melynek ígését bizonyos rétegek szívdobogva hallgatják. (T. i. örülnek, hogy a szinpad is az ő részükön van). A *Rablólovag*ban az új moral nagy fölényességgel ballatja ígését. A *Rablólovag* t. i. hazudik, ámit, csal, zsarol, és midőn a végén elvonul a szinpadról, büszkén odavágja a megzsarolt és kifosztott grófoknak, hogy az ő elődjeik is rablólovagok voltak, ők kereskedőket raboltak ki, ő meg grófokat fosztogat. A közönség ujjongva tapsol. Azonfelül egy kétkötetes regény van belegyúrva, gyömöszölve a darabba. Szóval nem értjük a darab sikerét, mert igaz ugyan, hogy a nép bizonyos rétegei csodálják a fifikus gazembereket, de hogy a gazságukkal kérkedőket is csudálnák, nem tudjuk; azután talán csak nem ebből a rétegből került ki a Magyar Színház száz előadásának közönsége? Ennek a darabnak külföldi sikerében nem hiszek. A többiekről talán nem kell szólnom. Drégely Gábor külföldi darabját nem ismerem, Szomoryról alább lesz szó, Bródyval pedig nem akarunk úgy mellékesen elbánni. Még csak a *Czárnő* érdemel említést, mely itthonn, és úgy látszik Bécsben is, sikert aratott, Lengyel és Biró társulásának műve. A chemia csudái ismétlődnek meg ebben a társulásban. Ki sejtené, hogy hydrogen meg oxygen egy a kettőtől teljesen elütő harmadik testet ad, a vizet? A *Czárnőben* semmi sincs, a mi Lengyel pessimismusára, rajongására és satyrájára emlékeztetne; viszont Biró új morálja sem hatol a czárnő hálósobájába, a hol a czárnok régi morálja divik, ámbár hiszen a czárnő és a főherczeg

közt van némi hasonlóság. De a *Czárnő* kritikai aktái le vannak zárva és a *Czárnő* hatása, úgy látszik, enyhe, de suggestiv erotikájában rejlik.

Ezek után kérdezzük, mit jelentenek, mit jelenthetnek a magyar darabok külföldi sikerei? Nem jelentik új művészeti iránynak, léleknek diadalmas hódítását, erről nem lehet szó, mert ebből nincs bennök. A skandináv, orosz írók föllépése ilyet jelentett; Ibsen nem annyira a külföldi közönséget, mint a külföldi írókat hódította meg, ámbár színpad-i sikerei is óriásiak, mert mélyek. Ibsen egyenes ráhatással van a modern lélekre, minden országban. A legnagyobbat emlitem, nem hogy mellette törpéknek tüntessem föl a mieinket, hanem hogy mértékem legyen. Ha csak némileg is alkalmazni lehetne ezt a mértéket, boldog volnánk. Azt hiszem, csak Molnár Ferencznek voltak igazi művészi sikerei. A külföldi komoly kritika, a mennyire tudomásomra jutott, öldöklő gúnnyal bánt el darabjaink legtöbbjével, csak *Liliom*-ról beszéltek emberségesen. Igaz azonban, hogy *Bánk bánt* is lecsepülték. El kell ismerni, hogy drámaíróink nem írnak rosszabb darabokat, mint sok külföldi neves író, hogy jó dialogust tudnak szőni, cselekvényt bonyolítani stb. Tehát versenyképesek. Minthogy pedig mégis újak, minthogy föl vannak fedezve, minthogy a közönség valami új hangárnyalatot vesz észre bennük, a mit ott künn magyar temperamentumnak, magyar hangulatnak, magyar milieu-rajznak neveznek (ámbár Angliában és Párisban rettenetesen átdolgozzák őket, hogy semmi magyar nyom meg ne maradjon rajtuk) bizonyos pillanatnyi előnyt kaptak és azt kiaknázzák. Ezek többnyire egyéni sikerek, melyekhez a magyar szellemnek kevés köze van, de a miből a magyar hírnév mégis hasznót merit. Szeretném tudni, mi a *Czárnő*-ben a magyar vonás? a magyar művészet? Vagy a *Taifunban*, a *Prófétában*? Igen helyes, hogy a magyar szerzők is tudnak a világpiacra árulni és hogy műveik kelendők; bizonyos, hogy ez nekünk is hasznunkra van, mert a jogaszszent és kanaszszent oly nehéz kivenni a «művelt» külföld fejéből, és most ép az a nagy közönség látja, hogy itt magas fokú irodalmi cultura van, melynek gyümölcsei még nekik

is izlenek. Szemükre lányják az ifjabb íróknak, hogy egyenesen az export számára dolgoznak és gondosan mellőznek minden nemzeti vonást, mely az exportnak árthatna. Ha e vád igaz volna, csodálkoznám ez okos, tapasztalt, leleményes urak tévedésén. Mily nagy hatása van a *Taifun* japánismusának! Minden igaz nemzeti vonás, sajátosság hasznára volna darabjaiknak. Ibsenben az északi tájkép, az északi ember oly nemzeti árnyalatot ad darabjainak, mely semmiképen nem csorbitja azok egyetemes emberi jelentőségét. A magyar lélek, ha művészi kifejezését megtalálja, nem lehet oly semmi, mint némelyek gondolják. Igaz, hogy most azt az elméletet találták ki: a mű magyar, ha magyarul van írva, nem is lehet más, mint magyar, a többi mellékes; annak a nemzetközi magyarságnak, culturaimportáló, culturafordító magyarságnak ugyanannyi joga van megszólalni, mint a magyar magyarságnak, a régi magyarságnak, az Arany-, Jókai-, Mikszáth-magyarságnak, sőt talán több joga is van, mert amaz él, ez meghalt, mindenestre elmaradt és több ilyféle. Ezen nem lehet okoskodni és vitatkozni. Vagyunk egynéhányan, kik azt az új magyarságot nem vesszük be, és maradunk a régi szellem mellett és a mellett, a mi ennek irányában fejlődik. Ha ők tudnak többségre szert tenni és a közönséget meghódítják, akkor úgy látszik nekik lesz igazuk. De akkor ez más közönség, más nemzet lesz, mint a mely eddig ezen a néven szerepelt a történetben. Hogy visszatérjünk drámaíróinkhoz, ők, azt hiszem, azt adnak, a mit tudnak adni; némelyik művükben semmi nemzeti vonást nem tudunk fölfedezni, még érzés- vagy gondolkodásmódjukban sem, mintha az illető szerzők nem is itt élnének; de a miben van valami, a mit a német bodenständig-nek nevez (földszagú?) az határozottan értékes, pl. Molnár *Lilioma*. Igaz, hogy akár akarja a szerző, akár nem, művében mindig környezete, annak érzés- és gondolatvilága fog tükröződni, de fájdalom, nem mindig művésziiesen. Én a magam részéről elnéző vagyok egyik-másik szerző gyöngébb magyarsága iránt, mert hiszem, hogy itt egy nagy összeolvadási és átalakulási folyamat indult meg, mely szinte természeti szükségességgel nagy egységbe ol-

vasztja az újat és a régít. A folyók is, ott, hol a tengerbe szakadnak, egy darabig más színű sávot festenek a tenger felszínére, de kissé odább vége minden különbségnek, a tenger igaz színe győzedelmeskedett minden secessión.

Ez talán a legaktuálisabb thema az év színházi eseményeinek sorából. Mindenesetre szűkebbre foghatjuk a részleteket, a melyek ismertetésében amúgy sem tarthatunk számot teljességre. A budapesti színházi év oly gazdag, hogy egy ember nem is győzné ezt a tömeget. Csak jellemző példákat választhatunk.

A színházi évnek két igen nagy sikere volt: Molnár Ferencz *Farkasa* a Magyar Színházban és egy eddig teljesen ismeretlen nagyon nem angol nevű angol írónak, Knoblauch Edwardnak a vígjátéka *A faun*, melyet, ha nem csatlódunk, még eddig sehol nem játszottak, csak itt Budapesten. A faun sikere a legnevezetesebb. Molnár Ferenczet ismerjük, nagy várakozással nézünk új művei elé, de egyszerűsmind azzal a készséggel, hogy mindent elhigyjünk neki, mert hiszünk benne. Azt az angol író-t nem ismerjük, soha nem hallottunk róla, egy valóságos, igazi görög faunt léptet föl a mi modern életünkben, a mi elég vakmerő vállalkozás és a játék végén a közönség mindent elfelejt, csapot, papot és megadja magát. *A faunt* már több mint hatvan-szor játszották ebben az egy évadban és még folyton műsoron van, a mire nem tudom, van-e példa a Nemzeti Színház történetében. Végre is a Nemzeti Színház műsor-színház, neki tekintettel kell lennie a modern magyar és külföldi drámai-irodalomra, régibb íróinkra, a classikusokra, hogy minden évben kivonatát adja a legjobbnak, őrizze a művészet hagyományait, melyeket meg kell egyeztetnie az új irodalommal. A többi színházak a végsőig kiaknáznak egy-egy sikeres darabot, azután eltemetik; a Nemzeti Színháznak csak óvatosan szabad elejtenie, a mit értékesnek ítelt, hogy értékét kipróbálja, biztosítsa és a feledéstől megóvja. *A faun* kedvéért a Nemzeti Színház szinte megingott a művészethez való köteles hűségében. Miben rejlik *A faun*-nak ez a nagy csábító ereje? A közönség folyton megtöltötte a színházat. De miért?

Itt is a közönség kiszámíthatatlanságára bukkanunk, mert a darab kedves, kellemes, ötletes, de alkotó részei nem olyanok, hogy előre láthattuk volna, hogy a közönség az egészre oly lelkesen igent fog mondani. Nem oly silány, hogy az itélni nem tudó tömegnek tessenek; nem oly értékes, hogy a közönséget fölemelje magához; nem számít alantatos indulatokra; nem erotikus darab; nem politikai satyra; nem indítja meg az indulatok lavináját; de minek említsük, hogy mi nem? Mondjuk meg, hogy micsoda. Kiváncsiak vagyunk a szerzőnek következő darabjára és kíváncsian várjuk, hogy *A faun* másutt és később, hogy' fog hatni.

A faun alakja szerencsés ötlet, szerencsésebb mint a *Niobeé* egy másik angol darabban, a melyet Budapesten is sikerrel adtak, de a mely most már nyomtalanul eltűnt. *A faun* a komikusnak és komolynak humoros keveréke. Nem metaphora, vagy symbolum, hanem igazi faun, a mythologia szülöttje, erdei istenség, szőrös fülű, kétszarvú, a ki egy narancsszállító hajón eljutott Angliába és ép akkor toppan be egy angol lord házába, mikor ez adósságok miatt agyon akarja magát lőni. De hát elfogadja-e a közönség ezt a képtelenséget? El, még pedig minden habozás és ellenállás nélkül, annyira nem igaz az, hogy a közönség ily lehetlenségeken fennakad, föltéve, hogy az író drámai hasznát tudja venni. (És még vitatkozunk, vajjon Shakespeare hitt-e a kisértetekben? Az mellékes, hogy ő hitt-e, az fontos, hogy el tudja-e hitetni közönségével; ha Hamletnek nem jelenik meg az apja szelleme, Hamlet nem tudhatja meg, a mit megtud, tehát a kisértet fontos, tehát hiszünk benne.) Knoblauch nagyon jó, habár olcsó hasznát veszi a faunnak, a természetnek ősi képviselőjévé teszi szemben a culturával, mely persze a faun szemével nézve természetellenes, conventionalis, ferde és nevetséges. A természetnek ez a szembe-helyezése a culturával biztos komikus hatású, a mint ez a drámairodalomban eléggé ki van próbálva, pl. ha falusi embert városi környezetbe viszünk, vagy megfordítva. A faun még jobb erre a célra, mert mégis félig-meddig isten, csodás erői vannak, a többi közt jól ismeri a lovakat, úgy, hogy biztosan tudja, melyik lesz az első a versenyben.

A modern lóversenymánia világában ez egymagában biztosítja a faun alakjának sikerét. A kinek ily faunja volna! Az ember szédül ily boldogság gondolatától. A mi faununk valóban gazdaggá teszi a lordját, de azonfelül is, mint a nagy természet képviselője, fájdalmasan érezteti velünk elfinomodásunk ferdeségeit. Végül még spiritus regense is a darabnak, egymáshoz segíti, a kik szeretik egymást, mindent elintéz, mindent kiegyenesít és végre visszaszökhetik a természet ölébe, miután culturánk keserű izét eléggé tapasztalta. Ime, ez a darab veleje, melynek szerelmi történeteit nem érdemes elmondani, oly chablonosak. Minthogy szinpadról van szó, a darab sikere a faun megszemélyesítőjén fordul meg. Itt a színház a főnyereményt ütötte meg, mert végre is most már visszavonhatatlanul kitűnt, hogy Rajnai kitűnő színész, a ki az equilibrista biztonságával, a fiatal erő gráciájával, a jó színész intuitiójával, a jó beszélő értelmességével szerepe változatos követelményeinek eleget tudott tenni. Nem csalódtam, midőn már a Pathelin mester előadása után zengtem dicséretét. Mindezt összevéve mégis a faun alakjának és Rajnai alakításának találkozása felelősök e kivételes szinpadi sikerért.

Molnár Ferencz *Farkasa* Budapesten és Bécsben egy időben aratott nagy győzelmet. A szerző ezuttal is merészen választotta meg a darab formáját, mert a darab dereka álom, melyet az első felvonás előkészít, és melyből a harmadik mintegy levonja a következményeket. Ez sem új gondolat, előfordul Grillparzernél és Rákosi Jenő *Szerelmem iskolája* cz. művében, az *Ember tragédiájában* is. Bámulatos Molnár Ferencz technikája, hogyan készíti elő az álmot, hogyan bonyolítja az álmképeket és fejezi be művét. A formában való inventió külön tanulmányt érdemel oly finom és leleményes. Egyeb tekintetben is más-kép él vele a szerző, mint elődjei. Grillparzer és Rákosi Jenő valóságos drámai cselekvényt adnak az álomban, melynek emléke azután döntő fontosságú a megoldásra nézve. Az álom valóságos folytatása az ébrenlétnek, csak más előjellel. Grillparzer hőse az álomban kirohan az életbe és ott szörnyű bűnös helyzetbe sodródik. Mikor fölébred, nem

kivánczik ki többé az életbe, otthonn marad a faluban és boldog. A valóságos életet nem lehet meg nem törtéنتé tenni, de az álom csak képe a jövődönék, melynek megvalósulását az akarát megakaszthatja. Rákosi Jenő hősnője is megálmodja, mi következhetett volna be, ha megmarad szándéka mellett, de fölébredvén, az álom megfordította szándékát. Mindkét esetben a drámai cselekvény lefolyik előttünk, de tragikus következményei elháríthatók. Molnár Ferencz álmában is van ilyes valami, de ez az álom mégis inkább szeszélyes álom, melyben a hősnő lelke titkos nyugtalanságától megszabadul. Az álom itt nem föltétlenül szükséges, de drámaivá teszi a helyzetet és végkép megoldja. A darab négy részből áll, egy nagy féltékenységi jelenetből, egy kimagyarázó jelenetből, az álmoképből és a befejezésből. Kelemen dr. nagyon kinozza a nejét féltékenységgel; ez a jelenet egy nyilvános étteremben folyik le, melybe véletlenül egy fiatalember lép be, a ki Kelemenének köszönt. Később megtudjuk, hogy ez az a fiatalember, a ki hét évvel ez előtt hevesen udvarolt a nőnek, de akkor kosarat kapott; azt is megtudjuk, hogy Kelemen tudta ezt a történetet és ráismert a fiatalemberre, mert képét látta. Hazaerve, a féltékenységi jelenet tovább folyik és azzal ér véget, hogy Kelemenné megmutatja férjének azt a búcsulevelet, melyet az a fiatalember hozzá intézett kikosaraztatása után. Ebből a levélből kitűnik, hogy a nő akkor sem szerette azt a fiatalembert, különben nem kosarazta volna ki, és persze nem is várta meg, mint azt kérője búcsúleveleiben követelte. A levél egyébként is komikus, mert a fiatalember nagy hangon kijelenti, hogy visszajő vagy mint győztes hadvezér, vagy mint nagy diplomata, vagy mint híres művész, vagy talán mint cseléd, de vissza fog jönni érte. Kelemen úr e levél felolvasása után teljesen kigyógyult bajából. De milyen a nő lelke? Rendben van az is? A nő lelkét tárja föl előttünk az álom. Kelemenéneknek még akkor este előkelő soiréera kell menniök, a hol Kelemen egy nagy bérletüzlet dolgában értekezni fog egy attaché-val. De odáig még ráérnek és mialatt Kelemen a kis fiának elmondja a farkas meséjét, a ki szép bárány után leselkedik, a nő lepihen és meg-

álmodja a soiréet, a melyen egykori imádójával találkozik, ki egymásután mint nagy, diplomata, győztes katona, világhírű énekművész és végül mint lakáj lép elébe. Mind tüzes vallomásokat tesznek neki, mindnek a nyakába borúl, nagy botrány támad, melynek a szobaleány vet véget, ki az úrnőt fölkelti álmából, hogy az estélyre öltözködjék. A nő lelkében szunnyadtak a búcsúlevél phrasisai, az est izgalmai fölforgatták a nő belsejét és kielégítetlen sóvárgása őrült álmokképekké formálta a levél phrasisait. Az álom után is jó meglepetés. Az a fiatalkori imádó késő este jelentkezik Kelemenéknél, mert ügyvédsegéd, kit főnöke ép abban az ügyben küldött Budapestre, melyben Kelemen még az éjjel értekezni fog az attachéval. (Mily egyszerűnek látszó eszközökkel dolgozik a szerző, hogy a személyeit összehozza és mily raffináltan van kigondolva az egész munka!) Az a fiatalember, ha a bérletüzlet létre jő, itt fog dolgozni Kelemen irodájában. De az álom a nőt is kigyógyította rajongásának subconsciens lázából. Az álom mint olyan. Ha az ember a maga titkos vágyódásait, melyeket be sem mer vallani magának, így megtestesítve látja maga előtt, már is megszabadul tőlük. Szégyelli őket. A diplomata, a hadvezér, a művész, a lakáj: mily bolondságok, örültségek ezek! Az ember körülnéz, látja a valóságot, a derék, csak jelentéktelen és kellemetlen férjet, a drága gyermeket, vállat von, elhessegeti az álmokképeket, elfogadja az életet úgy, a mint van és örül neki. Egyébiránt, ha van még hiba, maga a fiatalember hozzájárul a gyógyításhoz. Egy rövid beszélgetésben kitunik, hogy nem katona, lúdtalpa van, nem diplomata, nem énekes, sohasem énekelt, pinczérnek se jó, elejti a cognacos-pohárkát, egyáltalán csak ügyvédbojtár, szürke, szürkébb még, mint a férje. Az asszony egyszerűen kidobja. Nem fog itt hat hónapig dolgozni, a férjnek le kell mondania arról az üzletről. A férj! Mily boldog ő! Mert ámbár kigyógyult, kissé mégis szorongott az ifjúkori udvarlótól. Az ifjúkori udvarló elkullogván, Kelemenné számol a szakácsnéval, káposzta negyven, turó tizenkettő. Kelemen pedig lehajtja fejét az íróasztalra, zsebkendőjét veszi és némán sír. A nő tovább számol: zöldség tizenhat, petrezselyem

tizenhat, vöröshagyma tizennyolcz... Ez a harmadik felvonás a legfinomabban és gyönyörűen van elgondolva. A helyzet teljesen föltárja a szereplők lelkét, legbelsejökbe pillanthatunk. A férj: átlag-férj, csupa köznapiságból összeállítva. A nő: maga-tudatlan sóvárgás, tűrni tudó, lángragyúló, saját tüzében megtisztuló, életét-férjét megértő, az életbe belenyugvó, hősies lélek. Szeretjük, ha száz Kelemen örökdik is felette. Ezt meri megközelíteni a lúdtalpu, az ügyvédjelölt, a mindinkább összetöpörödő, a senki, a ki már a semminek a küszöbéhez ért, miután hét évvel ezelőtt közepes tennisjátékos volt?! Ezek az alakok hallatlanul élnek. Pedig nem tesznek semmit. De ott állnak a szerző előtt, a ki nem veszi le szemét róluk, míg át meg át nem járta őket. Ez igen sajátos darab, ez a szabályok ellenére szép, bár sinyli bizonyos szabályok mellőzését. Mondtuk, hogy a darab négy részből áll; az első és a második tulajdonképen nem érdekes. Kelemen féltékeny, buta úr, mit érdekel bennünket? Az asszony szenved e brutális jelenekek alatt, de hiszen nem ismerjük az asszonyt és nem is tudunk meg semmit róla az első és második részben. Ha legalább tudtuk volna, hogy Kelemennek határozott gyanuja van, nem tűnt volna fel annyira örülnék. Ezt a két részt csak az menti meg, hogy a féltékenységi és kimagyarázó jelenet mint olyan, mint kép az életből hat. Ily jelenetvitelt senki Európában — hozzászámítva Amerikát — nem tudna jobban megcsinálni. Azt mondják: hüen az életből. Én meg azt mondom: tud is az élet ilyet csinálni! Itt a tanítvány (Molnár Ferencz) túltesz a mesterén (az életen). Retrospectióban ez a két rész mégis túlhosszú, majdnem fele a darabnak, melyben a tulajdonképi darabból nincsen semmi. Mert nem a férj fontos a darabban, csak a nő, a többi mind csak annyiban és azért van, a mennyiben és a miért a nő alakját szolgálja. És ennek a nőnek a lelkét föltárja — egy álom. Nem kell semmit sem tennie, csak álmodnia. (Egy kissé talán nagyon is symmetrikus ez az álom. De az álom szeszélyes, szeszélyből még szabályos is lehet.) De hogy megálmodhassa, a mit álmodik, arra kell az I. és II. rész, a mely ezzel némileg rehabilitáltatik. És mily

gyors a megoldás. Molnár Ferencz annyit beszéltet alakjaival, de ő maga nem mond semmit. Alakjainak helyzetei, állásfoglalásai, szavai mindent megmondanak, a mit a szerző nem mondhat el. Mi van ebben a darabban? Úgy látszik: semmi. Egy férfi félig-meddig kigyógyul féltékenységből (mert tizet egy ellen, hogy a darab befejezése után újra kezd!) és egy nő titkos ábrándjaiból. A férfi egy levél által, a nő egy, a levél keltette álom által. Tanulság: a valóság szebb minden álomnál. Ez a semmi: igen nagy dolog, költőileg igaz, drámailag végbemenő lelki fejlődés. Ez igazi és igaz lélektani dráma. Nagyon kellene csodálkozni, hogy ily subtilis dolgot a nagyközönség méltányol. Mulatságos hallani a kritikákat: Az első és második rész nagyszerű; az álom bolondság, a megoldás semmi. Vagy: az álom nagyszerű, az előbbi unalmas. És így tovább. A nagyon jó dolgokat a közönség ugyan divinálja, csak nem tud mindig helyesen számot adni róluk. De kell valami nemtelenebb, keményebb fémnek is lenni, a mivel a szerző művészetének aranyát ellentállóbbá és forgalomképesé tette. Ez: a darab szellemes ötletessége, az álomképek ragyogó kivitele. Molnár Ferencz nem az a vad genie, a kiről a bakfisok álmodnak. Egyike a leglelkiismeretesebb munkásoknak is, a ki művészi ötleteit a legnagyobb, a legaprólékosabb gonddal megtestesíti. Szinte túlságig megy néha. Ilyen a *Farkas*. Miért Farkas? Ez a darab monogramma. Az apa meséli a fiának ezt a symbolikus mesét. Befejezése az: A szegény ember elkergeti a bárányleső farkast. Nem igaz! Dehogy ő kergeti el, a bárány isteni része kergeti el a farkast. De a Kelemenek mindig hősöknek képzelik magukat.

Nem nagyon hosszú életű volt Lengyel Menyhért *Róza néni*je a Magyar színházban, holott igen realistikus, mulatságos részletekben is bővelkedő vigjáték, melynek főalakja elég érdekes volna ahhoz, hogy össze tudjon tartani egy darabot. De Lengyel alakjai majd a photographiai hűség, majd a ki-gondoltság benyomását teszik, mindkét esetben valami hűvös légkörben lélegzenek; a szerző nagyon distantiálja őket és így mi sem tudunk bensőleg vonzódni hozzájuk. A *Farkas*-ban a szerző átéli alakjait, az asszonyt, a férjet, még az

ügyvédbojtárt is. Azért van nekünk is közünk hozzájuk. Lengyel curiositásoknak érzi alakjait, kívül marad rajtuk, mi sem tudunk azonosulni velük, a mi annyit tesz, hogy nem nagyon érdeklődünk irántuk. Példa rá a darab rövid elemzése. Veróczy Giza kisasszonynak gyermeke van, a gyermek atyja egy Cseti Gábor nevezetű egyén. egy senki. a ki Gizát, mikor az a színiiskolába járt, megejtette. A leányt kicsapták. Gábor úr kész elvenni Gizát, de Gizának nincsen semmije, Giza anyjának sincs (kis nyugdíjból élnek), Gábornak sincs. Foglalkozása sincs egyiknek sem. A gyermek falun van. Ezek az előzmények, melyekről gyorsan értesülünk. Szeretik egymást Giza és Gábor? Szó sincs róla. Akkor miért? Csak úgy. Ebben a légkörben a leányok oly könnyen megtermékenyülnek, mint a virágok a réten. Gábor fölvisz Gizáékhoz egy gazdag fiút «Palinak», a mi annyit tesz, hogy meg lehet «főzni». A gazdag fiú felszeg, esetlen, gyámoltalan, de egyrészt Giza kaczerkodik vele, másrészt Gábor bátorította, tehát megcsókolja a leányt, s mikor rajta kapják, elszalad. Így indul a darab. Kissé bécsi és berlini ecsetvonásokra emlékeztet. A három alakhoz járul negyediknek Róza néni, a ki faluról bejött, hogy a gyermekért a tartásdíjat követelje, de midőn a helyzetet fölismeri, itt marad, vidéki rokonnak, illetőleg műsorsnak, a ki mindent jóra fog fordítani. Ez az alak messziről a *Biberpetz* főalakjára emlékeztet, de nem intensív életű. Az ember tudomásul veszi, hogy ily alakok megteremnek a fővárosi élet sarában, de nem érdeklődik irántuk. A szerző egy utóiratban, melyet kinyomatott művéhez csatolt, azt mondja, hogy őt nem is annyira alakjainak jövője érdekli, mint inkább multja. Igaza van, mert a multnak benn kell lennie a jelenben, a drámai műnek pedig be kell fejeződnie a jelenben, úgy mint a tavasz festménye nem utal a nyárra, vagy a télre. A művészi alkotás minden oldalról be van fejezve. Még az ágaskodó ló szoborképe is ágaskodó ló és semmi egyéb. (Nem is hiszem, hogy Lessingnek igaza van, midőn a szobrászt a transzitorikus mozgás ábrázolásától el akarja tiltani.) De a szerző megjegyzése nem vág össze a darabbal. Egyik alakjának sincs multja, legalább drámai jelenükben nincsen

nyoma multjuknak. Hogy züllött így el az az özvegy, kinek tisztességes férje volt? Miért maradt itt Róza néni, kinek otthonn dolga lehet, és kinek itt semmi dolga sincs? Előre tudta, mi fog történni? A gazdag fiúról egész regényt mond a szerző az utószóban, a drámában az bizony téligen meddig hülye. Azt is mondja a szerző, hogy alakjai, Gábort kivéve, mind vidékiek, itt Pesten majd mindenki jövevény, «erre vall nemcsak legbenső lényének alig leplezhető pallérozatlansága, hanem friss energiája is, a mohóság, melylyel az impressiókat magába fogadja és feldolgozza». Mindebből semmi sincsen a darabban, sőt még az sincsen benne, hogy Pesten játszik. Ép az a baja a darabnak, hogy oly életkép, melynek nincsenek színei, nincsen levegője. A második felvonásban főzik Palit. Főzi Róza néni, főzi a mama és a tüzet rakja Giza. A főjelenet az, hogy Róza néni jelenlétében a szerelmes gazdag fiú egy nagy fauteuilban, melynek széles támlája egészen elfödi a szerelmeseket, mulat Gizával. A bonyodalom az, hogy a kellő pillanatban belép Gábor, látja a pástort-jelenetet a fauteuilban és magából kikelve fölfedi a szerelmes ifjúnak, hogy Giza az ő szeretője és hogy gyereke van tőle. Az erény kitör és eget kér. De akkor miért hozta ide Gábor azt a fiút? Csakhamar meg is bánja hevesységét és mindent ünnepélyesen visszavon, a mi a gazdag fiút teljesen megnyugtatta. Ez erős dohány, mondanák Berlinben. Még egy nagy akadály van: a gazdag fiúnak háziúr-apja. Ez eljő Gizáékhoz rendet csinálni, de az ügyes Róza néni, az őrangyal, leveszi lábáról. Ez úgy történik, hogy annak a gyámoltalan ifjúnak is van gyermeke egy szobaleánytól; Róza néni a kellő pillanatban Giza gyereket ide csempészi, mintha ez az a másik gyermek volna és ez az apát is megfőzi — puha marhabússá. Róza néni gazdagon megjutalmazva távozik, miután e két hét alatt fölhizlalta magát és sok mindent összeharácsolt magának. Róza néni mulatságos, de sorsintéző ténykedése részint nagyon mesterkélt, részint túlságos együgyűséget tesz föl azokban, kiket dirigál. Egyetlen egy enyhítő vonása volna a darabnak, az, hogy Giza is szerelmes lesz a gazdag ifjuba, de ezt sem neki, sem a szerzőnek nem tudjuk elhinni. Mert Giza egyébként sem él a

darabban, miért higgyük neki ezt a legbelső életet? A szerző szeretne hinni valamiben, legalább a szerelemben, de nem igen akar neki sikerülni. Ha a darabról leszedjük a részletek díszét, melyeknek értékét nem akarjuk kisebbiteni, akkor így fest: Asszonyok megfognak egy eléggé együgyű gazdag fiút és nyakába varrnak egy bukott leányt, ki persze maga is derekasan segédkezik benne. Ráadás: a bukott leány gyermeke. Az alakok érdektelenek és a történetük is az. Kevés lélektan, néhány érdekes megfigyelés, és sok cynismus. Léggör: sivár alantasság. Legjobban csodálkozunk azon, hogy a *Taifun* szerzője mily hanyag módon csapta össze ezt a darabot, melynek semmi drámai structurája nincsen.

Biró Lajos sem maradt el a vásárról, de az ő portékája, *Tavaszi ünnep* (dráma három felvonásban), sem bizonyult kelendőnek, holott ebben művészből cél után járt és művészből themát választott, mint eddigi drámaiban. Rosszul tenné, ha e miatt lenézne a közönséget, és visszatérne előbbi módszeréhez, mert ez a darab mégis igazi haladást jelent a pályáján. Mindenekelőtt megszabadult a regényballasztól, mely drámáinak járását eddig oly nehézkessé tette; nem keresi a sensatiót, mint a *Sárga liliomban*, nem tetszeleg magának oly új morálban, mely inkább gondolatokkal való játékot, mint gondolkodást jelent. Még egy dologban szóhoz engedi jutni a novellairót, a ki ezzel megzavarja a drámaírókat és ez a meglepetésekre dolgozó, a leleplező psychologia, a mely oly érdekessé teszi a novellát és oly kevésbé illik a drámába. Nem mondom, hogy Shakespeare soha nem akar meglepni bennünket, mert nem illik mindig a legnagyobbhozakodni elő, de Sophokles sem akar, Molière sem, még Ibsen is ritkán, egyáltalán a jó drámaírók inkább a szükségességet akarják velünk éreztetni, nem a váratlant, a meglepőt, a szeszélyes ötlet véletlenségét. A legegyszerűbb lélektan a legigazabb, az igaz pedig a legdrámaibb. Drámaíróink rettegnek a chablontól, de oly tehetségeknek, minő Biró Lajos, nem szabad a különösségeket keresniök, nem szabad a mindennapiasságtól félniök. A *Tavaszi ünnep* után, melyet csak olvastam, új reményeket fűzhetünk Biró Lajos írói fejlődéséhez. Egyszerű drámai themája van. Két

férfiú szeret egy nőt; az egyik igen összetett természet; művész, kissé gondatlan, finom, passiv, szemérmes érzelmű; sohasem mondotta meg annak a nőnek, hogy szereti, de mutatta; a döntő pillanatban azonban elutazott és csak másfél év múlva tért vissza, azalatt a másik nyomult előre; az katona, mindenben ellentéte az elsőnek, bátor, elszánt, durva, egyenesen a célnak tartó; szereti ezt a nőt, mert szereti és mert csak így szabadulhat attól a végveszedelemtől, melybe adósságai döntötték. A két férfiú jó barát, annyira, hogy a katona a művészt kéri, hogy legyen segítségére a nő meghódításában. Tudja, hogy az is szerette azt a nőt, de felteszi róla, hogy már túl van azon a szerelmen és hogy szokott nonchalance-ával különben se bánja. A művésznak valóban eszeágában sincs, hogy ezt a készülő házasságot megakadályozza, maga sem igen tudja, hogy mit akar, mit nem. Egy kissé problematikus lélektan, de még valahogy elfogadható. A nő szerette a művészt. Midőn ez ott-hagyta, nem gondolhatott mást, mint hogy az nem szereti; elfogadta a katona udvarlását és ránevelte a lelkét, hogy a katonára gondoljon. A katona hatalmat nyert rajta. Ez a helyzet a darab elején. Ezt természetesen csak lassan tudjuk meg, bizonytalan helyzetek és találgatások után, mert a dolog is problematikus és ez olyan mult, melyet bajos beleolvasztani a jelenbe. Mint *deus ex machina* jelenik meg Lizi, a ki nélkül még soká kiülődnánk, sőt talán meg sem indulna a darab. Lizi is egész *constructio*, még pedig *novellistikus*. Lizi utczai leány, a ki iránt a művész nagy szánalommal viseltetik és kit ez néha megtűr maga mellett. Ez megmondja a művésznak, hogy a nő őt szereti, hogy mikor akkor elutazott, a nő hetekig sírt utána; csak próbálja meg, ne szóljon neki semmit, hanem csókolja meg. A művész szót fogad és nyomban kisül az igazság. A katonával való házasságból nem lesz semmi. Midőn a katona megtudja, hogy a nő elvész számára, kétségbeesetten küzd. Tudja, hogy a nő fölött nagy hatalma van és mind félnek is tőle: a nő, a művész és Lizi. De a művész megtalálja a bátorságát, megvédi a nőt saját maga és a katona ellen, a ki végre távozik, azzal a fenyegetéssel, hogy ha a nő tíz percz

mulva nem követi, agyonlövi magát. Agyon is lövi magát. Most a regény- és drámaírók stereotyp szólása szerint a nő és a művész közt véres árnyék áll, mely nem engedi őket egymáshoz. Ehhez a kisértethez egy másik csatlakozik, Lizié, ki szintén öngyilkos lesz. Megtudtuk, hogy Lizinek a katona volt az első szeretője és Lizinek nincsen többé dolga és helye az életben. De a művész mindkét árnyékot elhessegeti és ők boldogok lesznek. Látnivaló, hogy mindegyik alak álarczot hord, sőt több álarczot, a művész a gondtalanságát, a passivitását, a gyávaságát, a nő a daczosét, a hypnotizáltét, a félénkét, Lizi a perditáét, Raskolnikoff Szoniájáét, végül a katonánál mindvégig nem tudjuk, miért ölte meg magát, adósságai miatt, vagy a nőért. Ez az a leleplező és meglepetésekre dolgozó lélektan, mely oly ritkán sikerül. Mindkét férfiú úgy tesz, mint a hypnotiseur-ök, rárivall a nőre, tedd ezt, tedd azt! Az igazi drámai elem ebben a műben: Amor vincit omnia. Csak-hogy itt nem külső akadályokat kell leküzdeni, hanem belsőket, a mi a motivumot értékesé teszi. De a szerző csak erőszakosan mesterkéltné constructiókkal tudott ebből a motivumból tragédiát csinálni. Mennyivel könnyebb lett volna vidám játékot alakítani belőle! A félénkség nem tragikus indíték és a perditá mint merőben idegen hang, egészen elmaradhatott volna. A kapitány adósságainak törlésztésére is enyhébb módok kínálkoztak volna. A darab el van hibázva, de mégis lelkeket láttunk, a dialogusban élet lüktet, a művész alakjában van némi igazság és a szerzőt az egyszerűsítés útján látjuk, a mely fölfelé visz.

Szomory Dezső *Bellája* a Vigszínháznak egyik nagyobb sikere volt ebben az évadban, de talán nem akkora, mint tavaly a *Györgyike, drága gyermek*. A siker és a művészi törekvés kezdenek megfordított viszonyban jelentkezni színházainkban. Nem akarok most Szomory írói fejlődésére kitérni, remélem, hogy erre még jobb és kedvezőbb alkalmat fog szolgáltatni. Mária Terézia-drámája hatásos és érdekes volt; nyilvánvaló, hogy ez a mű nagy tanulmányok eredménye volt; ezzel nem kell törődnünk, de bizonyos, hogy történeti phantasiát mutatott, a mi íróinkban

igen ritka adomány. Azóta modern és legmodernebb darabokat ír, ilyen *Bella* is. *Bella* a kurtizán-művésznő drámája, kit fiatalon elcsábítottak, cserben hagytak és a ki azután ezért bosszút áll az egész férfinemen, illetőleg azokon, a kik kezeügyébe esnek, pedig szép számmal vannak. Ez is valamiféle psychologia, melyet francia dráma- és regény-írók elég behatóan tanulmányoztak. Rég láttam a darabot és azóta nem olvastam. Nem merem részletezni cselekvényét. De nem nagyon rokonszenvezek Bella úrnővel. Miféle vonás az, hogy az ünnepezt művésznő, mialatt férje a kertben a gyermekkel játszik, először a tenoristával, azután egykori csábítójával bezárkózik a szobában? A darab végén pedig, hogy az utána járó, leselkedő, éhes férfiakat, köztük a személyesen a színpadon megjelenő Puccinit, ki-játsza, a megvetett, kutyaalázatosságú és hűségű férjének is engedélyez egy pásztorórát. Ez az út lefelé viszi a szerzőt és a darabnak úgynevezett sikere, fájdalom, még sietteti a leszállást. Kívánunk neki jó nagy bukást, hogy fölébredjen és kétségtelen artistikus tehetségének jobb irányt és tárgyat adjon.

Különös Hajó Sándor tragikomédiája, a *Lakájok*, mely egy nagyúri ház szolgaszemélyzetének világában játszik. Nem rossz gondolat, mert a milieu új és kényelmes. A világot cselédszempontról nézni nem oly nehéz, mint az ember gondolja. A cselédeknek széles válluk van, képzelődéseinket könnyen reá rakhatjuk, reá fér minden, melyikünk tudja ellenőrizni? Egy kis ötlete is volt a szerzőnek, melyet aztán könnyű volt körülteremtettézni. Az ötlet ez: Egy hercegnőnek szeszélye támad egy főkomornyikra. Minthogy incognito van a kastélyban, mint komornája eljövendő úrnőjének, a dolog elég kényelmesen keresztül-vihető. Mi az a hercegnő szemében? Kis kaland, sans conséquence. A főkomornyiknak tetszik is a szép, úri formájú komorna, de a döntő pillanatban megtudja, hogy a komorna: a hercegnő és a vérében levő lakájindulat megfutamitja. A hercegnő azt mondja: ostoba. A mit megtett volna egy komorna, azt nem fogja megtenni egy hercegnő. E köré az ötlet köré kristályosodik a darab, olykép, hogy

ezt a jelenetet lehetségessé tegye. Ehhez leleményesség kellett, a mi megvan a szerzőben, de azt kérdezzük: érdemes volt-e? Egy félig-meddig elvarázsolt kastélyban vagyunk, melynek tulajdonosa Párisban vagy hol él és már rég nem volt itthonn. Itt van a lakájbírodalom, az öreg portás, fia a főkomornyik, a lovász, a komornyik, a komorna stb. A főkomornyik itt a nagy úr, maniakusa a lakájságnak, a mi neki vallása, költészete, élete. Tud francziául, mindennap fürdik, manicure-özi magát, aranyzsinóros frakkja van, reggeli után kilovagol, ábrándozik herczegnőkről, szóval: főkomornyik egy régi herczegi házban. Egyszerre csak megjelenik egy fiatal, szép nő, ki Jeanette-nek mutatkozik be és a főkomornyiknak megsúgja, hogy jó a herczeg. Az a Jeanette a herczegnő. De miért jó, mint komorna? Türellem, majd megtudjuk a darab végén. A herczeg megérkezik, de mi az egész darabon át nem látjuk. Jeanette kezd kaczerkodikni a szép, erős, elegáns főkomornyikkal, a mi az említett jelenethez vezet. Most azt hinné az olvasó, hogy se ki, se be és tulajdonkép nincs tovább. De van. A herczeg, úgy látszik, el akarja (a színfalak mögött) csábítani a szép, ártatlan Mariskát, a komornát, a ki a főkomornyikba szerelmes. (Csodálatos, hogy a herczegnő úgy kaczerkodik, mintha férje nem volna a szomszéd szobában és a herczeg csábít, mintha felesége egyáltalán nem is volna.) Ezen a főkomornyik, ámbár nem igen láttuk, hogy szeretné Mariskát, annyira felbőszül, hogy fogat fogért, ő meg a herczegnőt akarja. De a herczegnő kiábrándult a lakájból. Nem baj. Van itt egy titok. A herczeg a máltai rend lovagja, annak nem szabad ide feleséget hozni. Ha a neje átlépi a kastély küszöbét, a herczeg elveszti az egész birtokot. Ezt a főkomornyik tudja és ezzel a titokkal ki akarja zsarolni a herczegnőtől a bosszúálló éjszakát. Ezzel is fölsül, mert a herczeg sebtiben eladta a birtokot a szomszéd zsidó bárókisasszonynak és nejével együtt már el is autózott. Így menti meg a zsidó bárókisasszony egy igazi herczegnő érényét és hozzásegíti a lakájt a komornához. Ebben a tragikomédiában egy roccoco-komédia rejlik, melyet kár volt meg nem írni. De a roccocóhoz szerzőnek még nem elég finom a

keze, a tragédiához nem elég bátor, a tragikomédiához nincs elég humora.

Hasonló elvétését a hangnak találjuk Drégely Gábor *Az isteni szikra* című «komédiájában». A szerző erős satyrát ír a műkedvelő fejedelmekről, a mi ellen végre is nem lehet kifogásunk. Az ő fejedelme operát irt és egy tehetséges, hírneves zeneszerző neve alatt előadatja. A főszerepet pedig a hírneves zeneszerző szeretője énekli, a kibe a fejedelem beleszeret. Az opera megbukik és az énekesnő csúfot űz a fejedelemből, a ki így semmit sem ér el, se sikert, se szerelmet. Ez határozottan bohózatos thema és a «komédia» elég gyakran rá-rálép a bohózat területére, pl. mikor a történet tanára lépten-nyomon követi a fejedelmet, hogy «világtörténeti positiójára» vigyázzon. De a fejedelem egyrészt oly együgyű, hogy megérdemli a bohózatot, másrészt meg oly becsületesen komoly, hogy sorsa kissé megindít bennünket. A bohózat olyan legyen, mint a lepke, könnyű, lebegő, sehol meg nem állapodó. Eszünkbe se jusson a vaskos realitás. Mégis az ifjak közt, úgy látszik, Drégelynek van a legfrissebb komikus ere. Tud komikus helyzeteket kigondolni és megneveztetni bennünket, ha nem is mindig válogatott, új eszközökkel. Művének fölépítésében is nevezetes ügyességet mutat.

Ketten szövetkeztek, Gábor Andor és Liptai Imre *A sarkantyú* megírására, melyet a Nemzeti Színház mutatott be. Ez a mű is tanuságot tesz a mellett, hogy drámairodalmunk magasra emelkedett formailag, compositió, jelenetezés, párbeszéd dolgában, de mily távol áll az igazi drámaiságtól, az irodalmi önállóságtól. Drámaíróink nagy részének nincs mit mondania. Se az örök emberinek a tengerén nem látjuk őket, se a nagy speciális kérdések nem izgatják őket. *A sarkantyúban* pl. azt látjuk, mily rettenetesen kínlódik egy volt huszárfőhadnagy, a ki elvett egy egészen szegény leányt és a kinek az irnoki állás jövedelméből kell megélnie. Német thema. Magyarul is már néhányszor megírták. Nincs menekvés az ily helyzetből, mely drámaiattalabb, mint ha a hősnek téglá esik a fejére, mert a téglá váratlanul esik, a huszárfőhadnagy nyomorúságát pedig

előre ki lehetett számítani és oly kevésbé bonyodalmas, mint a kétszer kettő. Előgyakorlatnak jó volt a dráma, a szerzők jól tudják a mesterségüket, most nézzük, mire mennek vele — a művészetben.

A fiatalok közül tán egyet se hagytunk ki, most nézzük, de már csak igen röviden, a régebbieket.

Sajátos helye van Kisban Miklósnak, ki fiatal is, régi is, új is, mert sok év előtt előadták egy kis darabját a Nemzeti Színházban, azóta úgy látszott, feléje se nézett az irodalomnak és most meglepte a világot a *Naggyurral*, egy Attila-tragédiával, mely a Magyar Színházban került előadásra. Ez a Magyar Színház volt az idén a magyar dráma-irodalom centruma. Itt minden együtt van: gyors eszű, gyors elhatározású és gyors kezű direktor, hogy csak ezt az egy kvalitását említsem; jó rendező és művészi becsvágyú színészcsapat. Mindenkép a fiatalság nagy küzdtere. Van néhány elsőrangú színésztehetség is.

Az Attila-tragédiáról azt mondták, dilettáns mű, mert szerzője véletlenül a polgári életben grófi nevet visel. Oly becsületes művészi munka ez, hogy e miatt akár a legborzasabb polgári költő írhatta volna. Más baj van az Attila-tragédiák körül. Ez a legkeményebb kövek egyike, mely szobrász-költőnek megformálásra adatott. Mint egy véres nagy árnyék mered ránk a népvándorlási korszak kísérteties homályosságából. Ki, mi volt ez az Attila? Isten ostora, mondja a vallási érzések sugallta hagyomány. Megbüntette az istentelenségbe süllyedő nyugati népeket. Ez annyit jelent: igazi czél nélkül verekedett, pusztított, ölt, égetett. Mit csináljunk a szinpadon ily antidiluvialis lénnyel, kivel még képzeletben is oly nehezen tudjuk azonosítani magunkat? Birodalmat akart alapítani? Miért nem maradt akkor itt, mit keresett a catalauni mezőkön és főleg mit Róma előtt? Így tettek az első magyarok is, míg néhányszor ujjukra nem koppintottak és észre nem tértek; de a legfontosabb volt, hogy Szent Istvánban igazi nagy vezérükre találtak. Szóval nehéz Attilából oly alakot formálni, kivel együtt tudunk érezni. Azért nem csodálom, hogy akadt egy kiváló tehetségű fiatal költő, a ki egy Attila-dramát írt Attilának szinpadon való

megjelenése nélkül. Kisbán képzeletét az ragadta meg, a mi Attilában mindenképen nagy, az ő nagy ereje és phantastikus hatalma az emberek fölött. Az ő drámájában is a legszébb az első felvonás, melyben még nem lép föl Attila, hanem mintegy előre vetett árnyéka elterül a véres izgalomban vonagló földre. Ez a fölvonás, mely a népvándorlás rettenetes hullámzásait érzékíti meg, különösen szép; visiószerű erővel következnek egymás után jelenetei, mintha nem költő ki-gondolta, hanem csodás erejű szem látta volna őket. Ezen a magaslaton természetesen nem maradhat a mű. Egy bizánczi cselszövény készül előttünk, melynek éles és kissé aprólékos gonddal húzott körvonalai stylus-ellentétben vannak az első felvonás merész frescójával. Attila, az igaz, nagyszerűen védekezik a cselszövények ellen és fejüket véteti, de a védekezés mégis leszállítja alakját. Nem is Attila áll a dráma derekán előtérben, kiszorítja őt onnét Ildiko alakja, ki egyben szereti és gyűlöli Attilát, megöli és megsiratja. A szerzőnek sikerült Ildiko alakját annyira megnövelni, hogy erő dolgában mint nő méltó ellenjátékosa lesz Attilának és a végjelenet újra megfelel az elsőnek. Hatalmas alakok óriási, felelmetes indulatai egymás ellen kelvén, vetnek véget a szörnyű mérkőzésnek.

Benedek Eleket is tán legjobb itt említeni, mert régi író, de most játszották első drámáját a Nemzeti Színházban, a *Falusi bohémeket*, melyet a szerző falusi idyllnek nevezett. A falusi bohémek: papok egy kis székely helységben, bájos emberek, kik istent híven szolgálják, de jól tudnak mulatni és szegények, mint a templomuk egerei. Ezt az életet ötletesen, kedvesen állítja Benedek Elek szemünk elé, csak nem tudott neki erős drámai reliefet adni. Az egyetlen drámai mozzanat a darabban az egyik papkisasszony szerelmi viszonya egy jólelkű, de züllőfélben levő gavallérral, kit ez a szerelem kigyógyít esztelen gavallérságából és jó férjjé fog tenni. De a Nemzeti Színház mai személyzetének egy része és a budapesti közönség mai izlése nem kedvez ily falusi idyllnek, egyik sem érti meg igazán. Külön említésre méltó, hogy némely kritikus vasdoronggal ment neki ennek az igénytelen, kedves életképnek és korai halálát okozta. Ez nem volt épen hősi tett.

A fiatalokhoz tartozik, de mégis apja után említendő Benedek Marczel, ki a színházi év legelején a Nemzeti Színház színpadjára juthatott *Az erősebb* című történeti drámájával, mely Kassán játszik 1536-ban. A szerzőnek azonban a kassai magyarok és németek harcza, mely Kassának János király kezére juttatásával végződik, inkább csak symbolumul szolgál annak a másik harcnak a feltüntetésére, mely felülemelkedik minden történeti időn, mely az ifjak és vének, az erősek és gyengék közt mindig folyik. Az öreg, vak Aurifaber, a híres kassai ötvösmester, német és katolikus és Ferdinánd-párti; fia magyar érzésű, titokban protestáns lett és Jánoshoz szegődik. A harcz úgy végződik, hogy a fiú megöli a császárpárti Farádyt, Felsőmagyarország főkapitányát (ki mellesleg a ház fogadott leányát szeretőjévé tette) és beereszti a városba János seregét. Tehát győz a fiatalság, a magyarság, a protestantismus. De apját nem győzi le a fiú. Az nem fogadja el a magyarok kegyelmét, melyet fia kieszközölt számára és itt hagyván mindenét, csak a koldusbotot nem, hátat fordít a városnak, míg fia elfoglalja Kassa főbirói székét. Így nem tudjuk, ki győzött igazán, mert imposánsabb lelkű, bátrabb az' öreg, mint az ifjú. A darabban még ki nem forrott tehetség mutatkozik, melynek fénye symbolumokon és történeti costume-ökön keresztül is föl-fölsillan.

A fiatalok közé sorolandó Pásztor Árpád is, kinek egy este két darabját mutatta be a Nemzeti Színház, *Savitri* hindu legendát és *A lányom* című vigjátékát. Savitri témáját a szerző az ind Mahabharatából meríti. A téma ősrégi: a hitvesi hűség a férjet még halottaiból is föl tudja támasztani. Az ind forrásban a női hűség drámai küzdelmét epikus természetű előzmény vezeti be; az ily (másképp formált) meseszerű epikus előzményt a magyar szerző is szükségesnek tartja, de az epikus és drámai résznek alig van köze egymáshoz. Igaz, hogy a drámai momentum maga, a mily mélységes, oly szegényes terjedelemben, úgy hogy alig egy pár perczig tart, de ebből csak az következik, hogy az egész nem drámai természetű, legalább így nem az. Elismerendő azonban, hogy a szerző, ki az ind eredeti-

nek epikus előzményeit nagyon megrontotta, viszont a megoldásra egy eredeti, szép ötletet talált. Savitri férjére ki van mondva házasságuk előtt, hogy egy év lefolyása után meg kell halnia. Mégis egybekelnek. Az év lejár és a halál jó Savitri férjeért. Mikor látja, hogy Savitri mily mélyen gyászolja férjét, vigasztalni akarja és megígéri neki, hogy szerez neki más férjet, ki mindenben olyan lesz, mint az első, úgy hogy senki nem tudja majd megkülönböztetni tőle. Savitrinek sem kell az új férj, mert hiszen az mégsem lesz a régi, emlékeik nem lesznek közösek. Erre a halál angyala föltámasztja a megholt férjet. Ez szép gondolat, de épen csak - gondolat. A *lányomat*, a második darabot, a szerző Blaha Lujza számára írta, hogy a nagy művésznő kedves szerephez jusson. A szerep sikerült; a vigjáték nem. Blaha Lujza egy öreg, kissé zsémbes professor-nak a gazdasszonya, ki a darab első fölvonásában nemcsak a közönséget, hanem gazdája egyik barátjának a szívét is meghódítja, úgy hogy ez feleségül akarja venni. Blaha Lujza nem idegenkedik ettől a házasságtól, de előbb el akarná látni tizennyolcz éves leányát, a kit a professor-gazdájának szánt, a mi a professor-gazdának nincs ellenére. A második fölvonás feldönti ezt az egész számítást. A tizennyolcz éves hajadonnak már van valakije Bécsben, a gazdasszony pedig nem gazdájának a barátját szereti, hanem gazdáját, a ki végül el is veszi. Nem lehetett volna Blaha Lujzának oly szerepet írni, mely nemcsak kedves, hanem logikusabb is? Nem a jó szerep a jó alak, hanem a jó alak a legjobb szerep; a jó alakhoz pedig értelmes, maga magával megegyező cselekvény kell. Az est mégis derült és kedves volt; igaz, hogy az egész Blaha Lujza érdeme volt, de ehhez az érdemhez mégis a szerző segítette, ez az ő érdeme.

A régiek közül Ruttkay György (a *Pester Lloyd* Rot-hauser Miksája) jelent meg hosszú hallgatás után a Nemzeti Színház színpadján *Az első és a második* című színművével. A darab az igen érdemes írónak legjobb alkotása, a mi társadalmi életünket tükrözi, de nem pusztá életkép, hanem igazi dráma. Egy gyöngye jellemű ember sorsát

mondja el, ki egy a ragadozó fajtájúak közé tartozó leány karmai közé került és mert ez a leány őt apává készül tenni, erkölcsi kötelességének tartja, hogy hites feleségét és törvényes gyermekét elhagyja és a szeretőjéhez szegődjek. Ily kétlaki férfiak épenséggel nem ritkák a mi modern társadalmi életünkben; az sem, hogy ebben az esetben a törvénytelen asszony fölébe kerekedik a törvényesnek. De Ruttkay ezt a mindennapi esetet erősen individualizálja és drámai érdekűvé teszi. A törvényes feleség bátran küzd a férjeért és csak midőn férje elvetemültségét és hitványságát teljesen fölismeri, engedi át a teret a vetélytársnőnek, de most már mindenkorra. Ennek a vetélytársnőnek a rajza igen érdekes tanulmányfej és a mű legértékesebb része. A leány physikailag érintetlen volt, midőn odaadta magát annak a férfinak; ez nagyon erőssé teszi a harcban. De erejét még növeli, hogy scrupulusai nincsenek és veszteni valója sincsen. Lesz a mi lesz, mondhatja nyugodtan. Ő a szebbik, az ifjabbik, az övé a törvénytelen asszony minden ingere. És ámbár tiszta volt, van multja. Színházi leány ez, apja director volt, a ki elvesztette a vagyonát és most igen kétes manipulációkkal tengeti életet. Ez a családi kép azokhoz tartozik, melyeket megkapóan híveknek érezünk, ha nem láttuk is soha az eredetit. A házaspár elválik, a férj elveszi szeretőjét, a nő férjhez megy egyik régi imádójához. A darab végén a két új házaspár télen a Tátrában találkozik. A gyöngye jellemű férj elzüllőben van. Nejének egész pereputtyát magával czipeli. Hírneves író, a ki most annyira sülyedt, hogy saját, új családi bajait dramatizálja. Midőn ezt az új drámáját új családja közreműködésével a hallban eljuttassa és első feleségét a nézők közt megpillantja, egy pillanatra sülyedtségének tudatára ébred és kitör, de első neje valóban kigyógyult belőle és midőn az író erről meggyőződik, átlátja, hogy jobbik életének mindörökre vége. A szinpadi hatást némileg csökkenti, hogy a szerző az egész darab hangját tompítja; hőse pedig tulajdonképen nem érdemli azt a drámai positiót, melyet szerző elfoglaltat vele. Túlságosan gyöngye ember. Kíméletlen szeretője inkább illetet volna a darab központjába, de akkor a hadi szerencse megfordulását is éreztetni kellett volna vele.

Bródy Rembrandtját, melyet nem láthattam, mellőzve, körülbelül ennyi az évnek egész eredeti termése. Általános következtetést nehéz levonni belőle, oly különbözők az irányok és az eredmények. A fiatalok elfoglalják az előtért és nagy technikai készségükkel, határozott írói tehetségükkel, modernségükkel, mozgékonyaságukkal nagy érdeklődést keltenek és lekötik közönségüket. Az az érdemük kétségtelenül megvan, hogy a külföldi drámai irodalmat nagyon visszaszorították színházainkban. Most már nemcsak nem esemény egy új francia darab előadása, ellenkezőleg a francia darabok sorra buktak, talán kivéve az egy *Csitrit* a Vígsházban, egy jelentéktelen, de kedves, ügyes vígjátékot, mely elég soká megmaradt a műsoron és melyről az irodalom legalább tudomást vehet. A Nemzeti Színház is rosszul járt francia ujdonságaival, még az új Bataille-lal (*A fátylák*) is, noha Márkus Emma kimeríthetetlen tehetségének egész erejével megtámasztotta. Csak három oly színházi estéje volt a Nemzeti Színháznak, mely művészileg értékes «új» műveket hozott, a *Heten Théba ellen*, Aischylos darabját, az *Erinnyseket* Leconte de L'Isle-től és *Caesar és Kleopatra*, Shaw művét. Aischylosról nem illik úgy mellékesen szólni, mintha egy közönséges bemutató szerzője volna. Áhítattal állunk meg a dráma megteremtőjének nagy alakja előtt, melynek egész nagyságát csak a történeti ismeret érheti föl. Primitivitásról itt nem lehet szó; a maga módja szerint kész, nagy művész, a kiből az érzés mélysége vetekedik az alkotás tökéletességével. Csak más világban él, mint a minő a mienk. De oly nagy az ő művészte, hogy ennek a révén még a laikus is elég könnyű szerrel belesodródik ebbe a világba és megelégedik a magáéról. A Nemzeti Színháznak dicsőségére válik, hogy méltó módon hozta színre a *Heten Théba ellent*, a miben nagy segítségére voltak Rákosi Jenő congeniális, erőből duzzadó fordítása, Ivánfi Jenő rendező tehetsége és legjobb színművészeink teljes odaadása.

De nem értünk egyet Ivánfi Jenővel, a ki az *Erinnysekért* lelkesedik és a classikus trilogia helyett annak francia átdolgozását vitte a színpadra. Nem akarjuk okain-

kat ismételni, elmondottuk azokat az előadás után. Ez az előadás szép volt, de a francia mű meghamisítja az eredetinek alapérzését, egész szellemét. A görög mű sokkal emberségesebb, sőt bizonyos tekintetben realistikusabb, igazabb, harmonikusabb, megnyugtatóbb, mint a francia átdolgozás. Hogy csak egyet említsünk: a francia költő kihagyta a trilogia harmadik részét, ép az Erinnyseket, holott ezt a címet adja művének! Nála a darab végén a furiák megragadják Orestest és el sem bocsátják többé az anyagyilkost. Aischylos e tekintetben csak volt oly finom erkölcsi érzékű, mint a francia, annyira pessimista is, mégis engesztelő befejezést tudott adni tragédiájának. Az eredeti Oresteiaiát más színpadokon is sikerült adni, holott a francia átdolgozást a legújabb időkig még Párisban is elfelejtették. Azért Ivánfi nagy szeretete, melylyel a drámát lefordította, színre rendezte és egyik szerepét játszotta, nem veszett kárba. Csak nem hozta meg azt, a mit az eredeti Oresteiaiától várunk.

Caesar és Kleopatra Shawtól nem tett nagy hatást, talán meg is bukott, mert most már nem igen játsszák, noha Shawnak egyik igen értékes műve. De Shaw modern tárgyú művei se tudnak állandó sikerre szert tenni színházainkban. Ezt különben nem lehet tudni. Azok a színházak, melyeknek nincs műsoruk, melyek egy-egy darabjukat adják, a míg csak ki nem merül, azok minden darabjukat az évad végén csöndesen eltemetik. Csak a végső esetben, ha semmi sincsen, nyitják meg az archivum sírboltját. Ha nem így volna, a Magyar Színház pl. hébe-korba elővette volna *Blanco Posnetet*, melyet rendkívüli hatással adtak. Az *Orvosok* is eltűntek. Mi nem tűnt el? Az egész évben nem láttunk sehol Ibsen-darabot, mintha Ibsen a középkorban élt volna. A Nemzeti Színházban a *Vasgyáros* úgy látszik a legrobustusabb egészségű, mert midőn a *Faunt* Rajnai rosszulléte miatt le kellett mondani, azonnal előugrott az örökéletű *Vasgyáros*. Szóval a *Caesar és Kleopatra* eltűnt, meghalt és akkor talán ne is bonczoljuk, mert mi itt csak az újat és élő szöveget szoktuk taglalni. Jól van, lemondunk a darab elemzéséről. De valamit, a mit az elő-

adás után több helyen olvastunk, nem hagyhatunk szó nélkül. Azt hányták szemére Shawnak, hogy Cäsart mintegy hálóköntösben állítja elénk. Shaw is, körülbelül így mondták, azokhoz tartozik, a kik mindent, a mi nagy, kisebbitenek, lerántanak, komikusnak, kicsinynek tüntetnek föl. Az ő Cäsarja nem a nagy Cäsar, az Cäsar hálóköntösben. Talán azt is olvastuk, hogy ez a cselédszempont a nagy emberrel szemben, mert tudva van, hogy komornyikja előtt (már a kinek van) senki sem nagy ember. Nekünk más benyomásunk volt az előadás közben és más nézetünk van, elgondolkozván a darabon. Shaw mélyen meg van győződve Cäsar nagyságáról, csak nem elvontan ábrázolja, mint a classicisták. A classicista ábrázolásnak is megvan a maga joga és értéke, de senki nem bizonyította, hogy a realista (nevezzük jobb szó híján így) fölfogásmódnak és ábrázolásnak nincsen meg a maga jogosultsága. Cäsar problémája körülbelül hasonlít Attilához. Miben volt a nagy világrombolóknak igazi nagyságuk? Shaw erre akar feleletet mondani. Cäsar ember volt, öreg volt, kopasz volt, szerelmes volt Kleopatrába, vagy majdnem beleszeretett, — mit akart, miben volt az ő nagysága? Ennek a kérdésnek megfejtése az alak centruma. De Shaw nem felel jambusokban (szeretem a jambusokat, de a gazdag prózát is ám!), nem retorikával, hanem részletes, gazdag alakítással, melyből Cäsar fensősége, hatalmas tetteje, magányossága, embersége, nagy esze kiviláglik. Cäsar nagyságának egyik jellemző vonása, hogy hiányzik belőle a szív meleg indulata. «Minthogy derék volt, nem kellett jónak lennie.» Cäsar az óvilági nagy ember tipikus képviselője. Azt elismerhetjük, hogy Shaw nem tüntette föl hőseit ama körülmények keretében, mely annak nagyságát méltó módon foglalta volna. Azt is, hogy a darab középső része el van nyújtva és túl van tömve történelmi részletekkel. Azt is, hogy Shawban a gondolkodó, a reflectáló ép oly erősen vagy még erősebben dolgozik, mint az alakító művész, úgy, hogy sokat, a mit az alakító művésznek kellene megcsinálni, a reflectáló philosophus gondolata pótol, nem művészi módon. De annyira nem kellene félreismernünk Shawt, hogy az övével egészen ellentétes

szándékokat imputáljunk neki. Sokat visszaélnék ezzel a szóval: érdekes. Ha valamiről nem tudunk vagy nem akarunk véleményt mondani, előrántjuk ezt a sokat és semmitmondó szót: érdekes. De Shaw igazán érdekes. Nyugtalan lélek, hadat izen minden conventiónak, nem engedi át, nem adja oda magát még alkotó vágyának sem. Mindent széjjeltaglal, mindent fölforgat, kicsúfol, mindennel játszik, mindenről reflectál. De mindezek a negatív tulajdonságok mégis positiv alapon nyugszanak, a jóért, az igazi igazért való lelkesedésen, a melyet elrejt, hogy ne hasonlítson azokhoz, a kik nagyon is nem rejtik el. Érdemes vele foglalkozni, nyugtalan heve megóv bennünket a tepedéstől.

ALEXANDER BERNÁT.

BEZERÉDJ LÁSZLÓ.

1813—1871.

Első közlemény.

Magyarország a XIX. század első felében gazdag volt az átlagon felüli férfiakban, kik tehetségeiket, önzetlen munkásságukat az ország jólétének szentelték. Költők, írók és tudósok, politikusok és államférfiak nagy száma munkálkodott a nemzeti cultura gyarapításán, sorakozva a legnagyobbak: Széchenyi, Deák és Kossuth körül, kik ennek a termékeny korszaknak legkitünőbb szellemei voltak. A nemzeti haladás legszebb eredménye az 1848-iki törvényalkotásokban van lefektetve, de ennek az epochális nagy munkának tovább építését, szükséges betetőzését a 60-as évek hozták meg, a mikor a nemzet az absolutismus bilincseiből kiszabadulva, Deák Ferencznek bölcs vezetése alatt megalapozta további jövőjét.

Deák Ferencz irányának egyik hű követője, a haza bölcsének nemcsak közügyekben, hanem a magánéletben is bizalmas barátja volt Bezerédj László, a ki tehetségei, nagy műveltsége és puritán jelleme folytán egyik nemes alakja volt az 1861. évi és későbbi országgyűléseknek; méltó tehát, hogy róla az utókor megemlékezzék abban az évben, a melyre születésének századik évfordulója esik.

I.

Bezerédj László 1813 július hó 25-én született Veszprémben, hol apja, György, akkor Veszprémvármegye főjegyzője volt. Apja a közpályán csakhamar előbbre haladott, többször volt országgyűlési követ, majd 1827-ben alnádorrá, 1829-ben pedig a kőszegi kerületi tábla elnökévé nevez-

tetett ki; ezen minőségében el is költözött Veszprémből s állandó lakását Vas megyébe helyezte át, mely utóbb fia közéleti szereplésének is kiindulópontjává és színhelyévé lett.

László anyja Szegedy Antónia volt, Szegedy Rozáliának, Kisfaludy Sándor hitvesének huga, ezen rokonság révén lett a Szegedyek kám-i (vasmegyei) birtoka, a hol Kisfaludy Sándor a XIX. század első éveiben lakott és írt, Bezerédj Györgynek, majd Lászlónak tulajdonává, a ki életének legjavát ott töltötte, oda házasodott, ott is halt meg. László hatodik gyermeke volt szüleinek, öt leány előzte meg őt, gondolhatni tehát, minő örömet okozott a várva-várt első fiú megszületése, ki szüleinek továbbra is kedvence maradt; különösen anyja ragaszkodott hozzá megható szeretettel. Keresztszülői voltak: Festetics Antal és Splényi Amália.

László nevelése az uri családok akkori szokása szerint házi praefectusra volt bízva s a fenmaradt iratok és iskolai bizonyítványok mutatják, hogy a fiú már zsenge korában meglepő tehetséget és nagy szorgalmat tanusított. Hét éves korában egy egészen helyesen fogalmazott magyar levélkét írt egyik testvérének; tíz éves korából fenmaradt egy hozzá intézett latin levél, melyből azt kell következtetni, hogy ebben a korban már ő is írt és beszélt latinul; nem sokkal később pedig német és franczia nyelven levelez anyjával. Latin felköszöntők is vannak a családi iratok között, melyeket László kétségkívül igen fiatal deák korában mondhatott valamelyik tanárjának; 1826-ban, tehát 13 éves korában pedig apja Pozsonyból, a hol akkor országgyűlési követ volt, latinul felel egy névnapi gratulációjára, azzal az ékes és választékos latinsággal, melyet akkor minden művelt férfi írt és beszélt az országban.

László eleinte magántanuló volt. Mint ilyen, 1822. évi szeptember 8-án, tehát kilencz éves korában nyilvános vizsgát tett a II-ik (elemi) osztályból, a veszprémi — akkor cistercita — iskolában, «*eminenter*», miként a bizonyítvány tanusítja; ugyancsak magántanuló volt még 1824-ben is, mely évből III-ad osztályú szintén eminens bizonyítványa maradt fenn. Ebben az időben Hüll Ferencz praefectus volt.

nevelője, ki 1824 nyarán vált meg tőle; levelei nemcsak a nevelőnek jó lelkületét és tanítványa iránti őszinte szeretetét bizonyítják, hanem azt is, hogy a tanítvány ezt a szeretetet megérdemelte és viszonzta.

«Édes Latzim eránt való igaz szeretetem,» írja Hüll Pápáról 1824 szeptember 12 én, «e'őre érezttete vélem az elválás nem tsekély nehézségét, mellyet valóban . . . az utolsó edgyütt lételünk napján olly nagy mértékben tapasztaltam, mellyet tsak az képzelhet magának, ki egy olly nemes indulatú s jószívű nevendékjétül, mint kedves Latzim. valamikor elválni kénytelenítettett. Alig merek róla ismét emlékezni, mert könyeim záporának nem parantsolhatok.» «Hogy Kupferomat felnyitottam,» így szól egy másik levél, «benne találtam egy csinos pugyillárist, tudtam azonnal, hogy került az oda. Már attól még se kellett volna Édes Latzim magát megfosztani és mivel tudta mondásomból, hogy én azt elvenni nem akarom, nem kellett volna alattomban véle megajándékozni. Ezen kis hibácskáját el se tudnám felejteni, ha csak azon jó szívűsege, mellyből azt tselekedte, a bűn alul fel nem mentené. Sok emlékeztető jeleit bírom édes Latzimnak, de azok között egy a' legallandósabb, jelességei tudni illik, mellyek ötet el nem felejtetik nálam. Reménylem hogy kezdett előmenetelébül semmit hátra nem hágy és erköltseiben úgy nevelkedik, mint nevelkedni fog üdejében» stb.

Valószínű, ámbár erre biztos adat nincs, hogy László utóbb a veszpremi gymnasiumot mint nyilvános tanuló látogatta. Annyi bizonyos, hogy szüleinek Veszprémből történt elköltözése után is ott maradt nevelőjével és ott folytatta tanulmányait, a míg csak az ú. n. philosophiai osztályokba nem került. Lászlónak deák korából nagyon kevés levele maradt fenn, ellenben a fiúi kegyelet megőrizte édes anyjának több levelét, melyeket Veszprémben tanuló fiához intézett s melyek nemcsak az anya megható szeretetéről és távolból is nyilvánuló gondosságáról tanuskodnak, hanem arra is engednek következtetést, hogy a fiú korához képest ritka érett és okos-lehetett, mert anyja mindenféle házi és egyéb megbízások elvégzésére őt utasítja.

1826 február 20-án többek közt ezt írja a 12 és feléves fiúnak: «A' hálószobát és a' vörös kabinettet fűttesétek a' Máli Nénéd számára . . . Küldj el mindjárt a' Pelek Ferentznéért, akár vagyon a' Babi roszul akár nints, legalább segéljen valamit és ha Bőjti nap mennek, vigyen friss tojást lágyan főzni, majd megadom az árát néki . . . A' Bábinak mond meg, ha jobban vagyon, vigyázzon magára, meg ne hűtse magát. Csak iparkodjatok, hogy legyen szegén Máli Nénédnek és Sógorodnak is mit enni és meleg szobája.»

A levélben említett «Máli Néni» Bezerédj Amália, László legidősebb testvére, a *Flóri könyvé*-nek híressé vált szerzője, a «sógor» pedig ennek férje, Bezerédj István, a jobbágyok első felszabadítója és a selyemtenyészítés meghonosítója Magyarországon. Mindkettő nagy befolyással volt a fiatal László lelkületére, a ki serdülő korában és utóbb is sok kedves napot töltött náluk a tolnamegyei Hidján és sógorának hű követője lett a közéletben.

Az anya felsorolja levelében, a mit kedves fiának küld ezen alkalmatossággal, majd így folytatja: «Írd meg, ha valami héánosságod vagyon és azt is írd meg . . . hogy éltetek, mikor én eljöttem, hogy a' Babi beteg volt, volt-e mindennap fölöstököm mindkettőtöknek, milyen volt az Ebéd, hogyan éltetek most, vagyon-e elegendő vagy mi héjjátok vagyon, vagy az evésben vagy az udvarlásban, mind a Prefectus Urnak mind néked, a' Jóska jól viseli-e magát, a Nadrágod és Vesztid kész-e, majd Pozsonbul küldök vagy viszek egy pár szép Nyakra valót» stb.

Zimankós téli időben írt egyik levélben a következő intelmek vannak: «Te meg édes fiam előtttem a' Képe, hogy Köhögysz, tudom hogy meleg Patslid nints, pedig itt is megmondottam, hogy csináltass, éjjel nappal te és a' Hidgyaiak vagytok eszemben, de te édes fiam csak szót fogadj a' Prefectus urnak, de tudom hogy a' jó tanács te néked nem mindég szád ize szerint vagyon, vigyázz egészségedre.»

Az anyának egy harmadik levele, — májusban — sok mindenféle jó falat kíséretében érkezhetett Veszprémbe,

melyeknek felsorolása után izeni «a' Bábinak, süssön egy kis kalátsot és Lekváros és Diós kifliket, kávét főzzön és friss Irósvajat és Retket is vegyen és adjon a' Prefectus Ur egy kis Majálist a Kiskerbe, kirántott csirkéket is csinálhat a Babi és Salátát, ime küldök néked 2 fl. végy rajta valamit Confectnak, egy Pántli fűgét, vagy a mit szeretsz, meg ne hevülj nagyon, — a' Bábinak megmond, hogy minden Üres vendölt és azon Edényeket, kiket kikészíttettem, elküldje ezen alkalmatosság által, és a' Paprika és Buborka és Paradiesomalma Palántákat is.»

A mint látjuk, gondoskodva volt arról, hogy a fiatal László ne csak a tudományokban gyarapodjék, hanem a földi javakban se, a miket a 13 éves fiúcska bizonyára nem vetett meg, szenvedjen «héánosságot.»

«Lieber Sohn! Dein Brief hat mir sehr viele Freude gemacht, auch schreibe ich dir mit Vorsatz Deutsch, damit du dich üben, hauptsächlich gut Orthographisch schreiben sollst; im Ungarischen und Lateinischen wird das nicht zu befürchten seyn, und auch nicht im Französischen, aber wie mir dünkt, hast du besonders während unserer abwesenheit in der Deutschen Sprache die wenigste Übung, so ersetze dies durch die Correspondenz» . . . «Ich muss dir auf deinen ersten Deutschen Brief dieses zur Aufmunterung sagen, dass deine Deutsche Schreibart weit ungewohnter und leichter, folglich verständlicher und schöner als im Ungarischen ist.» Lehet, hogy csak az áldott anyai szem látott a fiú első németnyelvű kísérletében ily szépségeket, de mégis kár, hogy ezek a levelek szintén nem maradtak fenn a kegyeletes utódokra.

Tizenhat éves korában a serdülő ifjú már külső megjelenésére is gondot fordít. «Deine Toilette,» írja neki anyja 1829-ben, «oder Chatouille erlaubt dein Vatter nicht mitzuschicken. Er sagt, er will dir nächstkommenden Markt eine sehr hübsche Reisetouilette kaufen, nur sei fleissig und brav, und ich werde dir einstweilen dieses hier auch machen lassen und in Zsennye in dein Zimmer, bis du kömmst, auf deinen Kasten sammt deine Bücher schön hinprepariren, so wirst du's finden».

Az 1829-ik év azért is nevezetes volt Bezerédj György családjában, mert akkor költözött át a báró 'Sennyey-családtól megvett 'sennyei birtokba, felcserélvén eddigi szent-ivánfai falusi otthonát a kényelmes régi 'sennyei kastélylyal.* Erre vonatkozik László anyjának következő levele (Máj. 1. 1829.): «Csak egynehány rendekkel írom meg, mert rövid minden óra, ebbe a' Hordozóskodásba, hogy egészségesek vagyunk ebbe a' rosz és hideg üdőbe, hogy jövő szerdán az az Május 6-dikán 1829 egészen itt hadjuk Sz. Ivánfát és először Kámba, azután Zsenyébe megyünk, reménlem onnét nem hordozóskodom többé!» Beteljesült Bezerédj Györgynének ez a reménye. Leszámítva a községi téli szállást, hátralevő éveit Sennynén töltötte el, körülvéve férje és gyermekeinek szeretetétől, kiknek köréből 1842-ben ragadta el a korai halál; végső kívánsága az volt, hogy szeretett László fiának lakhelyén, Kámban legyen eltemetve, a hol a fiui kegyelet kápolnát emelt a jó anya hamvai fölé.

Nem volna teljes ez a megemlékezés Bezerédj László ifjúkoráról, ha hallgatással mellőzném az anyai levelekben gyakran emlegetett Bábit, a kit a családi hagyomány a «liebe Babi» néven ismer ma is. Láttuk a levelekből, hogy Babi vezette a fiatal László veszprémi háztartását, ő főzött neki és praefectusának és az ő betegsége — reméljük, ritkán fordult elő, — nagy zavart okozott a házban és súlyos gondokat a távollevő anyának. De a Babi korlátlan uralkodó volt a gyerekszobában is, mikor még a testvérek együtt voltak, ott katonás rendet tartott s bizony nem egyszer meg is fenytette a rakoncátlan csapatot, mert száz évvel ez előtt meg nem a gyermek volt az ur és az első személy a családban, mint a mai korban, a «gyermek századában», hanem szigorú fegyelem alatt állva, alá volt rendelve a felnőtteknek; s hogy ez a rendszer nem vált kárára, mutatja a sok jeles tértü, a kik ily szigorúan nevelt gyermekekből váltak. Igaz, hogy olyan hű és megbízható cseléd is kellett hozzá, a minő a Bezerédj-család Bábjja volt, kinek rette-

* Mindkét helység Vas megyében.

gett szigorúsága mellett is megadták a gyermekek a kedveskedő «*liebe*» melléknevet.

A veszprémi gymnasium hat osztályának befejezése után Bezerédj László a pesti egyetemre iratkozott be, hol már 1828-ban az I. philosophiai osztályból tesz vizsgát; ugyanitt 1829-ben mint a II. philosophiai osztály tanulója Imre János tanárnál ethikából vizsgáz. Az 1829/30. tanévben kezdte a jogot tanulni, melyet a következő években folytatott; vizsgálati bizonyítványai kivétel nélkül «*eminens*» osztályzatot mutatnak fel s egyúttal tájékoztatnak László tanáraitól is; közülök Szibenliszt és Frank a magyar jog irodalmában is jeles nevek, utóbbit László különösen nagyra becsülte, mert még későbbi leveleiben is hálás elismeréssel emlékezik meg róla. Még 21-ik évének betöltése előtt, 1834 május 22-én leteszi László az ügyvédi vizsgát Pozsonyban, oklevelét ugyanazon évben Vasvármegye közgyűlésén kihirdetteti.* Ugyanezen évben megszerzi a doctori diplomát is, mely Pesten 1834 augusztus 9-én kelt, és kinyomatja, — atyjának ajánlva, — doctori értekezését, «*az oldalágu rokonok örökösödéséről régiebb törvényeink szerint*». Világos, logikus okfejtés és önálló véleménynyilvánítás jellemzi a fiatal jogásznak ezt a 32 nyolczadrét oldalra terjedő művecskáját,** melynek végén fel vannak sorolva — latinul — azok a tételek, melyek a különböző jogi tárgyak vizsgálatainak anyagát szolgáltatták.

Úgy látszik, az ügyvédi és doctori czimek sem elégittek ki Bezerédj fiatalos ambícióját, mert ezenkívül 1838 elején hites ügyészi és jogtanári oklevelet is szerzett a pesti tudományegyetemen, melynek Vasvármegye közgyűlésén történt kihirdetéséhez érdekes epizód fűződik. A hazafias megyei törvényhatóság ugyanis a latinnyelvű diploma kihirdetése alkalmával észrevételt tett a miatt, hogy az oklevél nem magyarul állíttatott ki és kifogásolta, hogy abban Ferdinand király első, és nem ötödik néven említettik,

* Vasvm. közgy. jegyzőkönyve 1834.—1472. sz.

** Ugyanez állítólag latinul is megjelent; l. Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. I. köt. 1040 l.

holott a magyar közjognak csakis ez utóbbi felelne meg.* A vasmegyei tts Karok és Rendek tehát 1837-ben jobban ügyeltek a magyar közjog sértetlenségére, mint maga a pesti tudományos egyetem.

Bezerédj László fiatal korából, — leszámítva utóbb említendő külföldi utazását, — sajnos, nagyon kevés levél maradt meg, melyekből jellemére, életfelfogására következtetni lehetne. Szorgalmas és kitartó tanulását tanúsítják kitünő bizonyítványai. Tanulmányai mégis engedtek neki időt, hogy a társadalmi életben s az ifjúság mulatságaiban részt vegyen, mint ezt néhány 1832. év körüli leveléből tudjuk. Ezen évben a jogászok által adott bálban ő is rendező volt s dicsekszik vele, minő elismeréssel voltak iránta tanárai is, kik a tervezett majális («Splendides Mayale») vezetését is ő reá kívánják bízni. Máli nővéréhez 1831-ben írt francia levele pedig (hibás orthographiával, de egészen helyes fogalmazással,) arról tanuskodik, hogy ő sem maradt mentes az akkor gyakori világfájdalmas és melancholikus hangulatoktól, melyeket Byron, Shelley és más romantikusok Európában annyira divatba hoztak. De ez a levél egyúttal vallásosságáról és a túlvilági életben való szilárd hitéről is tanuságot tesz, jelölül annak, hogy a vallásos nevelés mély nyomokat hagyott az ifjú lélekben.

Említve volt már, hogy László sok kedves napot töltött szeretett Máli néniének és István sógorának tolnamegyei hidjai házában, a hol nem egy jó barátot szerzett, olyat is, kinek barátságát életének későbbi szakában is megőrizte. A hidjai boldog tartózkodás reminiscenciái több levélben megcsendülnek s bizonyára mélyen elszomorító csapásként érezte ő is, — az egész családdal, — a tehetségei által annyi reményre jogosító kedves Máli néniének 1837-ben bekövetkezett korai halálát.

Bezerédj László tolnamegyei barátjai közé tartozott Bartal György (az ifjabbik), a 48-i képviselő és 1874—75-ben minister; továbbá Augusz Antal, a ki 1807-ben születvén, hat évvel volt idősebb Bezerédjnél s az 1848-iki szabadság-

* Vasvm. közgy. jegyzőke, 1837 febr. 27., 445. sz.

harcz után mint kormánybiztos, főispán, majd a cs. kir. helytartótanács elnöke országos szerepet játszott, de nevét mint a művészetek, különösen a zene lelkes pártfogója és Liszt Ferencz bizalmas barátja is ismertté tette. Mikor a fiatalkori barátság őt Bezerédj Lászlóval összefűzte, még egyikük sem sejtette, hogy a hazafiságról való ellentétes felfogásuk miatt útjaik utóbb annyira szét fognak válni; a két jó barát 1836-ban együtt tette meg félévre terjedő európai utazását és László úti naplója bizonyítja, hogy apró összezördüléseket nem tekintve, a legjobb egyetértésben, ugyanazon nemes ideálok által lelkesítve, a művészetek, cultura és humanismus, a liberális haladás eszméitől vezéreltetve szemlélték Nyugat-Európa országait, vizsgálták azoknak intézményeit.

Bezerédj Lászlónak fiatalkori barátjai közé tartozott még Rosti Albert, kihez rokoni kötelékek is fűzték,* továbbá ennek későbbi veje, báró Eötvös József, a ki véle közel egykorú volt; de különösen bizalmas jó barátjai közé számítja a családi hagyomány a vele egykorú Szalay Lászlót, a jeles történetírót, kinek több levelét őrzi a családi levéltár. Ezek közül az első nemcsak írójának személyiségénél fogva érdekes, hanem tartalma miatt és azért is, mert az 1831. évi cholera-járvány idejében kelt Pesten s a járvány elleni védekezés nyomait viseli magán, t. i. az akkor szokásos átfüstölés végett az egész levél boritékával együtt sűrűn át van lyuggatva. A 18 éves Szalay ebben a levélben a cholera állásáról és a Pesten előfordult s vérbe fojtott zendülés kísérletéről értesíti Kőszegen tartózkodó barátját, még pedig, — a mi szintén nevezetes, — franczia nyelven. A levél, mely a nagyobb olvasó közönséget is érdekelní fogja, itt következik: **

* Mindkét öreganyja Rosti leány volt.

** Az eredeti helyesírással és apró tollhibákkal.

«Pest, 8/8 1831.

Mon cher ami,

Je viens de recevoir votre lettre, & je vous réponds sur le champ, quoiqu'on dise que la poste partira seulement mercredi prochain, parcequ'il se pourra bien, qu'alors ma droite ne sera plus en état de vous remercier vos nobles sentiments. Vous voulez donc savoir le résultat de ce soulèvement, ejus pars quocumque fuimus, je vous le raconterai, quoique la cholera nous a faite déjà oublier ces choses-là, & nous soyons bien étonnés de voir la gazette universelle remplie d'articles concernant cette soidisante journée de Jouillet. Écoutez. Le pont a été à peine encore rétabli, lorsqu'un polisson vient d'arracher le drapeau d'un vaisseau, & suivi d'une foule de garçons de toute l'espèce & d'un petit nombre d'étudiants, traverse les rues de la ville. Ils s'arrêtent en face de la mairie, & après y avoir enfoncé toutes les fenêtres & laissé le magistrat épouvanté en deuil, ils cheminent avec des cris redoublés vers la rue de croix, en répétant la même scène avec l'édifice de gaz, de-de-corps qui s'y trouve. Personne n'osa s'opposer. Puisque traversant le marché au foin ils commencent dépécer toutes les lanternes, respectant néanmoins celles de l'université, des maisons Széchenyi & Károlyi, & la foule s'arrête après s'avoir resserré plus étroitement vis à vis du palais de Cziráky. Ils le saluent avec une telle pluie de pierres, & l'attaque est reçue avec des tels applaudissements de la part des spectateurs, qu'on pourra bien s'apercevoir qu'y demeure le favori de la nation. Avec des cris : *à bas le traître, vive la patrie*, le corps agrandi se tourne vers les lignes de la ville, & mettant en fuite plusieurs corps de sentinelles, on démolit la contumace. Le militaire épouvanté envoie après eux le général Vernhard, il fait tirer une charge, & les premières victimes y tombent. Les soldats enorgueillis retournent au soir avec deux cents prisonniers, mais en arrivant au marché au foin, le public fait mine de les vouloir délivrer. Il aurait été assez sans doute de pousser la foule avec de la bayonnette, mais le

général Vernhard résolu de donner une preuve éclatante de son dévouement, commande une charge nouvelle, & dix-huit victimes tombent, la plupart innocentes. — Une fusillade ! s'écria Napoléon à l'occasion d'un événement, bien différent, — nous-nous taisons.

À propos la cholera ! Vous me conseillez de calmer ma crainte à l'égard d'elle, il faut bien la calmer. Il y a des journées, ou l'on compte à Pest & Bude environ 200 funérailles. D'abord plana un silence morne & affreux au dessus des villes-sœurs, & nous tenions déjà le pied à l'étrivier pour partir à ces lieux, d'ou comme le dit Hamlet, & comme nous le savons aussi personne ne retournait encore. Mais les grandes passions s'usent & nous-nous aperçûmes bientôt, qu'au lieu de la crainte succéda une apathie glaçante. Voilà notre état ! je vous ménage avec des contes des exemples bien affreux, ou l'on remarqua le duvet de pêche, comme le dira notre ami Marmontel, se changer subitement en couleur de bierre. Mais je me tais, ayant une peur bien juste que vous y aurez aussi votre part comme nos autres Pestois . . .

Paskevits a passé la Vistule, et nous saurons en peu de temps les résultats d'une grande bataille, qui aura lieu sous les bastions de Varsovie, & qui couvrira les Polonais vainceurs ou vaincus d'un lustre nouveau. Il y a des nations, qui semblent condamnées à être toujours malheureuses, comme il y a des individus. Il est dommage, dit Schiller, que les grands événements ont trouvé un siècle pigmée.

Les Muses que font elles ? votre Marmontel s'imprime. Eötvös est déjà à Vienne. Mon frère vous salue. Moi, je vous embrasse mon cher drusza avec tous les sentiments d'une sincère amitié, en vous priant de vous vouloir souvenir quelquefois de

votre ami
Laczi.

À M. votre père faites, je vous en prie, les honneurs les plus respectueux d'un inconnu. Adieu mon cher ami.»

Ebből az érdekes levélből Bezerédj Lászlóra vonatkozólag azt is megtudjuk, hogy a Muzsákkal is szeretett társalkodni; kár, hogy ennek látható nyoma sem eredetiben, sem fordításokban (Marmontel?) nem maradt.

A fiatal jogász akkor bizonyára egész szorgalommal készült jogi pályájára s az előbb már említett ügyvédi és doctori oklevelek elnyerésével egyidejűleg Vasvármegye közéletében is kezd szerepelni. A megye közgyűlési jegyzőkönyvei tanúsítják, hogy ifj. gróf Zichy Károly főispán 1834 szeptember 15-én «becsületbeli jegyzővé» nevezte ki, mely hivatalában őt az 1835 április 27-én tartott tisztújító közgyűlés is megerősítette. 1837 február 27-én a megye Bezerédj László «II. aljegyzőt» táblabíróvá választja, 1839 november 4-én pedig gróf Zichy Károly kormányzó «becsületbeli és helyettes főjegyzőnek» nevezi ki,* végre 1842-ben a vármegye valóságos főjegyzőjévé lesz, mely állását az 1848-ban bekövetkező nagy átalakulásig megtartotta.

II.

Mielőtt a fiatal Bezerédj László a közéletben tevékeny szerepet vállalt volna, szükségesnek találta elméleti ismereteit a való életnek minél alaposabb megismerésével kiegészíteni s apjának akaratából 1836-ban félévénél hosszabb időre terjedő utazást tett említett Augusz barátjával Német-, Belga-, Angol-, Franciaországban és Schweizban. Erről az utazásról megvan részletes naplója s az idegen földről hazaintézett számos levele, melyek érdekes bepillantást engednek a fiatal utazó lelkületébe és életfelfogásába, valamint az akkori idők utazási és egyéb viszonyaiba.

Hetven-nyolczvan évvel ezelőtt az utazás nem volt oly egyszerű és kényelmes, mint napjainkban, a gőz és villamosság korszakában, s túlzás nélkül mondhatni, hogy ma kevesebb fáradsággal és rövidebb idő alatt beutazhatjuk

* Vasvm. közgy. jegyzőkönyve 1834. 1393. sz., 1835. 695. sz., 1837. 415. sz., 1839. 1837. sz.

Amerikát, mint akkor a szomszéd országot. De a «gyorskocsi»-n és diligenceon való megfontolt lassúságú, fáradtságos utazásnak megvolt a mai száguldó expressek felett az a megbecsülhetetlen előnye, hogy alkalmat nyújtott az ország és nép alapos megismerésére, gazdag és részletes tapasztalatok szerzésére; a ki tehát abban az időben hónapokat töltött külföldön, azt nagyobb joggal tarthatták világlátott, tapasztalt utazónak, mint a mai «globetrotter»-eket, a kik csak a luxusvonatok ablakaiból és a palace-hotelek halljaiból ismerik a világot. Nem kevés alkalmatlanságot okozhatott a harminczas évek utazóinak az a sok rendőri ellenőrzés és beavatkozás, melynek lépten-nyomon alá kellett vetni magukat; az útlevelet minden apró államocskában elő kellett mutatni és láttamoztatni. Bezerédj Lászlóé is tele van az akkori aggodalmas kormányrendszer ezen érdekes documentumaival.

Fiatalt utazóinkat komolyságuk és élénk tudvágyuk mellett főleg sokoldalú nyelvismereteik qualificálták a külföld megismerésére. Bezerédj László a hazában divatozó magyar, latin és német nyelven kívül beszélt és írt — mint láttuk — francziául s tudott angolul is, a mit angliai tartózkodása alatt annyira tökéletesített, hogy úti naplóját részben angolul és pedig kifogástalan angolsággal írta. Testvéreihez intézett egyik levelében pedig állítja magáról, hogy hazatérve, az angol beszéd és kiejtés rejtelmeiben is biztos útmutatója lesz testvéreinek.

A fiatalok úti tervét és annak megvalósítását napról-napra engedi követni Bezerédj László naplója, mely csak kevéssel hazaérkezése előtt szakad felbe. 1836 márczius 22-én este indulnak el Bécsből és 23-án érkeznek Linzbe, mely város nagyon megnyerte László tetszését s mulattatta őt, hogy úti társai angolnak tartották. 24-én lóvasúton mennek Lambachig, majd tovább kocsin Gmundenbe, Ischlbe; 26-án hózivatarban érkeznek Salzburgba, 30-án pedig Münchenbe, hol április 15-ig maradnak. Itt az osztrák követtség tagjainak szivessége folytan megismerkednek a legmagasabb körökkel, megfordulnak Taxis herczegnél, Rechberg, Vieregg és Arco grófoknál, Franckenstein (szül. Apponyi)

bárónénál, Saint Marsan gróf sardiniai követnél. A társaság frequentálásán kívül szorgalmasan tanulmányozzák a közintézményeket, ipari- és gyártelepeket, látogatják a színházakat és műintézeteket, megnézik a műkincseket, foglalkoznak zenével, melynek terén Augustusz szép énekével, Bezerédj pedig zongorajátékával tűnik ki. Igen érdeklik Bezerédjt az egyes országok politikai és alkotmányos állapotai, a nép helyzete és szokásai, melyeknek megismerése végett keresi az érintkezést a nép minden rétegével; gondosan tanulmányozza mindenütt a börtön- és javítóintézeteket s ezekre vonatkozó megjegyzéseiből kicsillan liberalis és humanus gondolkozása, mely őt utóbb a reformer államférfiak táborába vezette. Egyúttal foglalkozik a mezőgazdaság körébe vágó ismeretek szerzésével is és így jövőendő élethivatására két irányban is, mint a közélet embere és mint mezőgazda, előkészül. De utazó ifjainkat érdekelte a szép nem is; a napló nem egyszer, és pedig lelkesedéssel, emlékezik meg a «szép lyánkák» és asszonyok társaságáról; futólagos ismeretségeken kívül azonban más tartósabb vonzalmak nyomaira sehol sem akadunk. Élénkíti az úti naplót az a körülmény, hogy részben a meglátogatott helyeket képekben (mostani igényeinkhez képest kissé primitív könyomatokban) feltüntető papírlapokra van írva; hasonló levélpapírt használt László övéihez intézett levelei egynémelyikénél.

Sajnálkozva váltak meg Münchentől április 15-én és folytatták útjokat Augsburgba. hol Cottának híres könyv- és ujságkiadó műhelyét bámulják meg és Ulmba, a hol az ifjúságnak bérnálási ünnepélyét nézik végig, majd Stuttgartba, hol 17-től 27-ig tartózkodtak. Ez az időzés is hasznos volt a fiatal utazókra, mert Stuttgartban koruknak néhány nevezetes emberével ismerkedtek meg, így Schwab Gusztávval, tanár- és íróval, Menzel Wolfgang író- és politikussal, a már említett Cotta könyvkiadóval, Uhland költővel és Dannecker szobrászszal, Schiller barátjával. Utóbbinak szülőföldjére, Marbachba is kirándultak. 27-én megnézik a hohenheimi gazdasági tanintézetet és sok czélszerű és követésre méltó újítást jegyeznek fel. Délután Tübingenbe menet iszonyú jégeső éri utol őket, de bajuk nem

történik. A naplóban itt hézag van, csak a későbbi hivatkozásokból tudjuk, hogy Strassburgot is meglátogatták. Május 4-én Badenben vannak, onnan részben gyalogosan Karlsruhebe, 7-én Heidelbergbe, 8-án Mannheimba, 10-én Darmstadton át Frankfurtba érkeznek. A napló ismét híven beszámol a látottakról és fiatalos elragadtatással sorolja fel a természet és az emberi cultura szépségeit. De a haza intézett levelek talán még változatosabbak, a mennyiben sok apró részletre kiterjeszkednek, a mi az otthoniakat érdekelheti. Így pl. Frankfurtból május 12-én atyjának írt levelében panaszskodik László a nagy drágaság miatt és felsorolja addigi úti kiadásait:

«A mi financialis állapotunkat illeti, valóban sajnos, mert képzelni alig lehet, mennyi iszonyú pénzmennyiség megy egyszerre váratlan esetek által a kézből ki. Martius holnapban a költség bécsi maradásommal és vásárlásaimmal 149 fra. Április holnapban 197 fra, Maiusban már 84 fra ment, költségeinket minden estve szorgalmasan krajczárig fölírjuk s akkor van ideje, hogy mindketten őszintén búslakodunk ama sok pénzen, melyet e nap tőlünk ismét elvont, pedig ruhát egy nyári öltözetten kívül nem csináltatunk, hát ha még a londoni saison alkalmával toilettünket kell reformálni.» Ez a kis adat illusztrálja, minő kevés pénzzel lehetett utazni nyolczvan évvel ezelőtt. De még közvetlenebb összehasonlítást enged ugyanezen levél végén a következő megjegyzés: «Itt — t. i. Frankfurtban — a drágaság szörnyű, p. o. egy pár csirke 1 f 40 kr p. p. (pengőpénzben), egy tojás 1 kr, egy meszszyel bor 10 kr, egy font hús 12 kr, egy font borjúhús 10 kr, megengedjen édes Papa, hogy ezekkel is untatom, de úgy hiszem, ez is érdekes fog lenni.»

Frankfurt után a Rajna vidékének meglátogatása következett, melynek szépsége és fejlett culturája felett László őszinte csodálkozását és elragadtatását fejezi ki. Május 15-én Wiesbadenből Bingenbe mennek, hol a Drusus romjainál napfogyatkozásban gyönyörködnek, 16-án a Rajnán Coblenzbe, 19-én Bonnba érkeznek s itt Beethoven szülőházát felkeresvén, egy öreg asszonynyal találkoznak, ki gyermek-

korában még játszott Beethovennel; 20-át Kölnben, 21-ét Düsseldorfban töltik, hol az épen lezajló «nieder-rheinisches Musikfest» nem nagyon nyeri meg tetszésüket, 23-án Aachent szemlélik meg és 25-én már Belgiumban Liègeben bámulják Cockerill óriási vasgyárait. Belgiumban van először alkalma Bezerédj Lászlónak gőzvasutat látni és használni. «Tizenhét kocsi — írja róla atyjának — mindegyik 30 emberrel nyilsebességgel szalad, hat mérföldet öt fertál alatt anélkül, hogy legkisebb kellemetlenségnek volna kitéve az ember, minden félfertál órányira vagy még közelebb örök vagynak helyhezve, kik azon részről felelnek 's az utat tisztán tartják, a' mozgony 6 keréken jár valamelly veszedelem elkerülése tekintetéből, melly könnyebben eshetnék 4 kerékkal, a' lassudás vagy a megállás hamar történik, ámbár a' mint a' kocsik össze ütköznek, egy kis zökkenést tapasztal az ember, mind a' mellett pedig e távolságra a fizetés födeles kocsiira egy hely 2 franc. Még árukat 's terhet a' kocsi nem hord, kivéve az utazó holmiát, mellyért külön fizetés nem jár, mert annyi az utasok száma, hogy hatszor indulván e két helyről napjában, még is eléggé számosan jönnek az utasok, sokan a mulatság kedvéért is, mind mi, a' sebességet bár mi szaladás melletti kocsizással sem lehet hasonlítani, mert a' közel álló embert megesmérni nem lehet, 's csak a távolabb tárgyakat, mellyekre a' szemet hosszabb ideig lehet függesztetni, különböztetheti meg az ember, a' rázás még is nem olly nagy, hogy a' kocsiban bármi kis nyomtatást ne lehetne olvasni. Mi háromszor tettük az utat mindég uj 's uj örömmel az emberi találmányok' tökélyén, bár egyszer nálunk is lehetne illyet szemlélni! Belgiumban már két esztendő mulva az egész Ország össze köttetésben lesz egész Aachenig, Ostendéig, mindenfelé már munkában vagynak a' vas utak, 's mind hazai csinyálmány legtöbbnyire Cockerillnek lüttichi gyáraiban.»

Szándékuk volt Hollandiába is ellátogatni, de erről lemondanak (ámbár Rotterdamban hazulról leveleket vehetnének) és inkább Belgiumból mennek át Angliába. A brüsseli tartózkodást Bezerédj László egyebek közt arra is fel-

használta, hogy rokonain kívül barátját és megyei jegyzőtársát, Hrabovszky Zsigmondot is tudósítsa élményeiről. Brüsseltől, valamint Münchenből és utóbb Londonból Hrabovszkyhoz intézett levelei nyomtatásban is megjelentek a Helmeczy Mihály által szerkesztett *Társalkodó* című folyóirat 1837. évfolyamában, *Levéltöredékek B. L.-tól — közli Hr. Zs.* czímen. A brüsseli levél leginkább a Németországban szerzett tapasztalatokkal foglalkozik, leírja a bajor, württembergi és badeni viszonyokat, Brüsseltől pedig mint érdekes dolgokat felemlíti a vasutat, könyvkereskedéseket, a kamarákat (parlamentet).

Az a *Tourist* nevű gőzhajó, melyre utasaink Antwerpenben június 4-én felszálltak s mely őket Londonig volt viendő, Vliessingennél, de szerencsére még a Schelde folyón keréktörést szenvedett s kénytelen volt vasmacskát vetve 8-áig vesztegelni; a viharos idő és hullámos tenger ezt az időzést igen kellemetlenné tette; Augusz tengeri betegséget kapott, Bezerédj is gyengélkedett; szerencsére azonban az utazó társaság, mely hőseinket és két bécsi kereskedőt kivéve csupa angolokból állott, Vliessingenben partra szállhatott s a kényszerű szünetet kirándulásra használta fel Middelburg hollandi városkába. László tehát mégis megláthatta Hollandia egy sarkát és szokása szerint híven beszámol ottani tapasztalatairól, mert a vliessingeni akaratlan tartózkodás hosszú levél írására is engedett időt. «Valami érdekesebbet, mind ezen ország, alig láttam, a' magában egyetlen vidék, a' gazdag rétek, benne a' szebbnél szebb tehenek legelve, a' csinos öltözetű lányokak nevető szép arczokkal, a' fekete öltözetű férfiak tellyes phlegmájokba, a' festett paraszt szekerek, a' megfoghatatlan tisztaságú házak, mind olyan, a' mit csak itt lehet látni. Valóban mindent, a' mit eddig Hollandiáról hallottam, az által, a' mit csak e' napon e két-három helyen látni lehet, felül mulva tapasztaltam, még képze sem lehet az embernek, milly fémlők az ablakok, milly csillogók a' réz- és vas-kilincsek, milly pallérozottak még a' falak is, ámbár béva-kulva nincsenek, az utcákon tellyes csendesség uralkodik, úgy hogy az egész mint egy színdarabként tűnik fel előtt-

tem. Ebéd előtt még az egész várost meg jártuk, mindenütt nagy vízi csatornák víz nélkül, mellyeknek párolgása a' levegőt annyira meg rontja, hogy a' hideglelés erre közönséges állapot, kivált azoknál, kik a' climát meg nem szokták; az utcák szegletes kövekkel, a gyalogoknak számára élére rakott téglával vagynak kirakva, így az utak is. A házak előtt többnyire hamuszínű márvány grádicsok. oszlopok lánczokkal különbefe formában, nagy iszonyú ablakok, nem ritkán rózsaszínű üveggel, mindenütt olly fémlő mind a tükör, tiszta fehér kárpitok, szép szőnyegek látszanak mindenfelé! 's még a' konyhák is, mellyeket kíváncsiságból megnéztünk, olly tiszták, hogy bármi salonnak bé illenék.»

Az eltörött hajókerék megjavítása után 8-án újra megindult a gőzhajó és 9-ére átvitte utasainkat Angliába. Természetes, hogy Lászlónak ifjú és fogékony kedélyére óriási hatást tett London városa. Junius 12-én így kezdi benyomásainak leírását: «Im végre csak mégis megérkeztünk ez óriási tengerében az emberi nagyságnak, e' minden tekintetben megfoghatatlan Londonba, melly valóban az esméretlent 's elemeihez nem szokottat örvényébe elnyeléssel fenyegeti. Ha csak arra is, a' mit három napi itt létem alatt láttam, mire bámultam 's mit csudálnom kelle, vissza gondolk, szinte kábulok bele, 's mind inkább meggyőződöm, hogy bármit is mondtak már csudáiról, soha eleget nem mondhattak ahoz képest, mi minden itten halmozva van. Épületek, intézetek, kocsik, multságok, emberek sokasága mind ollyan, hogy ha bár Bécset is veszem hozzá, mind egy faluvá válik ez óriási irányban.» — Az átkelés leírása után így folytatja: «Végre alkonyodás tájban part setétült a' távolý láthatáron 's nemsokára a' Doveri és Margati világítók csillagkényt fémlettek a' setétben, 's minekelőtte éjféltájban aludni mentünk, már a' városnak világosított ablakai örvendeztették az utazó sereget. Az e helyen számosan találkozó homok miatt még is kénytelen valánk macskát vetni, 's mi mindanyan víg reménnyel fekdűtünk le, hogy fölkeléskor már a' Themse partjait fogjuk szemlélni. Azonban ismét rossz hír keltett fel, hajónk homokra

ment, 's így ismét nagy vala az idővesztés, még onnét meg tudott menekedni, hat óra tájban még is ismét megindultunk 's haladtunk föl kies népes városok, pompás kastélok között s így a' figyelem mind inkább feszülve volt, míg végre a' hajóknak serege, az árbócoknak sűrű erdeje nem mutatta, hogy már valóban Londonban vagyunk. Olly élénkséget mint már Gravesendtől a' Themse mutat, képzelné alig lehet, a' Gözhajók mind Bécsben a' fiacre-ok úgy kerülnek egymást szám nélkül Londonnál pedig Blackwalltól fogva olly számtalan a' sokaság, hogy kivéven a' kesken utat, mellyen a' hajók fel alá járnak, vizet látni nem lehet. Nehezen 's olly ügyességgel, mind a' minővel Vidos négy lovat hajt, kormányozva, megérkeztünk az úgy nevezett Custom-House, v. Vámházhoz, melly az érkező vidékiek megvizsgálása végett vagyott itt. — Csak nézni bámulni kell, mind az emberi nagyság legmagasabb fokát, nemes lélek, alacsonytság, kicsines hiúság, gyáva pompa vadászat, szerény erkölcsiség, kábító gazdagság, busított nyomoruság ezer féle alakban, számtalan példányban egymással közelítve egymásnak ellen téve vagynak. Valóban furcsa corollariumot vonnyhat a philosophus, midőn a fémlő bűntőt még fémlőbb dámával azon ronggyal fedett asszony mellett látja, ki maradékát vagyonának arra fordította, hogy keserű nyomoruságának tudását részeg kábulásba fulasza, 's most az utca szegleten hever boldogan, mert nem érez. Ez vala az első scena, melly házból ki léptemkor meg lepott, azért még igen élénk előttem».

Teljes két hónapot töltöttek utasaink Angliában és nem csak Londont ismerték meg alaposan, hanem több kirándulást is tettek vidékre s egy nagyobb utazást fel egészen Edinburghig, útba ejtvén menet Yorkot, Newcastlet, visszafelé a skót tavakat, Glasgownt, Carlisle, Liverpoolt, Manchestert és Birminghamot. A benyomások sokasága vagy az idő rövidsége okozhatta, hogy Bezerédj László naplója itt már kevésbé kimerítő, mint Németországról szóló részében, inkább csak rövid, mintegy későbbi feldolgozásra szánt feljegyzésekből áll; de ha ezeket az atyjának irt néhány néhány levéllel kiegészítjük, teljes képét kap-

juk angolországi élményeinek. Sőt Angliában kelt levelei vannak legnagyobb élénkséggel és fiatalos közvetlenséggel írva. Glasgowból pl. ezeket írja június 28-án: «A' ki nem látta az Ángoly kocsikat, nem képzelheti tökélyetességeket, elegantiájokat s' célirányosságokat, magában a' kocsi olyan, mind Batárdunk, két felől a' tetőn négy-négy ember ül, köztök a' Bagagia vagyon fölhalmozva, azon kívül mind nálunk a' kocsis ülésen kettő, az inas ülésen három, összesen az egész kocsin 17 hely vagyon, a' gyorsaság isszonyú, ritkán csináltunk egy óra alatt kevesebbet 9—10 angol mérföldnél, a' lovak gyönyörűek, elegans szerszám, mind nagyságra, színre egyezők, úgy hogy már csak az is megérdemli, hogy a' lovakat láthassa az ember, az utazást. Alig hogy a' városból ki indultunk, az esső erősen kezd esni és így gumylasticum köpönyegekünk erős próbára voltak téve. Öregebb utitársunk, Miessbach úr, nem is állotta ki, hanem a belső maradék helyet bérlette, mi pedig álhatalosan türtük az essőt, de türhettük is, mert a' körülöttünk fekvő látványok, a' mivelte föld, a' szép vidék feszületen tarták figyelmünket, s alig maradt időnk, hogy az esső kellemetlensége ellen panaszkodjunk, az egész ország olyan, mind egy mivelte kert, kőfallyal vagy legalább eleven kertöléssel vagyon mindegyik szántó föld különösen bé foglalva 's lehet mondani, hogy nálunk alig vagyon virágos kert, melly úgy légyen megmunkálva, mint itt a' közönséges szántóföld, azért lehetett is látni a' földnek minden silánysága mellett gazdag vetéseket, mert a' felsőbb tájon a' buza még nem hanyta ki fejét, a' krumpli tenyérnyire van ki a' földből. Épen kaszálás vala Angliában, 's méltán csudálkoztunk a' temérdek szénán, melly rendekben feküdt, 's mégis az ujságok szerint az ideji széna termés soványnak mondatik 's szerencsésnek állittatik, ki tavali termését megtartotta. A' gabona, széna szinte úgy csűrökben gyűjtve a' szabad ég alatt áll, mint nálunk, avval a' külömbséggel, hogy a' gabona fa lábakon, vagy öntött vas rostélyokon áll, a' marha, mellynek nevelése úgy látszik fő ága a' gazdaságnak, szinte szabadon legel nap estve, de nem olly kopár mezzőn mind nálunk, hanem mesterségesen készített ve-

temény-legelön, azért öröm is látni minő kövérek a' tehene-
nek, minő vidámok a' lovak, ökröket mezzei munkában
épen nem látni, csupán lovak szántanak, baranának, azon
machinákat, melyek nálunk mind csak név szerint esmér-
tetnek, itten mind alkalmazásban láttuk, cultivatorok,
extirpatorok, etc. mind öntött vasból; leginkább észre ve-
hető a' vetések egyirányossága, 's kiegyenlettsége által,
hogy a' vető machina minő czélirányossággal használtatik.
A' kocsi gyorsan halad, a' lovak minden órában változnak,
de nem a' kocsis, ki egyfolytában elhajt 50—90 Mértföldet.
Ebéd, fölöstököm ideje 20 minuta, az első leves, sült és
főtt marha hus, ürü czomb és egres pástétom, az ára 4
Shilling a' szolgán kívül, a' regveli thea, írósvaj, tojás,
maradék déli hideghus, ára 1 ft 45 p. estve szinte ennyi,
ha azonban az ember különösen eszik, az ára is nagyon
öregbedik. Délbe Balldockba, estve Stamfordba értünk, a'
hová helyeinket fizettük, mindhogy azomban igen későn
érkeztünk meg egészen át ázva, jobbnak tartottuk utunkat
éjel által folytatni és így Doncasteren által 22a regvel 9
órákor Yorkba érkeztünk, itt alig hogy a' fáradság éhségből
kipihentünk, a' város nevezetességeit tekintettük meg, mel-
lyek között minden bizonnyal első a' Cathedral, leg nagyobb
Gothicus templom, melyet még láttam, de talán leg szebb
is, ezen kívül vagynak más szép régiségek, Museum, etc.,
úgy hogy igen rövid volt két óráig, midőn a' kocsi indult
New-Castlebe. Ezen út valóban gyönyörű volt, mert ezen
Romanticus hegyes-völgyes országon kívül olly szépet való-
ban soha sem láttam, a' sok park, pompás falusi lakások,
mert itt paraszt gunyhót látni nem lehet, a' setét zöltségű
fák, a' minőkhöz hasonló a' szárazföldön nincsen, nem is
lehet, mert itt majd minden nap esik az eső, a' gőzölgő,
égbe nyuló kémények, magában hasonlíthatatlan tekintet.
Estve már jó későn 10 után értünk New-Castelbe, a' hol
a' ló futás miatt egybe tódult népség miatt alig kaptunk
helyet, nagyon örvendettünk még is, hogy így véletlen illy
nemzeti spectaculumhoz jutottunk, 23-a. New-Castel neve-
zetes köszén bányái miatt, melyeket annál inkább meg-
néztünk, mivel utitársunk Miesbach urat különösen érdek-

lették. Le is mentünk, a' leg nevezetesebe, melly 145 ölnyire van a' föld alatt, a' gőzmachina 3 minuta alatt mérseklett sebességgel eresztett le, és ugyanannyi alatt huzott föl bennünk, alul lovak dolgoznak vas utakon, a' gázra nagyon kell vigyázni, mert csak nem régiben 81 ember vesztette el egy explosio által életét, örülök még is, hogy ezt is láthattam. Vissza térve a' lófutáshoz mentünk, melly egészen más mind nálunk, itt is csikos jockeyk futnak, itt is fashyonaable embereket látni, azomban több a' nép, ezt érdekli legjobban, ez vesz leg nagyobb részt rajta, ez mulatja legjobban magát... A' hely olyan forma mind mi nálunk, egyedül hogy a' noblesse hintókban 's lóháton járja körül a' helyet, a' középén pedig számtalan vegyes színű sátorok vagynak föl verve, a' látogatók számára lakásul, mulatságul, mellyekben semmi sem hibáz a' testi gyönyörűségek kielégítésére... Valóban érdekes látás volt 's habár a' hideg szél és idő ellen nem kissé kelle is küszködnünk, még is végig az az hatodfél óráig ki állottuk. Haza menve minek előtte ebédünket kaphattuk, elmentünk a' város nevezetességeit nézni. Milly nagy nemzet az Angoly, mennyivel fellebb áll a világ minden népeinél! A' minő óriási alakban jelenik meg fővárosa minden egyebeket a' hihetetlenségig felül mulva, olly irányban áll az egész ország a' szárazföldhöz; mindenütt jó élel, kényelmesség, minők még a' föllebb rendüeknél is esméretlenek nálunk, a' köz iránti buzgóságnak, áldozatoknak olly igen jeles hirdető jelei, a' nagy köz épületek, mellyek a' legkisebb városban is olyanok, hogy még fővárosainkban sem lehet párját találni, így New Castelben a' fedett vásár piac, a' törvényszék háza, etc. mind olly remekek, mellyeket csak csudálni kell, a' mi pedig még leg inkább meg lepett vala, hogy az angolok a' mind eddig gondoltam, nem csak csupán a' haszonra tekintenek, hanem leginkább az elegantiára is ügyelnek, a' leg szebb házakat itt lehet látni, a' templomok gothicus, a' köz épületek mind Romai izlésben, — a' privat házakban olly nagy sokféleség, hogy a' képzelet alig éri fel. — Ebéd után a' theatrumba mentünk, melly magában ugyan csinos, de a' játék rosz, a' darab

igen ostoba volt. Érdekes vala mégis a' futtatásra öszve tódult sokaságot pompa öltözetben látni és az angoly szépségek remek termeteiken gyönyörködni, a' minőket másutt találni csak ugyan nem lehet. Valóban azt merem állítani, engedelemmel a' szép nemünk iránt, a' ki angoly asszonyt nem látott, nem tudja mi a' szép, az a' gyönyörű arcz szín, fémlő észt áruló szemek, deli nyölés, csendes nyugodt arczulat, szerény, méltóságos magaviselet valóban bájoló... Más egészen az angolnak Charactere hazájában, mind külföldön, más az ország belsejében, mind fő és nagy kereskedő városaiban... Szép uti társnénkal, kit már tegnap a' Newcasteli fogadóban inkább csudáltunk, mind dicsértünk, 's ki váratlan örömünkre vélünk együtt utazott el, jobban megesmérkedtünk, 's nagyon sajnálom, hogy már Dunbar-nál megvált tőlem, mert én valék olly szerencsés az üres helyet a' kocsi belsejében elfoglalni, falusi lakására Scotiába utazott, ez vala a' legkellemesebb 's legtanuságosabb angoly nyelv leczkém. Olly sokat hallottam az angoly elvonultság, kevély hidegség ellen panaszolkodni, hogy nem tartom fölöslegesnek az illy költeményeknek minél hathatósabban ellent mondani, vagy magoknak tulajdonítsák azok, kik ezt tapasztalták, vagy talán csak nekünk volt olly exclusivus szerencsénk, hogy csak olyanokra akadtunk, kik szivességekkel minden kívánságunkat meg előzték; hogy nem nézik csuda állatnak a' külföldit, mind nálunk szokás, hogy nem mutogatják 's nem bámulják mind mi szoktuk, hogy valamellyes, bár alig érezhető elsőbbséget tartanak felettök, csudálni nem lehet, mert a' mi nálunk epocha, előttök minden-napi, annyira megszokták a' viág minden részeinek szüleményeit, organicus és anorganicus különösségeit magok előtt szemlélni, úgy meg vagynak 's méltán nagyságukról győződve, hogy enthusiasmust keresni nálok nem is lehet, mind ez mégis jó szívűséget szül bennök, 's a' németnek tulajdon szava *die Gemüthlichkeit* épen nincs szám űzve náluk.» «Valóban nem magasztalhatom eléggé szerencsémét, hogy ezt láthattam, mert Angliát látván elmondhatom, hogy mindent láttam, legalább mind a' legjobbat.

Még ide iktatom a liverpooli kikötő leírását:

«Mindjárt reggel Julius 1-én ennek megnézésére sietünk. Annyi nagyságnak, annyi különbféleségnek látása, mind a' minő itt üldözi a' nézőt, kábulásig megy 's így nem csuda, ha physical gyengeségem a' moralis feszültség által még inkább nevededett. A' kikötő-öblök legnagyobbak Angliában, még a' londoninál is és hossza 3 mérföldnél több, 's talán a' hajók száma ezerekre megy, csak harmincz egynehány gőzhajó — egy helyen hol megállapodtunk, 's idő nines, mellyben hajó ne indulna vagy érkezne. Nevezetes a' munkásságot nézni, amott kénykövet, itt czukrot, amott gyapat készítményt, itt fa gyökeret, amott épületfát rémitő nagyságban raknak le fel a' hajóra, mellyel itten készül a' hajósereg a' hoszú útra, amott siet végezni lerakodását, hogy rég obajtott enyhülésül a' szárazon pihenhessen. Elefánt nagyságú lovak huzzák a' hajlongásig terhelt kocsikat, vas hidak kapcsolják az öblök különbféle osztályait. Úgymondják, hogy Anglia egész kereskedésének $\frac{1}{6}$ része Liverpoolon megy át. De nevezetesek még a' számtalan gyáron kívül a' pompás köz épületek, az új Customhouse, a' városháza egyben legpompásabb Angliában, a' Börse, a' theatrum, a' piacz pitvar mind remekek, s még is sok tudatlan gunyolja az Ángolynak kereskedői szűk lelküségét; 85 templomai között egynehány igen szép, a temető különös remek munka. Dél után igen hamar bizonynyára a' Vasutra mentünk, melly valami képzelhetetlen, először is egy tunnel vagy földalatti bolt viszi a' kocsikat a' városnak nagy része alatt valami 300 ölnyre, honnét ki érve tüstént meredek sziklák között hallad, mellyek olly magasak, mind a' két emeletű házak, két három csapás vagyon általyában, a' szekerek szünetnélkül mennek, jönnek, 's villámként halladnak el egymás mellett; mi hogy a' vidéket láthassuk, az örnek helyére ültünk ki a' kocsi tetejére, 's bátorságunk eléggé meg volt jutalmazva, mert az egész út óriási munka, alig néhány percznyi hossza az egyenes résznek, mindenütt hegyek ki ásva, völgyek föltöltve, majd roppant hid az út felett majd alatta, egyenesen $2\frac{1}{2}$ perczig halad egy mértföldet, hegynek 4 kell, az át szálló népségnek sokasága kimondhatatlan, ha az ember illyes vállalatnak nehézségét,

a' reá fordíttandó isszonyú nagy költségeket tekinti, bizonyosan azon gondolatra fog jönni, hogy illyent csak Anglia tehet, mert a' somma csak ott kamatozhat, hol olly népes városok kapcsoltnak össze mind Manchester és Birmingham, pedig illyeket hol találni a' Continensen, itt Angliában pedig több is készül; a' Bristoli út még rémítőbb, óriásabb munka, nem sokára Angliát csak vas utak fogják körül övezni, csak vas utak egyesíteni az Országot. Azomban több helyeken tett észrevétel bizonyítja, hogy az áruk hordása nem haszon, 's csak egyedül az utazók száma fizetheti ki a' költséget.» Ez az utolsó megjegyzés arra mutat, hogy a vasutak óriási jövőjét abban az időben még az angolok sem sejtették kellőleg.

Mint láttuk, az angliai tartózkodást Bezerédj László minden tekintetben hasznára fordította; Londonban is megnézett mindent, a mi az idegent érdekelheti s itt, — ép úgy mint a többi fővárosokban, — sokat köszönhetett az osztrák követség tagjainak, kik a legszívesebben vállalkoztak kalauzolására s kiknek előzékenységét László ismételten hálásán említi meg. A követség révén könnyű lett volna a legelőkelőbb «fashionable» társaságba is bejutnia, de ezen alkalommal élni idő- és pénzkimélés miatt nem kívánt, noha Londonban nem egy honfitársával ismerkedett meg, a ki az aristokrata társaságokat látogatta. Annál jobban érdeklik őt a parlamenti viszonyok s itt sem mulasztja el egy-egy parlamenti ülést meghallgatni, mint azt Würtembergben és Belgiumban is tette. Sőt mindjárt londoni időzésének kezdetén egy nagy meetingen is részt vesz, hol a nagy ir agitator, O'Connel remek szónoklatában gyönyörködik. «Olly jeles, olly könnyű, olly apropos, olly nyájos 's hódító beszédet», — írja, — «mind O'Connel tarta soha sem uallottam, 's nem is fogok, valóban érdemlett a' nagy hír, mellyben áll, 's nem lehet másnak mind igazi népszónoknak nevezni, milly szépen tudta jól használt dicséretekkel a' nép kevélységet kecsegtetni, az Aristocratia elleni erős, de mellette nagyon elmés 's nevetséges gunyolódásai által kedvét találni, a' sympathiát Cobbett példája, a' dolgozó népnek magasztalása által megnyerni, enthusiasmusát

az Aristocratiávali ellen tétellel, mely már maga hősinek emlék oszlopokat tett, midőn a' Democratia enélkül szükölködik, buzdítani valóban csudálatos. Kikelt azok ellen, kik a' szegény népet alsó Classisnak nevezik, kik az érdemet a' pénzbe teszik, belé hozta felső ház reformját, az Irish bill-et etc. s fenyen magasztalta Cobbett érdemeit, kivel valaha leg nagyobb személyes ellenségben, 's örök küszködésben állott. Harsogó éljen követte e' remek beszédet 's én is tiszta szívvel vettem részt a köz elégedésben, mert lehetetlen e' nagy embert hallani, 's részére nem hódolni».

Londont augusztus 9-én hagyják el fiatal utasaink, hogy Dover, Boulogne, Amiensen át Párisba menjenek, a hova aug. 13-án érkeztek. Bezerédj László a nagyszerű angol benyomások hatása alatt eleinte kicsinyesnek, sőt visszatetszőnek találja a francia állapotokat, de csakhamar megbékül ezekkel, sőt Páris annyira megtetszik neki, hogy, mint testvéreinek írja, nehezebb fog esni attól megválni. Öt hétig tartott a párisi tartózkodás, melyről a naplójegyzeteken kívül csak két levél tájékoztat, ezeket is nővéreihez intézvén, több helyet enged bennük az otthoni reminiscentiáknak és saját kedélyhangulata leírásának, mint az apjához írt objectivebb hangú levelekben. Említendő, hogy nővéreinek az asszonyokat annyira érdeklő párisi női divatról is ír, kiemelve a látott ruházkodás csinoságát és czélszerűségét.

Utasaink Páris látnivalóit is sorba vették. kirándultak Fontainebleaub, Versaillesbe, Sèvresbe, megismerkedtek néhány Párisban tartózkodó honfitársukkal, illetve felujították velük otthoni ismeretségüket; jártak a színházakba, tanulmányozták a közintézményeket, melyek közül különösen felemlít egy általa meghallgatott esküdtszéki tárgyalást.

Miután végleg lemondottak arról, hogy utazásukat Olaszországra is kiterjesszék, — a mitől az ott uralkodó cholera miatt gondos anyja is óva inti Lászlót, — utasaink Schweiz felé irányították hazautazásukat. Szept. 16-án indulnak el Párisból; Sens, Dijon, Dôle felé, a Jurán át, Genfbe mennek, hol 20-ától 28-ikig maradnak. Elzarándokolnak

Ferneybe, Voltaire lakóházához s több napos kirándulást tesznek, részben gyalog, Chamounixba, melynek nagyszerű vidékéről László elragadtatással ír. De Rousseau városa is annyira megtetszik neki, hogy gondolata támad állandóan ott letelepedni! Szept. 28-án folytatják útjokat Lausanne és Fribourg-on át Bernbe, a hol október elsejét töltik, 2-án utaznak Luzernbe s itt vége szakad a napló-jegyzeteknek. Csak az útlevélen látható rendőri feljegyzésekből tudjuk meg, hogy okt. 8-án már Bregenzben, osztrák földön vannak, 12-én Innsbruckban, 15-én Salzburgban, honnan bizonyára Bécsen át sietett László haza szüleinek és testvéreinek ölelő karjai közé, kik várva-várták a hét hónap óta távollevőt. De ő maga is nem egyszer említi leveleiben, mennyire örül a viszontlátásnak és kóborlásai után csendes, munkás otthonának.

A teljesség kedvéért emlitem itt fel, hogy Bezerédj László pár év múlva ismét tett egy rövid, talán 15 napra terjedő utazást; ugyanis 1840 szeptemberében nála tíz évvel fiatalabb Elek öccsével meglátogatta Fiumét, Triesztet és Velenczét. Utóbbi helyről hazaintézett leveléből az tűnik ki, hogy bármennyire meglepték őt az Adria királynéjának szépségei, mégis a szegénység és pizok, a hanyatlás látható jelei, kellemetlenül hatottak kedélyére.

BEZERÉDJ ISTVÁN.

DACIA MEGDÜLÉSÉNEK TÖRTÉNETE.

Negyedik és utolsó közlemény.*

8. A vandaloikat Aurelianus Pannoniából viasszaszorítja. A vandaloik azidőbeli otthona. A gótok 272-ben Alsó-Moesia és Thracia ellen hódítási kísérletet intéznek. Aurelianus diadala s Góticus maximus, Conservator patriæ czíme. A 274-ki diadalmenet. Dáciát 275-ben Aurelianus feladván, a két Moesia közé ékelt aldunai Dáciába költözteti vissza és leg. V Mac. és leg. XIII geminat. Az új legio-parancsnokságok.

Claudius váratlan halála nyomán a legkülönbélebb hírlélesek és találgatások keltek szárnyra. Egy mondai versio szerint, miként a sybillak könyvének jóslata következében hajdan a Deciusok tevek, ő is épúgy feldolgozta volna magát a birodalomért.* Korai halála pótolhatatlan veszteség vala a birodalomra, mert rövid uralma ellenére is szembetünőleg emelni tudta a császárság hanyatló tekintélyét s pillanatnyilag összeforrasztá, megfegyvelmezé az örökös forrongásával a határszéli népekre bátorítólag ható illyricumi helyőrséget.

Ezer szerencsére a gótok is iszonyúan ki valának merülve s utolsó kudarczaik harczkedvüket teljesen lelohasztva a hunnok betöréséig a 269 70-ikiekhez hasonló tömeges kirohanásokkal nem háborgaták többé az aldunai tartományok fejlődését.**

* Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1913. évi 436. és 437. 438. számában.

** Vita Claudii 12, 2. Eutropius IX. 11., Eusebius Hieronymus a. 2287; J. Malalas XII. 299., Synkellos 720., Zonares XII. 26. Jordanes: *De summa temporum vel orig. actibusque Romanorum* (Mommсен: Monum. Germ. X., 2., 288. l.). Aurel. Victor 34., 2—5. Ammianus Marcellinus is említi ezt a mondatát XVI., 10., 3. Veterum principum... alium ad Daciorum exempla novis se pro republica spiritum. XXXI., 5., 17. Claudio honesta morte prærepto. A Claudius emlékére vert érmeiken felül (Eckhel VII. 477; Cohen, Claudius) a senatus aranyozott bronzszobrot szavazott meg s aranypajzsát a tanácsterembe helyeztette. Vita Claudii IX. 11.

Claudius halálának híre azonban apró kalandozásokra bátorította mégis a gótokat. Így az alsó mœsiai Nicopolis és thraciai Anchialus (törökül Ajolu)¹ falai alatt megfordult kalózcapatok egyenesen arra magyarázhatók, hogy a gótok a császár tekintélyének varázsától megszabadultan régi garázdálkodásaikra ismét kísérleteket próbáltak tenni. Jordanes ugyan a Lydzánál felbuzgó hévvezeknek² tulajdonítja ezt a betörést, mert az odavaló *Aquae calidae*hoz később 583-ban az avarok³ szintén erőszakkal törtek utat.

Ezek a kísérletek azonban nem lehettek tömegesek, miután a föld népe is képes vala a támadókat kiverni. Annál nagyobb veszedelem fenyegette Alsó-Pannonia felől a birodalom nyugalmát, sőt elébb majdnem polgárháború tört ki ismét. Claudius halálának hírére ugyanis az aquileiai tábor Quintillust, a császárnak ott parancsnokoló fivérét kiáltotta császárává. Ezzel szemben a Sirmiumban összpontosított haderő L. Domitius Aurelianust az naissusi diadal főienyezőjét emelte a trónra. Már-már fegyveres összetűzésre készült a két tábor, a mikor Quintillus visszariadván a vérengzéstől, öngyilkosságával pár hónapi uralkodásának⁴ s az azzal bekövetkezett polgárháboruknak hirtelen végét szakította.

Csakhogy a párttusák hírétől felkelésre bátorított juthungok,⁵ kik már előzőleg két ízben is megremegtették Felső-

¹ Vita Claudii 12, 4.; Jordanes 20, 108 csakis *Anchialust* említ s azt is összetéveszti Cilicia hasonnevű városával.

² Jordanes Get. 20. 108.: ibi multis fertur mansisse diebus calidarum aquarum delectati lavacris.

³ Kanitz: *Donau-Bulgarien*. III. 150.

⁴ Zosimus I. 47. és a 354-beli Chronographiában: Quintillus imp. dies LXXVII. (Monum. Germ. IX. 1. p. 148.) Ezekkel ellentétben a többi forrás csak 17 napos uralmat tulajdonít Quintillusnak. Zosimus adatának megbízhatóságát azonban Quintillus nagyszámú érme is támogatja. Ugyanis 17 napos uralom nem hagyhatta ezeket reánk. Újabban Mauretaniában egy mérföldmutató került elé Quintillus nevével. Ephem. epigr. VII. u. 670. Útmunkát sem végeztethetett vala 17 nap alatt. L. Eckhel Doctr. Num. VII. 470.

⁵ Dexippus fr. 24. Müller III. p. 682. Dindorff. I. 190. 1.; Vita Aurelianus 18., 2.: *Aurelianus contra Suebos* . . . vehementissime dimi-

Itáliát, az Alpokon áttörve, prédálásaikat már javában üzni kezdték. Szerencsére az Aquileiánál táborozó főserег hamarosan útját állhatta az elbizakodottan garázdálkodó juthungoknak s azokat visszaűzve Aurelianus Rómába¹ térhetett. Alig zajlottak le azonban a császárávató ünnepélyek, a vandálok Pannoniába törve, újabb rémhírek riaszták fel a császárt és környezetét. Dexippus² s az ő nyomán haladó Petrus Patricius határozottan a vandáloknak tulajdonítja ezt a váratlan betörést, melynél szarmata népek is szerepelhettek, minthogy ezek Aurelianus idevonatkozó diadalmenétében³ szintén képviselve valának s a vandálok akkori szomszédságába estek. Gótok azonban semmi esetre sem vehettek részt Pannonia sanyargatásában, a minthogy ők máskor sem juthattak soha ideig.⁴

Aurelianus a Pannoniából vett értesülések után azonnal Aquileiába sietett es gyors futárokkal oda utasította a megrohant tartománynak még érintetlen kerületeit, hogy a lakossággal együtt minden takarmányt, élelmiszert, lábas jószágot a lehető leghamarább gyűjtsenek a közelebbi várakba.⁵

cavit et florentissimam victoriam rettulit». Ezek a juthungok valának, mint azt Wietersheim-Dahn idéz m. I. 177. u. Grimm: *Gesch. der deutsch. Sprache* 350. l. kifejték. Az életiró pontatlansága ezeket az eseményeket Claudius korára helyezi, a minthogy az alemannok betörését és tévesen a marcománnoknak tulajdonítja.

¹ Zosimus I. 48. l.

² Dexippus fr. 24. s Petrus Patricius fr. 12., Müller IV. p. 188, Dindorff I. p. 431.

³ Vita Aurelianus 33, 4. V. ö. Brunner véleményét Rüdinger, *Untersuchung zur römisch. Kaisergesch.* II. 51—54. Rappaport: *Die Einfälle.* 95. l.

⁴ Legutóbb Schiller I. 852. utalással Zosimus I. 48. Σκυθαια a gótokat is részeseknek hirdeti a vandálok pannoniai betörésében. Zosimus azonban az összes északi népeket érti a *skythak* gyűneve alatt s még az alemannokat is ide foglalja. A Vita Aureliani 18, 2. sarmata háboruja szintén a vandálokra vonatkozhatik. Előzőleg ugyanis a suevekről, kik alatt a juthungok értendőek, majd a marcomannokról, vagyis a tulajdonképi alemannokról szól.

⁵ Rappaport: *Die Einfälle.* 94. l.

Ez a rendelkezés nem is téveszté el hatását s a vandálok dulasát, úgy látszik, erősen megnehezítve, azok ellentállóképességét is lényegesen csökkenthette, úgy hogy mikor Aurelianus beérhette őket, akkor már könnyű szerrel diadalt arathatott felettük s békefeltételeit is csakbamar sikerült rájuk erőszakolnia.¹

Így 2000 lovaszt szolgáltattak a császár rendeltetésére; kezesekül a két király fiait a római táborba külték s azonnal megkezdték a békés visszavonulást. Aurelianus a Dunáig terjedő védelemmel élelmet biztosított a vandáloknak, kik szavukat nem is szegték meg s csupán egyik csapatuk vetemedett prédálásra; de a résen álló római katonaság azonnal lemészárlá a rakonczátlankodókat.²

Rappaport³ ennél az érdekes pontnál egy sürgös helyreigazítást igénylő topographiai tévedésbe sodortatta magát. Mind ő, mind a népvándorlaskor szóban forgó mozgalmainak két más kiváló tekintélyben álló monographusa: Zeuss,⁴ valamint Wietersheimmal szövetkezett Dahn,⁵ mindjárt a marcomann háborúk egyik nevezetes daciai eseményénél tévesen veszik fel a fejtegetések fonalát. Nevezett szaktekintélyek u. is. a 174 körül Dacia északi kapujában Raos és Rhaptos királyaik vezérletével Clemens akkori helytartótól bebocsáttatást kérelmező astingi vandálok⁶ betelepítését úgy értelmezik, mintha azokat a Marosnak az Alföldre nyíló kapujában érhetne volna Daciának, fel fogásuk szerint, 256/7-re helyezhető bukása.

Ilyenformán a vandálok a mai Arad, Csanád megyék

¹ Mommsen, Hermes XXIV. évf. 277. l. ezekre vezeti vissza az Ala VIII Vandalorum alakíttatását.

² Dexippus fr. 24. Müller III. 685. f. = Dindorf I. 196; Zosimus I. 48. és a Dexippusra támaszkodó Petrus Patricius fr. 12. Müller IV. p. 188. = Dindorf I. p. 431.

³ Rappaport: *Die Einfälle* 94. l.

⁴ Zeuss, Gaspar: *Die Deutschen und ihre Nachbarstämme*. München 1837. 446 l.

⁵ Wietersheim—Dahn: *Gesch. der Völkerwanderung*. 1880/81. I. 260.

⁶ Dio LXX. 1. 12. Eutropius VIII. 13. Orosius VII. 15. 8.

földjén a Marost követve, vagy azon hajózva hamarosan átkelhetnek vala a Tiszán, hogy Szeged, Baja irányában Pannoniára törjenek.

Csakhoggy Cornelius Clemens helytartó politikájának bölcsessége 174-ben épen ellenkezőleg abban nyilatkozott meg, hogy a fajrokonaiktól menekülésre kényszerített astingi vandalokból Dacia északi határain elővédet tudott teremteni s nem növelte velük a tartomány belsejében a máris hátrányossá vált megbizhatatlan népelemek tömegét.

Diónak szűkszavú értesítéséből is világosan megérthetjük, hogy az astingi vandalok által a Daciára dúlásaikkal veszedelmesekké vált costibocákat otthonukból kiűzve, a kellően megtörtéknek ítélt vandalokat nagy kegyesen oda bocsátotta be.

Domaszewski Alfréd, a Marcus Aurelius győzedeleit a Tráján-oszlop mintájára megörökítő Marcus-oszlop képmagyarázatában¹ az eperjes-tokaji heglánczra terjedőleg a marcomann háborúk bastarnicus nepességét állapította meg. Szerinte a szintén említésbe jövő cotinusok a Granus (Garam) mellékére összpontosulva ama kor elismert vasbányászaiként² szolgálták szomszédaik harczi érdekeit. A cotinusok pénzvereteiből Gohl Ödön szaktársunk³ a mai Gömör, Hont megyén túl észak felé Túróc, Árva és Szepes megyékre, keleten Nógrád-, külső Gömör és Borsod megyékre határolá ezen érdekes nép otthonát.

A cotinusoktól keletre az Északkeleti Felföld s a felső Tisza mellékére ki Bukovináig a kostoboka népek tanyáit

¹ Alfred von Domaszewski: *Die Marcussäule auf Piazza Colonna in Rom*. Herausgegeben von Eugen Petersen, Alfr. v. Domaszewski, Guigliemo Calderoni. München 1890. Ennek Erläuterung der Bildwerke cz. fejezetében 108. l.

² Tacitus, *Germania* 13: Cotini per magis pudeat et ferrum effudunt.

³ Gohl Ödön: *Újabb adatok a hazai kotinus és kostoboka néptörzsek pénzeiről*. Nummismatikai Közlöny III. 1904. 1. füz. 4. lap. Ehhez a felvilágosító térképvázlat.

igazolják Gohl éremtanulmányai. A Daciát 170 folyamán sikeresen ostromló szomszédság¹ közt tehát elsősorban a kostobokák szolgáltak rá az új helytartó ellenszenvére — s politikájának fő tendenciája az lehetett, hogy a Nagy-Szamoshoz kapcsolódó völgyektől a félelmes szomszédságot minél távolabbra tolhassa. Minthogy pedig egy Aranyos-Medgyesnél felmerült kostoboka kincsből következtethetőleg az Avas hegység körül tömörültek legsűrűbben a kostobokák: ez a vidék Nagybánya, a Láposmellék ércbányaszatával is közvetlen kapcsolatban állván, felfogásunk² szerint Clemens helytartó diplomatiája már azért is a Szamos, Tur, Lápos és Tisza összeszögellésébe mesterkedébe a megbízhatóbb szomszédnak ígérkező vandalokat. Aurelianus korában tehát nem kerekedhettek fel a vandalok a Maros torkolatából, a honnan már jóformán a Dráva-Száva mellékére irányulhat vala támadásuk s nem lesz vala szükséges leveretésük után őket a Dunántul vidékein végig élelmezni és katonai fedezettel kísérgetni.

A vandalok tehát csakis a Tisza-Nagyszamos és Lápos forrásvidékén lakozólag ragadhatták magukkal azokat a szarmata törzseket, kik Aurelianus diadalmenetéből³ emlékezetessé váltak. A felső Tisza ívéből DNy-ra haladva Aquincum alatt a Commodus császár idejében épen az ilyen portyázó szomszédság betörései ellen őrhelyekkel, burgusokkal megerősített (*præsides per loca opportuna ad clandestinos latrunculorum transitus oppositis*) partszakaszon

¹ Vita Marci 22. l.: Gentes omnes ab Illyrici limite usque in Gallium conspiraverunt ut Marcomanni, Varistæ, Hermunduri et Quadi, Suevi Sarmatæ, Lacringes et Burei—[Longobar]di, Obiique cum Victualis, Sosibus, Sicobotes, Roxolani, Bastarnæ, Halani, Peucini, Costoboci. A [Longobar]di Obiique helyesbítést Domaszewski, *Chronologie des bellum Germanicum et Sarmaticum* 166—175 n. Chr. Neue Her Ihrb. V. 121. l. 3-ik jegyzetében helyesbíti.

² Téglás Gábor: A daciai aranyvidék 167-beli feldulatása és annak hadászati következményei. Bányász és Kohász. Lapok 1912. évfolyam, 6. füzet. Különlenyomat 6—9. l.

³ Vita Aureliam 33. 4.

Battánál (Matrica),¹ Duna-Pentelénél (Intercisa),² a Csepel-sziget felől erőszakolhatták ki a betörést. Dacia délnyugati sarkán tehát ekkor még nem lakozhattak vandalok. De másfelől a végnapjait élő tartomány jóformán a katonai állomásokra zsugorodva, rombadőlt aranybányaival nem ígérhetett már dús zsákmányt a támadóknak, kik Aurelianus távollétét próbálták, úgy látszik, hasznukra fordítani avagy még az alamannok és juthungok betöréseitől bátorittatva ragadtak volt fegyvert.

Mert ezek a népek észrevehető összhangzásban intézék támadási kísérleteiket. Ime míg Aurelianus Pannoniában az astingi vandalok kiszorításával vesződött, háta megett 270-271-ben az alamannok és juthungok³, nem okulva előbbi súlyos vereségükön, ismét Felső-Itáliába rontottak.

És alig termett Aurelianus a veszedelem színhelyén, 271-ben Cannabas és Cannabaudes⁴ királyok vezetésével egy hatalmas gót tömeg Alsó-Moesián áttörve Thraciáig terjeszté dulasait.

Ezer szerencsére éppen akkor folyt a mozgósítás Palmyra elbizakodott királynője, Zenobia ellen.⁵ Ebből a haderőből

¹ Battán (Matrica) CLIIH. 3385. *Imp(erator) Caes(ar) M. [Aurel(ius) Commodus An]toninus Aug(ustus) Pius Sarmat(icus) Germ(anicus) | Brit(annicus) ponti(fex) max(imus) trib(unicia) pot(estate) X[imp(erator) VII] cos IIII p. p. ripam omnem bu[r]gis a solo exstructis item praes[i]dis per loca opportuna ad clandestinos latrunculorum transitus oppositis numinit.*

² Duna-Pentelén (Intercisa). CILIII. 10,312. a szőlőből Kovács Imre háza előtt látta Domaszewski. 10,313. a szőlőből a 196. sz. ház elé vitt kőről Domaszewski. Arch. epigr. Mitth. XIII. p. 141. Froehlich XIV. p. 53. A két lényegileg azonos szövegű emlékkőtörödek felirata ugyanaz vala.

³ Dexyppus fr. 24; Vita Aureliani 18, 3—21; Aurelius Victor 35, 2; Zosimus I. 49.

⁴ Vita Aureliani 22, 2. Gutschmied: *Kleine Schriften* V. 331. l. Cannabandest a Decius ellen vívott háborúból ismeretes Cnivával azonosítja. Szerinte Cassiodorus Decius gót háborúira vonatkozó római kútfőiben nem találván királynevet, a baltok családfájában rendelkezésre jutott Cnivát egyszerűen arra az időre helyezte. L. Rappaport: *Die Einfälle* 96. l. 1. jegyzet.

⁵ Vita Aureliani 22, 2; 41, 8. Ammianus Marcellinus XXXI. 5, 17; Entropius IX. 13; Orosius VII. 23, 4; Jordanes. Rom. 290. l. Orosiusból merítve. Schiller *Gesch.* I. 852. l. 3-ik jegyzet. Entro-

hamarosan megfelelő csapatokat vezényeltek Thráciába, honnan a dunai átkelőkhöz irányulhatott az üldözés.

A támadás irányát és kiterjedését újabban néhány emlék vonatkozásai világítják meg a helyismerő kutató előtt.

A betörés a Dobrudgeán át indulhatott meg s nagy valószínűséggel az Ister hármas elágazásán: Isaceea táján történhetett átkelésük, sőt a tél jegét használhatták hid gyanánt, miként azt az augustusi harczoktól kezdve számos esetben igazolhatjuk. Tomitól (Küstendze=Constanza) délre Callialis (Manglia) ki lehetett téve a támadásnak, mert 272-ben a császárt a maga és környéke helyreállításáért Restitutor patriæ czímmel magasztalja.¹ A Marcianopolisba vezető útvonalon is helyreállítási munkálatokat örökít meg egyik mér földmutatónk.² Odább Thracia északnyugati sarkában a Serdicából (Sofia) a Trajankapun Naissusba (Nis) haladó országúton Reparatori, conservatori reipublicæ titulusokkal³ dicsőítik Aurelianus császár újjászervező munkásságát.

Mihelyt Aurelianus Alsó-Mœsiát és Thráciát kellően biztosítva tudta, 272 elején Syriába sietett Zenobia⁴ ellen.

pius és Orosius adatait a juthungok itáliai betörésére vonatkoztatja, holott Jord. Rom. 290 épen Orosiusra támaszkodólag helyesen a gótokat írja.

¹ CILIII. 7586. Töredék Tocilescu Arch. epigr. Mitth. VIII. p. 33. u. 3. kiegészítéseivel: *[im]p. Caesar [l.] domitius [Au]relianus* | *[pius] [felix] augustu[s]* | *[tribu]niciae pote[stat]is III cos p. p.* | *[pro] consul* | *[pon]tifex max[imu]s parti* | *[cus] max[imu]s guttic[us]* | *[maximu]s carpicus* | *[maximus] restitutori patri[ae] . . . s* | *[pru]fes provinciae | numini maiestatique eius.*

² CILIII. 12,517. most a bucaresti N. Museumban: *(d. n. i. Dom[itio] Aure]* | *liano pio felici* | *invicto aug. | germanico max[imo]* | *[got]hico max . . .*

³ CILIII. 13,715. Slionicáról. Skorpil Herman másolata a sofiai museumból: *[d. n.] imp. Caes. | l. domitio aureliano pio felix* | *incomparabili ac invic* | *to semper augusto ponti* | *fica maximogerm. maximo* | *gothico sarmat. ma | ximo reparatori* | *cONservatori patri[ae] PRO consuLI RECVP[er]AtA REPUBLICA.*

⁴ Zenobia Odenathus özvegye. Odenathus Palmyra és kerületének exarchusaként 259 után, a mikor Valerianus Sapor persa király foglyává tévé, Gallienus császár kegyeibe került. Az u. n. 30 zsarnok idejében ugyanis Sapor perzsa király ellen sikerrel harczolt és Gallie-

Antiochia mellett történt az első döntő ütközet, mely után Zenobia Palmyrába menekült.

Aurelianus Palmyrát is csakhamar teljesen körülfárta s a királyné reményét veszítve szökésben próbált szabadulást találni. Csakhogy kísérlete hamar felfedeztetvén, Aurelianus mindenfelé katonaságot küldött utána. Az üldöző seregek egyike Zenobiát 272 tavaszán,* az Euphrates partján utólérvén, foglyul ejtette s Aurelianus diadalmenetét, bár drágaköves ékszereiben, de aranybilincsekbe verve kellett végigszenvednie.

A Zenobia ellen viselt hadjárat újabb támadásra bátorította az Al-Dunával határos szomszédságot s Dacia is ez alkalommal még egy utolsó betörés czélpontja lehetett.

A támadás színhelyéül ez alkalommal is Alsó-Mesia és Thracia tükröződik vissza emlékeinkben. Aurelianus 273 tavaszán érkezvén az Al-Dunához, az ellenséges népek bizonyára most is a tél jégalakulásával tudták a kevésbbé védett átkelő állomásokat kiszemelni. Egy Durostorból (Silistra) elékerült emlékkő a támadó tyrannusokkal (gót királyok) a Szereth, Pruth völgyén lakozó carpokat nevezi legyőzöttek gyanánt s világosan Zenobia királyné leveretése utánra jelöli az üldözést. De hadtörténelmileg még értéke-
sebb az emlékkő azon passusa, mely a mai Hirsovával s

nus egyik trónkövetelő versenytársát is legyőzve, nagy szolgálatokat tett a császárnak. Ezért Palmyra királyává és *Dux orientalis*sá nevezé ki őt a császár. Most Syria Arabia Armenia meghódításával öregbíté érdemeit; de 267-ben Emesában egyik unokaöccse álnokul meggyilkolta. Trebellius Pollio: Gallienus 13. Eutropius 9., 10. Özvegye, Zenobia, a kiskorú Vaballathus vagy Athenodorus nevű fia gyámjaként nagy erélyvel vezette a kormányt. Vezérei meghódították Egyptomot, Kis-Ázsia egy részét s Augustának czímezte magát. Aurelianus császár azonban túlkapásait nem tűrvén, háborúba keveredtek.

* Hogy Palmyra megvívata s Zenobia elfogatása mind 272 tavaszán következett be, azt Sallet (*Die Fürsten von Palmyra* 1866) ellenében Waddington tisztázta. *Voyage archæologique en Grece et en Asie Mineure*. III. 606. l. Őt követik Schiller: *Gesch.* I. 864. l. 3. jegyz. és Mommsen: *Römische Gesch.* V. 441. l. 2. jegyzet, úgy-szintén Rappaport: *Die Einfälle* 96. l.

akkori Carsiummal szomszédos Sucidavaig (Kalakivi) jelöli meg az ütközet és győzelem színhelyét. *Aure(lianus) vicit [reginam Ze]nobiām invaso[sque] tyrannos et Carpos inter Ca]rsium et Sucid(avam) delevit*.¹

A carpok és szövetségeseik leveretése felettébb örvendetes hadi esemény lehetett a római birodalomra. A háborúban levágottak száma (5000) már magában képzetet alkothat a mérkőzés borzalmairól.² Feles számú fogoly is került Aurelianus birtokába, kiket alkalmasint a Rhodope hegység völgyeibe szórattott szét, minthogy visszatérő útja épen arra vezetett.³

A római tanács Goticus⁴ Carpicus maximus⁵ titulusokkal tünteté ki a császárt, a ki 274-ben fényes diadalmenettel⁶ ünnepelteté magát.

A győzelmi menetben a Cannabas és Cannabaudes királyok 271-iki leveretésétől kezdve az összes legyőzöttek előkelői Zenobia királynővel együtt felvonultak. Már 271-ben családostól útra kerekedtek volt a két király népei s házi istenségeiket, családi oltáraikat is magukkal vihették.⁷ Úgy

¹ CIL. III. 12. 456. Tocilescu: *Arch. epigr. Mitth.* XIV. 16. a bucaresti N. múzeumból. A töredékesen előkerült emlékkövet a CIL. VIII. n. 9324 analógiája és az életíró Vita Aureliani C. 30. 4. segítségével így egészítették ki Tocilescu és Domasewszki: *[I(ovi) o(ptimo) m(aximo) . . . gratum referens, quod i/mp(erator) Aure(tlanus) vicit [reginam Ze]nobiām invaso[sque] tyrannos et Carpos inter Ca]rsium et Sucid(avam) delevit] Duros[torum] Aure(lianum)*. Invasosque tyrannos et Carpos a Vita Aureliani C. 30. 4. szerint szól.

² Vita Aurel. 30, 4; 32, 1, mely az előbbinek tulajdonképen csak ismétlése.

³ Vita Aurel. 31, 3.

⁴ Goticus titulusok: CILII. 4586; III. 7586; V. 4319; VI. 1112; VIII. 9040, 10,017; XI. 2635—5571, 5456, 5511, 5549, 5561 Orelli 5561. Willmans *Exempla inscriptionum latin.* 1044. Tocilescu: *Arch. epigr. Mitth.* XVII. 1894. 90. l. n. 17. Victoria Gothica veretek. Eckhel: *Doctr. numm.* VII. 484, Cohen 260.

⁵ Vita Aureliani 30, 4. Carpicus maximus CIL. II. 4506. III. 7586; VI. 1112; XII. 5548, 5561.

⁶ V. Aurel. 33, 3—34, 1; Vita tyr. trig. 24, 4; 25, 2; Eutropius IX. 13; Orosius VII. 23, 5; Zosimus I. 61; Synkellos p. 721.

⁷ Dahn: *Deutsche Geschichte* I. 470. Ugyanő: *Urgeschichte* II. 227. l.

akkor, mint 274-ben nagyszámú templomi felszerelés, szent állat kerülhetett a rómaiak birtokába. Aurelianus diadal-kocsijába is négy betanított szarvas vala fogva, melyeket a negyedszázaddal az előtt Decius császárral ellenségeskedő Cniva udvari szentségeivel ejtettek zsákmányul. Miként a germánok Nerthus istenségének¹ szobrát szentelt bikáktól vont kocsin mutatták fel a vallásos körmeneteken, ezt a négy szarvast is a nemzeti istenség szobra elé fogták² annak idején a gótok.

A szarvas a gótok vallásos életében kiváló jelentőségű lehetett. Az Arcadius által atyjának: Theodosiusnak tiszteletére készítettett diadaloszlop képsorozatán a diadalmenetben felvonuló gót foglyok közt egy papnő által követett szarvas is látható.³ Jordanes⁴ a hunnok csodaszarvasáról is értesült s a déloroszországi lapály szarmatáinak disztárgyain a szarvas épen ezen mythosi vonatkozásnál fogva kedvelt díszítmény. Így a Pontus-mellék városainak híres aranyműveseitől forgalomba hozott úgynevezett skytha-tükrök markolatfogantyúján⁵ rendszeren egy térdeplő szarvas a töizület. Ilyet mutatnak a nagyenyedi ev. ref. Bethlen-collegium gyűjteményét díszítő pókafalvi (Alsó-Fehér vm.),⁶ a bécsi császári régiségtárba jutott fejrődi (Kolozs vármegye)⁷ a N. Múzeumban látható pilini (Nógrád vm.) töredék és a segesvári ág. ev. főgymnasiumban őrzött oláh zsákodi (Kis-Küküllő vm.)⁸ skytha bronztükrök.

¹ Tacitus: *Germania* 40.

² Dahn: *Urgesch.* I. 421. l.; *Könige* II. 55. l. 2. jegyz.

³ Banduri: *Imperium orientale* Paris 1711. t. II. p. 517. Bessel 161. l.

⁴ Jordanes: *De origine actibusque Gotorum.* (Mommsen: *Monum. Germaniae historica.* V. 1. Berlin, 1882.) c. 24.

⁵ Téglás Gábor: *Arch. Ért.* VIII. (1888.) 185—186. l. Majd Herepei Károly tanár fényképével. Hampel József: *Skythiai emlékek Magyarországon.* *Arch. Értesítő.* Uj f. XIII. 1893. 3. füz. 390. l. és 11. ábra.

⁶ Hampel id. m. 15a. és 15b. ábra.

⁷ Hampel id. m. 14a.

⁸ Téglás István: *Az oláh zsákodi bronztükrőről.* *Arch. Ért.* XIV. 1894. 356—357. l. fényképpel.

A szarvas mythikus vonatkozására még szembetünőbb példát nyújt a wettersfeldi kincs aranylemezü szarvasa.¹ Dél-Groszország kurgánjaiból különösen sok szarvasábrázolás volt Aspelin művében² s a szentpétervári archæologiai bizottság kiadványaiban ismeretessé. A történelem előtti népek szarvas-tiszteletéről kezdetleges szarvasábrázolásaikon felül az az áldozati bronzkocsi is meggyőzőleg hirdeti, mely a stajerországi Judenburgból szarvasnégyesével a gráci múzeum egyik nevezetességéül szolgál.

A rómaiak maguk is tudatában valának a szarvas eme vallási jelentőségének s Aurelianus a gótokon kivívott diadalát még azzal is symbolisálni kívánta, hogy a győzelmi menet befejezéséül a gót istenségek szent állatait a capitoliumi Jupiter oltárán feláldozta.³

Aurelianus eme kettős diadalünnepejének egy időig figyelemre se igen méltatott, bűvárlati adatainkkal azonban teljes összhangzásban Dacia az időbeli fennállását igen nyomatékosan támogató titulusa ragadja meg itt figyelmünket.

Hogyan nyerhet vala t. i. Aurelianus Dacia tényleges birtoka nélkül Dacicus maximus⁴ titulust? A 273-iki diadalnak bizonyára igen érezhető eredményeit élvezhette Dacia is s ha a gótok 255/56-ban Gallienus alatt úgy befészkelhetik vala ide magukat, miként azt az események folyamatát elszietve mérlegelő irodalom idáig hirdetni tudja: akkor hogyan következhetett be a döntő vereség Daciától jó távol, délkeletre s ott is az Ister jobbpartjára eső Hirsovánál, Carsum és Sucidava között? Avagy elképzelhető-e józan észszel, hogy a Daciában már két évtized

¹ Furtwängler: *Der Goldfund von Wettersfelde*. Berlin. 1883. III. tábla 5. sz.

² Aspelin: *Ant. juine-ougrien* című műve.

³ Vopiscus: *Vita Aureliani* 33, 3 eme megjegyzése Zonares XII. 27. III. p. 153. is megerősíti. Itt is ezt írja Aurelianusról: „ε θριάμβουσε ἐπὶ ἐλεγκάντων τεσσαρων. Itt t. i. Zonares tollhibája ἐλεγκάντων-ra változtatta a tulajdonkép ἡλεγκώτε. Vsd össze Palzig: *Byzant. Zeitschr.* V. 1896. 48. 1. Rappaport: *Die Einfälle* 48. 1. 5. jegyz.

⁴ Orelli: *Inscript. latin. elect. ampliss. collectio*. 5557.

előtt otthonosnak feltételezett gótok a jobban kezük ügyébe eső s épen Felső-Moesia gazdag vidékeire vezető daciai kijárók helyett 273-ban a mocsaras Dobrudgeára kerülve, azokon az alsó-moesiai vidékeken üzzék rablásukat, hol már 271-ben mindent learattak.

És ha mégis elkövethették volna a kirohanásaikban pedig rendesen nagy távolságokra tekintető gótok ezt a taktikailag mindenképen érthetetlen lépést: vajjon tetézhetik vala e tévedésüket még azzal is, hogy a daciai hágóktól távozólag az Ister torkolat mocsaraitól oly nehezen járható Dobrudgea felé keressék a visszajutást?

Hisz Alsó-Moesiaból a gótok tulajdonánul képzelt Daciába a Bodza-, Temes- és Törösvár hágók kínálják a visszatérés igazi alkalmait s még ezeknél is egyenesebb út oda a Veres-torony kapuzata.

Az Aurelianus diadalának színhelyéről szóló emlékfeliratban tehát a Dacia korai bukását hirdető tanok kártyavára ellen is súlyos bizonyítékot nyervén, még hangosabban hirdethetjük: hogy Dacia a 256-tól 274-ig terjedő pár évtizeden át is sorvadozva még mindig tekintélyes védbástyáját alkotá az illyricumi végvidéknek.

Csakhowy mióta a gótok a Pontus partjain megfészkeltek magukat s a tenger segítségével közvetlenül fenyegethették Alsó Moesia és Thracia kikötőit: azóta a két daciai legio északra néző arczvonulat keleten túlszárnyalva Apulum es Potaissa legio parancsnokságainak gondossága ellenere ime messzi lenn a Haemus szívében üzhették rabló kalandozásaikat.

A szomszédsági helyzet eme hátrányos változásai hatálytalaníták a trajanusi idők védelmi intézkedéseit s Dacia katonai hivatása czélját tévesztvén, tényleg teljesen felesleges erő pazarlásra vala az odaszorított két legio kárhóztatva. Ilyen körülmények közt a provincia társadalmi, közgazdasági és politikai jelentősége is teljesen elhanyaglott. A vagyonosodás legfőbb erőforrásait alkotó nemes fémbányászat már Philippus és Decius korától romokba dőlven, a módosabb családok maradványai más békésebb otthon után néztek. Nem csoda tehát, ha nem vonzódtak többé ide azok az ázsiai népek és

élelmes kereskedők,* kik a bányavárosokban s azok környékén testületekké alakulva oly szembetünő jóllétet tudtak a második század folyamán elévarázsolni. Az éjjel nappal hadirendben fáradozó legiók környékén csak azok a szegényebbrendű szatócsok, iparosok és veteránusok tengődtek, kiknek összes életforrásukat a táborhelyek tették s kiknek más menedék nem kínálkozott sehol. Dacia tehát jóval a hivatalos feladás közzététele előtt befejezte hivatását s Aurelianus államférfíui belátásának becsületére válik az az elhatározása, hogy a különben és excentrikus tartomány tarthatatlanságát belátva (*desperans eam posse retineri*) az ott már nem érvényesülhető haderőt a magát rómainak valló népességgel együtt a Duna mögé rendelve, a két Moesia határvédelmének fokozására hasznosította.**

A nagyhatalmi ambitio érthető hiúságával a két Moesia összeszögelléséből kikerekített új tartományt a barbárságnak prédául engedett Dacia nevével ruházta fel. *Abductosque Romanos ex urbibus et agris Daciae in media Moesia*

* Napocában (Kolozsvár) pl. a CIL. III. 870. collegium Asianorumja s a CIL. III. 880. Galatae consistentes létezett. Galaták laktak CIL. III. 1399. Germizarában (Algyógy-Csigmo) is. Feles számú syriai, egyiptomi lakta a tartomány fénykorában Daciát.

** Aurelianus eme világtörténelmi jelentőségű elhatározását életfrója: Vopiscus, valamint Eutropius és Malalas majdnem egyértelműleg imígyen örökítik meg: Vopiscus, *Vita Aureliani* 39: *cum vastatum Illyricum ac Moesiam deperditam videret, provinciam Transdanuvinam Daciam a Traiano constitutam sublato exercitu et provincialibus reliquit, desperans eam posse reteneri, abductosque ex ea populos in Moesia collocavit appellavitque suam Daciau, quae nunc duas Moesias dividit*, Eutropias IX. 15. majdnem szó szerint ugyanazt ismétli: *provinciam Daciam, quam Traianus ultra Danubium fecerat, intermisit, vastato omni Illyrico et Moesia, desperans eam posse reteneri, abductosque Romanos ex urbibus et agris Daciae in media Moesia collocavit appellavitque eam Daciam, quae nunc duas Moesias dividit et est in dextra Danubio in mare fluenti, cum antea fecerit in laeva.* — Festus brev. 8: *sed sub. Gallieno imperatore amissa est (Dacia) et per Aurelianum translatis exinde Romanis duae Daciae in regionibus Moesia ac Dardarine factae sunt.* Malalas XII. 301. Bonn: *ὁ δὲ δευτὸς Ἀύρηλιανὸς καὶ Λακίαν ἐποίησεν ἑπαρχίαν τὴν παραποκαλμαν, πληθὸν οὐδὲν τὸν Δανουβίον ποταμοῦ.*

collocavit apellavitque eam Daciam quae nunc duas Moesias dividit.

A mi kevés polgári népség a városokban, legkivált pedig a várak közvetlen szomszédságát alkotó mezei jószágokon még életben maradt, azt az életiró és krónikások tanúsága szerint szintén visszaszállították az új Daciába, melynek boldogabb jövődjéért Dacia Felix veretekkel¹ siettek az égiek kegyelmét eleve elkötelezni.

Hogy pedig a két legio parancsnokságát tényleg Aurelianus oszlatta meg, arra nézve Potaissa érdemes bűvárának: Téglás István nyugalmazott tanfelügyelőnek szintén köszönhetünk pár igazoló leletet. Goos Károly következtetésének egyik sarkpontját tudvalevőleg az képezé, hogy gróf Kemény József éremgyűjteménye² szintén a Postumus helytartó által 258-ban Cölmben megöletett Gallienus³ vereteivel záródott.

Goos és társai, kiknek a Hirsovonál 273-ban a carpon⁴ kivívt fényes diadal daciai vonatkozásáról tudomásuk nem vala, teljes jóhiszeműséggel hirdethetik Daciának az apulumi pénzverő bezárulása adataival szintén megerősíthetőnek vélt korai bukását. Téglás István azonban a legio V. Macedonica táborhelyeül szolgáló Leányvárból Aurelianusnak néhány olyan veretével gazdagíthatá múzeumát, melyek csakis a legio ez időbeli hagyatékából maradhattak reánk. Ez a pár korhatározó adalék azért megérdemli itt is a bemutatást, mert a leg. V. Mac. Aurelianusig terjedő szolgálatáról igen nyomatékos tanuságul szolgál.⁵

¹ Eckhel, Doctr. Numm. VIII. 481. *Dacia Felix*. Cohen Aurelianus veretei közt V. 73. és 74. Mommsen a CIL. III. n. 6241. felirat magyarázatában.

² Neigeaur, Dacien. 211. l. Gallienus 4 ezüst és 3 rézveretét látta 1847 tavaszán Neigeaur a gerendi kastély muzeumában. Ezzel 259-ig határozódnék a római pénzforgalom Daciában.

³ Zonares XII. 24. Zosimus 38. Eutropius IX. 9. Orosius VII. 22.

⁴ CIL. III. 12. 456.

⁵ 1. 18^m/_{pm} ezüst IMP C. AVRELIANVS AVG

Rev. Álló Genius PROVID DEROVN COS III.

A Leányvárnak nevezett castrum déli oldaláról.

Az új Dacia a legio állományának megfelelőleg két védkerületet alkotott, habár ezt a szervezetet Constantinusnak tulajdonítá egész napjainkig az irodalom. Legutóbb azonban Filow Bogdán¹, a sofiai múzeum érdemes igazgatója, a két kerületet elhatároló oszlopok egyikére rábukkanván, ezzel nyilvánvalólag beigazolta azt, hogy a két Dacia (*duae Daciae*)² már Aurelianussal életbe lépett. A kerületek egyike *Dacia ripensis*³, másika *Dacia mediterranea*⁴ nevet viselt; de az életíró *sua Dacia*⁵ jából feltételezett *Dacia Aurelianea* soha nem létezett s ez tisztán irodalmi találmány.

Aurelianus elhatározása a felületes ítélkezőt első tekintetre meglepheti, hisz a Hirsovánál aratott diadala még alig oszlott el s a római diadalmenet tömjénezett dicsőültjeként rózsásabb színben látja vala mindenki más a birodalom jövőjét. De Aurelianus, a kiválóan gyakorolt katona, ki az

2. 21 ^{m/m} ezüst. AVRELIANVS AVG

Rev. Két álló alak. Valószínűleg Aurelianus és neje: Severina. Körirat elkopott..

A Castrum déli oldaláról.

3. 30 ^{m/m} réz. AVRELIANVS CAES SARM

Rev. Genius bőségszaruval. Körirata elkopott.

A castrum déli oldaláról.

Ezekből láthatólag gondosabb megfigyeléssel egyebütt is több ilyen további korhatározó adatokat remélhetünk, melyek végleg meg fogják dönteni a gróf Kemény József gyűjteményéből és az apulumi pénzverő bezáródásából kiinduló téves következtetéseket.

¹ Filow B.: *Die Teilung des Aurelianischen Dakiens*. Klio. Beiträge zur alten Gesch. XII. 1912. Heft 2. 236. l. A bulgariai Bov határából (sofiai kerület) a sofiai múzeumba szállított határoszlop: *Caro et Cario (Augus (tis) Gaiunus [praeses finem] posuit [i]nter du[us] D[ac]ias dila[psum] ?*. Vulic N. előzőleg a szerb Akadémia kiadványában Belgrad LXXXII. 1910. 1—20 szintén Aurelianus két Daciája mellett szált volt sikra.

² Rappaport, *Die Einfälle* 100 l. 2. jegyz.

³ Vita Aurel 3, 1. *Dacia repensist*, említ. Joh. Malal. XII. p. 301. szintén ezt sejteti.

⁴ Syncellos g. 721 *Dacia mediterranea* névre jegosit.

⁵ Vopiscus, Vita Aurel. 39,7 *suam Daciam appellans*. Ebből nőtte ki magát az íróknál is kisértgető téves *Dacia Aurelianeensis*.

aldunai viszonyokat már gyermekéveitől¹ közvetlen szemléletből megismerte s elődei nehéz harcaiban a gótok szívóságáról is kellőleg tájékozódott, a perzsák ellen tervbe vett hadjáratot az aldunai határ jelentékeny megerősítése nélkül nem látta tanácsosnak megkoczkáztatni. Hisz az utolsó években csaknem állandóvá vált betörések Illyricum s Moesia helyzetéért méltán aggaszthatták az alattvalói sorával melegen törődő császár lelkét s az előző tapasztalatok folytán előtte lebegett annak lehetősége is: hogy a vitéz Sapor ellen még további haderőt kell majd hevenyében síkra szállítania. Mindezek együttevén érlelték meg lelkében a trajanusi Dacia feladásának, az Al-Duna elzárásának szigorítására irányuló gyors intézkedések tarthatatlanságát. Az események szó szerint megfelelnek az életíró eme sorainak: *Cum vastatum Illyricum ac Moesiam deperditam videret, provinciam Transdanuviam Daciam a Traiano constitutam sublato exercitu et provincialibus reliquit desperans eam posse retineri.* (Vopiscus, Vita Aurel. 39.)

A Daciából visszaköltözött legiók a Trajan által megszüntetett régi legióparancsnokságokban: Oesusban és Ratiariában, a triballok és moesiaiak ősi centrumaiban, nyertek elhelyezést.

A legio V Mac. a Verestoronyon át Alsó Mœsiába vonuló hadi út révjében Oescuson, — honnan Trajan² Tresmisbe rendelte volt, állomásozván L · V · MOES bélyegnyomataival sietett új állomását hírül adni s megkülönböztetni A régibb irodalomban *L(egio) V Moes(iacura)*³ értelmezett téglabélye-

¹ Aurelianus Krisztus után 212—14. közt szeptember 9-én Sirmium (Mitrovica) közelében születvén, a Pannonia Dacia határain lefolyt villongásokat és népeket már ifjúságában megismerte. Valerianus, Gallienus Claudius aldunai harcaiban mind részt vett.

² Mint már alkalmunk volt kifejteni, Trajan épen a legio elvesztése kárpótlásául emelte colonia rangra Oescust. Ezért az *Col(onia)* Ulpia Oes(ci) nevet viselt. CIL. III. 7429. (Dessau 1465). Vess össze CIL. VI. 31146 s Kornemann Colonia cikket, Pauly-Wissowa Real. Encyclopædie IV. 547. l. n. 232.

³ Hirschfeld: Epigr. Nachlese zum Corp. Jusc. Latin III. Sitzungsber. der Akad. Wien LXXVII. 1874. 411. l. még az első idők bélyegének nézte. Vele szemben Mommsen Ephemeris epigraphica II. n. 462. és CIL. III. 6271. jegyzetében.

gek ú. is Vulic Nicola szaktársunk találó meghatározása szerint *L(egio) quinta M(acedonica) Oes(ci)*¹ jelentéssel bírnak.

S a legio az Oescus (Isker) víztorkolati Gigenivel az egykori Oescussal szemben fekvő Beslinél, sőt Celejunál is őrsggel bírván, ebből láthatólag a dunai átkelő mind a két fejét hatalmában tartotta. Celejunál tudniillik nem csupán L · V · MOES-sel,² hanem a daciai ős típusu L · V · M nyomattal³ is jelentkeznek a legio bélyegei. A tartós és különböző időbeli őrszolgálat tehát ezekkel kétségtelenné válik.

Dacia másik legiója Felső-Moesia keleti szárnyából nyerte szolgálati körét s parancsnoksági állomása a Duna könyökhajlatába épült Ratiariába (Arcar Palanka) helyezkedett. Ez szintén Trajanus alatt vesztette volt el a legio III. F. f. parancsnokságát⁴ s már a római foglalás kezdetén a tribalok főhelye vala.⁵ Augustus hódításával a legio V Macedonica itt foglalt először a dákok ellen állást.⁶

A Daciából visszaköltöztetett legio XIII gemina új parancsnokságát szintén jelölni kezdte bélyegnyomataival.

¹ Nicola Vulic: L · V · MOES cz. cikke *Klio* VIII. 1908. Heft 1. 130. közli ezt a találó megfejtést. Gigeniből Skorpil Károly is gyűjtött a sofiai múzeum részére ilyen bélyegtöredéket: [leg v.] MOES CIL. III. 12523.

² CIL. III. 8068. Celeniből a., = 6241 Friedlaender találta Papozoglunál Bucurestben. b. Boliac Cäsarnál látta ugyancsak Bucurestben Hirschfeld, Epigr. Nachlese Sitzungsber. LXXVII. p. 411.

³ Hirschfeld u. o. Celeiuból majd a bucaresti N. Múzeumban. Domaszewski a CIL. III. Supplem 8066. c. fordított betűkkel másolt bélyegeket Filow, *Die Legionen. Klio*. VI. 82. l. szintén ide sorolja.

⁴ Mint említők, ezért nyert volt col(onia) Ulp(ia) Ratiar(ia) nevet a város. CIL. III. 7492 = 753 (Dessau 1465), CIL. III. 6249. (Dessau 7175), CIL. III. 8088. Dessau 7176. Vess össze Kornemann Colonia czikke Pauly-Wissowa Real-Encycl. IV. 547. n. 229.

⁵ Ptolemaeus III. 1015. Ὀῤσχος Τριβαλλῶν.

⁶ Ratiaria katonai jelentőségét Domaszewski Alfr. fejtette ki először *Die Entwicklung der Provinz Mæsia. Neue Heidelb. Jhrb.* I. 1891. 198. l. Ugyanígy nyilatkozott *Die Beneficiarposten und die römischen Strassenetze. Westdeutsche Zeitschrift*. Trier. XXI. 1902. 175. l.

Ezek t. i. L · XIII G · RAT alakban* tűnven fel: *L(egio)* XIII g(emina) *Rat(iaria)* jelenésük minden kétségen felül álló bizonyossággal *Ratiaria*-t képvisel.

Az új Dacia ily módon a régi Daciába beköltözött gótoktól az orsovai Vaskapun, valamint a Zsil völgyén és az Olt verestoronyi szorosán át várható támadások elhárítását czélozta. A katonai szervezet emez átalakítása a Trajan előtti idők hadi rendjét eleveníté fel s a két Mœsia és Thracia összeszögellésében kialakult utesomók és hágók villámhárítójaként jelzi a várható támadások irányát.

Marcus Aureliusnak a marcomann háborúk folyamán keresztülvitt hadi reformja egyebekben nem változott. Bár Felső-Mœsia területileg nagyot csökkent, azért a legio VII. Claudia (Viminacium) és a legio III. F. f. (Singidunum) megtartották régi őrségüket, Alsó-Mœsia szintén a legio Italica (Novæ) és legio XI Claudia (Durostorum) védelme alatt várta 275-től a népvándorlás ostromát. Ily módon az eddig négy legio helyett kettővel több vértézé az aldunai határt s Aurelianus nagy lelki megkönnyebbüléssel adhatá ki a perzsák ellen időközben csatasorba állított hadainak az indulási parancsot.

Tanulmányunk fonalát azonban még itt sem tehetjük félre, mert hazai szempontunkból még mindig fontos problémául áll előttünk az a további kérdés: vajjon valóban a mai Orsova felé történt-e a daciai legiók visszavándorlása, a mint azt az új rendeltetési állomások ismerete előtt széltiliben feltételezék? avagy ismereteink mai fejlettségével a valóságnak megfelelőbb exitust vagyunk képesek azok részére megállapítani?

* CIL. III. 145974 Az *Itinerarium Antonini* 219, 3. szintén így jelzi: *Ratiaria leg. XIII. Gen.* A kézirati másolatokban ugyan XIII. áll, de ennek téves volta nyilvánvaló, mintán az *Itinerarium Antonini* 2471. a leg. XIV. Gen. állomását hitelesen *Carnuntumba* (Deutsch Altenburg) documentálja, a honnan számos felirat és bélyeg is hirdeti annak parancsnokságát.

9. Az Aurelianus által a Duna mögé visszarendelt legiók kiköltözési útvonalai Oescus és Ratiaria felé.

Miként már előző fejezetünkben megállapíthatók, Aurelianus* a perszák ellen tervbe vett hadjárat sikeresítése érdekében az aldunai határvonal megerősítését mellőzhetetlennek találván, erre a célra a mindenképen reményvesztett Dacia két legióját vette igénybe.

A rendelkezés időpontja tehát a Sapor leverésére fogamatba vett mozgósítással önkényt meghatározódván, azt is bizonyosra vehetjük, hogy a visszahívó rendelet foganatossítására a legiók hosszadalmas időhaladékot nem vehettek igénybe. Mihelyt tehát saját felszerelésükkel elkészültek s a városokban, a környező mezőségekben még életben maradt római elemek elkívánczozó csoportjait is útrakészen tudhatták: bizonyára minden tétovázás nélkül az új állomásokhoz vezető legegyszerűsebb útvonalakon siettek a végromlásra kárhoztott tartományból szabadulni. Dacia kiürítése tehát közvetlen előzményeül szolgált a császár perzsiái útjának. Minthogy Aurelianus Heracleából (Erekli) Byzantiumba haladólág 275 szeptemberében Mnestheus titkára** Caenophruriumnál gyilkolta le, alig néhány héttel előzhette meg ezt a szomorú eseményt a daciai legiók kiköltözése. Heraclea ugyanis a Hæmus hágóiról Hadrianopolison át a Márványtengerhez érkező hadi út fejállomása. A császár bizonyára Philippopolisból, avagy tán épen az ujonnan szervezett legióparancsnokságok valamelyikéből a keleti hadsereg mozgósításával párhuzamosan intézhette Dacia kiürítettését. Ennek következtében 275 augusztusa előtt nehezen tekinthette aldunai reformjait befejezeteknek s a visszakettőztetés befejeződését július hónapnál korábbra alig képzelhetjük.

A legio V Mac. és leg. XIII. gemina ilyenénképen 275 nyár elején szedhette fel Daciában sátorfáját s úti rendje a fennforgó körülmények között a legegyszerűsebb vonalra

* Vospicus, Vita Aurel. 39.

** Hogy épen a perszák ellen haladólág esett a 61 éves erőteljes férfiú orgyilkosa áldozatául, azt kétségtelenné teszik: Vopiscus, Vita Aurel. 35, 4, Tac. 13, 3, Lactantius, De mort. pers. 6. De legyilkoltatásának színhelye is kétségtelenné teszi.

szólván, mindenképen kizártnak vehetjük annak lehetőségét; mintha például a legio V Mac. a célpontjává tűzött Oescushoz azt az utat használhatta volna, melyet tudósaink pár félreismert s egészen más időket képviselő lelet elhamarkodott minősítése alapján neki tulajdonítanak.

A visszavonulás első szakasza Potaissától Apulumig minden kétségen felül álló bizonyosság. A Peutinger-tábla három állomását: ú. m. Salinae (Székelyföldvár), Brucla (Nagyenyed) és Apulum, egyenként XIII. milia passussal jelzi¹, holott az ennek megfelelő 52·5 km-t körülbelül 20 km meghaladja a valóság.

Bármint álljon is a dolog, bizonyos, hogy a Potaissának örökre hatat fordító legio nehéz felszerelésével s a háznépestől együtt kivándorló polgárcsaladokkal a sürgetés ellenére csak lassú tempóban menetelhetett. A legnagyobb megerőltetés mellett sem érhetette el tehát az apulum főhadiszállást három nap előtt. Mivel pedig a legio összes segédesapataival vagy katonailag szólva: *cum equitibus alariis et peditatu cohortium*² már magában is nagy tömeget tett ki, ekkoráig a leg. XIII. gem. is felszedhette bizonyára sátorfáját, hogy közvetlen utána kellőleg elhelyezkedhessenek a leg. V. Mac.

Mert a kivándorló leg. V. Mac. már a saját tartozékai-val se igen férhetett el a terjedelmes Apulumban s a falakon kívül a városi házakat is ugyancsak benépesíthette, úgy hogy a költözködésre az életirónál és krónikásoknál fennmaradt adatok³ szerint már magában kizártnak ítélni mindenki a két daciai legio azonos irányú visszavonulását.

Minthogy semmi jelét nem ismerjük annak, mintha a góthok támadólag zavarták volna a kivándorlást, a belföldi

¹ Miller: *Die Weltkarte des Castorius genannt, die Peutingerische Tafel*, Ravensburg, 1888.

² Tacitus: *Annales*, XIII. 35. Neronak a parthusok ellen folyó mozgósításában használja ezt a kifejezést: *adlectaque ex Germania legio cum equitibus alariis et peditatu cohortium*.

³ Vopiscus, *Vita Aur.* 39.: *abductosque ex ea parte populos in Moesiam collocavit*. Entropius, IX. 15.: *abductosque Romanos ex urbibus et agris Daciae*.

ellenséges elemekkel szemben pedig a legiók egymagukra is helyt állhattak: semmi kényszerítő okát nem látjuk annak, hogy a legio V. Mac. társához kapcsolódva lett volna kénytelen Daciából távozni.

A potaissai legio új állomásául beigazolt Oescus, vagyis az Olt torkolatával szemben a Tabula Peutingerián Apulum-ból Alsó-Moesiába jelzett verestoronyi hadi útnak egyenes átkelője lévén, természetszerűleg csakis ez irányban vala felkereshető. A Tibiscumon át Mehadia felé vezető útvonal csupán Orsováig 281 kilométer kerülőt ró vala a legióra. Ehhez a Drobetaenél (Turnu Severin) álló Traján-hídig terjedő 26 kilométert s a Potaissát Apulumtól elválasztó 72 kilométert is odaszámítva, 379 kilométer fárasztó menetelés ellenére a legio még mindig, úgy szólván, csak fele útját éri vala el jövőbeli statiójának.

Mert Drobetaéból a moesiai kanyargós parton Oescusig még 300 kilométernyi távolság áll vala a legio előtt. Ezt ugyan a Peutinger-táblán az Olt-menti Romuláig (Recka) 161 római mérfölddel (235 km) feltüntetett útszakasz* lényegesen megrövidítheti vala, miután Romulától le a Dunáig a Tabulából kiesett kapcsolatot 45 kilométernél többre nem igen becsülhetjük. Csakhogy Drobetaéból tovább már alig folytatja vala szárazon az útját legiónk, miután onnan vízi járművekkel a *Classis Flavia Moesiaca*** dunai flotta fedezete mellett mindenképen ajánlatosabb vala a költözködés.

Ilyenformán a verestoronyi út még a leg. XIII. geminára is előnyösebbnek mondható, mint az a mehadiai vonal, merre ma a tudós világ Dacia helyőrségének visszaköltözését feltételezi. Ha tehát együttesen vonul vala vissza

* Miller: *Die Weltkarte*. Drobetae—Amutriaig. XXXVI. m. p., Pelendava (Craiova) XXXV. m. p., Castra nova XX. m. p. és Romula (Recka) LXX. m. p. A Reckától lefelé Celein át Oescusba vezető útszakaszt a Tabula másolója kifeledte. Ezt a kérdést itt említjük fel először az irodalomban.

** Téglás Gábor: *A rómaiak hadihajószolgálat a Pannónia és Moesia területén*. Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye, 1910. évf. VIII. f. Különlenyomat 10—11. l. II. *Classis Flavia Moesiaca*. IV. *a pannoniái és moesiái flotta állomásai Diocletianus államrendjében*. 15—16. l.

a két legio; akkor bizonyára az Olt völgyére tér, mint a hol vízi járművek könnyíthették meg a kivándorlását.

Csakhogy a két legio a hozzátartozó polgári népséggel együtt annyi vízi járművet igényel vala, mennyivel akkoriban nehezen rendelkezhetett a végpusztulásra kárhoztatott Dacia. Az Olt-völgyet környező erdőségek ugyan faanyagot bőviben kínáltak a parancsnokságnak; csakhogy a lóhalálában hajszott kivándorlóknak a hajók, tutajok összeácsolására nem igen lehetett a fennforgó körülmények közt érkezése.

Ezeknek a körülményeknek figyelembevételével a Dacia occupatióját megörökítő Trajan-oszlop hajóácsolása alig ismétlődhetvén meg, a legio XIII. geminanak okvetlenül más úton kellett új rendeltetési állomását felkeresni.

Fáradozásinkkal sikerült is a Peutinger-tábla említett két hadiútja között egy olyan átjárót megállapítani, melyről ugyan alig bír meg értesüléssel az irodalom, de a mely kijáró, megfigyeléseink szerint, Apulumnak a drobetaei Dunahidhoz a más kettőnél közvetlenebb kapcsolatot biztosított.

Apulumból Sarmizegethusának haladólag a hátszegvár-aljai vasúti állomás táján egy idáig tudományosan még nem tárgyalt elágazás irányult dél felé. A szóban forgó elágazás Boldogfalvánál történt, mint a honnan a Peutinger-tábla hadi útja a hátszegi medence átlójaként délnyugatra igazodva Baresd, Szent-Péterfalva, Uncsukfalva irányában a mai Várhelynél pompázott Sarmizegethusába, onnan pedig a Vaskapu hágóján a Bisztra—Temes összeszögellésében Zsuppához épült Tibiscumba* vezet.

A boldogfalvi mellékelágazás onnan kezdve Puj felé, a Sztrigy balpartján, a vasúttal azonos irányban dél felé vezetvén, a baniczai vízvázalstón Petrozsényhez, a Magyar Zsil mellé lejt, Petrozsénytől tovább szintén a vasúttal fordul utunk az Oláh Zsilhez s azt követi Vulkánig.

Ilyenformán az Apulumtól Ad Aquason (Kis-Kalán) át Hátszeg-Váraljáig számító 82 kilométer út az onnan Vulkánig

* Ortway Tivadar: *Tibiscum helyfekvése. Arch. Közlemények*, X. 1876. 3. f. 1—48. l., térképpel. V. ö. Téglás G.: *A Peutinger-tábla, záradékában s térképét.*

következő 72 kilométer beleszámításával 157 kilométerre kikerekedvén, a legio XIII. gemina itt már a Duna medrét elválasztó déli határhegység lépcsőzetén tarthatta pihenőjét.

Zsil Vulkántól s az Oláh Zsil völgyétől délre fordulva, a Vulkán 1624 m nyergére mai napság ugyan felkocsizni lehetetlenség. De a ki a hágón előnkbe táruló sziklabevágásokat, a műszaki előrelátással vezetett kanyarodók maradványait úgy megismerhette, mint jó magunk, az idevonatkozó következtetésünkön legkevésbé sem fog fennakadni.

A napjainkban gyalog és lóháton is nehezen járható s teljesen elhanyagolt Vulkán-hágónak a 611 m Vulkán községtől az 1624 m Királynyerregig emelkedő 1013 m kapaszkodóját az általunk helyenkint meglepő épségben megtalált műúton a legio XIII. gemina a hozzácsatlakozott polgárcsaládokkal, sőt teherszállítmányaival 275 nyár elején, a mikorra Aurelianus visszahívó parancsának foganatosítása határozódik, könnyű szerrel megmászhatta. Télvíz idején a hófúvások s az itt uralkodó fergegek ugyan a rómaiak forgalmát is megakaszthatták, de a szóbanforgó nyári időszakban akármilyen nehezen mozgó tömeg kivergődhetett négy-öt óra alatt a déli Kárpátok gerincére. Onnan délkeletre Purcenin át Bumbestinek a lejtő még ennyit sem igényelt, úgy, hogy a járművek gondozásával, a teherhordó állatok etetése-itatásával és pihentetésével együtt Vulkántól Bumbestibe egy nyári nap kora délutánján már beérkezhetett a kivándorlók tábora.

Vulkánban ennek a hegyi átkelőnek nélkülözhetetlen katonai állomását ugyan nem sikerült ez ideig teljes hitelességgel kiderítenünk. De hogy itt sem maradhatott az el, azt a tuloldi Bumbestinek a Zsil partján szemlélhető hatalmas castelluma már magában kétségtelenné teszi. Ennek helyőrségi állományáról is beszámolhatunk, a mennyiben a *Cohors I. Aurelia Brittonum miliaria*,* tehát egy ezeres cohors Kr. u. 201-ben a hosszú használattól korhadozó

* CILIII. u. 14485 a. *Coh(ors) I. A[u]reliae Brittonum miliaria Antoniniana* Tocilescu: *Fouilles et recherches archeologiques en Roumanie* (1900) 138. l.

vár falait kénytelen vala újjáépíteni. A castellum, eme roskadozósága s a restaurationalis emlékből a régiségére szoló világos utalás: *muros castrorum vetustate dilap*-(sos)¹ kétségtelen tanubizonyosságát adja annak is, hogy a castellum Dacia occupatiojakor épülten. a II. század hosszú, tartós használatát sinylette meg ennyire.

Vulkánból É-ra a Sztrigy völgyén Ponornál constatalható az útvonal másik terjedelmesebb castelluma.²

A nép által Kőfalas-várnak (*Gredistye in Zidu*) nevezett falmaradványok gazdag mészhabarcscsal összerakott falazatból állván, ez olyan állandó jellegű várad vala, a minőt Bumbestinél az ezeres *Cohors I. Aurelia Brittonum miliaria* 201-ben újjáépített. Az innen kikerült kőgerendák és kockák mellett 0·45×0·45 m római téglákat is találtunk, a nélkül azonban, hogy ezeken az építő csapat bélyegét sikerült volna felfedeznünk.

Ponortól É-ra 45 km-re esik Ad Aquas (Kis-Kalán) castelluma. Mivel pedig Ponor-Vulkán is 45 km-re esik, nem lehetetlen, hogy nem is esett közbe más castellum s a Boldogfalva határában általunk észlelt téglamaradványok csakis útszéli őrtornyot³ képviselnek.

Ezen őrtornyok mintaképe Krivadiának világtörténelmileg ismereretes őrtornya,⁴ melyhez hasonló Pujnál, az állomásépülettel szemben is állhatott, hol szintén római falmaradványok⁵ jelentkeznek. Ilyen módon Apulumból a 40 km-re eső Germizarára (Algyógy Csiguro) történhetett az első

¹ Téglás Gábor: *Hunyad vármegye története*. I. kötet. Hunyad vármegye földjének története az őskortól a honfoglalásig. Írták: dr. gróf Kuun Géza, dr. Torma Zsófia és Téglás Gábor. Budapest, 1902, 153. l. A Sztrigy-völgy őrállomásai, 1. A *ponori castellum*.

² CILIII. u. 14·485 a. *Muros Castrorum vetustate dilap(sos) lapide eos restituerunt*.

³ Téglás Gábor, id. in. 154. l. 2 sz. Oralja-Boldogfalva.

⁴ Szinte Gábor, Kerekerőd Krivadia felett. Arch. Értesítő, Új f. XIV. 1894. 2. füz. 110—114. l. 3 rajzzal. V. ö. Téglás G. *Hunyad megye története* I. köt., 159. l. 194. rajz. Halavats Gy. magyarkorinak tartja. Arch. Ért. 1912.

⁵ Téglás G. id. m. 158. és *Újabb adatok Dacia föld- és helyiratához*. Földr. Közl. 1891. évf. II. füz. térképpel.

napi visszavonulás. Germizarából a Marost Peltreisnél át kell-vén hajózni, csakis a 30 km-re következő Ad-Aquasba menetelhetett másod nap a legio. A harmadik nap a 45 km megállapított Ponornál képzelhetjük az éjjelezést. Negyednapra a szintén 45 km-re eső Vulkán következett, honnan ötödnapra már Bumbestiben pihenhette ki a legio a Vulkánhágó fáradalmait.

A Vulkán hágón Bumbestibe jutva, a XIII-ik ikerlegio vándorútjának nehezebbik felén szerencsésen túl érezhette magát. Onnan t. i. alig két napi útra esik Drobetae, honnan a már jelzett módon hajóra ülve, avagy a Duna jobbparti felső moesia uton* vonulhatott tovább Ratiariába. Bumbestiből ugyan dél felé Pelendaván (Craiova) át egyenes irányban is eltalálhatott volna a legio a Ratiariába vezető Duna-révhez, csakhogy ezek a vicinalis utak az odaváló vadvizek és mocsarak miatt semmi előnyt sem nyújthattak a drobetaei vonallal szemben a legionak.

Bármiként folytatta is útját Bumbestitől tovább a legio, megdönthetetlen történeti igazsággként hirdetjük azt: hogy a Tibiscumból Diernára vezető nagy kerülőt nem választhatta visszavonulási irányául. Ilyenformán a két daciai legio Aurelianus visszahívó parancsát véve nem is érintette többé a tibiscumi vonalat s az ott feküdt segédcsapatokon kívül a két legio többi állománya a Verestoronyi szoroson és a Vulkánhágó sokkal rövidebb vonalán siethetett új rendeltetési állomására.

Az előadottakból kitetszőleg Dacia nem veszhett el a rómaiságra 256 7-ben** s Aurelianus császár tisztán

* Itinerarium Antonini Augusti. Parthey et Pinder. Berolini 1848. 214. V. ö. Téglás Gábor: *A rómaiak első hadi útja a moesiai Duna-parton. Földr. Közl.* XXVII. 1899. V—VIII. füzet, 171. l.

** Goos' Studien 73. l. Jung: *Die Anfänge der Rumaenen* 26. l. Die romanische Landschaften des röm. Reiches. 402. l. 1975., Rappaport, *Die Einfälle* 51. l. Marquardt: *Römische Staatsverwaltung* II. 2. Auflage, besorgt von H. Dessau und A. v. Domaszewski, I² 312. Schiller: *Gesch. der römisch. Kaiserzeit* I. 883. 6. Mommsen: *Römische Gesch.* V. 220. l. Filow: *Die Legionen der Provinz Moesia* 5. és 81. Kuzsinsky Bálint, Dáciáról írt cikke, Szilágyi S., Magyar Nemzet Története I. és Pecz, V. Ókori Lexicon I. 517—518. l. mind 256/7-re számíttják Dacia elbukását s Aurelianus kijelentését a megmászthatat-

célszerűségi szempontokból a 271. és 273-ban különösen felprédált Alsó-Moesia és Thracia hatályosabb védelmezhetése érdekében telepíté vissza onnan a katonailag ott már amúgy sem igen érvényesíthető két legiót.

Az életíró¹ és a krónikás² teljesen egyező feljegyzése szerint Dacia jövőjéről is kétségbe vala esve a derék császár, mert bár a legutóbbi két gót becsapás csak kis részben sujthatá is a teljesen kifosztott tartományt, annak benépesítése, új életre keltése a mind sűrűbben ismétlődő gót támadások közepett előtte is teljesen meghiusultnak tűnhetett fel.

Fejtegetéseink tehát Daciának történetírásunkban szélitben otthonossá vált 256/57-beli bukása elméletét teljesen megdöntvén, azok nézetének tarthatatlansága is nyilvánvaló, kik a 271. évbéli gót invasiónak a görög szigettengerig terjedhetéséből Dacia elveszését erre az időpontra következtetik.³ A daciai két legio újabb parancsnokságai, valamint

lan tények pusztán hivatalos declaratiójának tekintik. Cserni Béla: *Alsófehér vármegye története a római korbau*. Különlenyomat Alsófehér vármegye monographiájából. Nagyenyed 1901. 166. l. a 271-re teszi Dacia hivatalos feladását, mikor Aurelianus Zenobia ellen indulva a foglyokat oly feltétellel engedte szabadon, hogy a gótok is szabadon engedjék távozni a Duna balparti helyőrséget. Az emlékek megszűnését azonban a tartomány tényleges bukása jelének veszi mégis. Daciából csak a nyugati és délnyugati rész maradt fenn, úgy mint Goos hirdeti, hova a IV., V. és XIII. legiókat összevonták. Ezt a leg. XIII. Gemin. Galleniana a CILIII. 5560 ama felirata igazolja, melyet mi herculesfürdői emléknek declarálunk.

¹ Vopiscus, *Vita Aureliani*: *Desperans eam* (t. i. *provinciam Transdanuviam Daciam a Traiano constitutum*) *posse retineri, abductosque ea populos in Moesiam collocavit*.

² Eutropius IX., 15., *Provinciam Daciam, quam Traianus ultra Danubium fecerat intermisit vastato omni Illyrico et Moesia, desperans eam posse retineri abductosque ex urbibus Romanos et agris in media Moesia collocavit*.

³ A 271. év mellett nyilatkozók közt a legtekintélyesebbek egyike Brandis Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopedie* IV. köt. (8 fél kötet) 1995. l. Ugyanezt az álláspontot képviseli Groag is a *Real-Encyclop.* V. köt. 1379. l. Hozzájuk csatlakozik legutóbb Filow: *Die Teilung des Aurelianischen Daciens*, *Klio* XII. 1912. 2. füz. 235. l. 6. jegyzet.

a két Moesia összeszögelléséből kihasított s a nagyhatalmi tekintély kedvéért szintén Daciának elnevezett új tartomány végeredményében ismét az augustusi hagyományok vezérelvét: t. i. az Alduna határvédő hivatását érvényesíté a római birodalomra nézve.

Aurelián ugyan nem érthette meg nagyszabású katonai és politikai reformjának sikereit; de az általa megteremtett birodalmi határhoz fűzött reménységek megvalósulása nagyszerűleg igazolták hadvezéri és államférfiúi éleslátását.

Dacia feladása s az aldunai határvédelem reorganizációja a népvándorlás második stadiumát képviselik a római birodalom történetében. Marcus Aurelius 167/8-ban még a Tisza-Szereth forrásvidékén feltételezte a birodalmát fenyegető veszedelem főfészkét s az Ister-torkolat őrállomásának: Trösmisnek felosztatásával Daciát az északról fenyegető *dák-szarmata-gót* népszövetség ütköző bástyájául szánta. De egy rövid század múlva Dacia feladásával ismét az Al-Dunához helyezkedik a határvédelem súlypontja s Aurelianus idevonatkozó reformjai egész a hunnok betöréséig gátat is vetnek a forrongó néparadatnak.

A mikor azonban Aurelianus az Al-Dunának már Julius Cæsar által tervbe vett határvédelmi szerepét újból érvényre emelte, ezzel birodalma keleti felét önkénytelenül ahhoz a túlsúlyhoz segíté, mely a kormányzati központnak Rómából Byzantiumba helyzetetésével nyerte utóbb betetőződését.

TÉGLÁS GÁBOR.

A KOMOR MESSZESÉGBE.

I.

Már egy hónapja élt itt e házban és már egy hónapja rettegés és nyugtalanlás honolt itt e házban. Mindenki iparkodott úgy beszélni és cselekedni, a hogyan rendesen szokta tenni; nem vették észre, hogy beszédük tompábban hangzott; szemük, mint a kinek rossz a lelkiismerete, nyugtalanul járt körül; fejük gyakran fordult a ház ama része felé, hol az ő szobája állt. A ház többi részében természetellenesen hangosan viselkedtek, zajosan nevettek-kaczagtak. De ha esetleg a fehér ajtó előtt vezetett el útjuk, mely majdnem egész napon át belülről bezárva állt, és mely olyan elhagyott pusztának látszott, mintha mögötte semmi élő lény sem léteznék, ilyenkor meglátsították lépteiket és egész testük megriadt féltékenységgel hajolt oldalt, mintha valami hirtelen csapás leütésétől kellene tartaniok. És noha a mikor így ott elvonultak, lábukkal rendesen léptek, mégis lépésük könnyedebb és nesztelenebb lett, mintha lábujjhegyen surrantak volna. Soha sem nevezték őt nevén, hanem csak egyszerűen úgy emlegették: *ő*, és minthogy valamennyien minden perczen rája gondoltak, ez a határozatlan megjelölés világosabb volt előttük, mint a teljes név, és sosem fordult elő, hogy valaki megkérdezte volna, kiről is van szó. Ilyen vagy olyan okból, de mindenki tiszteletlenségnek és túlságos bizalmaskodásnak tartotta volna, hogy úgy emlegessék, a hogyan másokat szokás. Ez az *ő* szócska szabatos és éles világítást vetett arra az egyetemes félelemre, melyet komor magas alakja keltett. Csak az öreg nagymama, ki a ház felső részében lakott, szólította őt Kolya néven; de azért ez az öreg asszony is csak abban a feszült lelkiállapotban élt, mely a rettegés és valamely sze-

rencsétlenség várása miatt az egész házat rabul ejtette, és gyakran sírva fakadt. Egyszer azt kérdezte a szobaleánytól, mi az oka, hogy a kisasszony már annyi ideje felhagyott a zongorával. A leány csak elesodálkozva tekintett rá, de egy szót sem felelt és fejcsóválva távozott a szobából, mintegy azt fejezve ki ezzel világosan, hogy egy ilyen kérdésnek már a merő feltevését sem találhatni okszerűnek.

Ő egy szürke novemberi reggelen jött, a mikor mindnyájan otthon voltak s az asztalnál, reggeli mellett ültek, kivéve Pétert, a ki már elment az iskolába. Ott kint hideg volt és az alacsonyan úszó szürke felhőkből zápor zuhogott alá, úgy hogy a nagy ablakok ellenére is, homályos volt a szobákban, sőt egyikben-másikban még gyertya is égett. A mint megrántotta a csengőt, ennek hangja élesen és parancsolón csendült fel, úgy hogy még maga Alexander Antonovics is összerezsent. Úgy vélte, hogy fontos látogatónak kellett érkeznie és lassan eléje ment, miközben telt, komoly arczán barátságos lekötelező mosoly iparkodott kiülni. De ez a mosoly azonnal elröppent onnan, a mint az előszoba felhomályában egy szegényes és mocskos ruházatú alakot pillantott meg, a ki előtt a legnagyobb zavarban habozott a szobaleány, félénken iparkodván útját állni. Kétségkívül gyalog jött az illető a pályaudvartól és csak rövid úton használhatta a lóvasutat, mert nyirkos volt rövid, ütött-kopott felsőkabátja, a nadrágját pedig alól befecskendezte a sár. Hangja rekedten és nyersen hangzott, bizonyára a vizes időtől és hűlés miatt, de tán azért is, mert a hosszú úton sokaig hallgatott.

— Miért nem felel? Azt kérdem, itthon van-e Alexander Antonovics Barzukoff úr? — kérdezte másodszor is az újonjött.

A feleletet Barzukoff úr maga volt szíves megadni. Az előszobába ki se lépve, kinézett, félig fordulva az idegen felé. Azt gondolta, hogy egyike a számtalan sok kéregetőnek és szigorúan kérdezte tőle:

— Mi tetszik?

— Hát nem ismersz meg? — szólt kissé gúnyosan a jövevény, de azért némi remegés érzett hangján. — Én

vagyok Nikolai és pedig apám után Alexandrovics vezetéknévvel.

— Miféle Nikolai? — kérdezte Alexander Antonovics és elképpentten lépett hátra.

De mikor ezt kérdezte, már tudta, miféle Nikolai áll előtte. A fontoskodó kifejezés eltűnt arczáról, melyet most iszonyú, aggastyánszerű sáppadtság borított el, mint valami halott arczát. Mindkét kezével melléhez kapott, mintha hirtelen minden levegő kiszorult volna tüdejéből. Aztán hirtelen egy másik, gyors mozdulattal, ugyancsak mindkét kezével megragadta Nikolai fejét; szürke, öreg szakállá megérintette a fiú vizes, fekete kis állszakállát és öreg, csóktól elszokott ajkai gyermekének üde, ifjú ajkait keresték, hogy mohón rájuk tapadjanak.

— Várj, apám, előbb hadd tegyem le a kabátot! — szólt lágyan Nikolai.

— Megbocsátottál? — kérdé mohón az apa, egész testében remegve.

— Oh, ostobaság az egész! — felelte Nikolai komoran és szigorúan, miközben szeliden félretolta atyját. — Miféle beszéd az: megbocsátni?

Mikor az ebédlőbe léptek, Barzukoff úr már megbánta azt a meleg ösztönt, melynek ellenállhatatlan rohama alatt szíve így ellágyult. De a viszontlátás öröme, noha meg volt mérgezve, áradozva hullámozott szívében és utat keresett kifelé. Fiának látása, ki Isten tudja hol s merre kóborolt hét hosszú éven át, járását megifjította, elevenné, mozdulatait fürgékké és bizonytalanokká tette. Őszintén, szívéből felkaczagott, mikor Nikolai leánytestvére előtt megállva és fagyos kezeit dörzsölve, így kiáltott fel:

— És ez a kisasszony tán bizony az én kis testvérkém?

Nina, egy tizenhét éves, sápadtas és sovány hajadon, ott állt az asztalnál a maga rendes helyén, zavartan jártatta ujjait az asztal lapján, bátyjára szögezve megriadt nagy szemét. Kitalálta, hogy Nikolai áll előtte, a kire jobban emlékezett, mint atyjuk maga is, és nem tudta, hogyan viselkedjék. A mint Nikolai, a helyett, hogy megcsókolta

volna, beérte azzal, hogy megszorítsa kezét, ő is szívélyesen, melegen visszaszorította és majdnem . . . bókot vágott hirtelenében.

— És ez Andrei Jegorovics diák úr, a Péter házi tanítója, — folytatta Alexander Antonovics a jelenlevők bemutatását.

— Micsoda? Hát Péter már gymnasiumba jár? Na de ilyet hallani!

Arra aztan bemutatott neki egy madárczú hölgyet, a ki a theát öntögette s a kit rövidesen Anna Ivanovának mondtak. Majd mindannyian kíváncsian kezdték őt szemlélni, míg ő viszont a szobát vizsgálgatta, mintegy azzal óhajtván tisztába jönni, vajjon minden éppen úgy van-e, mint volt ezelőtt hét évvel.

Volt rajta valami különös, a mit nem lehetett közelebbről meghatározni. Magas karcsú növése, fejének büszke tartása, éles átbató szemei, előreálló erős szemöldöke alatt, sasra emlékeztettek. Szilaj vadságra és szabadságszeretetre vallott szeszélyesen zilált haja; egy ragadozóállatnak nyugtalan bája, a mint karmát előre nyújtja, érzett minden mozdulatán, mely mozdulatok határozottak, könnyedek és nesztelenek voltak; keze biztosan találta meg és szilárdan fogta meg, a mit keresett. Mintha sejtelve sem volna helyzetének feszélyező voltáról, mélyen és nyugodtan nézett bárki szemébe. De habár barátságos volt a tekintete, mégis valami rejtett és veszélyes érzett ki belőle, akárcsak az enyelgő ragadozóállat szeméből szokott. Beszéde parancsolóan egyszerű volt; alkalmasint nem gondolkozott sokat szavain, mintha ezek nem is a rendes szokásos, tévedésnek és önkéntelen hazugságnak kitett emberi hangok volnának, hanem közvetlen maguk a gondolatok. Egy ilyen embernek lelkében nem találhatott helyet a megbánás érzete.

Azonban ha sas volt is, tollait szemmelláthatóan igen erősen megtépázta az a küzdelem, melynek teréről ide került, még pedig bizonyára nem győztesen. Erre vallott már ruházata is, melyen meglátszottak annak nyomai, milyen éjjeli szállásokon szokta bennük tölteni az éjsza-

kákat: szennyes, nem az ő testére szabott holmi volt. És ezekben a ruhákban volt valami megmagyarázhatatlan ragadozóállatszerű, valami nyugtalanság, a mi minden jól öltözött emberre akaratlanul is visszariasztólag hatott. Aztán viszont akadtak pillanatok, mikor ezen a merev testen sajátságos szorongás rohama vonaglott végesvégig hirtelen, egy perczre, a mitől összerезzent: ilyenkor egész teste mintegy megkisebbedni látszott; úgy felborzolódtott haja a nyakszirten, mint egy dühös állatnak, miközben szemei villámgyorsan és vad elszántsággal siklottak végig a jelenlevőkön. Mohón evett és ivott, mint az olyan ember, ki sokáig éhezett, vagy legalább is sohase lakott jól és éppen ezért képes bármely perczben mindent felfalni, a mit az asztalra tesznek. Ha pedig befejezte az evést, így szólt: «Ez jó volt!» és némi ironiával megsimította gyomrát. Visszautasította az apja börszivarát, csak a diák úrtól fogadott el egy cigarettát — még cigarettája sem volt! — és aztán parancsolólag szólt: «Beszéljétek el, a mi történt!»

És Nina hozzá is látott az elbeszéléshez. Elmondta, hogy ő éppen most végezte el a leányiskolát és milyen volt ott az intézetben az élet. Eleinte félénken beszélt, de minthogy azt, a mit most előadott, már többször elmondta másoknak, könnyen visszaemlékezett minden elmés mondasra és nagyon meg volt magával elégedve. Nem volt egészen világos, vajjon csakugyan hallgatta-e Nikolai, a miket mondott, vagy sem; igaz ugyan, hogy koronkint mosolygott, de nem mindig az elmés helyeknél, és kiálló szemeit az egész idő alatt folyton végigjártatta a szobán. A leány szavait néha olyan kérdésekkel szakította félbe, melyek éppen nem tartoztak a tárgyhoz.

— Mennyit adtál ezért a képért? — kérdezte például hirtelen atyját, ki némán és némi ironiával szemlélte a jelenetet.

— Kétezeret! — szólt Anna Ivanovna, ki eddig hallgatott. Hangjából kierzett nagy hódolata a pénz előtt és félénken tekintett Alexander Antonovics felé.

— Én bizony már nem emlékszem.

Apa és fiú elmosolyodtak.

— Megy az üzlet? — faggatta tovább a fiú apját ugyanoly rövidesen.

— Megy.

— Új házat vettünk az olasz utczában, háromemeleteset, meg egy gyárat is, — szolt Anna Ivanovna vagy majdnem inkább suttogta.

Roppant nagy tisztelettel viseltetett Barzukoff úr iránt, de mégsem állhatta meg, hogy ne beszéljen urának nagy vagyonáról, annál is inkább, mert folyton azzal volt maga is elfoglalva, hogy ezzel a nagy vagyonnal hasonlítgatta össze a saját kis tőkécskéjét. Ötszázötvenhat rubelje kamatozott a takarékpénztárban.

— Na hát Nina, folytasd! — buzdítá Nikolai.

De Nina már únta a dolgot. Aztán ismét elfogta az oldalnyilallás; szenvedő sáppadtan ült ott vékony, majdnem átlátszó alakja, de melyen olyan különös, megható szépség áradt el, mint valami hervadni kezdő virágon. Az a könnyed illat, mely körülötte terjengett, szintén olyan volt, mint a sárguló ős illata és a természet szép elmulására emlékeztetett. A bátortalan és himlőhelyes diák le nem vette róla szemét és éppen abban a mértékben látszott sáppadozni, a mint a leány arczáról tűnedezett az élet színe. Orvosnövendék volt, azonfölül pedig az első szerelem áhitatával imádta Ninát.

E perczen belépett Finogen, az öreg szolga. Ábrázata úgy tűnt fel a nyitott ajtóban, mint a kelő hold képe: olyan kerek, vöröses és csupasz volt e fej. A fürdőből jött Finogen; a gőzfürdő után betért egy pohárka szíverősítőre; hazaérve, a szobalánytól értesült, hogy megjött a fiatal úr, a kivel hajdanában annyit lovacskazott. Csöndes sirásra fakadt — a pálinkától-e vagy a túlradó szeretettől? — belebújt díszfrakkjába, kopasz fejét megöntözte illatszerrel — mint a gazdája szokta tenni — és mint mindig, méltóságos léptekkel bevonult az ebédlőbe. Egy pillanatra megállt az ajtó előtt és olyan ünnepélyesen felfújt orczával állt Nikolai elé, mintha magának a kormányzónak fogadásáról lett volna szó.

— Ni Finogenka! — kiáltott fel vidáman Nikolai és hangjából valami gyermetegség csendült ki.

— Jaj úrfi! — vinnyogott Finogen és a székeket fel-döntve, Nikolaihoz rohant. Előbb vállán akarta őt csókolni, szolgaszokás szerint. Minthogy azonban Nikolai ezt megelőzve, erős kézszorítással fogadta őt, ő is hirtelen, mintegy parancsszóra hátravetette felső testét és szintén megszorította az úrfi kezét, annak rendje és módja szerint. Megengedte magának azt a gyönyörűséget, hogy Nikolai barátjának és nem cselédjének tartsa magát s nagyon örvendett, hogy e méltósága ilyen nyilvános elismertetésben részesül. De azért mégse bánta volna, ha régi szokás szerint meg is csókolták volna egymást.

— És hozzá még be is rugva! — jegyezte meg Nikolai, mikor megérezte az ital szagát. Örvendett és csudálkozott azon, hogy Finogen olyan állhatatosan kitart régi szokásai mellett.

— Ugyan úgy-e? — kérdezte szigorú hangon a ház ura.

Finogen Ivanovics tagadólag rázta fejét, illedelmesen hátrahúzódott és az ajtó felé pislogott, hogy tisztába jö-hessen vele, merre is van az. Minthogy pedig elhibázta a helyét s arrább talált menni, a fal mentében tapogatva iparkodott megtalálni, a mi meglehetősen sikerült is neki, még pedig a nélkül, hogy azért szembearcz-állását meg kellett volna változtatnia. Ez azonban nem csekély időbe került. Az előszobában aztán egy pillanatra megállt Finogen, megindultan nézett kezére, melyet Nikolai megszorított és mint valami nagyon értékes tárgyat úgy vitte gyengéden maga elé tartva, miközben a cselédszoba irányát próbálta eltalálni fordulatoss kanyarulásokkal. Máskülönben is igen nagyra becsülte saját énjét, de ebben a perczen jobb keze volt előtte testének legtiszteletreméltóbb része.

Ezen a napon Barzukoff úr nem ment hivatalába; az ebéd után pedig, mely alatt ugyancsak jól nekilátott a bornak, ellágyult és derűs kedv vett rajta erőt. Derékon ölelte Nikolait és dolgozó szobájába vitte, szivarra gyújtott és mint a ki hosszú elbeszélés hallgatására készül, így szólt fiához jóságosan:

— Na már most beszélj te. Hol jártál? Mit csináltál? Nikolai nem felelt mindjárt. Testén ismét végigvonag-

lott az a sajátságos aggodó remegés, önkéntelen, gyors pillantást vetett az ajtó felé, csak a hangja maradt nyugodt és komoly.

— Nem, apám. Kérlek, ne tárgyaljuk az én elményeimet.

— Egy külföldi gyártmányú pénztárczát láttam nálad. Külföldön voltál?

— Ott — felelte Nikolai röviden. — De kérlek, apám, ne többet erről.

Alexander Antonovics összeráncolta homlokát és felkelt a divánról. Kezét hátán a kabát alatt összefonva, néhány lépést tett fel s alá a szobában, majd fiára rá sem nézve, kérdé:

— Tehát még mindig a réginél tartasz?

— A mint látod. És te, apám?

— A mint látod. Eredj. Dolgom van.

A mint Nikolai kilépett a szobából, Barzukoff úr bezárta utána az ajtót, a kandallóhoz ment és némán, de teljes erejéből ráütött a párkánynak fénylő fehér csempéjére. Majd letörölte zsebkendőjével kezéről a mészport és hozzálátott a munkához, mire arcát ismét elborította az a rettenetes sápadtság, mely annyira a halálra emlékeztetett...

Nikolainak a nagymamával történt találkozásán senki sem volt jelen tanúnak; az bizonyos, hogy komor arcczal és láthatólag kissé meghatottan jött ki az öregasszony szobájából. Egy pillanatra mindannyian megkönnyebbülve lélekzetek fel, mikor Nikolai mögött becsapódott szobájának fehér ajtaja. Ettől a perctől kezdve megszűnt vendég lenni a házban, és ettől az időponttól fogva kezdődött el az a sajátságos nyugtalanság és szorongás, mely hamar tovaterjedve, az egész házat eltölté. Mintha csak valaki belopózott volna a házba s ott örökre befészkelte volna magát, — egy rejtélyes, veszedelmes ember, a ki mindenki előtt oly idegen volt, akárcsak bármely, az utczaról bekerült jött-ment, s a ki több rémületet keltett, mint keltett volna egy elbujt tolvaj. Csak Finogen maga maradt ment ez érzéstől, mert nagy örömeben ismét felöntött kissé a garatra és

most ott feküdt a szakács ágyán, alvás közben is megőrizve arcán a nagyrabecsülés kifejezését saját becses személye iránt, mi közben jobb kezét kissé féloldalt kinyujtva tartotta.

A vendégszobában Nina halkan beszelt a diáknak, mi történt ezelőtt hét évvel. Akkor Nikolait több diáktársával együtt valamilyes vétségért kizárták a Műegyetemről és csak apjának összeköttetései mentették meg a legborzasztóbb büntetéstől. Az erre következett heves jelenet alatt Alexander Antonovics felindulásában megütötte fiát. Nikolai még azon este odahagyta a házat és csak ma tért vissza. Az elbeszélő és a hallgató mindketten fejüket rázták s meghalkították hangjukat; a diák pedig, hogy bátorítsa és vigasztalja Ninát, kezét kezébe fogta és simogatta.

II.

Nikolai senkit sem zavart. Ő maga keveset beszélt, másokat elég szívesen hallgatott, de e közben mégis olyan gőgös közömbösséget tanúsított, mint a ki előre tudja, mit beszélhetnek neki el. Az ilyen elbeszéléseknek kellős közepén meg-megtette azt, hogy hirtelen távozott és ilyenkor arca olyan kifejezést öltött, mintha valamire hallgatózott volna, a mit egyedül az ő füle foghatott fel. Nem gúnyolódott senkin és senkinek sem tett kifogásokat, de a mikor kijött a dolgozó szobából, a hol a nap legnagyobb részét töltötte és az egész házban szerte-szét ödöngött, majd testvéréhez ment, majd a cselédekhez vagy a diákhoz, olyankor egész útján hideget árasztott maga körül és mindenkinél olyan benyomást hagyott hátra, mintha ezek valami rosszat vagy éppen bünt követtek volna el és most ezért számadásra fogják vonni őket, hogy megbüntessék.

Most már igen jól volt öltözve, de az előkelő ruhában sem olvadt egybe a ház pompázó fényével, hanem úgy állt egymagában, mint valami idegen és ellenséges elem. És ha mindamaz értékes tárgyak meg csecsebecsék, melyek a teremben szerteszét heverték, érezni és beszélni tudtak volna, bizonyára panaszban törtek volna ki, hogy majd meghalnak az aggodástól, ha ő hozzájuk közeledik vagy

egyiküket kezébe veszi, hogy a maga sajátságos kíváncsiságával megsejmelje. Soha sem ejtett le semmit és éppen úgy tette vissza helyére az illető tárgyat, mint az előtt állt. Azonban mégis úgy tetszett, mintha az ő kezének érintése megfosztotta volna a csinos kis szobrocskákat becsüktől; mintha az ő továbbmentével most már el volnának értéktelenülve és egyáltalán elvesztették volna minden jelentésüket. A lélek, melyet a művészet lehelt beléjük, az ő kezei közt elszállt belőlük és csak egy darab értelem nélküli bronz vagy agyag maradt meg az egészből.

Egyszer Nikolai Ninához akkor lépett be, mikor ennek rajzórája volt. A leány igen jól eltalálva másolgatta egy koldusnak az alakját valami képről.

— Csak folytasd a festést, Nina. Nem akarlak zavarni, — szolt egy alacsony pamlagra leülve. Nina zavart félénkséggel mosolygott és egy darabig csakugyan tovább festett, de mind rossz színeket vett. Eldobta tehát ecsetjét s ezt mondta:

— Belefáradtam. Meg vagy vele elégedve?

— Igen, jól sikerült. Te zongorázni is jól tudsz.

Ez a hideg dicséret elrontotta az érzékeny Nina hangulatát. A leány félrehajtotta fejét, hogy bírálgassa munkáját, de a mint a rajzot nézegette, felsóhajtott és így szolt:

— Szegény koldus! Úgy sajnálom őt. Te nem?

— De igen, én is.

— Én két jótékonyági egyesületben vagyok választmányi tag. Roppant sok a dolgom, — tette hozzá buzgósággal.

— Hát mi ott a teendők? — kérdezte Nikolai közbösen.

Nina elkezdte mondani, előbb körülményesen, majd rövidebben, végül egészen abbahagyta. Nikolai hallgatva lapozott Nina albumában, melyben a jó barátok és jó ismerősök versben és prózában örökítettek meg emléküket.

— Szerettem volna felolvasásokra járni, de papa nem engedi — jegyezte meg Nina hirtelen, mintegy arra keresve utat-módot, hogy Nikolai figyelmét valamiképpen felköltse.

— Okos volna . . . nos . . . és?

— Papa nem engedi. De én azért mégis keresztülviszem, a mit akarok.

Nikolai ott hagyta. Nina lelkében ürt és szomorúságot érzett. Félrehajította az albumot, szomorú pillantást vetett az elkezdett képre, mely most már ellenszenvessé lett szemében és úgy tetszett, hogy csak hiábavaló gyarló mázsolmány. Minthogy pedig nem értett ahhoz, hogy érzéseinek kitörésén uralkodni bírjon, fogta az ecsetet és kék festékkel az egész vászonra pár keresztet húzott, a mitől a koldusnak a fél feje tönkrement. Mindjárt az első naptól kezdve, mikor megszorította kezét, ismét megszerette fivérét, de ez csak egyetlen egyszer csókolta meg őt. Ha még egyszer megtette volna, akkor Nina egészen feltárta volna előtte szivecskáját, melyet már is a bú emésztett, s melyben hol vidám madárcák énekeltek, hol fekete hollók károgtak, miként maga írta naplójában. De ezt a naplót sem adta ő oda Nikolainak, melyben pedig az volt olvasható minden oldalon, mennyire hiábavaló lénynek és mennyire szerencsétlennek érzi ő magát.

Nikolai azt hitte, hogy nővéret kielégíti a festés, a zene és a jótékonyági egylet. De alaposan tévedett: a leánykának nem tetszett se festés, se zene, se egyesület.

Nikolai csak nevetni tudott, a mikor a diáknál jelen volt a Péter lecke-óráján, a miért Péter aztán gyűlölte is őt. Ilyenkor, az ő jelenlétében Péter még magasabbra húzta fel a két térdét, úgy hogy a székével jóformán hátra feküdt; még megvetőbben szorította össze a szemét és piszkálta az orrát, noha nagyon jól tudta, hogy mindezt nem illik tenni, és hihetetlen arczátlanságokat mondott szemébe a szegény diáknak. Vértörő lett tőle a házitanítónak himlőhelyes arcza és kiizzadt bele. Közel volt ahhoz, hogy sírva fakadjon, és mikor Péter elment, keserű panaszkodásba tört ki, hogy nem akar tanulni a fiú.

— Én igazán nem értem, hogy ez a Péter teljességgel nem akar dolgozni... Én igazán nem értem, mi lesz ebből a fiúból... Az imént is azt panaszolta a szobaleány, hogy csúfokat mondott neki...

— Hát *lump* lesz belőle! — döntötte el Nikolai, a nél-

kül, hogy észrevehető szomorúságot érzett volna öcsésének sorsán.

— Az ember agyonkinozza magát vele, agyonkinozza; tönkreteszi az ember vele az idegeit és mindennek mi a vége? — panaszkodott a tanító, ki közel állt ahhoz, hogy elpityeredjék, a mint visszagondolt a lealáztatások hosszú sorára, melyeken átment, és elszörnyűködött arra a szégyenletes gondolatra, hogy néha már odáig jutott, hogy tanítványát megüsse, vagy pedig, hogy ő maga a föld alá süllyedjen.

— Hát akkor hagyjon fel vele!

— De hát ennem csak kell? — kiáltott a diák teljes kétségbeeséssel.

— Hát akkor egyék abból, a mit kapott!

Máskülönben vitatkozásokba sohasem bocsátkozott a diákkal, bármennyire iparkodott is ez őt erre rábírní. Így aztán Nina és Andrei Jegorovics gyakran próbálkoztak maguk közt azzal tisztába jönni, hogy vajjon tulajdonképen mit is forgathat hát a fejében ez a Nikolai; de olyan phantastikus találgatásokra jutottak e közben végül, hogy ez maguk előtt is nevelésnek tetszett. Mégis a mint egymástól megválva, külön-külön utána gondolkoztak, el-elcsodálkoztak, hogy mint tudtak az imént nevetni. A phantastikus találgatások aggodalommal töltötték el őket és szenvedélyes kíváncsisággal lesték Nikolai újabb megjelenését; majd előre mosolyogtak azon, hogy végre elérkezett a nap, mikor a gyötrő kérdés végre megoldást nyer. Nikolai ugyan megjelent, de a talány ezúttal is épen olyan messze maradt megfejtésétől, mint tegnap.

Természetesen a cselédszobákban ezek a találgatások aztán különösen kiszíneződtek és a legnagyobb valószínűlésegekig kalandoztak. Finogen Ivanovics vitte ilyenkor a szót. Ha egy kicsit ivott, akkor képzelete a legfurcsább tarka-barka színekben játszott és olyan óriási arányokat öltött, hogy maga is meg-megijedt tőle és álmélkodásában torkán akadt a szó.

— Hát ő biz' nem más mint... rabló! — szólt egy ilyen alkalommal és vörös arcza fehérré vált a rémülettől.

— Na, na, miért épen rabló? — kérdé kétkedőn a szakács, de azért nyugtalankodva tekintett az ajtó felé.

— Olyan, a ki csak országokat rabol meg, — tette hozzá mentekezőleg Finogen Ivanovics. Annak idején, mikor Nikolai még kis fiú volt, ettől hallotta, hogy vannak efféle rablók.

— Ugyan már mi szüksége volna neki rabolni, mikor az apjának annyi a pénze, hogy már nem győzi megszámlálni, — mondotta a kocsis, a ki igen logikusan gondolkozó fej volt.

— Három gyár, négy ház és mindennap szeldesi a couponokat! — suttogá Anna Ivanovna, a ki időközben ötszázhatvan rubelre kerekíté ki vagyonkáját.

Ezzel végleg napirendre tértek a Finogen gyanítása felett. Anna Ivanovna minden holmit átkutatott, a mit Nikolai magával hozott, de semmit sem talált, néhány darab fehérneműn kívül. Azonban épen azért, mert csak fehérneműt talált, a dolog annál titokzatosabb és nyugtalanítóbb volt. Ha puskát, golyót, tört talált volna a Nikolai bőröndjében, ha ezekből tényleg az sült volna ki, hogy ő csakugyan rabló, akkor minden rendben lett volna és mindannyian megkönnyebbülten lélekzettek volna fel, mert nincs annál borzasztóbb, mint ha az ember nem jöhet tisztába egy olyan egyénnek a foglalkozásával, a ki a többi emberfiától teljesen elüt külső megjelenésre és egész modorára, a ki csak a mások beszédeit szokta hallgatni, de ő maga sohase mond semmit, és mindenkire az elmélyedő gondolkodónak fölényével tekint alá. A nyugtalanság így aztán fokozódott és babonás rettegéssé fajult, mely jéghideg ár gyanánt borítá el az egész házat.

Kihallgattak egy rövidke párbeszédet, mely Nikolai és atyja közt folyt le; de ez nem oszlatta el a félelmet, sőt ellenkezőleg. A rémitő rejtélyeknek és az aggódó kétkedéseknek fojtó köde még sűrűbbé vált tőle.

— Te azt mondtad egyszer, hogy gyűlölöd a mi egész életmódunkat, — szólott az apa, minden szót erősen megnyomva. — Még most is gyűlölöd?

Épen olyan lassan és épen olyan erősen megnyomva a szavakat, hangzott a Nikolai konok válasza:

— Igen, gyűlölöm, minden ízében, tetőtől-talpig. Gyűlölöm és meg nem érthetem.

— Tudtál külömb életmódra tenni szert?

— Tudtam, — felelte Nikolai szilárdan.

— Maradj velünk!

— Lehetetlenség, apám. Magad is jól tudod.

— Nikolai! — kiáltott haraggal Alexander Antonovics.

Egy kis idő feszült, néma csöndben telt el s aztán felhangzott a Nikolai halk, bánatos válasza:

— Te mindig a régi vagy, apám. A régi hirtelen haragú és jószívű ember.

Szomorúan, örömtelenül közeledett e házhoz a karácsony ünnepe. Egy olyan embernek a jelenléte, a ki anyyira nem osztozott környezetének érzés- és gondolkodásmódjában, komor lidércnyomásként nehezedett mindenkire és a várva várt ünnepet nemcsak vidám jellegétől fosztotta meg, hanem teljesen értelmetlenné tette. Úgy tetszett, mintha Nikolai maga is észrevette volna, mennyire nyomasztólag hat ő a többiekre, épen azért alig is jött ki a szobájából: hanem mégis, ha nem látták is őt, ezzel jóformán csak fokozódott egyéniségének titokzatos, kellemetlen volta.

Pár nappal karácsony előtt véletlenül vendégek gyűltek össze Barzukofféknál. Nikolai nem mutatkozott, miként különben sem járt idegenekhez. Felöltözve feküdt ágyán és hallgatta a zene hangjait, melyek a vastag falakon tompán szűrődtek át, gyöngéden és dallamosan áramlottak át hozzá, mint ártatlan lelkek messzi éneklése; oly édesen ömledeztek fülebe a zongora hullámai, hogy úgy tetszett neki, talán maga a levegő énekel. Nikolai hallgatózott és gyermekkorának távoli emlékei merültek fel lelkében, a mikor még kicsiny volt és anyja élt. Akkor is egyszer vendégek voltak náluk, akkor is messziről hallgatta a zenét és elálmadozott: nem képek, nem hangok elevenültek meg előtte, hanem valami más, a mi a képeknek és színeknek egymásba olvadása volt, rikitón és fájó-édesen szép: és ez a valami úgy csillogott tekergőzve a levegőben, mint egy tarkálló és hangokban pompázó szalag... Ő akkor megértette, mi ez a ragyogó dolog, de sohasem tudta megmagyarázni, nem, még

magának sem. Csak arra törekedett, hogy a meddig csak bírja, ébren maradjon: azonban elszenderedett. Egy alkalommal, ilyen körülmények közt, a nélkül, hogy észrevették volna, az előszobában a vendégek bundáin aludt el, és most is egész tisztán visszaemlékezett a bolyhos, csiklandós bunda illatára. És megint végigrohant testén, mintha hideg tűkkel szúrkálták volna össze-vissza, annak a megfoghatatlan rémületnek szorongási rohama... De ezúttal valami lágyabb, melegebb érzéssel társultan. Arcza mozdulatlan lett, de nyugodt, enyhe és szelid, mint a halotté. Nem lehetett volna kitalálni, ébren van-e vagy álmodik, éle vagy elszállt belőle a lélek. Csak az az egy volt bizonyos, hogy pihen...

Karácsony estéje elérkezett és a mint beállt a szürkület, Finogen Ivanovics beállított Nikolai szobájába. Majdnem józan volt, sötétén féloldalt nézett és szemében mintha köny csillogott volna.

— A nagymama kéreti az úrfit, — szól az ajtóban.

— Micsoda? — kérdezte Nikolai elcsodálkozva.

Finogen felsóhajtott és ismétlé:

— A nagymama kéreti az úrfit.

Nikolai felment. Alig lépte át a küszöböt, két vékony leánykar fonódott nyaka köré; arczához egy finom arczocská simult, tágranyilt, nedves szemekkel, és egy gyöngéd hang suttogetta fojtott zokogás közt:

— Bátyám! Bátyám! Hogy tudtál bennünket így gyötörni, kínozni: Édes, édes jó bátya, béküljete ki a papával... És velem is... És maradj velünk!... Nagyon, nagyon kérlek, maradj velünk!

A szenvedő kis test ott vonaglott kezei közt; a kis szívecske olyan nagy lett, hogy befogadhatta volna magába az egész végtelen nagy szenvedő világot. Szemöldökét vadul összeránczolva, komoran tekintett körül Nikolai egy sebes pillantással. Az ágyból a nagymama kezei nyúltak eléje, rettentően a maguk vértelen soványságában; és egy hang, melyben már a túlvilág hangjai szólaltak meg, rekedt, zokogó nyögés közt kérlelte:

— Nikolai! Édes gyermekem!

A küszöbön Finogen sírt. Egész fontosságát elvesztette, a levegőt hangosan szívtá be orrán át, szája és szemöldöke egyre mozgott, könnyei pedig szakadatlan omoltak. Olyan bőségesen csurogtak végig orczáin, mintha nem is szeméből ömlenének, mint más embernél, hanem kopasz fejbőrének összes porusaiból.

— Oh, édes barátocskám! Nikolinka! — suttogá áhítattal és feleje nyújtá kezeit, melyeket a vörös zsebkendő mint valami megmerevedett anyag burkolt körül.

Nikolai tehetetlenül mosolygott, halkan ejtett pár szót és nem vette észre, hogy ritka könyecseppek peregnek le fukarul sasszemeiből, melyek most elfátyolozódtak . . . És akkor a sötét szögletből előkerült a világosságra egy embernek ősz, remegő feje is, az atyjáé, azé az emberé, a kinek ő egész életét gyűlölte és nem értette.

De most egyszerre mégis hirtelen érthetővé vált az előtte.

Azzal a szilaj hevével a szeretetnek, mely legerősebb gyűlölködésén is keresztül izzott, atyjához rohant, magával ragadva Ninát is, és mindhárman egy élő, síró tömeggé összegabalyodva, szívüket feltárva, lelkük mélyéig megrendülve, egy pillanatra egyetlen egy hatalmas lénynyé olvadtak egybe, melynek csak egy szíve, egy lelke volt.

— Itt marad! — sikoltá rekedten és győzedelmesen az öreg asszony. — Itt marad!

— Oh, édes barátocskám, Nikolinka! — suttogá áhítattal Finogen Ivanovics.

— Itt! Itt! — kiáltotta Nikolai is . . . De azért már érezte, hogy könyörtelenül fenyegető, rövid, tompa *Nem!* szózata támadozik lelkében és csakhamar minden egyebet túl fog harsogni.

Az este már beállt és vidám fényárban úszott az egész nagy ház, a cselédszobáktól fel az urasági lakásokig. Az emberek eleven jó kedvvel, lármásan társalogtak; a nagybecsű, törékeny csecsebecsék megmenekültek aggodó szorongásuktól; emelkedett helyükről büszkén tekintettek alá az élénken ide-oda futkosó emberekre és félelem nélkül engedték feltárulni szépségeiket; úgy tetszett most, hogy minden

csak azért létezik ebben a házban, hogy nekik legyen szolgálatukra, az ő nagybecsű szépségüknek hódoljon.

Alexander Antonovics, Nina és maga a diák is még mindig ott ültek a nagymama szobájában; majd boldogságukról beszélgettek, majd pedig néma csendben élvezték e boldogságot.

Finogen, ki örömeiben még egy kis szíverősítőt vett magához, kiment az udvarba, hogy felhevült fejét kissé szellőztesse, és a mint még törülgette vörös fejebúbját, melyen a hulló hópelyhek úgy olvadtak el, mintha izzó kályhalapra estek volna, nagy ámulatára Nikolait pillantotta meg. Kis útítaskával kezében jött elő Nikolai abból a zugból, hol a cselédlépcső kijárata állt. Őt is kellemetlenül lepte meg, mikor Finogen Ivanovicsot megpillantotta.

— Ah! Finogen, te vagy, vén füles! — szólt halkán. — Na gyere, kísérj ki a kapuig.

— Édes barátocskám! — suttogá Finogen elálmélkodva.

— Csitt! Majd ott künt mindent megbeszélünk.

Az utca egészen üres volt; mindkét vége beleveszett a lassan, nesztelenül hulló hó alkotta fehér levegőtengerbe. Nikolai hirtelen megállott Finogen Ivanovics előtt, erősen szembenézte fénylő, kiálló szemeivel, vállára tette kezét és lassan szólt, mintha egy gyermeket tanítana meg a mondani valójára:

— Mondd meg apámnak, hogy Nikolai Alexandrovics üdvözlétét küldi és azt izeni, hogy elment.

— Hová?

— Csak elment! Isten veled!

Nikolai ismét ráveregetett a szolga vállára és azzal elindult. De ha nem mondta is meg neki, Finogen Ivanovics kitalálta, hogy hova megy és egész erejéből beléje kapaszkodott mindkét kezével.

— Nem eresztelek, esküszöm Isten szent nevére! Nem eresztelek!

Nikolai félretaszította és elcsudálkozva tekintett rá, de Finogen összekulcsolta kezét, mintha imádkoznék és zokogás közt kérlelte, miközben öntudatlanul is az öreg gazdasszony szavajárását keverte bele beszédébe:

— Nikolinka! Egyetlen barátom! Ne törődjél egyébbel, fűtyülj mindenre! Kérem, ne menjen el! De hát mit is akarsz te ott? Hiszen itt van elég pénz! Három gyár, négy ház! Mindennap couponokat vágunk!

— Mit fecsegsz össze-vissza? — kiáltott Nikolai, homlokát összeránczolva s azzal elment.

Finogen azonban úgy a mint volt, ünnepélyes frakkjában, mintha minden tagja szerteszét akart volna hullani, pocskékká gyűrődve, utána loholt lelkendezve, makacs kitartással, megragadta kezét s így esdekelt, könyörgött neki:

— Hát akkor én is . . . Engedd, hogy én is veled menjek . . . De hát hova, édes drága jó fiacskám? A rablók közé? Na jó, menjünk hát rablók közé! — És olyan kétségbeesett mozdulatot tett Finogen Ivanovics, mintha már is búcsút vett volna a becsületes emberek világától.

Nikolai megállott és némán rápillantott az öreg szolgára, de pillantásában valami olyan borzasztó, olyan hideg kegyetlenség és kétségbeesett elkeseredés villámlott meg, hogy Finogen nyelve a szó közepén megakadt attól és lába hirtelen mintha gyökeret vert volna a hóban.

Nikolai magas alakja mind kisebb lett és mindinkább elveszett a szürkességben, mintha felszívna őt a szürke köd. Még egy percz, s azzal örökre eltűnt Nikolai abban az ismeretlen, baljóslatú, komor messzeségben, melyből oly váratlanul bukkant ki a minap. Egy élő lény sem volt már látható az elhagyott országúton, de Finogen Ivanovics még mindig ott állt és nézett, nézett maga elé. Inggallérja már egészen lucskos puba lett és rátapadt nyakára; a hópolyhek már lassabban olvadoztak kihűlt koponyáján és összefolytak a könyvekkel, széles beretvált ábrázatán.

ANDREJEV LEONID után

Sz. L.

ISTEN FÁJA.

— A magyarbéli parkban. —

Falu szélén, ódon kastély körül
Tágas diszkert, gyönyörű park terül,
A ki szemét távolról ráveti,
Sötét nagy erdőnek képzelheti;
Erdőnek nem erdő,
Ott már a művészet
Kezétől finomult
A vadon természet.

Százados fák uralkodnak abban,
Cserjék, bokrok szabályos vonalban,
Virág-ágyak csoportja közt pedig
A királyné: rózsza büszkélkedik.
Egy-egy nagy tisztáson
Puha pázsit-szőnyeg
Kinálgatja magát
Édes pihenőnek.

Tavaszzal hogy a szendergő élet
Füben, fában buzogva föléled,
Annyi bűbáj' áradoz itt szerte,
Akár csak a Paradicsom-kertbe'.
Ki árnyas útjait
Andalogva járja,
Itt már talán nem is
Földi gyönyör várja.

Jár pedig itt valaki gyakorta,
Gondját, baját kíséretül hordva,
Rejtett sebét itt fedi föl bátran
S gyógyítgatja ájtatos magányban.

Gyenge női szíve
Itt beszél az éggel,
Hogy erősítse meg,
Hogy ne hagyja még el.

Társaul csak imakönyve kellett.
Megáll egy vén gesztenyefa mellett,
A fa törzsét szent kép ékesíti,
Öt az mindig imádságra inti.

Ezt a helyet szinte
Templomnak találja,
A vén gesztenyefa
Neki Isten fája.

Keblet gyakran kitárja előtte,
Titkon remél égi segínyt tőle.
Földi sorsát imájára bizza
S enyhülve tér a kastélyba vissza.

Rideg hitetlenség
Ne legyen birája,
Hogy egy gyarló képben
Ő az Istent látja.

Oh! az Isten mindenfelé ott van,
Pór kunyhókban s fényes templomokban.
Füben, fában, a földön, az égben,
Egy szóval az egész mindenségben.

A vén fa mellől is
Hogy'ne hallaná hát
Egy hozzá repeső
Szív buzgó imáját?

FERENCZI ZOLTÁNNAK.

— Magda halálakor. —

Kit úgy szerettél, mint a lelkedet:
Szép, ifju lányod végkép elveszett!
Melynek beczézve nőtt a melegén:
Kis fészketekből kiesett, szegény!

Nem szárnyat bontva repült vígan el,
Mint kis madár, ha titkos vágya kel,
Anyjától nem új fészket rakni ment,
Csak porba hullott, elpusztulni lent.

Oh beh sajnállak, beh sírok veled,
Beh fájlalom nagy veszteségedet!
Szivem sziveddel összenőve rég,
Hát hogyne fájna, ha fáj a tiéd!

Jer a keblemre, drága, jó barát!
Sírd ki nekem búd egész záporát!
A míg kesergesz veszteségedért,
Nálamnál jobban senki meg nem ért.

Temettem kedvest én is el korán,
Gyászfátyol terhét én is hordozám,
Sok éjet ébren virrasztottam át,
Váltig siratva életem baját.

Tudom: mit tőlünk elrabolt a sír,
El nem felejtí soha azt a szív,
Év után új év hiába halad,
Az a bánat csak bánatnak marad!

De nincs mit tenni! Légy te is erős,
Ki minden bajt és csüggedést legyőz.
A cél még messze, fél úton neked
Gyáván megállni most még nem lehet.

Rád a hazának még szüksége van,
Nem vesztegelhet tollad hasztalan,
Melynek irányát eddig taposád:
Haladnod kell az útadon tovább.

Vagy azt hiszed: a folyó kebele
Nincs szintén fájó bánattal tele
A sok fióka hullámért, a mit
Partra loccsantva itt-ott elveszit?

De útján soha meg nem áll azért,
Végzi a munkát, mit rá sorsa mért:
Viszi hajóit csüggedetlenül,
Míg a tengernél sírba nem merül.

JAKAB ÖDÖN.

MUZEUM ÉS TUDOMÁNY.*

Gyakran tapasztaljuk, hogy kiváló katonák és hadvezérek belső világát a nyers harcok és büszke fegyvertények nem elégitik ki. Lelkük mélyén eszményi rajongás és hevület lakozik, mely nemes, nagy célok megértésére képesíti őket. A lélek e kettősségének világtörténetileg tán legérdekesebb példáját M. Vipsanius Agrippa és Napoleon szolgáltatják.

Agrippa, Augustus császárnak ez a lánglelkű hadvezére és barátja, a hagyomány szerint Rómában egy ízben hatalmas beszédet mondott, melyben élesen kifakad az ellen, hogy a szobrászat és festészet remekei magánosok villáiba száműzve selymölődjenek; energikusan követeli, vegye őket tulajdonába az állam s tegye a nagy nyilvánosság számára hozzáférhetővé.

Napoleon, miután egész Európán végighordozta diadalmas fegyverét s a zsákmányolt műkincseket halomra szállíttatta Párisba, 1803-ban a Musée Napoleon megnyitása után proclamatiót bocsáttatott ki, melyben büszkén hirdeti világgá, hogy a megnyílt gyűjtemény az egész művelt emberiségé; a francia nemzet csak hivatott őre a kincseknek, mert elég erős volt arra, hogy fegyverrel megszerezze őket.

Napoleon conceptiójában mintha csak Agrippa programja éledt volna újra!

Agrippa beszéde eredménytelenül hangzott el, Napoleon alkotása, a Musée Napoleon is félbemaradt s bukása után, 1815-ben a rablott műkincsek ismét visszavándoroltak eredeti helyükre.

Napoleon bukása óta közel száz esztendő telt el. Az ő gondolata, mely a művészet emlékeit a nagy nyilvánosság és a tudomány számára akarja lefoglalni, ez idő alatt nagy hódítást tett, de conceptiójának teljes megvalósulását még ma sem értük meg. Ma is nagy a száma még a magángyűjteményekbe szám-

* A Szabad Lyceum f. évi június 25-iki közgyűlésén tartott előadás.

űzött művészi remekeknek, melyekhez kutató szem alig férhet hozzá. Az ilyen, nyilvánosság elől féltékenyen elzárt magángyűjtemények legnagyobbyszerű és legelszomorítóbb példája a római Museo Torlonia és a Villa Albani. Pedig minő más célzat vezette a gyűjtemény megalapítóját, Winckelmann fenkölt lelkű barátját, Alessandro Albani bibornokot, midőn 1758-ban a villát megépíttette. Ez volt az első eset, hogy művészi emlékek számára külön hajlékot emeltek s a fölállításban történeti rendet próbáltak követni. A Villa Albani volt ilyenformán az első tulajdonképeni muzeum-épület, melyben nem az emlékeké, hanem az épületé volt legalább célzatában az alárendelt szerep s a hol a tudomány jogát és kötelességét a műemlékekkel szemben külsőleg, az elrendezésben is elismerték.

Előzőleg a renaissance fejedelmek magángyűjteményeiben az emlékek csak alárendelt, decoratív szerepre voltak hivatva. Paloták termeiben, udvarán, lépcsőházában, kertekben minden rendszer nélkül, festői össze-visszaságban állították fel őket. A ki ma Rómában a Palazzo Colonna ragyogó dísztermébe vagy a Palazzo Massimi alle Colonne udvarára lép, avagy bejárja a firenzei Giardino Boboli árnyas lombsátorait, körülbelül fogalmat alkothat magának arról, miért szerették és gyűjtötték ezek a finom ízlésű nagyurak az antik szobrászat emlékeit. Miután a szobrokat csak decoratív értékeknek tekintették, bizonyos kíméletlenséggel bántak el velük. Phantastikus, önkényes kiegészítések és átdolgozások napirenden voltak. Hogy ez által a tudományos kutatásnak mérhetlen károkat okoznak, arra senki sem gondolt. Tudományos törekvésekről, a művészi emlékek tudományos alapon való megértéséről ebben az időben még szó sem lehetett. Hallunk ugyan róla, hogy X. Leo pápa Raffaelt a római ásatások felügyeletével bízta meg s tudjuk, hogy ugyanez a pápa egyik brevejében megtiltotta az előkerülő felíratos emlékek elpusztítását, de ezek csak elszigetelt jelenségek. És nagyon jellemző, hogy a pápa tilalma csak fölíratos emlékekre terjed ki, a sajátosan művészi alkotásokról ellenben nem szól. Ezen nem csodálkozhatunk, hiszen az írott szó tudományos értékét és jelentőségét mindig és mindenütt hamarabb méltányolták és értették meg, mint a tisztán művészi emlékekét.

A műtárgyak decoratív elhelyezésének az elvét akkor sem adták föl, midőn IV. Sixtus pápa nagylelkű ajándéka révén 1471-ben Rómában a Palazzo dei Conservatori-ban megalakult az első városi muzeum. Ugyancsak decoratív szempontok szerint

helyezték el II. Gyula pápa szoborgyűjteményét a Bramante által épített vatikáni Belvedere nyitott udvarán. Itt, szabad ég alatt, az időjárás viszontagságainak kitéve, kert közepén nyert fölállítást a nagyhírű ú. n. belvederei torsó, melyet Michelangelo rajongó csodálata már akkor is az antik művészet legkiválóbb emlékeinek sorába emelt.

A classicismus korában, a XVIII. században lassanként utat tört a meggyőződés, hogy a műemlékeket nem szabad magányosok önkényének áldozatul dobni, hanem hozzáférhetővé kell tenni a nagyközönség számára. Ez a meggyőződés teremtette meg Róma két legnagyobb nyilvános gyűjteményét, a capitoliumi és a vaticáni muzeumot. A vaticáni épület új szárnyai, melyeket Simonetti épített (Museo Chiaramonti és Braccio Nuovo) s melyeknek az volt a rendeltetésük, hogy a tetemesen kibővült pápai szoborgyűjteményt magukba foglalják, csodálatra méltó példái a nemes, ünnepi s világos tértagolásukkal rendkívül hatásos belső architektúráknak, de a szobrok számára túlságosan hangos és színes keretet alkotnak. Ilyen környezet csak a késői császárság márványpolychromiával dolgozó művészetéhez szolgálhat megfelelő milieu gyanánt. Az összbenyomásban általában mindenütt az építészet a vezető szerep, melybe csupán hatásos decoratio gyanánt illeszkednek belé a többnyire kiegészített szobrok. Hogy a classicismus korában az antik művészi emlékek látszólag legteljesebb átérzése és megértése kiegészítési kísérleteknél a tudományos kutatás segítsége nélkül minő végzetes bal lépésekre vezetett, arra Thorwaldsen szolgáltatja a legnevezetesebb példát az æginai oromcsoportok szobordíszének kiegészítésével.

A XVII—XVIII. században Olaszországon kívül is nagy számmal keletkeztek magángyűjtemények. Összehordásuk egyetlen rugója a gyűjtési szenvedély volt, mely nem tudott és nem akart egységes vezető szempontot kitűzni. Franciaország és Németország fejedelmi udvarain se szeri se száma nem volt az ilyen gyűjteményeknek, melyekben tarka össze-visszaságban kerültek egymás mellé a művészet emlékei, a technika csodái s mindenféle ethnographiai ritkaságok. Az ilyenfajta gyűjteményeket képzetetet ingerlő módon Kunst- und Wunderkammer-nek vagy Cabinet des Curiosités-nek nevezték. A drezdai Grünes Gewölbe látogatója ma is a művészetek és csodák kamráiban érzi magát.

A gyűjteményeknek ez a két, történetileg megmagyarázható típusa: a palota és a Kunst- und Wunderkammer az, mely

néhol mint visszajáró szellem még ma is kísért, melyekkel azonban a modern muzeumoknak föltétlenül szakítaniok kell. A londoni British Museum fölépítésének és berendezésének ez irányban korszakos jelentősége volt. A példát azonban nem mindenütt követték. A bécsi császári muzeumok ismét a teljesen czélszerűtlen és alkalmatlan palota-typushoz tértek vissza.

Pedig ma már jól tudjuk, hogy sem a palota, sem a raktár nem alkalmas muzeumi épület céljaira. Magas hivatását a muzeum egyikben sem teljesítheti. A muzeum feladata nem csak abból áll, hogy emlékeket mentsen meg a pusztulástól. Az emlékek raktárszerű összehalmozása még nem muzeum. A muzeumok raktárszerű típusa az, mely a közönséget a muzeumlátogatástól elidegeníti s a látogatók lelkében önkénytelenül fölkelti a romantikus vágyat, bárha inkább régi környezetükbe térnének vissza a méltatlan sínylődésre ítélt emlékek! Csakhogy a régi környezet nagyrészt elpusztult, összeomlott s vissza sem idézhető többé. A romantikus vágygyal szemben tehát a modern muzeumoknak — tekintsük bár őket csak szükséges rossznak is — föl kell venniök a küzdelmet. A muzeumnak lehetőleg feledtetnie kell, hogy a mit nyújthat, nagyrészt csak kiszakított részletek, töredékek: *disjecta membra*.

Helyesen értelmezve, a muzeumnak két nagy feladata van: 1. a muzeum mintegy nagy szabad iskolája a tanulni vágyó emberiségnek és 2. egyik legfontosabb eszköze a tudományos kutatásnak. A két hivatás egymástól el nem választható s a helyesen vezetett muzeum mindakettőt teljesíti, összhangban tartja a nélkül, hogy egyik a másiknak kárára volna.

A muzeum tanításának legfontosabb eszköze a szemléltetés. A jól rendezett gyűjteménynek a közönséget vonzania, foglalkoztatnia és tanítania kell. A fölállítás leglényegesebb alapelve, hogy a tárgyakat nem szabad pusztán terem-decoratiókká lealacsonyítani. Épen ezért véglegesen szakítani kell a palotaszzerű muzeum-typussal. A muzeumépület legfontosabb követelménye, hogy alkalmazkodjék a beléhelyezett művészi emlékekhez s ne azokat kényszerítse alárendelt alkalmazkodásra. Könnyen alakítható, laza terekre van szükség, melyekben minden művészi alkotás megkaphatja az egyéniségének megfelelő kereteket. Minél több szabadságot biztosít a muzeumépület a berendezés s annak esetről-esetre való megváltoztatása számára, annál tökéletesebb. Nem nelyeselhetők azok az újabb kísérletek, melyek szőnyegek és bútorok bevonásával a műalkotásokat magánlakások festői milieu-

jével akarják övezni. Ez a törekvés hatásos interieurökre vezet, melyek első sorban a maguk egészében kötik le a szemet s a művészi alkotás bennük ismét csak alárendelt, decoratív hangsúly szerepére jut. Kortörténeti képeknek egykorú egész berendezések alakjában természetesen a művelődéstörténeti gyűjteményekben megvan a jogosultságuk és nagy jelentőségük, de elsőrangú művészi alkotásokat tágabb kapcsolatú korrajzokhoz felhasználni nem szabad. Ezeket önmagukban, elszigetelten kell megértetni. A környezetnek, melybe beléhelyezzük őket, formában, színben, világításban teljesen hozzájuk kell alkalmazkodnia. Arra kell törekedni, hogy a fölállítás a bennük rejlő művészi értékeket teljes erővel hozza érvényre. A művészi alkotások méltó, összhangzatos keretben való szemléltetése fejlett ízlést és nagy gyakorlatot kíván. De a művészi érzékre a szemléltetés mellett a kiválasztás munkájában is fontos feladat vár. Biztosan ítélő szemmel kell a gyűjtemény anyagából kiválasztani, a mi valóban jelentős és becses. Ezeket a vezető szerepre hivatott darabokat — mint már említettük — egészen másként kell fölállítani, szemléltetni, mint a kevésbbé jelentőseket. A míg az elsőrangú művészi remekeket lehetőleg teljesen elkülönítve minden zavaró benyomástól mentesen kell elhelyezni, addig a kevésbbé fontos emlékeket tudományos szempontok szerint elrendezett csoportokban lehet kiállítani. Az ilyen elrendezés által a gyűjtemény képe elevenné és változatossá lesz, a belépő figyelmét hosszasabban képes lekötni s a kiváló tárgyakra azonnal erős hangsúlylyal rátereli az érdeklődést. Mindenki emlékezni fog rá, hogy a római Palazzo Doria zsúfolt, képekkel teleaggatott, egyhangú folyosói után minő megváltó, fölzsabadító érzés szállja meg a lelket, ha a kis szentélyszerű fülkébe lép, a hol Velasquez egyik legsodásabb remeke, X. Innocens pápa arc képe várja a látogatót. A nagy, nyilvános gyűjteményekben is mindenütt súlyt helyeznek újabban arra, hogy a szemlélőt a valóban nagy művészi élményekre külsőleg is előkészítsék s a teljes elmélyedést minden eszközzel lehetővé tegyék. A párisi Salon carré s az Uffizi gyűjtemény Tribunája, melyek egymás mellé halmozott remekek tömegével lepik meg és kábítják el a szemlélőt, letűnt muzeumi rendszer és felfogás képviselői, melyeket a modern szellem hihetőleg nem soká fog megtűnni. Az újonnan rendezett római Museo Nazionale ban s a néhány év előtt megteremtett Majna Frankfurti gyűjteményben a művészi hangsúly elvét nagy sikerrel valósították meg. Myron Athénája s az antiumi leány a legfeledhetet-

lenebb impressiók közé tartoznak, a miben a fölállítás módjának nem kis érdeme van.

A múzeum, mely a művészi emlékek kvalitásbeli különbségeire a fölállítás hangsúlya által fölhívja a belépő figyelmét, már ez által is instructiv, tanító hivatást teljesít. Útbaigazító irányításával öntudatlanul neveli a közönség szemét, megacézolja ítélőképességét s megkönnyíti számára a tájékozódást saját korunk zavaros művészi törekvéseivel szemben. De a gyűjtemény instructiv szerepe a felállítás hangsúlyában korántsem merül ki. A fölállításnak nemcsak a művészi kvalitás különbségeire, hanem a fejlődéstörténeti kapcsolatokra is utalnia kell, a történeti fejlődésrendet figyelembe kell vennie. Már magában a szemléltetés módjában föl kell hívnia a látogató figyelmét a művészi problémák történeti alakulására. A művészi alkotások teljes történeti megértése csak így lehetséges. A gyűjtemény, mely ezeket a kapcsolatokat elrendezésében nem tünteti fel, elfeledi, hogy a közönségnek az instructiv szemlélethez világosan kifejezésre jutó szempontokra van szüksége. Csak így lehet érdeklődését a művészileg tán kevésbbé jelentős darabok számára is biztosítani. A fölállításnak magának világosan meg kell mondania, hogy bizonyos csoportosítással a gyűjtemény rendezője minő kapcsolatokat akart megértetni. Így tanulja csak meg a szemlélő a művészi emlékeket, mint a fejlődés szerves tényezőit méltányolni. Töredékeknél, csonka daraboknál teljesebben fennmaradt másolatpéldányok szembeállítása, kiállítása igen tanulságos lehet. A megértetés további fontos eszköze a tudományos kutatáson alapuló kiegészítési kísérletek bemutatása. Így került a római Museo Nazionaleban a Castel-Portizianóban talált torsió mellé a Diskosvető hitelesen kiegészített bronzszínű gipszmásolata, mely a szemlélő képzeletét biztos irányba tereli s a csonka szobor művészi megértését és méltánylását nagyban előmozdítja. Ugyanezt a czélt szolgálja az aeginai templom oromcsoportjainak Furtwängler által eszközölt, kis modellekben keresztülvitt kiegészítése és új elrendezése a müncheni Glyptothekban. Thorwaldsen kiegészítéseivel és a régi felállítással szemben ezek a kis modellek a tudományos kutatás mai álláspontját mutatják kifejezésre s a látogató számára az emlékek teljes művészi megértése szempontjából is megbecsülhetetlenek.

Már eddigi fejtegetéseinkből is kivilágott, hogy a múzeum instructiv szemléltetésre csak akkor képes, ha a tudományos kutatással szüntelenül a legszorosabb kapcsolatban áll, ha a tudo-

mányos kutatás eredményeit szemléltetésében mindenkor értékesíti. Az a gyűjtemény, melynek terméi éveken keresztül változatlan egyformaságban maradnak, tulajdonképen nem él. A muzeum életereje a szemléltetés hatalmas ütereiben lüktet. S ez az élet nemcsak abban áll, hogy új anyagot viszünk ezekbe az üterekbe, hanem a muzeumnak a meglevő anyaggal is állandóan dolgoznia kell. A szemléltetésbe új tanulságokat, életet, eleveniséget lehet bevinni az által, hogy az elrendezésben eddig föl nem derített kapcsolatokra utalunk s egyes, eddig tán alig méltányolt tárgyak jelentőségét új környezetbe való illesztéssel próbáljuk jobban megértetni. Azt se feledjük, hogy minden új szerzeménynek megfelelő történeti keretbe való beállítása, a gyűjteményben való elhelyezése oly helyen és oly kapcsolatban, hol önkénytelenül magyarázó ereje van, már magában is egy-egy tudományos tett.

De a muzeum kapcsolata a tudománynyal nemcsak abból áll, hogy a tudomány újabb eredményeit szemléltetésében értékesíti. A muzeumnak mindenkor *active* is részt kell vennie a tudományos munkában.

A muzeum, mely nem ötletszerűleg és divatok után futkosva gyűjt, mely fejlesztő munkájában világos célokat követ: magával a gyűjtés munkájával is elősegítheti egyes tudományos vitás kérdések, homályos problémák megoldását. Gondoljunk csak Bode tevékenységére Berlinben, a ki tervszerű gyűjtésével a XV. – XVI. századi olasz szobrászat fejlődését egészen új világításba helyezte. Ugyancsak Bode mutatta meg, hogy a muzeumi szemléltetés a tudományos bizonyításnak egyik legfontosabb, legmeggyőzőbb eszköze. Midőn a nagyhirre szert tett *Flóra* hitelességét kétségbe vonták, köréje gyűjtötte egy teremben, részben eredetiekben, részben másolatokban és fényképekben az összes analógiákat és rokon jelenségeket s így igyekezett azt mint Leonardo da Vinci alkotását igazolni és megértetni. Hogy a bizonyítás nem járt sikerrel, nem a módszeren mult, melynek helyességét senki sem vonhatja kétségbe. A muzeum elrendezésében mindig kifejezésre hozza a rendező tudományos felfogását; benne az ő tudományos készségének és ítélőképességének tükröképét látjuk. Minden egyes tárgy megvétele és beállítása a gyűjteménybe ennek a két képességnek a próbaköve. De a muzeum tudományos kötelessége az új szerzeményekkel szemben ezzel még nem merült ki. E kötelességek sorába tartozik az iro-

dalmi közzététel: a megfelelő publicatio is, mely azokat kellő gyorsasággal beviszi az egyetemes kutatás műhelyébe.

A tudományos kutatás számára a muzeum változó szempontok szerint csoportosított kiállítások révén új irányításokat, lökéseket adhat. Így eléri azt is, hogy a meglevő anyagnak új keretekben és új kapcsolatban való szemléltetése által a közönség érdeklődését állandóan ébren tartja. Minő érdekes és tanulságos volna pl. ha valamelyik nagyobb képtár egyszer egymás mellett mutatná be az olasz, spanyol és németalföldi arczképművészet nagy mestereinek remekait, melyeket eddig mindig iskolák keretei szerint elkülönítve, egymástól távol láttunk. Minő tanulságos megfigyelésekre adhatna ez alkalmat!

Már ezekből a rövid megjegyzésekből is látjuk, mennyire szorosan összefonódik a muzeum hivatásában a tudományos munka a közönség nevelésével. Viszont azt is kiemeltük, hogy a muzeumnak nemcsak a közönség ösmereteit kell gyarapítani, hanem művészi ízlését és ítélőképességét is nevelnie kell. Végzetesen téved, a ki azt hiszi, hogy a tudományos és művészi szempont a muzeumi szemléltetésben nem egyeztethető össze. A tudományos megértés nem akadály, hanem segítője az emlékek teljes művészi megértésének.

Midőn a muzeumok hivatását, életük belső és külső követelményeit, viszonyukat a közönséghez és a tudományhoz így főbb vonalaiban megismertük, befejezésül vessünk legalább egy pillantást a mi hazai viszonyainkra. Külföldön a nagy középonti muzeumok már csaknem mindenütt befejezett alakot öltöttek, a muzeumok kérdése hosszú időre megoldottnak tekinthető. Nálunk ellenben az ország egyik legfontosabb tudományos intézete, melynek nemzeti életünk tükrözőjének kell lennie, a Magyar Nemzeti Muzeum nagy átalakulás és változás küszöbén áll.

Tán nem hiú ábránd, ha azzal a reménységgel zárom előadásomat, hogy most, midőn a külső bonyodalmak felhői oszlófélben vannak s hihetőleg nyugodt, békés fejlődés elé tekinthetünk, ez az intézet is hamarosan meg fogja kapni a fejlődésnek azokat a föltételeit, melyek múlhatatlanul szükségesek ahhoz, hogy kettős hivatását méltón és tökéletesen teljesíthesse: mint legnagyobb tanítója a magyar nemzeti culturának és leghűségesebb művelője a helyesen értelmezett magyar nemzeti tudománynak.

HEKLER ANTAL.

S Z E M L E.

Kiállítások.

Erzsébet királyné emlékművének pályamunkái. — A Magyar Képzőművésznők Egyesületének kiállítása.

Az a nagy áldozatkészség, a melylyel a magyar nemzet Erzsébet királyné emlékének megörökítését fölkarolta, az eddig rendezett pályázatok bizonyága szerint, az emlékmű létesítésének inkább akadályul szolgál, mint ennek elősegítésére. A rendelkezésre álló hatalmas anyagi eszközök az emlékmű tervezőit már az első pályázaton is inkább architektonikus jellegű városrendezési problémák megoldására készítették. Talán csak Fadrusz János volt ebben a tekintetben kivétel, a kinek genialis és eredeti concepciója ép azért visszhangot nem is keltett. Az utolsóelőtti pályázat, a melynek győztese Zala György s Bálint és Jámbor volt, szinte kizárólag építészeti megoldásra szorítkozott s eredményének megfelelően a mostani pályázaton az emlékmű helyül a várbeli Albrecht-út és Dísz tér sarkát tűzték ki. Szobrászaink és építészeink az eddigiekkel kapcsolatos viszonytágok ellenére a mostani pályázaton is szép számmal szerepeltek s a legtöbben nagy készültséggel. Mindazonáltal ez a pályázat is pusztán negatív tanulságokkal szolgált. A legfontosabb ezek közül az, hogy az emlékmű számára kitűzött hely erre a célra alkalmatlan. Az egyedüli terv, a mely a várhegy kiszemelt fokának térbeli korlátaival számolt, a mostani pályázaton Telcs Ede szobrász és Györgyi Géza építész munkája volt, a melyet az első díjjal jutalmaztak. Fél pillérekkel tagolt, arányaiban helyes, félkörű fal keretében, négy allegorikus alak között kiemelkedő talapzaton áll a királynét élte virágjában ábrázolt szobra, a melyet nemes és minden ízében plastikus felfogás jellemez. A terv azonban egészen véve nem nagyszabású s architektonikus és figurális részében egyaránt kissé hideg. A bíráló-bizottság ép azért az első díj nyerteseit ezuttal sem bízta meg a kivittel. S mielőtt még egy pályázatot tűz ki, bizonyára helyénvaló, ha

a többi pályamunkával kapcsolatban a mostaninak egyéb tanulságaival is foglalkozunk. Érzés tekintetében a második díj nyertese, Szentgyörgyi István szobrász, a ki Hikisch Rezső építésszel szövetkezett, Erzsébet királyné alakjával felülmúlja Telcs művét. Az az ötlete azonban, hogy az amúgy is túlságosan zömök félkörű colonnád keretében ülő helyzetben ábrázolta főalakját, nem vált a conceptió javára. S nyilván Maróti Géza tervén is csak a nagy igyekezetet méltányolták a harmadik díj odaitélésével. A nagy arányú, zordon hatású architektura, hatalmas pillérekön ágaskodó lovasaival inkább országokat hódító hadvezér mausoleumának való. Erzsébet királynénknak kupolás kerek templomba rejtett álló alakja, oldalán a gyermekifjú képében ábrázolt Rudolf trónörökösrel, ötletnek elég érdekes, de nem monumentális. Inkább mausoleumnak, mint emlékszobornak alkalmas terveket küldtek még be Margó Ede és Pongrácz Sigfried, továbbá Kőrösfői Kriesch Aladár, Györgyi Dénes és Sidló Ferencz. Az utóbbiak épületcsoportja tagadhatatlanul érdekes és eredeti s diadalmasan küzdene meg a szobor helyének szánt teret környező esetlen épületekkel. Ám kivitele esetén folyosóinak, pavilonjainak és tornyának labyrinthusában bajos lenne megtalálni Sidló Ferencznek különben sem érett Erzsébet királyné szobrát. A többi megvásárlással jutalmazott pályamunka sorában Zala György s Bálint és Jámbor terve architektúrájának előkelőségével s Erzsébet királyné ülő alakjának grandiosus ruharedőzésével vált ki. Kolozsvári Szeszák Ferencz és Pásztor Imre művén a főalak lendületes tartása bilincselte le, Vas Victor, Gémes Gindert Péter és Rerrich Béla tervén a főalak nemes felfogása. Az utóbbi pályamunkán azonban ismét sok volt a henye architektonikus részlet.

Ha a bíráló-bizottság számol az emlékmű létesítésére szánt három millió koronával, már az eddig lezajlott pályázatokon is talált volna szobrászt és építésszt, ha nem is egy azon pályaterven, a kit az emlékmű kivitelére bízást fölszólíthatott volna. De soha sem volt oly feltűnő, mint az Erzsébet szoborra kitűzött pályázaton, hogy építészeink és szobrászaink csak nagyon nehezen tudnak egymásra találni. A művészet különböző ágainak művelői a múlt század folyamán jóval nagyobb mértékben távolodtak el egymástól, semmint hogy tőlük ma egykönnyen egyöntetű és harmonikus munkát várhatnánk. A mostani pályázaton szerepelt szobrászaink közül talán egyedül Zala György dolgozott egyéniségével rokonlelkű építésszekkel. Róna József,

a kinek nem minden reminiscencia nélkül készült conceptióját szintén megvásárlásával jutalmazta a bíráló-bizottság, nyilván lelkével rokonérzésű építész híján Hein János kertésszel szövetkezve tervezte mintáját. Az architektonikusan elrendezett fák, egyenes vonalban megnyírt bokrok és cserjék ugyan ma már nem igen bájoznak el senkit. Mégis az Erzsébet emlékmű helyes megoldásának a csirája mintha ebben a tervben rejlenék leginkább. A renaissance virágzása óta a művészet egyes ágainak szétválásáig a kertészet mindenkor mint a többi művészet testvére szerepelt. Korunk kertculturája aesthetikai hatás tekintetében semmivel sem áll mögötte a réginek. Csak a mikor művészetről esik szó, felejtjük el, hogy, különösen Budapesten, alig van néhány monumentális épületünk, a melynek hatása fölérne egy-egy jól gondozott, művésziesen elrendezett kert szívet-lelket elragadó viruló pompájával. S a kik igazán ismerték megboldogult Erzsébet királynénkat, bizonyára nem fogják lehetetlennek tartani a kérdést, hogy nem volna-e helyesebb, ha székesfővárosunknak valamelyik sűrűn beépített részében, nagyszabású, erre a célra ujonnan nyitandó teret díszítő kertben állítanók föl emlékszobrát, mint hatásában lármás, de voltaképen henye architektura keretében? Szobrászaink fölszabadulva az építészekkel való társulásnak nálunk ma még kiszámíthatatlan esélyeinek bilincseitől, egymással versenyezve bizonyára olyan emlékművet teremtenének mely méltó lenne dicsőült királynénk egyéniségéhez s művészetünk gyarapodását is jelentené.

* * *

A Magyar Képzőművésznők Egyesülete a Nemzeti Salonban ez idén is megtartotta kiállítását. Ez azonban most is csak arról tanuskodott, hogy az egyesületnek eddig inkább sociális, mint művészeti a jelentősége. A tárlat színvonalát Paczka Ferenczné Wagner Cornélia olajfestményeinek és algrafiáinak gazdag gyűjteményén kívül Veress Zoltánné, a kiváló szobrásznő néhány munkája emelte. Mind a két művésznő azonban többnyire már ismert alkotásaival szerepelt.

ÉRTESÍTŐ.

Két novellás könyv.

Lampérth Géza: *Beszélgetés a házasságról és egyéb elbeszélések.*

Budapest, Franklin-Társulat, 1913. 8-r. 235. 1 l. Ára 4 K.

Kóbor Tamás: *Furcsa tragédiák* (Elbeszélések). Budapest, Franklin-

Társulat, 1913. 8-r. 364 l. Ára 4 K.

A sok hivalkodó, üres, értelmetlen című novellás könyv után jól etett ezt a két elbeszélés-gyűjteményt kezembe vennem. Az előbbinek majdnem köznapi, az utóbbinak egy kissé, de csak egy kissé keresett címe világos, kifejező s előre jelzi, mit nyújt a könyv. A két szerző, mint a becsületes boltosok, nem akar megtéveszteni. Ez az egyik kapcsolat a meglehetősen ellentétes természetű két író között. A másik, hogy mind a kettő határozott egyéniség, a kik az életet a maguk szemével nézik. Van kialakult világfölfogásuk, a melylyel az embereket meg a köztük lejátszódó apró drámákat tekintik s nem a naiv ember természetes örömeivel merülnek el szemléletükbe, hanem a gondolkodó, elmélkedő ember érdeklődésével fürkészik az események rügőit, az emberi lélek csodálatos szövevényét.

Lampérth Géza újabban mind gyakrabban lesz hűtelen a próza kedvéért a költészet istenasszonyához. Egyáltalán azon tizenhat esztendő alatt, mely utolsó könyvét az elsőtől elválasztja, nagyon megváltozott. A falusi költőt — a mint Beöthy Zsolt jellemzően elnevezte — a ki mind lelkesedését, mind ideáljait a magyar természetből merítette, elhódította a vidéktől a főváros s nemcsak valóságban, hanem a költészet terén is. Képzelete nem az erdős halmok s a sík róna vidékén bolyong, hanem a szűk hivatalszobák s a füstös városi kocsmák világában. Nem a magyar föld népe, a kuruczkor hősei azok, a kiket legújabb kötetében színrehoz, hanem a nagyváros polgársága, a hazátlan agglegények, a hivatalnok-világ öregedő alakjai, a kiket egyszerre meglep a család-alapítás vágya, vagy a már révbé tértek, a kik megtörve, elfásulva húzzák a házasság igáját. Legtöbb novellája a szándékolt vagy megvalósított házaseletről szól: innen az első elbeszélésnek s az egész kötetnek címe.

Emberei, az egy neves író kivételével (*Sziporka házassodik*),

az átlagemberek sorából kerülnek ki, majd mind a tisztviselői osztályból, ennek következtében is történeteiből teljesen hiányzanak az érdekfeszítő mozzanatok. Apró, mindennapi históriák, melyek megtörténhetnek, sőt talán meg is történtek úgy, a mint az író elbeszéli. Egyszerűségükben, hihetőségükben van érdem, noha egy kis fordulatosságot, valamivel több érdekességet szívesen vettünk volna. Leggyakoribb motivuma a leánykérés (*Az étlap, Sziporka házasodik, Miska kirucczan, Utazás a főkötők körül, Ősz, Boldizsár boldogsága*), mely rendszerint azzal végződik, hogy a vőlegényjelölt az utolsó pillanatban megijed és hirtelen visszavonul. Van is okuk rá. Az egyik addig várt erre a perczre, a míg elszálltak fölöttük az évek: választottja elment idegenbe tanítónőnek, őt meg megeste a köszvény (*Ősz*); a másik a maga naiv idealismusában lelki finomságot és műveltséget keres a meggazdagodott hentesleányban (*Boldizsár boldogsága*); a harmadik szinte futva menekül, mikor a Vígszínház egyik előadásán egy nagyon is kézzelfogható jelenetnek, melyet ő bambán, értelmetlenül szemlél, a leány adja meg kitörő örömmel a helyes magyarázatát (*Miska kirucczan*). Legrosszabbul jár az *Utazás a főkötők körül* című novella hőse. Egy rokonának kéri meg a leányát, de mivel 4000 korona apanaget kér, elutasítják: a házassághoz idealismus, nem üzleti élelmesség kell. Bújában Traub úrnak, a szőrcsögi nábobnak, leányát szemeli ki, de most már tanulván az előbbi esetből, csak 2000 koronát kér. A nábob kineveti: a ki a maga 6000 korona fizetése mellé csak 2000 korona apanaget kér, annak nincs üzleti érzéke, az javíthatatlan idealista.

Lampérthnek nem minden elbeszélése épül ilyen ötleten, de általában szereti kiélezní, mintegy egy csattanóba összesűríteni történeteit. A szélesebb mederben haladók között talán a *M. kir. agglegények* érdemel legtöbb figyelmet. Életkép ez a ministeriumok világából s az teszi érdekessé, hogy már nemcsak a valódi képet látjuk, hanem azt is, mint tükröződik az a kissé sivár, egyhangú élet egy fiatal, kezdő, lelkesedéssel eltelt fiatal lélekben. A beállításban itt már van némi művészet, a mit a többi novelláról — az első kivételével — nem mondhatunk el. Az író túlon-túl egyszerű marad mind a beállításban, mind az elbeszélésben, a mi annál veszedelmesebb, mert történeteinek java része a tárgyuk egyszerűsége miatt szinte megkívánná a színes előadást. Ebből a szempontból legsikerültebb a vezérnovella, a melyben az író az agyoncsépelt álommotívumot igen ügyesen varázsolja újszerűvé s nagy művészettel fonja össze Mikes Kelemen szerelmének szomorú sorsát hőse éleményeivel és ábrándjaival.

A mi a kötetet a mi szemünkben érdekessé teszi. a mi kiemeli gyorsan termelő korunk tuczat-elbeszélései sorából, az az írónak említett subjectivismusa. Egy kissé sötétben színezett az író fölfogása. Nem pessimista, a ki értéktelennek hirdeti az életet, rossznak a világot, de meglátja azokat a kicsinyes bajokat, azokat a mindennapi csalódásokat, melyek fanyarrá teszik azt az átlag-ember számára. Nem szerencsétlenség ez, nem világcsapás, nem is adja érte fejét búsulásnak. Ellenkezőleg, a higgadtan ítélő, érett férfi nyugalmával veszi s ha már nem tud változtatni rajta, megkeresi ennek a szomorkás életnek a mulatságos mozzanatait s a humor derűjével czukrozza meg a keserű valót.

Kóbor Tamás kis elbeszéléseiből szintén hasonló hangulat, enyhén színezett sötét fölfogás árad ki, a mint már kötetének címe mutatja, *Furcsa tragédiák*. Tragédiák, tehát szomorú históriák, de furcsák is, azaz nem vészes szenvedélyek, megrendítő bukások, hanem az élet kicsinyes bajai, banális szerencsétlenségei. A mint Lampérth humorával, Kóbor az elbeszélés könnyedségével tompítja tragédiáinak hatását.

A kötet sokkal gazdagabb és változatosabb, mint Lampérthé, de nem olyan egységes. Történetei határozottan két csoportra különülnek. Az egyikbe sorozom azokat, a melyek az író képzeletének alkotásai. Elgondolt helyzetek, kiélezett ellentétek, kissé mystikus történetek, melyek túlságos rövidségük miatt kissé fölületeseek, elnagyoltak s nem kapják meg az olvasót.

A másik csoport jóval értékesebb történeteket foglal magában. A pusztán az író phantasiájában élő történetek helyett itt az életből merített rajzokat kapunk. Az író benn élván a főváros világában, fölkeresi azt a világot is, a melyet a legtöbb fővárosi ember csak hírből ismer, a szegény ember világát s meglesi őket mindennapi életükben, küzdelmes sorsuk egy-egy jellemző pillanatában. Ezt a pillanatot örökíti meg élesen megvilágított, biztosan megrajzolt képekben. Látjuk az özvegyen maradt mesterembert, a ki megtartja maga mellett gyűlölt anyósát, hogy legyen, a ki gondját viselje (*Az anyós*) s a hasonló sorsba jutott hivatalszolgát, a ki már felesége halálos ágyánál elhatározza, hogy a szívességből kisegítő mosónét nőül veszi (*A gyerekekért*). Bemutatja a kis hülye leány szenvedéseit (*A bamba Berta*), azokat az apró fogásokat, melyekkel a ravasz szegény ember az úri osztályon eret iparkodik vágni (*Bibics János komát keres*), a szegénységet magát mint a bűn kezdetét és forrását (*A Boros lányok*, *A városligetben*). Idetartoznak azok az elbeszélések is, melyeknek csak a milieujük más, de a tárgyuk ugyanaz: a kö-

zéposztály apró nyomorúságai. Elvonulnak előttünk a szép gép-író kisasszony, a ki visszautasítja főnöke hódolatát s ezért el akarják üldözni (*Szabad munka*); a tudós, a ki tudománya kedvéért elhanyagolja feleségét és az másnál keres vigasztalást (*Kain felesége*); a hű nő, a ki eltitkolja szenvedését, csakhogy férje mulatságait meg ne rontsa (*Éjjel*); a modern Lear király, egy nagyapa, a ki méltóságos és nagyságos leányainak útjában van s mikor fölkeresi a harmadik kitagadott leányát, hogy megbocsássa akarata ellen kötött házasságát, azt a feleletet kapja: én nem bocsátottam meg magamnak, mert édes apámnak igaza volt (*Nagyapa*).

Mind ezek a történetek valójában alig egyebek, mint rövidke rajzok vagy egyszerű ötletek. Nem is újak mind. Akárhány akad köztük, a melynek hőisével már másutt találkoztunk, vagy a melyiknek csattanóját már olvastuk. De sem az egyik, sem a másik állításom nem akar hibáztatás lenni, mert Kóbor Tamás azon íróink közé tartozik, a kinnél nem annyira a téma, mint inkább az előadás a fontos. Szellemesen, művészettel tud elbeszélni. S az elbeszélésen most nem egyszerűen a formába öntést, a stylisálást értem. mint inkább azt a módot, a hogyan a tárgyat megragadja és eléünk állítja. Ebben érvényesül egyénisége, mely még a kopott motivumoknak is ad valamelyes sajátos, egyéni színt, a mi természetesen nem jelenti azt, hogy ne volnának szép számmal eredeti ötletei is. Ki tudja választani a legbeszédesebb mozzanatokat, meg tudja ragadni az eseménysorozat legérdekesebb részét s fordulatosan, kevés szóval, csupán a fontosra, jellemzőre szorítkozva pergeti le előttünk a cselekvényt. Épen azért szereti történeteit dialogus formájába öltöztetni, a mikor a mellékes, leíró részek maguktól elmaradnak s a szereplők párbeszéde a kinematograph gyorsaságával viszi a történetet a megoldás felé.

Kóbor Tamásban, különösen régiebb műveiben, volt bizonyos könnyelműség, a léhaságot érintő fölületesség és erős érzékiség. Ebben a kötetében teljesen megtisztulva jelent meg, kiforrva, azt, a mi irányát sokunk szemében nem tette rokonszenvessé. Ezekben az elbeszéléseiben rövidegük ellenére van mélység és komolyság; nem pusztá szórakoztató olvasmányt akar bennük nyújtani, hanem egy megállapodott ítéletű, az életen és embereken gondolkodó férfi vallomásait is. Megmutatja, mit lát a világban, milyennek látja az embereket: azt nyújtja tehát, a mi a komoly olvasókat első sorban érdekli.

A KÖZIGAZGATÁS REFORMJÁRÓL.

I.

Jellemző és sok tekintetben tanulságos, hogy a közigazgatás reformjának kérdése nálunk általában két jelszó körül jegeczesedik ki. Államosítás vagy önkormányzat: ez a két fogalom az, a mely egymással szembe állítva mint iránytadó politicum absorbeálja a jó közigazgatás lényegével kapcsolatos gyakorlati kérdések egész tömegét, olyannyira, hogy a közigazgatás reformjának megvitatásánál aránylag elenyésző figyelemben részesülnek azok a nagyjelentőségű követelmények, a melyeket pedig minden polgár joggal támaszthatna azzal a hatalommal szemben, a melynek fenntartásához annyi és oly sok irányú áldozattal járul. Államosításnak és önkormányzatnak illetlen való szembehelyezése élénken emlékeztet arra, hogy nálunk még erősen hatnak a rendiség korának maradványai, valamint arra is, hogy az 1848 óta elmúlt 65 évi időköznek ellenére, még mostanáig sem tudtunk a modern állam teljes megértéséhez felemelkedni. A rendi kor társadalma nem ismerte a mai államot, a mely a polgárok egyetemlegességén épül fel. Ez egyetemlegesség helyett a rendiség korában a társadalmi osztályok zárt közületeivel találkoztunk, úgy hogy az állam és a polgárok között az érintkezés nem volt közvetlen, hanem a rendiség tagozatai által közvetített. És habár alkotmányos fejlődésünknek egyik lényeges sajátossága, hogy a hűbéri rendszer nálunk nem vezetett az állami egység területi megbontásához és így a király hatalma nálunk nem szenvedett oly mérvű csorbulást, mint Nyugat-Európa legtöbb államában, mégis a megyék egyetemében szervezett nemesi rend nálunk is oly

mértékben részese volt az «imperiumnak», hogy az állami főhatalomnak egységes és közvetlen megnyilvánulásáról 1848-ig mi sem szólhatunk. Megerősítést talált a vármegyék nagy közjogi jelentősége abban a sajátos viszonyban is, melyben hazánk az idegen dynastia aspiratióihoz állott és a mely az idegen és sokszor nemzetellenes központtal szemben a rendileg tagozott helyhatóságokba helyezte át a nemzeti politika súlypontját. «Magyarország jogi önállósága» szemben «Magyarország tényleges függésével» a mint ezt a problémát Andrássy Gyula gróf oly fényesen kifejtette, szükségképen annak a nagy nemzeti erőnek megbecsüléséhez vezet, a mely a vármegyék rendi társadalmát az alkotmányos szabadságok védbástyaivá emelte. És a mult ezen nagy és hervadhatatlan érdemeit megillető megbecsülés jut kifejezésre az 1848:XVI. t.-cikkkben is, mely szerint «a megyei szerkezetnek, Magyarhon és kapcsolt részei alkotmányossága védbástyaínak a közszabadsággal összhangzásba hozatala, egyszersmind a közigazgatásnak időközben is minden megakadástól megóvása tekintetéből rendeltetik...» De a multat megillető kegyelet mellett az idézett törvény mégis nagy megértést mutat a modern állameszme irányában is, akkor is, a midőn rendi alapokon felépült vármegye és közszabadság követelményei között ellentétet construál, valamint akkor is, a midőn a közigazgatásnak minden megakadástól való megóvásában állami feladatot és érdeket lát. Sajnos, hogy a 48-iki nagy átalakulást nyomon követő megrázkódtatások és csapások nemcsak hogy meggátolták a modern állam kiépítését, de sőt az elnyomatás szomorú éveinek emléke alatt a modern állami eszmék teljes kifejlődését még mai napig is hátráltatják. Az utóbbi évtized alatt pedig mintha e tekintetben még visszaesést is tapasztalnánk, hisz a megyei élet particularismusában és a megyéknek az államhatalom elleni esetleges harczában látják sokan legkiválóbbjaink közül is nemzeti fennmaradásunk egyik leglényegesebb biztosítékát. Ez a felfogás — és eredjen bármely tiszteletreméltó rugókból is — ellentétben áll a modern állam kellékeivel, de ellentétben áll a társadalom mai fejlődésével is, mert e társadalom nem nélkülözheti az

állam egységes erejét és azt a védelmet, a melyet az egyes csakis mint az államnak polgára élvezhet és hozott áldozatai fejében mindenkor igényelhet is. A megye, a város és a község nem az állammal szemben, az államtól függetlenül fennálló jogalanyok és mindaz, a mi a megyét, a várost, a községet ma a köz jogokból megilleti, őket csakis mint az állam tagjait illetheti meg, a mint-hogy az egyén is politikai jogait csakis állampolgári minőségében élvezheti. Eredetüket illetőleg nem teszünk különbséget a helyhatóságok ú. n. «saját» és «átruházott» hatásköre között, mert mindkét hatáskör csak az állam akaratából eredhet és a különbség főleg csak abban keresendő, hogy az elsöben az állam által átengedett jogok, az utöb-biban az állam által átruházott és az átruházó állammal szemben fennálló kötelességek praevaleálnak. Azoknak, a kik természetjogi reminiscenciákra támaszkodva az ember természetes (alap-) jogaira hivatkoznak és ezen jogok hasonmására a községek és egyéb helyhatósági közületek részére eredeti, azaz az állam akarata által nem érinthető jogkört követelnek, csak azt válaszoljuk, hogy az állam feladatainak és hivatásának felismerése ellentmond minden olyan tannak, a mely az államot alkotó egyéneket, akár önmagukban, akár pedig közületeikben az állam eszméjével szembeállítja. A tudomány mai állásában, culturális fejlődésünk mai fokán az állam többé nem egy szükséges rossz fogalmaként jelenik meg szemeink előtt, hanem mint letéteményese, kifejezője és védelmezője az államot alkotó polgárság egyetemes törekvéseinek. A nemzeti eszme és a nemzeti jogok megerősítése sohasem érhető el az állam hatalmának csorbitásával s ezért részünkről anachronismusként tartunk minden olyan kísérletet, a mely az államot alkotó részek ellenállási jogából akarja a nemzet fennmaradásának egyik biztosítékát construálni. A mi a vármegyék ú. n. ellenállási jogát, mint alkotmányunk egyik lényegesnek tartott biztosítékát illeti, megállapíthatjuk, hogy az 1886:XXI. t.-cz. 20. §-ának az az intézkedése, mely szerint: «Kivételnek a végrehajtói kötelezettségének szabálya alól az országgyűlés által meg nem szavazott adó tényleges

behajtására, vagy a meg nem ajánlott ujonczok tényleges kiállítására vonatkozó rendeletek» nem a törvényhatóságok alanyi jogának a kifejezője, hanem egy tárgyi jogot tartalmazó jogszabály, a mennyiben a törvényhatóságok ezen illetekességét megállapítva, ezen illetekesség által az állam nem a törvényhatóságok, hanem a maga alkotmányos jogát hozza hatékonyabb kifejezésre. Tárgyunktól messze vezetne annak beható megvitatása, vajon az alkotmány tényleges veszélyeztetése esetén mily mérvű védelmet nyújtana a törvényhatóságok, mint végrehajtó szervek által gyakorolt ellenállás, de tény, a melynek felismerése elől nem zárkózhatunk el, hogy a törvényhatóságok ellenállása itt mindenképen az átruházott hatáskör terhére esik, úgy hogy ebből a szempontból sem lehet ma már a törvényhatóságok eredeti ellenállási jogáról beszélni, mivel mint az állami (alanyi) közigazgatás közvetítő szervei (1886 : XXI. t.-cz. 2. §. b) pont), természetes, hogy a közvetítés mikénti gyakorlását illetőleg mindenben az állam szoros felügyelete alatt állanak. Így a meg nem szavazott adók behajtását és a meg nem ajánlott ujonczok kiállítását törvényes alapon megtagadó vármegye ezen megtagadásában nem a saját maga, hanem az állam akaratát hozza kifejezésre, a mely akarat önmagát korlátozta akkor, a midőn az adók behajtását és az ujonczok kiállítását az országgyűlés hozzájárulásától tette függővé. A mennyiben tehát valamely kormány az országgyűlés hozzájárulása nélkül akarná az adókat behajtatni s az ujonczokat kiállíttatni és a törvényhatóságokat a behajtásra és kiállításra kényszerítené, úgy ez a kormány nem a törvényhatóságok alanyi jogát sértené meg ezzel, hanem az alkotmány azon rendelkezéseivel jutna ellentétbe, a melyek az országgyűlés adó- és ujonczmegajánlási jogára vonatkoznak. A törvényhatóságok ellenállása csupán complementárius természetű, azaz az országgyűlés adó- és ujonczmegajánlási joga az, a melyet a törvény ezen rendelkezése különös védelemben kívánt részesíteni. Látszólag ugyan ellentmond ezen felfogásunknak az 1907 : LX. t.-cz., a mely a közigazgatási bíróság hatáskörébe utalja a kormány és törvényhatóságok közt felmerült vitás kérdések legtöbbikét.

A közigazgatási bíráskodás ugyanis rendszerint az alanyi természetű közjogok megállapítására és védelmére terjed ki, olyannyira, hogy szigorúan tudományos alapon a panasz-jog fennforgásából már alanyi jogra lehetne következtetni. Ámde a gyakorlat ezuttal sem fedi az elvont elméleteket, így már az 1896-iki alaptörvény nem egy rendelkezése ellentmond a tudományos theoriának és a közigazgatási bíróság hatáskörét nem kizárólag az alanyi természetű jogok védelmére korlátozza, hanem kiterjeszti a tárgyi jog oly eseteire is, a hol legfeljebb csakis ezen jogok alanyi visszahatásairól lehet szó. Abból tehát, hogy az 1907: LX. t.-cz. a közigazgatási bíróság hatáskörét a törvényhatóságokra nézve nagy mértékben kiterjeszti, nem lehet még azt a következtetést vonni, hogy a törvény a törvényhatóságok alanyi természetű közjogainak védelméről intézkedik. Hisz maga a törvény 1. §-a is kifejezi, hogy itt nem jogok, hanem hatáskörök megállapításáról és védelméről van szó. Már pedig a törvényes hatáskör sohasem alanyi, hanem mindig csak tárgyi természetű jog, amennyiben az állam jogosult szerveinek hatáskörét belátása szerint szabályozni, hogy szervei harmonikus és egymást kiegészítő működésében a maga akaratát kifejezésre hozza. Az 1907: LX. t.-cz. a hatásköri bíráskodás jellegével ruházza fel a közigazgatási bíróságot, mert e törvény szerint a bíróságnak nem azt kell eldöntenie, vajon a kormány rendelete általában sérti-e a törvényhatóságnak jogait, hanem azt, vajon a kormány valamely concret természetű rendelkezése nem ütközik-e bele a törvényhatóságnak törvényes hatáskörébe. A törvényhatóságok ma nem «jogosultak», de igenis «illetettek» a kormánynak rendeleteit azok törvényessége szempontjából is megvizsgálni és a mennyiben valamely rendeletet a törvénybe ütközőnek vélnek, akkor, rendszerint még a végrehajtás előtt, fordulnak a kormányhoz felirattal. Általában véve ott, a hol a törvényhatóságok az állami közigazgatás közvetítését gyakorolják, azaz a hol mint az állami közigazgatásnak szervei járnak el, ott nem lehet szó a törvényhatóságok sajátos (alanyi) jogáról, hanem csak egy, kizárólag az állami megbízáson alapuló hatáskörrel, melynek betöl-

tése a törvényhatóságnak nem joga, hanem kötelessége. Másként áll a kérdés a törvényhatóságok, városok és községek azon ténykedését illetőleg, a melyet már fennebb a «saját hatáskörbe» tartozónak jeleztünk. És bár e saját hatáskör sem illetheti meg a helyhatóságokat az állami akarat ellenében, ellenkezőleg itt is az állami akarat (törvény) az, a mely a helyhatóságokat megillető hatáskör megállapításával és a megállapítottak elismerésével a helyhatósági önkormányzat mérvének ép úgy szabályozója, mint fenntartója, mégis az állami elismerésen alapuló jogok a helyhatósági önkormányzat birtokállományába tartoznak és mint ilyenek minősítői az önkormányzattal rendelkező jogalanyoknak. A midőn tehát azt látjuk, hogy nálunk jórészt azért küzdenek a közigazgatás államosítása ellen, mert az «államosítástól» féltik a törvényhatóságokat ma megillető önkormányzati jogokat, akkor első sorban azt kívántuk megállapítani, hogy a törvényhatóságok (első sorban a vármegyék) «jogai» közül ép azok, a melyekre leginkább történik hivatkozás, nem tartoznak az önkormányzati (saját) hatáskörhöz, hanem folyományai annak az illetékességnek, a melylyel a törvényhatóságokat, mint az állami igazgatás végrehajtó szerveit, a törvény felruházta és így ennek az illetékességnek határa és mérve jogilag független a tisztviselők választásától, a minthogy az államnak mindig módjában áll, még pedig a törvényhatóságokat megillető ú. n. «saját» hatáskör sérelme nélkül, az állami igazgatás végrehajtását más szervek útján is eszközölni. A biztosítékok pedig, a melyek az adók megszavazására és az ujonczok megajánlására vonatkoznak, legkevésbé sem tartozékai az önkormányzatnak, hanem önkorlátozásai az állami hatalomnak, illetve kiegészítői annak a törvénynek, a mely az adók évenkénti megszavazását, szintűgy az ujonczok megajánlását is alkotmányunk egyik lényeges kellékének nyilvánítja. Önkormányzat olyan értelemben és terjedelemben, a mely egyenesen a helyhatóságok szabad tetszésétől tenné tüggővé az állami igazgatás ellátását, a mely megfosztaná az államot annak a lehetőségétől, hogy a maga akaratát szervei útján mindenkor érvényesíthesse, önmagában véve

is az állami lét fogalmával és kellékeivel ellenkező postulatum. De kétszeresen áll ez az önkormányzattal felruházott hatóságok azon működési terére nézve, a hol legfeljebb csak formailag szólhatunk önkormányzati szervekről, de a hol lényegileg állami illetékesség az, a melyet az önkormányzati szervek törvényes kötelezettségük és állami megbízatásuk alapján gyakorolnak.

II.

Az önkormányzat fogalmának és lényegének félreismérésére vall, ha valaki az ellentétet «államosítás» és «önkormányzat» között a tisztviselők mikénti alkalmazásában látja kifejezve. Mert az önkormányzatnak az a classikus példája, mely Angliában található, nem a tisztviselők választásában, hanem abban találja kifejezését, hogy a helyi igazgatást nem hivatásos, hanem tiszteletbeli (*nobile officium*) tisztviselők látják el. A király által élethossziglan kinevezett békebiró, mint ilyen, classikus kifejezője az igazgatásban résztvevő szabad és független angol társadalomnak, a minthogy az angol önkormányzat nem a kiváltságos jogokon, hanem azokon a polgári kötelességeken épült fel, a melyek a vidéki társadalom tehetősebbjeit a köz szolgálatának született részeseivé tették. Az angol békebirót a királyi kinevezés ép oly kevésbé teszi állami hivatalnokká, mint a mily kevésbé érinti tisztviselőink hivatalnoki jellegét az a körülmény, hogy állásaikat időszakai választások útján nyerik el. Azonos minősítés és fizetés mellett (fizetési osztályok) a megyei tisztviselők munkaköre is túlnyomó részben az állami teendők ellátása által vétetik igénybe. Ellátásukat csak névleg nyerik az alkalmazó törvényhatóságtól, tényleg az állam pénztára az, mely fizetéseiket folyósítja, a minthogy a vármegyék egész administratív költségvetése csak egy czimlete a belügyi költségvetésnek. A belügyi kormány nem dotatiókat bocsát a megyék rendelkezésére, hogy az átengedett összegek felhasználásával a megye rendelkezék szükségleteirek ellátása felől, hanem egy törvényes schema alapján felülvizsgálva a vármegyék költségvetéseit,

a kormány mintegy elfogadja azokat. A «választott» tisztviselők törekvése pedig az, hogy ellátás tekintetében az azonosság köztük és az állami tisztviselők között a lehetőségig teljes legyen és e törekvés eredménye, hogy 1904 óta megszűntek az egyes vármegyék által nyújtott fizetések közötti különbözetek is, a mi az alkalmazó törvényhatóság egyéniségének újabb korlátozását jelenti. Egy szóval a központosítás (államosítás) egyenlősítő hatásaival lépten-nyomon találkozunk és ha meggondoljuk, hogy a tisztviselők szolgálati függése (fegyelmi jog) talán sehol sem oly nagy és a felsőbbség kénye-kedvének talán sehol oly mérvben kiszolgáltatva nincs, mint ép nálunk, akkor valóban csak a megszokottság külső formáihoz való ragaszkodás elfogultságának tudhatjuk be, hogy a tisztviselők választásában látják sokan még ma is az önkormányzat legfőbb követelményét. Pedig a tisztviselők választása legfeljebb csak kiegészítő része és jelensége lehet az önkormányzati életnek, de a mily kevéssé zárja ki az önkormányzati életet a tisztviselőknek kinevezése, ép oly kevéssé képes egymagában pótolni az önkormányzathoz megkívánt egyéb kellékeket és előfeltételeket a tisztviselői állásoknak választás útján való betöltése. Az önkormányzatot jellemző «imperium», a melyet az önkormányzattal bíró testületek saját céljaik szolgálatában az állam ellenőrzése alatt, de egyébként szabadon gyakorolhatnak, csak minimális mértékben áll a mai vármegye rendelkezésére. Hisz a vármegye határozatainak túlnyomó része nemcsak formaliter, hanem materialiter is (a szónak valódi értelmében) a központi kormány szabad belátásától függ és sokszor a legjelentéktelenebbnek látszó, helyi vonatkozású ügyben is képtelen a vármegye saját akaratát érvényre juttatni, mert kellő informatio hiányában a kormány hozzájárulását nem volt képes kieszközölni. A tisztviselők választásának és néhány fontos politikai jognak (minő például levelezési és kérvényezési jog) ellenére a megyei igazgatás ma burokratikusán centralisált és a központi kormány gyámködése tekintetében bármely «centralisált» állammal felvehetjük a versenyt. De hiányzik jórészt a hatékony önkormányzati életnek nélkülözhetetlen szerve

is — a közszolgálatban való részvétel köteleességének tudatától áthatott szabad és független társadalom, — mely mint ilyen, elválaszthatatlan részese az angolok oly hatalmas önkormányzatának is. Nálunk «önkormányzat» alatt jórészt — a politizálás és néha — a fegyelmetlenség előjogát értik és az önkormányzat leglelkesebb hívei sokszor azok, a kik leghangosabban tiltakoznak, ha a vármegye «önkormányzata» activ szolgálattételükre apellál.

Ha tehát elfogulatlanul vizsgáljuk közigazgatásunk mai állapotát és ha szemügyre vesszük önkormányzati életünk tevékenységét, be kell látnunk, hogy az állami közigazgatás közvetítése, mint ilyen, nem nélkülözheti a központi irányítást sem. A mennyiben pedig a vármegyék teendői túlnyomó részben az állami közigazgatás közvetítésének tág körébe esnek, az «államosítás», mint ilyen, nem jelenthet többé novumot. Mint az állami igazgatás közvetítői, a vármegyék ma is lényegileg «állami szervek», választott tisztviselői illetékes hatáskörük nagy részében, bár a törvényhatóság közönsége által nyert megbízatás alapján, de «állami imperiumot» gyakorolnak. De másrészt át kell látnunk azt is, hogy önkormányzati életünk sem fejlődhetett ki intensive s hogy hatékonyságát tekintve, határozottan mögötte áll annak a tevékenységnek, a melyet például a porosz «Kommunalkörperschaft»-okban is észlelhetünk, noha a német «Beamter»-rel szemben fölényes öntudattal szeretünk «választott tisztviselőinkre» hivatkozni. Az elfogulatlan ítélkező pedig át fogja látni, hogy sem közigazgatásunk mai színvonalával, sem önkormányzati életünk fejlettségével nem igen dicsekedhetünk, át fogja látni, hogy a közigazgatás reformja egy, a mindennapi élet tapasztalatai által napirendre tűzött kérdés, melynek megoldásával, illetve előkészítésével igenis foglalkoznunk kell. Hogy azonban a kérdést a helyes megoldás felé vezessük, ehhez szükséges, hogy szakítva a mult idők tiszteletreméltó, de az állam mostani feladataival többé össze nem egyeztethető emlékeivel, a magyar állam teljes öntudatára emelkedjünk, a mely erejét és hatalmát nem a provincialismus autonomiájában, hanem szervezete imponáló egységében

birja és találja. Az állam, mint a nemzet legfőbb érdekeinek megtestesítője, méltán megkövetelheti, hogy akarata mindenütt és mindenkivel szemben, mint «*summum imperium*» érvényesüljön, Alkotmányunk legfőbb védbástyái ma ép ezért azok az institutiók, a melyek a magyar állam consolidatiójának kifejezői, haladásának hirdetői és a vármegyék tiszteletreméltó hagyományai ellen nem vélünk kegyeletlenül cselekedni, ha elsősorban nagy multjukat dicsérő modern magyar állam nevében velük szemben is hangoztatjuk: «*Date Cæsari, quod Cæsaris!*»

III.

A politizáló közvélemény előtt a közigazgatási reform legfőbb kérdése az, hogy vajon fentartandó-e a vármegyék azon joga, hogy tisztségviselőiket továbbra is önmaguk választhassák, avagy áttérjünk ezzel szemben a kinevezési rendszerre, azaz a vármegyék «államosítására»? Évtizedek óta heves vitatkozás folyik e kérdés körül, a nélkül, hogy akár az egyik, akár pedig a másik irányban a *capacitatio* valamelyes végleges eredményre vezetett volna. És ha a mult század utolsó évtizedében már-már úgy látszott, hogy a kinevezési rendszer hívei mégis csak győzelmet fognak aratni, az utolsó évek politikai eseményeinek hatása mintha az ellenkező irányba billentette volna a mérleget, mert tapasztalhattuk, hogy többen, a legkiválóbbak közül is, a kik előbb a kinevezési rendszer hívei voltak, az utóbbi években ismét a választási rendszer híveivé lettek, még pedig bevallottan azért, mert meggyőződtek, hogy a nemzet alkotmányos érdekei nem nélkülözhetik a vármegyei élet teljes hatékonyságát. A fennebbiekben kimutatni iparkodtunk, hogy a részek ellenállása mennyire ellenkezik a moden államtudomány postulatumaival, ezúttal pedig meg fogjuk kísérelni, hogy — gyakorlati szempontból vizsgálva a kérdést — megállapítsuk, vajon mennyiben vált be és milyen eredményeket szült az a legutolsó alkotmányos küzdelem, a melyet a végrehajtó hatalommal szemben a vármegyék közönsége vívott. Távol minden részre-

hajlástól és csak a tények higgadt mérlegeleséből kiindulva megállapíthatjuk, hogy szembeállítva az 1905/6-ban elért eredményeket az ezen eredmények biztosításáért meghozott nagy áldozatokkal, meglehetősen nagy hiánynyal találkozunk, a mely a hazafias lelkesedéssel megindult küzdelem sikertelenségét jelenti. Pedig senki sem tagadhatja a küzdelemben résztvevők áldozatkészségét, így elsősorban az exponált tisztviselői kar részéről, a mely a parancsokat osztogató kormány és a tilalmakat felállító törvényhatóság közé ékelve, jóformán már az első órától kezdve existenciája kockázatával küzdött. De áldozatkészség mutatkozott a vármegyék közönsége részéről is, a min nem változtathat azon körülmény sem, hogy az első felbuzdulásban felkarolt eszme (az összes tisztikar teljes biztosítása) az élet kétszerkettőjében nem mindenhol bizonyult kivihetőnek. És ha mindenben méltányosan akarunk eljárni, azt sem állíthatjuk, hogy az akkori kormány valami túlzott mérvben sietett volna a repressaliák alkalmazásával, vagy egyáltalában a «hatalmi kérdés» brutális felvetésével az ellenállás leigazását minden eszközzel megkísérelte volna. Ellenkezőleg; juniustól novemberig a kormány minden erősebb rendszabály igénybevételétől tartózkodott és azután is — formailag legalább — az 1886:XXI. t.-cz. rendelkezéseihez kívánt alkalmazkodni. Az ellenállásban résztvevő tisztviselők eltávolítása és végleges helyettesítése a főispánok rendkívüli hatalma alapján, bármily elítélendő ténykedés volt is — egy, a parlament ellenőrzését állandóan elkerülő, mert a parlament bizalmát nélkülöző kormánytól, — az alaki jog szempontjából a kormány mégis az 1886:XXI. t.-cz. akkor érvényben levő 64. és 65. §§-aira hivatkozott, mely szakaszok igénybevétele egyébként azokat sem lephette meg, a kik a vármegyék ellenállását kellő körültekintéssel szervezték. És ha mindezek ellenére azt tapasztaltuk, hogy a vármegyék ellenállása, ha mindjárt a kormánynak kétségtelen nehézségeket és kellemetlenségeket okozott is, mégsem volt képes a politikai helyzet kialakulásában döntő szerephez jutni: ennek okát nem a külső körülmények rendkívüliségeiben, nem is a társadalom áldozatkészségének hiányában,

hanem csak abban találhatjuk, hogy a modern élet követelményeivel és a társadalom szükségleteivel ellenkezik az olyan küzdelem, a mely az állam kormányzati tevékenykedésének megbénításából akar a nemzet számára előnyöket biztosítani. Ennek az igazságnak felismerésétől nem zárkózhatott el az sem, a ki egyébként a küzdelemnek részese volt, sőt talán még kevésbé zárkózhatott az el, mint bárki más, mert felelőssége tudatában állandó megfigyelésekre volt utalva. Az 1905/6. év tanulságainak élénken emlékezetünkben kell maradniok, nem azért, hogy ezeknek révén a vármegyék egykori küzdelseinek jelentőségét leszállítsuk, hanem azért, hogy megállapítva a mélyreható különbséget a múlt és a jelen között, óvakodjunk a jövőben időszerűtlen megismétlésekkel a multakat megillető kegyeletet devalválni. Az állam egységes fenhatósága már annyira áthatotta ma az államot alkotó részek valamennyijét, viszont a részek élete oly szoros és szövevényes kapcsolatban van az állami élet — azaz tevékenykedés — minden ágazatával, hogy lehetetlennek látszik a társadalom passiv resistenciájával az állam ellem ma küzdelmet folytatni, mert hisz mindaz, a mi az államélet erejének gyengítésére vezetne, szükségképen az államot alkotó társadalom érdekeit tenné első sorban kockára.

És ha e tapasztalat ma mindenütt fennáll, úgy kétszeresen constatalható ott, hol — mint hazánkban is — a társadalom aránylagos gyengesége még hatékonyabbá és még közvetlenebbé teszi az állam mindennapi beavatkozását. Hisz társadalmunkban körülnézve az állam «segítő kezével» lépten-nyomon fogunk találkozni és ellenére függetlenségi vágyainknak alig lesz tere a haladásnak, a mely egy vagy más vonatkozásában ne hozna az állammal függési viszonyba. Tisztviselőinket féltjük az «államosítástól», de feledjük, hogy egy sok részében «államosított» társadalom vagyunk, miért is azoknak, a kik az önkormányzati élet megerősítésére törekednek, első sorban és mindenekelőtt a társadalom mai gyengesége miatt kellene aggódniok. És kétségtelen, hogy 1906-ban is a társadalom gyengesége és sokoldalú függése voltak azok a tényezők, a melyek a nemzeti ellenállás le-

szerelését siettették és a melyek az existentialis kérdések előtérbe állításával paralizálták a régmúlt idők emlékéből táplálkozó törekvéseket. Így történt ez első sorban magánál a tisztikarnál is. Mert hiába ünnepelték a vármegyék a nemzet küzdelmében részes tisztviselőket, ez ünneplés örömet mindenkor elhomályosította a megélhetés gondja és a tisztviselők «hivatalnoki» jellegét nem volt képes megváltoztatni a «nobile officium» korára emlékeztető harczmodor. És a mikor a vármegye bizalmát, becsülését és tiszteletét kiérdemelt tisztikar eltávolításával a végleges helyettesítésekre került a sor, akkor tapasztalhattuk, hogy az állások «ilyetén» betöltése sem bizonyult lehetetlennel és így nem vált be az a feltevés, mintha a tisztviselői kar feláldozásával az administratio menete fennakadást szenvedne. A közszolgálat természetesen vesztes maradt, de a bizalmatlanság, a melylyel ez az administratio találkozott, azért nem változtatott azon a tényen, hogy a megélhetés lehetőségétől és gondjaitól áthatott társadalom az elemek küzdelmének nyitott tere, a hol az egyik a maga előnyére értékesíteni siet azt, a mi a másiknak hátrányára szolgált. És a tisztviselői kar mellett nézzük magát a «függetlennel» nevezett társadalmat, nézzük a vármegyék közönségét, a mint a mindennapi élet gondjai közepett lépten-nyomon kénytelen az állam, illetve hatóságai segítségéhez, védelméhez folyamodni. Ezzel szemben a multak példáira hivatkozni puerilis dolog, mert minden kornak és minden nemzedéknek megvannak a maga specialis életviszonyai, melyek nem húzhatók az elmúlt idők mintájára és ép ezért nincs is olyan «laudator temporis acti» a ki magasztalásaival a jelennek parancsoló szükségait feledtetni tudná. És ha társadalmunk mai igényeit elfogulatlanul vizsgáljuk, lehetetlen, hogy szemünkbe ne ötljék az a nagy változás, a mely a társadalom minden rétegeinél életviszonyokban és felfogásokban egyaránt tapasztalható. Áll ez különösen a vidéki társadalomra nézve, a mely még néhány évtized előtt is a maga igénytelen elmaradottságával tényleg erőt képviselt abban a tekintetben, hogy tagjai nemcsak szerény igényűek, hanem a maguk szűk körében ép ezért függetlenek is voltak. Ámde a cul-

tura terjedésével, a mihez első sorban a közlekedési viszonyok teljes átalakulása vezetett, a vidéki (megyei) társadalom is kiemelkedett a maga elmaradottságából és a sűrűbb érintkezés lehetőségének kihasználásával mindinkább bekapcsolódott a kulturális góczpontok társadalmi életébe. Ennek a változásnak kétségtől megvolt a maga jó, a maga nevelő hatása, de az is bizonyos, hogy a régi idők igénytelensége ezzel jórészt veszendőbe ment. Megismerve a maga elmaradottságát, a vidék társadalma is azon volt, hogy szokásait a haladó kor igényei szerint átalakítsa. Minthogy azonban a költségesebb életmód kielégítése a rendelkezésre álló anyagi eszközök korlátoltságánál fogva nem ment mindenütt könnyen, természetes, hogy ez a társadalom ma aránylag sokkal nehezebb vagyoni viszonyok között él és mindinkább arra van utalva, hogy jövedelmeit a lehetőségig fokozza. Bizvást állíthatjuk, hogy a vidéki társadalom messze túlnyomó részében sokszor visszatérő és jóformán állandóan kísértő gondokkal fizeti meg azt a «luxus»-t, a melyet nagypapái életmódjához képest ma kifejt. És e tekintetben nemcsak a «bene possidentes»-ek osztályára gondolunk, mert az igények emelkedése általános jelenség, a mely egyaránt megállapítható az egyszerű földműves, a szegény «honoratior», mint a jómódú földbirtokos háztartásában is. A régi idők egyszerű példáira való utalás hiábavaló kiserlet azért, mert a mai társadalom a maga igényeivel ezeket ép oly kevésbé fogja megérteni, mint a mily idegenül érezné magát «otthonában» az ötvenes évek jó táblabírója, ha történetesen unokáihoz visszatérhetne. Lehet e változások felett sajnálkozni, lehet a jelen idők bűneit a múlt idők «erényeivel» ostorozni, mindez azonban nem érintheti a politikus belátását, a kinek azzal kell számolnia, a mit az életben talál és nem azzal, a mit esetleg találni szeretne. A mai társadalom semmikép sem alkalmas arra, hogy a lemondás erényeinek következetes gyakorlásával a politikai harcznak «passív» részese legyen és a ki erre a nem létező társadalmi erényre számítva indul neki a harcznak, az csak csalódásoknak teszi ki magát és még arra sincs joga, hogy ezért a társadalom ellen vádakot emeljen, mert a társada-

lom mindenkori magatartása a kor igényei által feltételezett. Ezeket az igényeket felismerni a politikusnak a kötelessége, mert csak ez a felismerés teheti képessé arra, hogy a közügyek vezetésére üdvös befolyást gyakoroljon. És tapasztalhattuk 1905/906 ban is, hogy hiába hozták meg a vármegyék a passiv resistentiát kimondó határozataikat, a határozatok foganatosítása csak addig terjedt, a míg ezek a közönség szolgálatainak megtagadására vonatkoztak, ámde a messzebbmenő következményeket tekintve, a közönség azért még sem szünt meg (de meg sem szünhetett) a maga mindennapi igényeivel fellépni, egyszóval «az ellenállás mellett is» természetesnek találta, hogy a maga szükségletei kielégítésében, mint polgár, rövidséget ne szenvedjen. És ez a jelenség csak mindinkább fokozódott volna, ha az április hóban bekövetkezett változás a küzdelemnek véget nem vet, ha pl. az 1906 nyarán a több helyütt kitört arató-strike szemben találta volna az anyagi érdekeiben legközvetlenebbül fenyegetett birtokos osztályt, a társadalmilag boycottált tisztikarral. Vajjon hány olyan birtokos lett volna, a ki elfoglalt álláspontjához következetes maradhatott volna, azaz hogy a fenyegető veszély ellenére sem kellett volna azokról a tisztviselőkről tudomást vennie, a kik a helyi hatóságok teendőit akkor ellátták? Hála Istennek, hogy ez a kínos dilemma nem következett be, de azért nem szabad a tapasztaltak felett könnyelműen elsiklani, ellenkezőleg a tanulságokat értékesíteni kell, nehogy a tévedések megismétlésével azok következményeiért most már a teljes felelősséggel tartozzunk.

IV.

Jórészt az élet gyakorlati törvényeinek az eredménye, hogy a mai vármegye politikai és alkotmányjogi hivatása többé nem a «resistentia» lehetőségében, hanem abban az irányban keresendő, a mely a megyék hatáskörét megjelölve, a megyéket egyúttal több igen lényeges politikai joggal is felruházta. E jogok közt jelentőségét tekintve első helyen áll a kérvényezési és levelezési jog, mert e jog alapján a megyék (törvényhatóságok) országos jelentőségű kérdésekben

is a kezdeményezésnek bizonyos nemét gyakorolhatják, a társtörvényhatóságok megszólaltatásával pedig az ország közvéleményének kifejezőivé válhatnak. E jogok egyúttal szoros kapcsolatot teremtenek a törvényhatóságok politikai élete és a népképviselői alapon nyugvó modern kormányzat között és ezzel a 48 ikt. törvényalkotók egyik postulatumát is megvalósítják. A vármegyék (törvényhatóságok) ezen jogai a jövőben is csorbitatlanul megőrzendők és a törvényhatóságokon áll, hogy ezen jogok méltó gyakorlásával (a sok felesleges és kisjelentőségű felirat mellőzésével) szavukat tényleg «országos súlyúvá» tegyék. De megőrzendő lesz a törvényhatóságoknak azon felirati joga is, a melylyel a kormány rendeletei ellen, még pedig rendszerint végrehajtásukat megelőzve, a kormánynál felszólalhatnak. Ennek a jognak gyakorlása szerintünk független attól, vajon a végrehajtó szervek megbízatásukat választás avagy kinevezés útján nyerik-e el. Mert végeredményben — azaz ha a központ a végrehajtáshoz a felirat ellenére is ragaszkodik, — a rendelet a választott tisztviselők által is feltétlenül végrehajtandó lesz, viszont a «kinevezett» tisztikar sem hajthat végre egy olyan rendeletet, a melynek hatálya jogilag még eldöntetlennek látszik. Kétségtelen azonban, hogy a vármegyék tisztviselőinek kinevezésével közvetlenebb lesz a központi kormány rendelkezése, már azért is, mivel az állam közvetlen fennhatósága alatt álló tisztviselő természetesen első sorban a központ rendelkezéseihez fog alkalmazkodni, a törvényhatósági bizottság befolyása pedig kétségtelenül háttérbe fog szorulni. De utalva a fennebb már előadottakra, csak ismételjük, hogy a vármegyék által ellátott közigazgatási feladatok ma is nagyrészt «állami természetűek», miért is a tisztviselők ma sem nélkülözhetik az alárendeltségnek azt a mérvét, mely nélkül az állam a közigazgatási feladatok ellátását nem bízhatná a vármegyék közvetítésére. Az állam «érdekeinek» különös biztosítója található ezenfelül a mai (1886: XXI. t.-cz.) törvény azon szakaszaiban, a melyek a rendkívüli felhatalmazás alapján módot nyújtanak a kormánynak, hogy a hol a megye az átruházott hatáskör egyes feladatainak teljesítését megtagadja, hogy ott — a vár-

megyei hatóság mellőzésével — a feladat teljesítését közvetlenül is biztosítsa. Habár tagadhatatlan, hogy a tisztviselők kinevezésével a vármegyéknek az a befolyása, a melyet tisztviselőikre ma gyakorolnak, lényegesen csökkenni fog, mégis túlzott lenne az az állítás, mintha ennek a befolyásnak a csökkentésével megszűnnék egyúttal a vármegyék közjogi jelentősége is. Mert habár kizártnak tartjuk is, hogy egy állami tisztviselő a felsőbbség parancsainak allandóan ellentmondhasson és így a kinevezési rendszer esetén az 1905-906. évi állapotok megismétlődése lehetetlenségnek látszik, ámde a kinevezési rendszer lényegével nem látszik ellenkezni, ha a törvényhatósági bizottságok — mint a megyei önkormányzatnak képviselői — ezentúl is megtartják ellenőrzési és rendelkezési jogait, csak hogy a jogok gyakorlása a conflictusok szélsőségeihez (a végrehajtást teljesen megtagadó tisztikar, a főispán rendkívüli hatalma) nem vezethet, de ebben felfogásunkhoz képest alkotmányjogi veszedelmet nem láthatunk.

Az 1907: LX. t.-cz. hatályát továbbra is fenntartandónak véljük, hisz végső eredményben ennek a törvénynek is az a legfőbb jelentősége, hogy a közigazgatási bíróságban egy hatásköri bíráskodást szervezett központ és önkormányzati testületek között és ezzel elejét vette annak, hogy a hatalmi kérdések felvetésével a hatásköri összefüggések komoly izgalmak felkeltésére vezessenek. A menyiben pedig a kinevezési rendszer esetén a törvényhatóság első (választott) tisztviselőjében eddig megtalált egyéni «biztosíték» veszendőbe menne és így joggal mondhatná valaki, hogy hiába adja meg az 1907: LX. t.-cz. az alkotmánygarantiával tervezett «panaszjogot», ha nincs független szerv, a mely ezzel a joggal élve, a jog hatályát esetről-esetre érvényessé is tehetné, úgy részünkről ez ellen az orvoslást abban keresnénk, ha a törvényhatósági bizottság tanácskozásait egy önmaga által választott elnök vezetése alatt folytatná, úgy a mint ez a porosz önkormányzat testületeinél (Kreistag, Provinziallandtag, Provinz. Ausschuss) is található, és a miben az «önkormányzatnak» igen lényeges nyilatkozását látjuk. A törvényhatósági bizott-

ság elnöke ezután méltóságából kifolyólag szabadon és függetlenül gyakorolhatná mindazon jogokat, a melyeket a törvény a vármegyéknek biztosított, hogy összhangban a parlamenti kormányrendszerrel, részesei maradjanak továbbra is az ország politikai életének. Az «elnöki méltóság», mint ilyen, valóságos «mobile officium» lenne és nemcsak az álláshoz fűződő honor, hanem az állás közjogi tartalmánál fogva is a társadalom független elemeinek méltó ambícióit kielégíthetné. Meg lehetne és meg kellene találni a kapcsolatot az önkormányzat ezen első méltósága és az igazgatás állami szervei között, így az «elnök» részére biztosítani kellene a lehetőséget, hogy állandó betekintést nyerve a törvényhatósághoz (a vármegye közönségéhez) intézett rendeletekbe, átiratokba és feliratokba, ehhez képest a törvényhatóság nevében gyakorolhassa azokat a jogokat is, a melyek közé első helyen az 1907: LX. t.-cz.-ben körvonalozott «panaszjogot» soroztuk. Ezenfelül módot kell keresni arra nézve is, hogy a «magok hatáskörében» az önkormányzati testületek működését intensivebbé, a tagok köteleességérzetét pedig a mainál éberebbé tegyük. És ezzel eljutottunk a decentralisatio kérdéséhez. Mert meggyőződésünk, hogy a törvényhatósági bizottságok fogyatékos munkálkodása leginkább két körülménynek tudható be. A körülmények egyike, hogy a bizottságok hatásköre helyi vonatkozásaiban túlnagy, másika, hogy a bizottságok a központ túlságos és aprólékos gyámkodása alatt állván, nem képesek a «függetlenséggel» egybekötött komoly felelősségérzetet érvényesíteni. A mi első kifogásunkat illeti, kétségtelen, hogy a bizottsági tárgysorozaton szereplő községi ügyek a bizottság túlnyomó részére nézve teljesen érdektelenek és mindig csak egy kisszámú helyi vagy legfeljebb járásköri érdekelttség lesz az, a mely ezen ügyek elintézésébe érdekeltségénél és tájékozottságánál fogva befolylni kíván. De az «általános» érdektelenség bénítólag hat a bizottság egész működésére, úgy hogy a politikai vonatkozású ügyek letárgyalása után rendszerint kiürül az ülésterem és az önkormányzat fontos teendői (így pl. felügyelet a járási és községi igazgatás felett) jóformán csak — propter formam, azaz oly formán

intéztetnek el, hogy az előadók jelentései minden hozzászólás nélkül, gyakran sommásan fogadtatnak el. Ezért feltétlenül kívánatosnak látnók, ha a megyék és községek közt a járások is az önkormányzat testületi jogkörével felruháztatnának, azaz ha a törvényhatósági bizottságok mellé járási bizottságokat is szerveznének. Világért sem gondolunk politikai testületekre, csupán csak a helyi érdekeltség számtalan vonatkozásában kifejezésre jutó egyesületekre, a mint erre a külföldön számos példával találkozunk. A «Zweckverband», a mint ez a rajnavidéki Bürgermeistereiben, a westpháliai «Aemter»-okban, az angol districtekben és részben néhány osztrák tartomány «Bezirkstag»-jaiban is kifejezésre jut, ellentétben a mi politizáló vármegyénkkel, csakis a szoros értelemben vett helyi igazgatás gyakorlati kérdéseinek ellátásával foglalkozik. Nálunk a «közúti» törvényben, a mezőrendőrségi törvényben találunk ugyan kísérleteket ilyen érdekeltégi körök megállapítására, csak hogy a «járási bizottságok» különleges jellegüknél fogva nem igen tudtak a közigazgatás szervezésébe beilleszkedni és ép ezért tevékenységük — átlagosan legalább — nem mondható jelentékenynek. A járási bizottságok szervezetét mi olyan formának képzelnénk, hogy a járáshoz tartozó valamennyi nagyközség képviselőtestülete — a község lélekszámához arányítva — a körjegyzőségek testületei pedig együttesen egy bizonyos számú tagot választanának a járás főhelyén székelő járási bizottságba, még pedig olyformán, hogy a küldöttek a virilis és a választott képviselők sorából lehetően egyenlő számban vétessenek. Ezenfelül lennének a bizottságnak hivatalból is tagjai, így a jegyzők, a községi, illetve körorvosok, a tantestület választottja stb. A járási tisztviselők közül pedig a főszolgabíró, a járási orvos, a járási számvevő, járási állatorvos, járási tűzfelügyelő, járási útbiztos és a járásonként szervezett iskolalátogató. Elnököt a bizottság saját köréből választana, előadói volnának pedig az általános természetű folyóügyekben a jegyzők sorából a főszolgabíró által kijelölt előadók, egyéb szakügyekben pedig az illető szaknak járási közege. A járási bizottságok hatásköre kiterjedne egyrészt a járáshoz tartozó

községek ügykezelése feletti felügyeletre, illetve a községi képviselőtestületek felelősségének a felülbírálására, másrészt a járás községeit egyaránt és közösen érdeklő ügyek (pl. útügy, tanügy, szegényügy, egészségügy, tolonczügy stb.) ellátására. Ebben az ügykörben a bizottságokat az önmegadóztatás jogával is fel kellene ruházni (úgy mint ez az úti bizottságokat illetőleg ma is már fennáll), természetesen a törvényhatósági bizottság ellenőrző felügyelete alatt. Nem lehet egyébként célunk a járási bizottságok szervezésével itt részletesen foglalkozni és csak utalni kívántunk arra, hogy mily irányú működést várnánk ezektől az új (autonom) szervektől. Meggyőződésünk, hogy ezeknek a bizottságoknak az lenne a jótékony hatása, hogy az autonom tevékenységet a maga megfelelő körére utalva, istápolóivá válhatnának annak az önkormányzati szellemnek, a mely érvényesülését ott keresi és ott találja fel, a hol a társadalom önkéntes közreműködése és a polgárok kötelességtudása nélkül, a törvény mindig csak holt betű marad, és jótékony hatása elkallódik a végrehajtás elégtelenségében. Azzal az érvel szemben pedig, mintha a kulturális színvonal elégtelensége kizárná ezeknek a bizottságoknak az életképességét, megjegyzésünk, hogy nagy tévedés, ha általánosítással az egész országot egy és ugyanazon formák közé kívánjuk szorítani. Mert ha kétségtelenül vannak is az országnak olyan részei, a hol a járási bizottságok cél tudatos és eredményes működésére ez idő szerint tényleg még nem számíthatunk, ezzel szemben van viszont több olyan vármegye, a hol a kulturális fejlettség máris elég magas fokú ahhoz, hogy az önkormányzati élet fokozásával a jelzett irányban kísérletet tegyünk. Semmi akadályt nem látnók annak, ha a járási önkormányzat egyelőre még nem általános, hanem kísérletkép csak ott szerveztetnék, a hol az érdekeltek (törvényhatósági bizottság) meghallgatásával megállapítható, hogy a járási önkormányzat kiépítésére megkívánt előfeltételek fennforognak. A «helyi érdekelttség» alapelvén felepült önkormányzatnak még azaz előnye is meglenne, hogy a közös érdek szolgálatában kifejtett munkálkodásban azokat is egyesíthetné,

a kiket egyébként nemzetiségi vagy politikai tekintetek egymástól elválasztanak. Mert az üdvös és hasznos helyi administratio előnyeit egyaránt élvezzi a járásnak minden polgára és talán sok minden, a mi a polgárokat egymástól egyébként elválasztja, háttérbe fog szorulni ott, a hol a polgárok vállvetett munkálkodása az egymásra utaltság felismerésének az okozója.

De nem elegendő az autonomia munkakörét helyesen megállapítani, hanem arról is gondoskodni kell, hogy törvényes hatáskörében az autonoma működése ne essék a többség gyámkodásának áldozatául. Az állam «ellenőrzési jogát» persze fenn kell tartani, mert az autonom szervek működése csakis a törvényekkel összhangban képzelhető. Ámde a kormány felügyeleti és ellenőrzési jogkörének olyan tág értelmezése, a mint ez az 1886:XXI. t.-cz.-ben található, túlmegy azon a határon, a melyen belül még életképes önkormányzatról szólhatunk — és mely határon túlmenve, az a veszély fenyeget, hogy az önkormányzati testületek tagjai, úgy a mint ezt tapasztalhatjuk, nem kellő komolysággal és körültekintéssel foglalkoznak olyan ügyekkel, a melyek elintézéseért magukat felelőseknek nem érzik. A közigazgatás reformjának tehát a decentralisatio kérdésével abban az irányban is foglalkoznia kell, hogy vajon melyek azok az ügyek, a melyek végleges eldöntése a bizottságok hatáskörebe utalható és mely döntés ellen legfeljebb csak a közigazgatási bírósághoz intézett panasznak lehetne helye. A mi pedig a kormány felügyeleti és ellenőrzési, illetve intézkedési jogkörét illeti, kétségtelen, hogy a tisztviselők kineveztetése esetén a főispáni állások mai szervezetükben fenntarthatók alig lesznek. Hiszen ma is tapasztaljuk, hogy egy munkaképes és tetterős alispán mellett milyen aprólékos szerepköre van a főispánnak, viszont, hogy egy «tevékeny» főispán ma is mennyi kibuvót találhat arra, hogy «ellenőrzés» czímén az administratio menetere is egy, a mai rendszerrel össze nem egyeztethető közvetlen befolyást gyakoroljon. Mindaddig azonban, a míg a vármegyék által közvetített állami igazgatást a megyék által választott tisztviselők látják el, addig kell egy szerv-

nek lenni, a mely a vármegye területén az állam tekintélyét képviseli és az állam érdekeinek megóvását ellenőrzésével biztosítja. Ennek az ellenőrzésnek a szüksége el-
 esik abban a perczben, a melyben az állam saját (kinevezett) közegeivel rendelkezik és így a helyi administratio általános ellenőrzési közege a mindenkorli hivatalfőnökből (alispán) már is megvan. És ezért az administratio reformjával kapcsolatban felmerülhet az a kérdés is, hogy vajon nem lenne e czélszerű a kormány által ma vármegyénként gyakorolt «helyi ellenőrzését» a jövőben nagyobb vidékeket (több vármegyét) felölelő területekre (főispánságokra) kiterjeszteni és ezáltal egy új közép fokú hatóságot szervezni, a mely az általános ellenőrzés feladatain kívül részben legalább átvállalná a központ intézkedési jogkörét is. A decentralisatiónak ez a neme azzal az előnnyel járna, hogy a központ a túlságos centralisatióval egybekötött munkahalmazódástól megkíméltetné, a mi másrészt az ügyek érdemleges ellátásának meggyorsítását is jelentené. De előnyt látnánk abban is, ha az ügyek felülbírálása a vidéki élettel ismerősebb szervekre bíztnék, és ezzel az administratio menetebe több gyakorlati szellem és helyi tapasztalatokon nyugvó átlátás vitetnék be.

V.

A kinevezési rendszer előnyeiről szólva, első sorban természetesen az igazgatás általános érdekeire utalunk. És bár távol áll tőlünk, hogy a mai tisztviselői kar munkálkodását kisebbiteni akarnók, ámde tény, hogy a megyei élet hagyományaival egybeforrt felfogások sokban útját állják annak, hogy közigazgatásunk a modern kor igényeihez alkalmazkodva — nagy átlagban, a vele szemben táplált igényeknek megfelelhessen. Hisz már maga az a mód, a hogyan a tisztikar megalakíttatik, ellenmond annak a követelménynek, hogy minden állásra lehetően a legmegfelelőbb egyének alkalmaztassanak. Mert a «kilátásos» pályázók korlátolt volta eleve kizárja azt, hogy egy ilyen pályázatnál az arra minősítettek szabad versengése kifej-

lődhessék, hisz számtalan példa van arra, a hol a pályázat kihirdetését jóval megelőzve, kész megállapodásokkal és egymást kiegészítő pactumokkal találkozunk az egyes állások betöltését illetőleg, úgy hogy maga a pályázat csak puszta formalitás, a melynek eredménye nem változtathat a már «kész» esélyeken. Sőt arra is van elég példa, hogy egyes állások végleges betöltésével addig késlekednek, a míg ezt egy «bizonyos» jelölt érdeke megkívánja, nem törődve ebben az esetben a köznek igényeivel sem, a melyek a késedelem által esetleg károsodást szenvednek. De a «vezető» körök közfelfogása természetesnek és magától értődőnek találja, ha a tisztikar megválasztásánál társadalmi és családi befolyások érvényesülnek, a minthogy másrészt a társadalmi és családi összeköttetéseket képviselő tisztviselő «önérzettel» tiltakozik az ellen, hogy őt egyszerű «hivatalnoknak» tartsák. És ezért mindazokban a vármegyékben, a hol «megyei életről» még igazán szólhatunk, lépten-nyomon találkozunk azzal a balfelfogással is, hogy a tisztviselőnek társadalmilag repræsentálnia kell. E repræsentálás alatt különböző, többé-kevésbbé költséges társadalmi kötelezettségeket értenek, mint folyamányait a vármegyei tisztviselői kar «úri jellegének». Hogy azután ez a repræsentationalis kötelezettség miként egyeztethető össze a fizetési osztályok ellátásával, az mellékes, mert egy főszolgabíró mégis csak többnek tartja magát, mint egy VIII. osztályban szolgáló közhivatalnok. A hivatali állásnak ez a sajátos és különleges felfogása visszatükröződik a hivatali teendők ellátásában is és nem egyszer arra vezet, hogy a tisztviselő akkor is úri összeköttetéseire gondol, a midőn teljes elfogulatlanságra lenne szüksége. A társadalom «vezető köreinek» támogatását élvező tisztviselő öntudatlanul elveszti a függetlenségnek azt a szükséges mérvét, mely megkívántatnék ahhoz, hogy a «*suum cuique tribuere*» elvéhez mindenkor és mindenkiel szemben egyaránt szigorúan alkalmazkodjék. Tudjuk, hogy vannak sokan, a kik a mai rendszernek egyik lényeges előnyét ép abban látják, hogy szorosabb összeköttetést teremt a tisztviselői kar és a közönség között s ezáltal közvetlenebbé teszi magát az ad-

ministratiót is. Kétségtelen, hogy egy vidék sajátos viszonyainak ismerete igen lényeges kelléke a jó adminisztrációnak s ép ezért a kinevezési rendszer esetében is fontos, hogy a hivatali állások betöltésénél erre a szempontra is mindenkor tekintettel legyenek. Csakhogy a mai rendszer-nél ez az összeköttetés legtöbbször nagyon is szűkkörű és társadalmi vonatkozásaiban nagyon is magán viseli az «osztályuralom» jellegzetes sajátosságait. Távol áll tőlünk, hogy az ú. n. «történelmi osztály» hivatottsága ellen állást foglalnánk. Ellenkezőleg, az a véleményünk, hogy ennek az osztálynak hagyományaiban igen sok oly becses erő található, mely kellőkép értékesítve, egyenesen kívánatossá teszi, hogy ez az osztály a jövőben is az administratio ellátásában tevékeny részt vegyen. Ámde privilegiumot ebből a hivatottságból nem csinálhatunk, mert a privilegium hovatovább a hivatottság elvesztéséhez fog vezetni. Már ma is tapasztalhatjuk, hogy épen «gentry» fiatalságunk az, a mely talán a legkisebb komolysággal készül jövő pályája feladataira, a mely a maga privilegisált úri voltának tudatától áthatva, nem sokat törődik a «vetés» munkájával, mert tudja, hogy bármily silány lesz is az aratás eredménye, a termés mégis biztos és jó kelendőségre számíthat. Sok jobbra is képesebb erő kallódik el ilyenformán, viszont sok igaz érdem nem tud érvényesülni, mert annak útját állja a helytelenül alkalmazott «traditio». Ezen a bajon szerintünk csak a szabad, csak a helyi összeköttetés-től független verseny segíthet, a mely remélhetőleg sorompóba fogja szólítani a «történelmi osztályhoz» tartozó fiatal elemeket is, de nem azért, mert ehhez az osztályhoz tartoznak, hanem azért, mert a versengés sikeres megvívásához megvan a szükséges egyéni képességük, megvan a kellő készségük. És ha azután ebben a versenyben a talentumok érvényesülése össze fog esni a helyi traditiók által megjelölt nevek viselőivel, akkor ebben csak előnyét fogjuk látni a közigazgatásnak és velünk együtt bizonyára mindazok, a kik a közigazgatási rendszer reformját általános szempontokból kívánják, mely szempontok a mindig szűkeklű «osztályfelfogásnak» nem csak épen egy, de minden

irányban ellenmondanak. És itt röviden érinteni kívánjuk a kinevezési rendszerrel kapcsolatos áthelyezhetési kérdést. Kétségtelen, hogy állami alkalmaztatás esetén meg fog szűnni az a szűken határolt tér is, a mely ma tisztviselőinket egy vármegye területéhez köti. Szükséges, hogy az államnak meglegyen a lehetősége arra, hogy a szolgálatába lépett tisztviselőket ott és azok között a körülmények között alkalmazza, a hol ennek az alkalmazásnak a legnagyobb hasznát látja. Az «elmozdíthatatlanság» szükséges kiegészítője lehet a bíró függetlenségének, de nem egyeztethető össze a végrehajtó hatalom közegeinek természetes és szükséges függelmével. Arra igenis lehet és kell is biztosítékot találni, hogy az áthelyezés ne fajuljon a kormány kezében vexatorius eszközzé, azaz a tisztviselő jogait és kötelességeit pontosan szabályozó pragmatika útján gondoskodni kell arról, hogy a mindenkori kormány önkénye ne tehesse a tisztviselők existenciáját bizonytalanná. De végkép megkötni a kormány kezét abban, hogy tisztviselőinek munkaköre felett disponálhasson, ez egyértelmű volna, mint lemondani azokról az előnyökről, a melyeket a közigazgatás ú. n. «államosításától» várunk, mert a mint azt alább még kifejtjük, ép abban látjuk a kinevezési rendszer nagy nemzeti előnyét, hogy módot ad a kormánynak tisztviselői legjavát odahelyezni, a hol azt a magyar állami eszme megerősítése leginkább megköveteli. Egyébként pedig nem tartunk tőle, hogy a minister a tisztviselők elhelyezésével visszaélne, még pedig azért nem, mivel mint a közigazgatás felelős vezetője, az administratio vitéléért a parlament által felelősségre vonható és így tartózkodni fog olyan eljárástól, a mely a közszempontok által megjelölt szükség mértékén túlmenve, a közigazgatásnak csak egyenesen kárára válhatnék. A helyi igazgatás természete, hogy a mindennapi élet követelményeivel összhangban kell állnia, a mi pedig csak úgy lehetséges, ha a tisztviselő ismeri azokat az életviszonyokat, a melyek közt működését kifejti. Áll ez különösen az imperiumot gyakorló tisztviselőkről, a járások és megyék vezető tisztviselőiről. Olyan lényegesek a különbségek mind az anyagi, mind a kulturális

viszonyok terén, hogy alig képzelhető, miszerint a köznek károsodása nélkül a vezető tisztviselők áthelyezése mintegy rendszerre váljék. De viszont nagy előnye lesz a kinevezési rendszernek, — még pedig a tisztikar érdekeit tartva itt szem előtt — hogy az alkalmazás lehetőségének a tárgulásával az előhaladás feltételei is kedvezőbbekké válnak és sok kiváló tehetség, a mely nem tud ma megfelelő érvényesüléshez jutni, a kinevezés esetén könnyebben találhat olyan állást, a mely képességeinek és igényeinek megfelel. Ez a «lehetőség», a «kedvezőbb kilátás» pedig fokozója lesz a munkakedvnek, a továbbképzés komoly hajlandóságának, a mi az administratio szempontjából nagyon is fontos és megszívlelendő körülmény.

VI.

A kinevezési rendszer legfőbb előnyét azonban a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban látjuk. Nem mintha bármely tekintetben is idegenajkú polgártársaink elnyomatására gondolnánk, hanem mert ragaszkodva a magyar állam egységes jellegéhez, egyúttal azt is szükségesnek véljük, hogy a magyar állam imperiuma a maga közvetlenségében mindenütt és mindenkiel szemben egyaránt nyilatkozzék. És őszintén szólva, nem értjük azokat a kiváló és nagyképzettségű politikusainkat, a kik a nagymérvű decentralisatiónak, a széleskörű, majdhogy provinciális jellegű autonomiának a szükségét azzal az érveléssel vitatják, hogy csakis egy ilyen széleskörű autonomia nyújthat biztosítékot a végrehajtó hatalom esetleges túlkapásaival szemben. Mert ezek a politikusok minden kiválóságuk ellenére is feledik, hogy az állam nemzetileg is egységes jellege első-sorban a központban, a végrehajtó kormány magyar voltában jut kifejezésre, mely központtal szemben áll a vidék a maga nemzetiségi tagoltságával. Miként képzelik tehát nemzeti politikájukkal összeegyeztethetőnek az olyan mérvű decentralisatiót, a mely a megyéket a végrehajtó hatalomtól a lehetőségig függetleníti, mintegy önálló alanyokat teremtené az állami fennhatóság rovására és mely decent-

ralisatio institutive megnehezítené, hogy a vidék tagoltságával szemben az állam összefoglaló, egyesítő és kiegyenlítő ereje mindenkor kellő hatálylyal érvényesülhessen?

A fennebbiekben már általános érvekre támaszkodva, iparkodtunk kimutatni, hogy az állam modern felfogásával, feladataival, mai körével mily mértékben ellenkezik az a felfogás, a mely a particularismus rendi emlékeiből táplálkozva, ellentétet teremt az állam és szervei között és a nemzeti szempontok védelmét nem az állam erejétől, hanem a részek különleges jogaitól várja. De a mi sajátos viszonyainkat tekintve, vajon hová vezethetne egy oly nagymérvű decentralisatio, a mely a municipalis élet teljét varázsolná vissza, a mely a vármegyéket anyagilag is függetlenítvé, a kormány befolyását legfeljebb csak az ellenőrzési jog igen szerény terére szorítaná? Nem bevezetése volna-e ez annak a federalismusnak, a mely nemzetiségi túlzóink legfőbb aspiratiója? Mert vajon a jogegyenlőség alapján állva, beszélhetünk-e kizárólagosan «nemzeti czélokat» szolgáló autonomiáról akkor, a mikor több olyan törvényhatóságunk van, a hol a magyar elem elenyésző kisebbség? Avagy miként képzeljük lehetőknek, hogy az önkormányzatot alkotó társadalom — egy ilyen széleskörű autonomia birtokában — bárhol is megfedkezhezzék azokról az érdekekről, a melyek társadalmi tevékenységét egyébként irányítják? Öszintén szólva, nem érthetjük azoknak okoskodását, a kik a közigazgatás kérdéseinek taglalásánál szemet hunynak az ország ethnographikus térképének sokat mondó és mindig megszívlelendő adatai felett és úgy állítják be érvelésüket, mintha az ország csupa «színmagyar» vármegye összetételéből állana. Hisz a tisztviselők választásával felruházott autonómiának szükségképen oda kell vezetnie, miszerint az autonom közönség végre is olyanokat állítson a hivatalok élére, a kik bizalmának letéteményesei és mint ilyenek, részesei a helybeli társadalom aspiratióinak is.

Feltehető-e tehát, hogy nemzetiségek-lakta vármegyékben magyar tisztviselői kar állandosuljon és nem valószínűbb-e ennél, hogy az önkormányzat jogaival felruházott

közönség hovatovább élni fog ezekkel a jogokkal, még pedig gyakran abban az irányban, a mely ellentétben áll a magyar állam legsajátosabb érdekeivel? És ne feledjük, hogy a nemzetiségi politika szempontjából sincs veszélyesebb taktika annál, mint a mely az egyik kéz segélyével iparkodik elvonni azt, — a mit a másik kéz adományozott s ezért feltétlenül kárhoztatandóknak tartjuk azokat a praktikákat, a melyek az önkormányzati jogok ellenére, az önkormányzat szabad érvényesülésének útjában állanak. Ideig-óráig lehet eredményeket elérni és egy-egy ügyesen vezetett restaurációval meg lehet a közönség szabad akarat-nyilatkozását gátolni, helyesebben hátráltatni, de az elért (külső) eredménynyel szemben ott marad a bizalmatlanság fulánkja, ott a «vélt» sérelmeknek az elkeserítő emléke, mint gazdagon kamatozó tőkái a meg nem szünő agitációnak. Ha a magyar állam érdeke megkívánja, hogy az állami igazgatás közvetítésével felruházott hatósági szervek a magyar állam egységének expositurái legyenek s ha a magyar állam érdekével ellenkezik, hogy a nemzetiségi túlzó törekvések az administratio terén nyilatkoznak, úgy e czélt csak úgy érhetjük el és a veszélyt csak úgy kerülhetjük el, ha a köz-igazgatás állami feladatait felismerve, ezen feladatok ellátását közvetlenül az államra, illetve szerveire bizzuk.

És velünk ellentétben tartsa bármily fontosnak is valaki a választott tisztviselői karnak nagyobb függetlenségét, egyet még sem fog tagadhatni, hogy a «függetlenség» egyenest nemzeti veszedelmet is jelenthet, ott t. i., hol a tisztikar a nemzeti szempontból idegen befolyásoknak a kifejezője. Ez a veszély pedig, a mely csak fokozódnék nagyobb mérvű decentralisatio által, olyannyira elválaszthatatlan a választási rendszer fenntartásától, hogy ezt a körülményt szem előtt tartva, az igazi nemzeti politika érdekeit nem a vármegyék ellenállóképességének fokozásában, hanem az állami tekintély feltétlen megóvásában és hatékony nyilatkozásában látjuk és keressük. De nemcsak abban, hogy a ki nevezési rendszer a nemzeti szempontból mindenkor megbízható tisztviselői kar alkalmazását általában biztosítja, hanem abban is, hogy az állam közvetlen rendelkezése módot nyújt

arra, hogy a nemzetiségileg exponált helyeken a magyar tisztviselői kar legkiválóbbjai alkalmaztassanak, látjuk a ki-nevezési rendszernek feltétlen előnyét. Mert ellentétben azokkal, a kik a nemzeti kérdést csak a kiméletet és tekintetet nem ismerő szigorral vélik megoldhatónak, mi első-sorban a culturállam kibékítő és igazságot szolgáltató befo-lyásától várjuk és reméljük, hogy a faji ellentétek ellenére is, lassan-lassan megerősödhetik egy állampolgári tudat, a mely ragaszkodik az államhoz és annak institutióihoz, mely bennük látja a maga jogos igényeinek védőit és istápolóit. A magyar állam tekintélyét képviselő tisztviselő ép ezért elsőrendű nemzeti missiót is teljesít, mivel első-sorban ő látszik arra hivatottnak, hogy mindenben pártatlan, lelkiismeretes és emberies munkálkodásával a magyar állam elismertetését, — a magyar állam fogalmának megked-veltetését ott is kívívja, a hol eddig nem mindig szeren-csés eszközökkel legfeljebb pillanatnyi eredmények biztosí-tására törekedtek.

És a mint Németországban a tisztviselők legjava, az exponált vidékek (Posen, Elsass) közigazgatásának ellátására vétetik igénybe, ép úgy nálunk is oda kellene törekedni, hogy tisztviselőink legfőbb és kellő elismerésben részesítő ambi-tiója legyen a magyar érdekek oly irányú szolgálata, a mely a nemzeti kérdés megoldását elsősorban az emberiség haladását irányító nagy erkölcsi erők hatályától várja és ehhez képest szabja meg a jó tisztviselő munkálkodásának irányelveit is. A tisztviselők áthelyezhetésének legfőbb előnye ép abban rejlik, hogy az állam (kormány) módot nyer ez-által arra, hogy tisztviselői legjavából válogathassa ki azo-kat, a kikre a legnehezebb feladatok ellátását, így az expo-nált nemzetiségi vidékek adminisztrációját is bízni akarja.

Ily nagyfontosságú és messzehatású érdekek mellett valóban sajnálatos, hogy az administralo reformjának kér-dését túlnyomó részben csak a pártszempontok szemüvegén át bíralgatják. Pedig a mikor csak arról lehetne szó, hogy a polgárok egyetemét oly közélről érdeklő közigazgatás a modern állam és társadalom igényeivel összhangba hozas-sék, a mikor csak arról lehetne szó, hogy egy jó közigaz-

gatási rendszer segélyével állami és nemzeti életünk a consolidált fejlődés útjaira vezettessék, akkor valóban kisszerűnek kell jeleznünk azt a felfogást, a mely a reform szükségé mellett, illetve annak ellenében éppen csak a pillanatnyi pártérdek követelményei szerint sorakozik. Egy életképes nemzetnek messzebb fekvő célok felismerésére is képesnek kell lennie, célokéra, melyek közvetlen megvalósítása bár kívül esik a jelen nemzedék pályáján, de a melyek szorgos ápolásában nyilvánul elsősorban a fejlődő nemzetek hatalmas életöszöne. A ki a közigazgatás kérdésében csak eszközt lát arra, hogy politikai ellenfelei felett győzelmet arathasson, abban hiányzik a képesség, hogy ennek a nagyfotosságú kérdésnek egész complexumát elfogulatlanul áttekinthesse. Áll ez egyaránt azokra nézve, a kik csak azért hívei a tisztviselők kinevezésének, mert a kinevezett tisztviselők függelmében több biztosítékot látnak politikai érdekeik szolgálatára, mint azokra nézve is, a kik ellenzéki mivoltukból a reform kapcsán csakis az általuk támadott kormánynak hatalmi növekedését látják s mint ilyent ellenzik. Pedig a közigazgatási reform nagy kérdése megérdemelné, hogy megvitatásánál tisztultabb, mindenekelőtt pedig messzeblátó szempontok érvényesüljenek.

Részünkről kimutatni iparkodtunk, hogy az «államosításról», mint valamilyes «novumról» beszélni nálunk ma sem lehet, mivel a modern állam általában nem nélkülözheti akarátának érvényesítését s ép ezért nem mondhat le arról sem, hogy az állami léttel kapcsolatos teendők ellátásában őt illesse meg a teljes imperium. Iparkodtunk kimutatni, hogy az a felfogás, a mely az alkotmány védelmét az egészszel szemben a részekre kívánja bízni, — negatívója az állam egységes szervezetének — s mint ilyen ellentétben áll a rendi kor tagoltságán győzedelmeskedő állam igényeivel. Iparkodtunk kimutatni, hogy adminisztrációnk mai rendszere, a választott tisztviselők mellett is jele ntékeny mérvben «centralisált» s hogy abban, miszerint az állam teendői nagy részét tőle csak közvetve függő közegekkel hajtatja végre, az önkormányzat erejét kifejezve még nem látjuk. És iparkodtunk kimutatni, hogy az igazi önkormányzat

mindenekelőtt egy, a közügyek iránt komolyan érdeklődő és komolyan dolgczni tudó társadalmat igényel s ezzel kapcsolatban reá mutattunk az «önkormányzati» hatáskör lehető kiterjesztésére is. De figyelemmel a vármegyék közjogi jelentőségére, fontosnak jeleztük, hogy a vármegyék közjogi és politikai szerepe az állami feladatok jobb és megfelelőbb ellátása által csorbulást ne szenvedjen, természetesen csak azon a mértéken belül, a mely a parlament előtt felelős kormányzat elveivel összeegyeztethető. Végül pedig rámutatva a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos tényekre, a közigazgatási reform szükségét nemzeti szempontokból is indokolni kívántuk. És bár tudatában vagyunk annak, hogy a pártpolitikai ellentétektől áthatott jelenünk az objectiv célzatú fejtegetéseknek nem kedvez és bár tudatában vagyunk annak is, hogy a «hazafiság» követelményeit ma igen sokan ép az ellenkező irányban keresik, még sem haboztunk azoknak a kifejtésével, a miktől nem egy pártnak, nem egy politikai irányzatnak, hanem az államot alkotó és fenntartó magyar nemzetnek a megerősödését várjuk, a minthogy a nemzet erejét és jövőjét az állam hatalmától feltételezettnek és első sorban általa kifejezettnek látjuk.

NÁVAY LAJOS.

BATSÁNYI JÁNOS.*

Az 1787. év ősze Kassán három magyar író¹t talált együtt: Baróti Szabó Dávidot, az akkor már jónevű deákos költőt, és két nagytehetségű fiatal embert, Kazinczy Ferenczet és Batsányi Jánost. Ez utóbbiak, rajongó szeretettel csüngve az irodalmon s eltelve a vágytól, hogy a magyar irodalmat fölvirágoztassák, elhatározták, hogy a külföldi folyóiratok mintájára egy magyar szépirodalmi és tudományos folyóiratot indítanak meg, mely egészen a maguk ízlése szerint szerkesztve, határozott irodalmi elvek szolgáltatában állva ne csak alkalmat adjon íróinknak kézírataik ki-nyomtatására, hanem az egész irodalom fejlődését a kette-jüktől helyesnek tartott irányba vezesse. Magukhoz vették harmadikul az öreg Szabó Dávidot, megnyerték akkori irodalmi életünk legtekintélyesebb férfiának, az agg Ráday Gedeon-nak, anyagi és szellemi támogatását s már az első füze-tekkel — a folyóirat évnegyedenként jelent meg — az egész olvasó közönség tetszését kiérdemelték. Munkatársaik között ott találjuk a fiatal nemzedék minden kiváló tagját, olva-soík a nemzet legjobbjaiából kerültek ki.

Az új folyóirat, melyet *Kassai Magyar Museum*nak nevezték el, fiatal, nyugati műveltségű szerkesztői révén maga köré gyűjtötte a XVIII. századvégi modernjeinket, azokat a magyar írókat, a kik a külföldi irodalmi áramla-tokat átszűrve lelkükön, megkísérlették a nyugati művelt-séget magyar szellemmel párosítani. Ennek az új iránynak a folyóirat rövid idő alatt nemcsak organuma, hanem expo-

* Fölolvasta a szerző a kassai Kazinczy-körben, 1913 február 20-ikán.

nense is lett s olyan magas színvonalon állott, mint a *Budapesti Szemle* virágkorában. Természetesen ép oly exclusiv is volt. Itt történt, mint később, Kisfaludy vezérsége alatt az *Aurorában*, az új írók fölavatása, s a ki hozzátartozott a kassai körhöz, az egyszersmind belekerült az elismert magyar írók sorába.

A két vezér azonban, Kazinczy és Batsányi, irodalmunk és művelődésünk végtelen kárára, nem fért össze. Mind a kettő finom ízlésű, nagy műveltségű és erős akaratú volt, de egyformán hiú és dicsőségvágyó. Mindketten maguknak követelték a vezérséget a folyóirat szerkesztésében csakúgy, mint az irodalmi élet irányításában. Az együttműködés elkerülhetetlen volt. Már az első füzet szembeállította őket egymással, s a párviadalban Batsányi győzött, de a győzelmet drágán vásárolta meg: az élet-halál harczt őt is elbuktatta. Kazinczy, mint a kivert vad, otthagyta közös munkájuk eredményét, a *Museumot*, de a megalázást soha nem felejtette. Annak az egész életre szóló ellenségeskedésnek, mely e két férfit, koruk legértékesebb magyar íróit, örökre elválasztotta, itt vetették el a magját; ennek a győzelemnek tudhatta be Batsányi, hogy nem volt irodalmunkban író, a kinek annyi fájdalom és keserűség jutott osztályrészül irótársától, mint neki Kazinczytól. Egyelőre egy versenyző folyóirattal akart Batsányi fölé kerekedni. Elvonta tőle Rádayt s az ő segítségével megalapította az *Orpheus* című «hónapos írás»-t, mely azonban még alapítása évében, 1790-ben, megszűnt. Maga az *Orpheus* s Pétzelinek 1789-ben megindított ujságja, a *Mindenes Gyűjtemény*, nem ártottak a *Kassai Magyar Museumnak*, inkább társadalmunk szegénysége és a művelt olvasók csekély száma, úgy hogy a gazdag tartalmú, változatos folyóirat anyagi bajokkal küzdve, a nyolczadik negyeddel, 1792-ben befejezte pályafutását.

Milyen hatással lett volna irodalmi életünkre a *Kassai Magyar Museum*, ha kedvezőbb körülmények között megindítva hosszabb ideig föntarthatja magát: még elgondolni is merész. De így is, a maga tiszavirág életével, töredékeségében, csonkaságában a zsendülő magyar culturának egyik értékes tőrője.

Torsókban a magyar irodalom, sajnos, nem szenved hiányt. Ilyen Ányos és Kármán, a kik éltük virágjában szálltak sirba, ilyen Katona József, a ki sok gyöngébb munkája után elsőrangú irodalmi terméket alkotva, teljesen leszorult az irodalom mezejéről. Ilyen torsó Batsányinak nemcsak folyóirata, hanem maga Batsányi is. Különösnek tetszik ez az állításunk, ha meggondoljuk, hogy Batsányi 1763-ban született és 1845-ben halt meg, így nyolczvankét esztendő-t élt.* Azért mégis torso maradt s életének, működésének csonkasága csak kevésbé tragikus, de még szomorúbb, mint azoké. Úgy indult a pályája, olyan irodalmi sikerekkel tűnt föl fiatal korában, hogy a legszebb jövőt jósolhatta magának. Azt a bizonyos marsall-botot ő nemcsak a tarsolyában hordta, hanem a kezében forgatta. Az irodalom életének nemcsak eljövendő, hanem valóságos vezére volt, mikor egyszerre a vezető polczról letaszítva, mindenét: állását, tekintélyét, reményeit elvesztette. Lezuhanva a föld porába, a létért való küzdelem posványába, elszakadtak a kötelek, melyek őt hazájához fűzték. Megvolt benne a hivatottság, a képesség, az akarat, hogy egy egész nemzet irodalmának életét irányítsa, s még a maga életét sem tudta helyes irányba vezetni. Élete a folytonos szenvedések lánczolata lesz. Hazájából kitaszítva, honfitársaitól nem ismerve, sőt megtagadva, valóságos élő halott, annyira, hogy az országban általános a hit: Batsányi valóban meghalt! S az üldözésnél, a megvetésnél, a nyomornál is jobban fájt az agg költőnek, hogy arra a szerepre, a melyet ő magának szánt, az irodalmi vezér szerepére, valóban találkoztott ember, az a férfiú, a kit ő mindenkinél jobban gyűlölt, az ő ádáz ellenfele, sőt ellensége, Kazinczy. Szomorú, végtelenül szomorú sors! Korának legtöbbre hivatott írója teljes némaságra kárhoztatva, a forradalmi verseiért rabsá-

* Életére vonatkozólag két forrásmunka áll rendelkezésünkre: Szinnyei Ferencz életrajza, *Batsányi János* (1904), mely az addig föl kutatott anyagot a maga kutatásaival kiegészítve teljes rajzát adja a költő pályájának, s Horánszky Lajos nagyterjedelmű monographiája, *Batsányi János és kora* (1907), mely Batsányi életének egyes szakaszaira vonatkozólag az adatoknak szinte beláthatatlan tömegét nyújtja.

got szenvedett költő az osztrák császár kegyelem-pénzéből élőködve, költői ere kiszáradva, szép reményei utolsóig megghiúsulva, önmagát túlélve: bizony Batsányi nyolczvan-két éve ellenére is csak félig megmunkált márványdarab volt.

Tragikumáért ő a viszonyokat és az embereket okolta. Nem egészen alaptalanul. De arról megfeledkezett, hogy bukásában igen nagy része volt önmagának is, szerencsétlen természetének. Említettük, hogy szellemi tehetségekkel gazdagon meg volt áldva. Átható értelem, törhetetlen akaraterő, sokoldalú érdeklődés és fogékonyság, mérhetetlen ambitio és finom szellemesség egyesült benne férfias szépséggel. Már egyetemi hallgató korában, Pesten, e kiváló tulajdonai révén a legelőkelőbb magyar családokkal kerül ismeretségbe, Ráday Gedeonnal s Orczy báróval, a kinek fia mellett mint mentor működik. A naponkénti érintkezés az Orczy-családdal nemcsak irodalmi hajlamait ébreszti föl, hanem megadja neki, a mire a tapolczai iparos-család sarja annyira vágyott, az előkelő föllépést; a fényes salonokban alkalmá nyílik ellesni a nyagyúri modort, eltanulni az érintkezés választékos formáit. Így kerül 1787-ben Kassára, fogalmazónak a kamarához. A következő évben megindítja a *Museumot*, kiszorítja a szerkesztőségből Kazinczyt, egyetlen, de félelmes versenytársát, s 1788-tól 1792-ig mint a fiatalok feje, irodalmunk vezéregyéniségévé emelkedik. Kezében a hatalom, az íróvilág színét-javát egyesítő *Kassai Magyar Museum*, szava tekintély, ítélete megfőlebbezhetetlen. Tudatos biztossággal vezeti folyóiratát, nem tévesztve szem elől a czélt: a magyar irodalom fölvirágoztatását. Iparkodik mindenből a legjobbat adni. Tehetséges vagy elismert költőinktől verset szerez, ápolja a régiek vagy elhaltak (Bessenyei, Ányos) emlékezetét, æsthetikai és kritikai tanulmányokat irat s a kiben fölfödözi a rátermettséget és szorgalmat, azt buzdítja és bátorítja, mint Verseghyt, a kit ő nyer meg az irodalomnak s ő irányít az æsthetika terére. A ki szembe mer szállani a kassai társasággal vagy annak valamelyik tagjával, azt megtámadja s kíméletlenül keresztül gázol rajta, mint Rájnison, a ki Baróti Szabó ellen szállott síkra. Mint az egész társaságnak — még Kazinczyt

sem véve ki — legképzettebb tagja, nemcsak vezet és buzdit, irányít és tanácsokat ad, hanem példát is mutat s megírja a *Museum* legértékesebb cikkeit. E dolgozatai, változatos tartalmú æsthetikai tanulmányok, alkotják írói működésének egyik felét. Másik felét költői alkotásai teszik.

Batsányi mint æsthetikus ma már kevésbé jelentős. Az æsthetika, mint pszichológiai tudomány, folyton fejlődik, változik s mint a mindenkori pszichológiai ismeretek functiója, együtt bővül, mélyül a lélektani vizsgálódások gazdagodásával, biztosságával. Azok az elvek, a melyek alapján Batsányi állott, régen megdőlték, így æsthetikai ítéleteit avulttá tette az idő, mely fölöttük elrohant. Jelentőségük nem is megállapításaikban van, hanem egyfelől abban, hogy æsthetikai tanulmányai az ő irodalmi agitációjának, vezéri szereplésének szemmel látható nyilvánulásai, más szóval gyakorlati működésének mintegy az elméleti tükörképe, s ez írott documentumokban tükröződik az élő, kortársaira ható, azokat irányító Batsányi; másfelől abban, hogy e tanulmányai, jóformán az első magyar æsthetikai tanulmányok, a maguk idejében merőben újak voltak, új utakat, új csapásokat törtek minden téren. Így, hogy csak pár szóval kimutassam eredményeit: Először: az elmélet terén maradván, ő tisztázta nálunk mint első, tudományos alapon, a német Gatterer tanítását fölhasználva, a műfordítás mivoltát és követelményeit. Hogy milyen szükség volt erre a tisztázásra abban a korban, melyet jogosan nevezhetünk irodalmunkban a fordítások korának, azt egy példával igazolom. Rájinis József, épen az, a kivel Batsányi olyan heves tollharczot vívott, az átdolgozás, utánczás és fordítás között annyira nem tudott különbséget tenni, hogy Vergilius *Aeneis*-ét a homerosi eposok, *Eclogáit* Theokritos pásztorkölteményei fordításának tartotta! Másodszor: a gyakorlati æsthetika terén ő nálunk az első, a ki a külföld nagy költőinek műveit æsthetikailag méltatta. Különösen az angol irodalom nagyjait, Miltont és Ossiant fejtegette, rámutatott kiválóságuk forrására s arra a gazdagodásra, a mely irodalmunkra e remekek átültetésével hárul. Míg a régiek, Bessenyei és Ráday Gedeon, jellemzés helyett megelégedtek egy-két

szónyi utalással, pusztá magasztalással, ő kifejti, miben áll ez írók nagysága s elemzi műveik szépségeit. Végre harmadszor, áttérve az alkalmazott æsthetikára, az irodalomtörténetre, Ányos-életrajzával és Bessenyei-tanulmányával első példáit adta irodalmunkban az irodalomtörténeti értekezéseknek. Mind a kettő inkább essay, mint értekezés — azzá teszi a tárgyalás magasabb szempontja, stylusuk választékossága s közvetetlen hangjuk — de azért az előbbibe az életrajzi, az utóbbiba a könyvészeti adatokat is beledolgozta, úgy hogy formai értéken kívül tudományos értékük is van, sőt Ányosról szóló tanulmánya a költő minden későbbi életírásának alapja.

Irodalmi sikerekben gazdagon mult el az a hat esztendő, melyet Batsányi Kassán töltött. Lelki élete s közéleti szereplése azonban már nem volt ilyen derűs. Magánéletében már 1788-tól kezdve jelentkeztek a felhők. Erre az esztendőre esik első mély szerelme. Szerelmének története tulajdonképen mindennapi és egyszerű. de annyi romantika, annyi költészet vegyül bele, hogy meghatóságában vetekszik bármely sentimentalis regénnyel. Megszeretett egy előkelő, gazdag leányt, Ilosvay Krisztinát, a ki fiatal szívének egész hevével viszonzotta az érzelmet. A gőgös szülők azonban eltiltották a háztól a szegény, közsorsú Batsányit s leányukat egy öreg, de magasrangú katonatiszthez erőltették. Batsányi évekig szenvedett a csapás súlya alatt, Krisztina évtizedekig. Mikor mind a ketten megöregedtek, Krisztina, akkor már Tholdy grófné, újra közeledik a férfihez, a régi, de szenvedélyességétől megtisztult érzelemmel. Batsányi ekkor már nős volt, boldog férje Baumberg Gabriellának. A mint Krisztina ezt meghallotta, nemcsak az ő szeretett Jancsiját, hanem Gabriellát is felkereste levelével. Örvendett, hogy ha már ő nem, legalább egykori vőlegénye föltalálta a boldogságot, s igaz szeretettel ölelte szívére diadalmas vetélytársát. Az önzetlenségnek, az igazi nőiességnek olyan fényes jelét adta ezzel a lépéssel, hogy az irodalmunk történetében szereplő asszonyok között minden esetre az első helyek egyike illeti meg. Látni fogjuk, hogy Gabriella még idealisabb asszony volt, s így Batsányinak a sors

sok csapásával szemben megvolt az a vigasztalása, hogy két ilyen asszony szerelmével dicsekedhetett.

Mert a csapások ezután szünet nélkül zúdultak Batsányi fejére, s bennük már nagy része volt az ő szerencsétlen természetének. Először túlságos önérzete bonyolította veszedelembé. Főnökével, Wécsey báróval, valami hivatalos ügyben összeszólalkozott és első haragjában párbajra hívta. Wécsey a kihívást természetesen nem fogadta el, hanem elsimította a dolgot. A sértést azonban nem bocsátotta meg s érte csakhamar bosszút állott: följelentette a költőt egy pár forradalmi szellemű verséért, melyeket még a szabadelvű II. József korában írt.* Egyelőre nem történt Batsányinak más baja, minthogy hivatalából elmozdították s ezért is csakhamar fényes elégtételt kapott: mivel a közvélemény szabadelvűsége és férfias bátorsága áldozatának tartotta, a József és Lipót korabeli ellenzék népszerű vezére, Forgách Miklós gróf, maga mellé vette 1794-ben titkáruul. Ennek a bizalomnak sem örvendhetett sokáig. Még ugyanabban az esztendőben, mint Magyarország majd minden szabadszellemű írója, ő is belebonyolódott a Martinovics-féle mozgalomba, s az első áldozatok között szept. 11-én fogságba vetették. A büntetést, szerencsés véletlen folytán, ekkor is elkerülte volna, ha féktelen természete magával nem ragadja. Arra a hirre ugyanis, hogy fölmentették, börtön falára egy kis verset írt, melyet, noha csak az a gondolat van benne, hogy a hazáért szenvedni és meghalni dicső dolog, bírái forradalmi hangúnak találtak s érte egy évi fogságra ítélték. Itt kezdődik Batsányi romlása.

Az egy esztendei börtönt Kufsteinban szenvedte el Verseghy, Szentjóni s egy francia államfogoly, Maret társaságában. Mikor 1796-ban kiszabadult, egészen tanácstalanul állott a világban. A tizenkét, sőt a vizsgálati fogságot is beleszámítva, huszonegy hónapi börtön egész lelki valóját földülta. Hite nemzetében megingott; hazájában, hol Ferencz

* A följelentést Péchy József tette, de Kazinczy sejteti, hogy a följelentés értelmi szerzője Wécsey volt. (L. Kazinczy levelezése XX. kötet 323. l.)

zsarnok kormánya minden bátor eszmét és érzést elfojtott, gyáva szolgalelkűség vert tanyát; bárhova fordult, mindenütt bizalmatlansággal és gyanúsítással fogadták. Hazája nem nyújtott neki munkakört, megtelepedett tehát Bécsben s Magyarország legképzettebb elméje 1796-ban a bankóhivatalnál vállalt napidijasi állást, melyet csak nyolcz év múlva cserélhetett föl méltóbb foglalkozással. Mint ügyes, használható tisztviselőt 1804-ben az udvari kamarához nevezték ki fogalmazónak. Néha-néha hazalátogatott, de a bécsi levegőhöz hozzászokva, nem tudott megválni tőle. Ez lett végzete.

Időközben már működni kezdett régi haragosának, Kazinczynak, rágalmozó nyelve. Kazinczy még börtönéből azt a hírt röpítette világgá, hogy Batsányi a bécsi titkos rendőrségnél van alkalmazásban, az ú. n. cabinet noirban működik magánlevelek fölbontásával és kémkedéssel. A rágalom nem igen talált hitelre, s Batsányi a bécsi magyar társaságnak továbbra is kedvelt tagja maradt. Sokat volt Somssich Lázár, Takáts József, Báróti társaságában, fölkeresték a Bécsen átutazó magyarok, a kik közül különösen Kisfaludy Sándorral kötött mély barátságot. Ugyanebben az időben szövődött legtartósabb, legszebb kötése: viszonya Baumberg Gabriellával. Batsányi második szerelmének története ép oly költői s még érdekesebb, mint az elsőé. Gabriella előkelő, de vagyontalan udvari tisztviselőnek leánya volt, a ki szépségével megigézte a császárváros fiatalságát, költői tehetségével az íróvilágot, szellemével az érettebb elemet. Az egész művelt Bécs rajongott érte, s salonjuk az aristokrátiának és művészvilágnak találkozó helye volt. Egy egykorú nőismerőse ilyen kepet fest Gabrielláról: «A multak homályából, rég letűnt idők emléken megelevenedik előttem e kedves leány alakja, ifjúságának virágzó üdeségében. Elöttem áll Gabriella karcsú szép természetével, nem épen szép, de sokatmondó arczkifejezésével, lelkes, kék szemeivel, kellemes hangjával, izléses, de szerény öltözetével az a leány, ki természetének és egyéniségének varázsával, főleg pedig költői tehetségével az akkori időkben, a XVIII. század nyolczadik tizedében egész Bécsben feltűnést, cso-

dálatot keltett.»* Az ünnepelt német költő-leány s a hontalan magyar költő megszerették egymást, de nem kelhetek egybe, mert mind a ketten szegények voltak. Vártak tehát egymásra 1798-tól kezdve. Időközben Gabriella atyja is, anyja is meghal, de Batsányi sorsa csak nem akar jobbra fordulni. Csak 1805-ben, udvari fogalmazóvá való kinevezése után vezetheti oltárhoz szerelmesét.

Batsányiné férjének önfeláldozó élettársa lett a szó legigazibb értelmében: megosztotta vele csekélyszámú örömeit, enyhítette temérdek bánatát. Gabriella valóban az ideális hitves, nemcsak feleség, hanem testvér és barát is egy személyben. Értelmi világa van olyan fejlett, mint férjéé, érzelmi élete gazdagabb és mélyebb, mégis úgy tekint a magyar költőre, mint valami fölsőbb lényre, kiválóságait megsodálja, fogyatkozásait nem veszi észre vagy szemet húny fölöttük. Egész élete a férjéé, agyának minden mozgalma, szívének minden dobbanása. Ránk maradt levelei, melyeket Horánszky Lajos közölt *Batsányi János és kora* című munkájában, egész mélységében föltárják előttünk ezt a páratlan lelket, a kinél értékesebb nő magyar költőt nem szeretett. Annak a nőnek, a ki e leveleket írta, a szelídség és hősiesség kettős gloriája övezi fejét. Képén csodálatos harmoniába olvadnak a szenvedő martyr s a boldog hitves vonásai. Igazi nagy lélek, tüneményes megvalósulása a női ideálnak. Kazinczy soha sem volt igazságtalanabb, mint mikor ezt az asszonyt oly durván kigúnyolta. Nagyságának fényes bizonyítéka, hogy mindenét föláldozta férjének, ifjúsága utolsó éveit, dicsőséggel induló költői pályáját, egész egyéniségét. Szerető, gyöngéd hitves, urának kitalálja minden kívánságát, alkalmazkodik minden szeszélyéhez és elkíséri őt a messze idegen kínos nélkülözései közé. Megható az a finom tapintat, a melylyel az éleslátású,

* Pichler Karolina szavai Horánszky Lajos fordításában. Alább idézendő műve 135. lapján. Gabriella arczképei, mind a Klein de Muntitől 1791-ben, mind a Fügertől 1807-ben festett (jelenleg mind a kettő a kassai Rákóczi-Muzeumban), följogosítanak bennünket, hogy Batsányinét Pichler Karolina állításával ellentétben bájos, rendkívül vonzó asszonynak higyük.

higgadt asszony elfogult és könnyen hevülő férjét a csalódásokra előkészíti és egy-egy nagy kiábrándulás után vigasztalja. De ha úgy kívánja férje érdeke, galambszívébe oroszlan bátorsága költözik, szembeszáll herczeggel, miniszterrel, sőt még a császárral is. Egy második Laczkó Istvánné, de hozzá kegyelmesebb volt a sors, mint *A rajongók* szegény szombatos asszonyához, mert ő legalább férjével együtt «holt meg a világra nézve».*

Oly szépek Gabriella levelei, oly őszinték, hogy nem lehet őket megindulás nélkül olvasni. Talán legszebb mind között az a hosszú levél, melyet 1810 ápr. 4-én küldött Párisba menekült férje után. Hitvесе iránt érzett szerelmének s beléje vetett rendületlen hitének legszebb írott bizonyossága! Egyes részleteit közlöm Horánszky Lajos fordításában:

«Leveledet, édes Jánosom, Isten küldötte nékem vigasztalásul a csüggedés nehéz órájában. A hiábavaló várakozás kezdett már megfosztani nyugalamtól. S lám, egy madárka berepült csendes kis szobámba s egy kedves hír felvillanyozta újból lelkem gondolatait. Mondd meg, kedvesem, miként van ez? A sors megpróbáltatásait megadással tudtam mindenkor viselni, sőt még úgynevezett jó barátainknak bosszantásai sem hoztak ki nyugalamból. De a nem remélt öröm lesujt, mint a hogy az angyalok térdre roskadnak Isten trónja előtt. Majdnem gyermekes kedélyben voltam egész nap s úsztam a boldogságban, mint egy szerelmes, kinek érzelmei meghallgatásra találnak... Itt a legutóbbi napokban halálhíredet terjesztették. Ez is azonban csak ellenségeinknek volt rosszakaratú kholmánya. Az ostobák! Mintha a sír bennünket elválaszthatna! Ebben is csak az ármánykodás útjait látom s úgynevezett jóakaró barátaid támadását tapasztalom, mely egészen hozzám elér. Ők jól tudják, hogy én régen nem kaptam hírt rólad s erre alapították szívtelen terveiket. Láthatatlan kézzel elhintették a pletykázkodás magvát az én boldogító reményeim zöld vetései között. De nálam az sziklára talált s nem nozta

* Batsányiné e jellemzését még 1908-ban adtam az *Egyetemes Philologiai Közönyben*.

meg gyümölcseit. Az ő ármánykodásuk én rajtam megtörik, mert az én hitem Istenre van építve s a gondviselésbe helyezett bizalmam megingathatatlan.»

A mint e levél is mutatja. Batsányiék zavartalan boldogsága csak pár évig tartott. 1809-ben, a mint Napoleon csapatai kivonultak Bécsből, Batsányi a francziák után szökött s tőlük 2000 francnyi évjáradékot húzva, 1815-ig kint tartózkodott Párisban. A mikor a szövetségesekkel a francziák fővárosába bevonult az osztrák sereg, Schwarzenberg herceg katonái elfogták s vásra verve, előbb Dijonba, majd Brünnbe szállították. A spielbergi börtönben mint vizsgálati fogoly majdnem egy évet szenvedvén, a császár 1816 aug. 8-án Linzbe internálta, a hol feleségével abból a 400 frtnyi kegyelemdíjból éldegelt, a melyet a császár neki juttatott, míg nem később a francia évjáradék elfogadását is megengedték neki. Ime rövid pár mondatban beszámoltam Batsányi katasztrófájáról, mely nemcsak életének leg-homályosabb részlete, hanem egyben a jelen század elejéig irodalomtörténetünk egyik legnehezebb problémája volt.

Mi lappanghatott az események mögött? Mert hogy valami lappang, azt mindenki érezte. Kazinczy rögtön készen volt a magyarázattal: azt állította, hogy Batsányi fordította le Napoleonnak azt a híres kiáltványát, melyben a magyarokat a Habsburg-ház ellen lázította. Batsányi tagadta s Kazinczy vádját rágalomnak bélyegezte, de internálásának igazi okát nem fődte föl. Az eligazodás nehéz volt, sőt lehetetlen. Valóban, ha Batsányi elkövette a neki tulajdonított tettet, akkor miként érthető, hogy ezen fölségáruló tettéért nemcsak hogy büntetést nem kapott, hanem még tartásdíjat is rendelt számára a császár? De viszont, ha ártatlan volt, akkor miért szökött ki a francziák után Párisba s milyen címen húzott évjáradékot a francia kormánytól? A rejtély megoldására kísérletet tett Batsányi minden életírója, de a napoleoni proclamatio ügyét egyik sem tudta dülőre juttatni, mert nem ismerték vagy nem aknázták ki azt a Batsányi pörére vonatkozó páratlanul gazdag anyagot, mely Bécs különféle levéltáraiban föl van halmozva. Ezt a mulasztást pótolta Horánszky Lajos fön-

tebb idézett könyvében, mely pompás kiállításban 1907-ben jelent meg. Horánszky nagy gonddal áttanulmányozta a pör óriási anyagát s így sikerült neki véglegesen tisztázni a nehéz problémát. Eredményei főbb vonásaiban itt következnek.

A Napoleonnal 1809-ben Bécsbe bevonult tábornokarban ott volt híres ministere, a bassanói herceg, a ki 1795-ben, egyszerűen még mint Maret polgár, Batsányival együtt raboskodott Kufsteinben. Maretnek szüksége volt egy jó magyar stilisztára, a ki a magyarokhoz intézendő kiáltvány magyar fordítását, melyet valószínűleg egy Kermelics Károly nevű ember végzett s úgy látszik, igen gyarlóan, átsimítsa és correcturáját átnézzé. Megtudván, hogy Batsányi Bécsben tartózkodik, a bécsi Hofcommissiontól engedelmet kért, hogy egy éjjelre igénybe vehesse Batsányi szolgálatait. Batsányi tehát nem fordította le Napoleon kiáltványát, de átdolgozta és kicorrigálta, azonban ezt is a Hofcommission engedelmével. Ez fejtí meg a rágalom keletkezését. Mivel azonban az engedelem igen homályosan volt fogalmazva, Batsányi félt, hogy a francziák kivonulása után számadásra vonják. Egészen érthető tehát, hogy elmenekült Bécsből, még pedig Párisba, hol a Maretvel való baráti viszonya révén támogatást remélt találni. Reményében nem is csalódott, Maret kieszközölte számára a már említett 2000 fr.-nyi évjáradékot. Batsányit, mikor a szerencse kerekén ismét az osztrákok kerültek a francziák fölé, a napoleoni kiáltvány miatt valóban vizsgálati fogságba vetették, a mely azért húzódott oly sokáig, mert a Hofcommission engedelmet nem tudta előmutatni. Mikor végre sikerült megtalálnia, a bíróság teljesen fölmentette, a terhére rótt vádban ártatlannak s büntetésre méltatlannak jelentette ki. Az akkori rendőrminister azonban, Metternich kémkedő politikájának tipikus képviselője, a ki, talán mert ő is versengett Gabriella kezéért, Batsányira nagyon haragudott, kieszközölte a császárnál, hogy az, a bíróság ítéletét megváltoztatva, Batsányit mint izgága, nyugtalan verű, gyanús embert állandó rendőri fölügyelet alá rendelje s Linzbe internálja, a honnan többé nem volt szabad eltávoznia.

A linzi internálással, mely ép oly fájdalmas súlylyal nehezedett Batsányira, mint a tomi-i száműzetés Ovidiusra, kezdődik Batsányi tragédiájának utolsó fölvonása. a huszonkilencz évi haldoklás. Ő, a ki messze idegenben is megmaradt a magyar haza hű fiának, s nem volt hőbb vágya ekkor sem, mint magyar írónak maradni, hazájától, annak irodalmi törekvéseitől távol, mindinkább érezte, mennyire nő közte s a magyar íróvilág között az ür. Épen abban az időben, míg ő Maret vészthozó barátságának következményei alatt szenvedett, 1809-től 1816-ig, folyt le a hazában a legnagyobbyszerű irodalmi harcz, mely irodalmi életünk nyugalmit fölverte, a nyelvújítási küzdelem. A harcz Kazinczy diadalával végződött, s a következő évtizedben, 1815-től 1825-ig, Kazinczy korlátlan ura a magyar irodalmi életnek. A régi haragos még mindig nem bocsátotta meg a kassai kudarcot s a legkegyetlenebb bosszút állotta, a legfajóbbat: Batsányit egyáltalán nem vette észre. Irodalmi törzskara s nyomában az egész közvélemény teljesen elfordult az agg írótól, s mikor az Akadémia megalakult, Batsányit nem iktatták tagjai sorába. Batsányi a mellőzött, üldözött ember keserűségével támadt ekkor Kazinczyékra, kicsinyes, tompa nyilakat szórt ellenük, hiába. Még csak meg sem haragudtak érte. Nyolczvan éves korában, egy évtizeddel Kazinczy halála után, megadták neki a kései elismerést, az Akadémia megválasztotta levelező tagjának, de a költő már nem örült neki. Két év mulva meghalt, követve a sirba hű nejét, az 1839-ben elhunyt Gabriellát.

Hosszasabban foglalkoztam Batsányi életével, de nála nemcsak az fontos, a mit írt, hanem az is, a mit megélt, a mit tett.

Irodalmi működése négy irányban ágazik el: æsthetikus, kiadó, műfordító s költő volt egy személyben. Batsányit az æsthetikust jellemeztem. Főérdeme az úttörés és módszeresség. Mint kiadót ugyanezek az érdemek jellemzik. Két magyar költő műveit bocsátotta közre, Faludiéit és Ányoséit. Faludi-kiadása nem olyan jelentős, mert Révai már előzőleg elég hiven lenyomatta verseit; annál nevezetesebb Ányos-kiadása. Az 1798-ban megjelent kötet irodal-

munk első kritikai kiadása. Batsányiban minden megvolt, a mi a jó kiadót jellemzi: éles szem, biztos ítélet, vas-szorgalom, s a mi legfontosabb. azoknak az utaknak és módoknak ismerete, melyekkel egy költő szétszórt verseit össze lehet gyűjteni. Kiadása valóban mintaszerű lett volna, ha előbbi kiválóságait nem gyöngíti egy veszedelmes elve: az, hogy a költőt csak költőnek szabad kiadni, más szóval, hogy a költői lelkű kiadónak szabad költőtársa verseit javítani. Ez az elve végzetes következményekkel járt s egyébként nagybecsű szövegközlésének értékét nagyon leszállítja. Hogy többet ne mondjunk: Ányosnak nemcsak nyelvi különösségeit enyészttette el, hanem egy pár sikamlós versét kihagyta a gyűjteményből s magáéival helyettesítette.

Műfordítói munkásságának tulajdonképen csak egy emléke maradt: Ossian-fordításai, melylyel mint első irányította nemzetünk figyelmét a gaël bárd énekeire s arra a nagy irodalmi mozgalomra, melyet ez énekek keltettek. 1760-tól 1765-ig ugyanis egy skót tudós, Macpherson Jakab, kötetekre való költeményekkel lepte meg a világot. Csupa sejtelmes, borongós, melancholikus ének tette a tartalmukat, lyrába olvadó epika, mely a gaëlek őstörténetéből vett mondákat adott elő lehellepszerű finomsággal. az érzelmeknek mesterkéltén kiczirkalmazott rajzával. Az énekek a skót tudós szerint a III. században élt gaël bárdnak, Ossiannak, szerzeményei voltak s a kelta nemzet pusztulásának korában készültek, természetesen kelta nyelven, s a kiadó, Macpherson, csak angolra fordította őket. A XVIII. századi közönséget, melynek ízlése épen a sentimentalismus jegyében állott, elbájolták és megragadták Ossian énekei, az olvatag fájdalom, az összeomló dicsőség bánata, a hangulatos természeti képek, s mint később Arany a szabadságharcz gyászos leverése után, a XVIII. századi absolutismus korában Európa népei így fohászkodtak Ossianhoz:

Oh jer, *mulattass* engemet
Hűnyó dicsőség lantosa;
Érdekli mostan lelkemet
Borongó ég, kihalt tusa,

Emlékhalom a harcz fián,
 Ki az utolsók közt esett el,
 Remény nélkül... Jer Ossián,
 Kődös, homályos énekeddel.

Felhőid és zúgó szeled,
 A zizegő haraszt, mohar,
 Magános tölgy a domb felett,
 Bolyongó tűz, hullámmoraj —
 Ez, a mit lelkem most kíván!
 Enyésző nép, ki méla kedvvel
 Multján borong... Jer Ossián,
 Kődös, homályos énekeddel.

Egész Ossián-láz támadt, s talán minden irodalmi divat közt, mely nyugatról kelet felé haladó iránynyal végigsöpörte Európát, az Ossián-láz volt a legintensívebb. Nem-sokára azonban föltámadt a kétség, vajon az egész Ossián nem egy nagy irodalmi hamisítvány-e, s Macpherson valóban csak fordítója-e, nem pedig szerzője az ossiáni költeményeknek. A kétséget nagy tüzzel folytatott vitatkozás követte, mely tulajdonképen ma sincs véglegesen befejezve. A három nézet — a harmadik, legvalószínűbb: Macpherson gaél énekek fölhasználásával félig-meddig költötte őket, az eredetit gyakran félreértve, elrontva, modernizálva, sejtelmességüket és sentimentalismusukat erősen túlozva — képviselőinek érveit nincs terünk ismertetni és bírálni, de kétségtelen, hogy Macpherson angol énekei, melyek legföljebb XII. századi gaél eredetiekre vezethetők vissza, az ő modern tolmácsolásában egészen magukon viselik az affectáltság, a XVIII. század közepén uralkodott hazug természetszeretet jellemző vonásait. Batsányi ízlésének és irodalmi kritikájának dicsérete, hogy ő nagyon hamar a kételkedők, az Ossian-ellenesek táborához állott s megkezdett fordítását abbahagyta. Előzőleg már három ízben hozzá kezdett, de mindig csak egy-egy kis részletet adott. Először prózában, mint később Kazinczy, a ki az egész Ossiant adta, de elkésve, az Ossian-láz lecsillapulta után, úgy hogy fordítása olvasatlan maradt, azután elég szerencsétlenül hexameterekben, végül, megtalálva az Ossián-

hoz leginkább illő versmértéket, iambusokban. Fordítása korához képest igazán szép, költői és kifejező. Egyike irodalmunkban az első műfordításoknak, azt értve rajta, hogy tartalomban és szellemben hű, előadásban művészi. (A formai hűséget Batsányi nem sorolja a műfordítás elengedhetetlen kellékei közé.) S a mi igen jól sikerült Batsányinak, eltalálja az eredetinek borongós, mela hangulatát. Íme *Az inisizthonai háború* kezdő sorai, Batsányi magyar tolmácsolatában:

Az ember ifjúsága olyan
Mint a vadásznak álma
A tér mezőnek dombján.
A nap szelíd sugárán alszik el,
Szélvészben ébred fel.
Keresztbe jár a sok tüzes villám körüle;
A fák teteit dühödve rázzák a szelek.
Örülve néz 'ő vissza most az eltűnt
Napfény után; örülve nézi
Volt nyúgodalma kedves álmait. —
Hát Ossziánnak
Mikor fog ifjúsága visszatérni? És mikor
Gyönyörködik fegyverzörgésben a füle?
Mikor fogok én, mint hajdan Oszkár, fegyverem
Fényébe' járni?
Jertek folyóitokkal, Kóna dombjai!
Hallgassatok most Osszián szavára.
Mint a nap, úgy emelkedik
Az ének elmémbe!
A múlt időknek örömit érezem.

Batsányi költészetének méltatása aránylag nehéz feladat, mert műveinek mindeddig nincs kritikai kiadása. Ő maga két ízben nyomatta ki verseit, 1825-ben és 1827-ben, harmadszor Toldy adta ki 1865-ben. Egyik kiadás sem teljes, a kéziratban maradt verseket Szinnyi Ferencz közölte Batsányi-életrajzában. A csonkaságon kívül nagy fogyatkozása e kiadásoknak, hogy nem jelölik meg az egyes versek keltét, s így Batsányi költői fejlődésének megrajzolása nehéz, ingatag alapon nyugszik.

Batsányi nem volt termékeny költő. Alig felszáz verset ismerjük, s bár vannak közöttük nagyobb terjedelműek, es

az is kétségtelen, hogy e ránk maradt versek nem meritik ki költészetének egész természetét, mégis, tekintve, hogy első és utolsó verse között legalább negyven év telt el, szegényes eredmény. Kicsiny számukért pótolja némileg kárunkat változatosságuk. Tartalomban, hangban, formában igen változatosak.

E gazdagság forrása első sorban lelkének érzékenysége, fogékonysága. Ifjúkora a 80-as évek elejére esik, arra az időre, mikor irodalmunkban kialakulnak a költői irányok, s költészetünk megtermékenyül a külföld eszméitől. Az irányoknak és formáknak ez a küzdelme megragadja Batsányit, nem úgy, hogy valamelyik magához vonzaná, hanem ellenkezőleg: sokoldalú érdeklődésével fölkarolja valamennyit, tudja méltányolni mindegyiket s eredményeiket alkalmazza. Műveli a magyar verselésnek mind a négy nemét, sorban a hagyományos magyar versidomot, majd a francziásoktól javított formáját, már igen korán az antik metrumokat, végül aránylag későn a Ráday-verset. S hogy ő nemcsak formai különbségekben látta a költői irányok eltéréseit, hanem megérezte, hogy az egyes versfajok egész szellemi áramlatoknak jelei, azt mutatja, hogy engedte lelkére hatni magukat a korát mozgató szellemi áramlatokat is. Hatott reá a francziások elmélkedő iránya s maga a gall szellem forradalmi, világokat fölforgató eszméivel; olvasta Horatiust s eltanulta életbölcsejét; szerette Gyöngyösit, átvette formáját, technikáját s körülményes előadó módját; végül hatottak reá, bár kisebb mértékben, a német költők, különösen Jacobi, a német Anakreon-utánzó kanonok, a kinek kedves, de üres poésisét Ráday is szerette és utánozta. S említsük meg annak a két magyar költőnek a nevét, a kiktől Batsányi legtöbbet tanult, formában is, előadásban is: Ányost és Virágot. Az előbbinek búsongó és ünneplő versei hatottak reá, gondolatokat, fordulatokat, kifejezés-módot vett át belőlük, az utóbbit dicsőítő ódáiban utánozta.

Hogy tárgyban, műfajban és hangban milyen változatosak költeményei, azt költészetének rövid elemzése is igazolja. Költészete, költői fejlődése szerint, három korszakra

különül, melyeket a Martinovics-féle mozgalom választ el egymástól. Az első, eddigi tudomásunk szerint, 1785-ben kezdődik s akkor szakad meg, mikor a Martinovics-társaságba való beavatottság gyanúja miatt 1794-ben elfogják. Költeményeinek éppen a fele, huszonöt tartozik ebbe a periódusba. Közös vonásuk, hogy alkalmiak, de a szót Goethe és nem Kazinczy értelmében véve, más szóval, mindnek van elményi alapja, s megírásukra valamilyen, a költő lelki világát erősen felkavaró esemény ihlette. Ez érdemük, de önmagában még nem biztosítéka a költői hatásnak. Művészi értékűvé az alkalom-szülte vers is csak akkor válik, ha a költő az eseményt olvasója szemében is érdekessé tudja tenni. Ez nem mindig sikerül Batsányinak. Örvendező és gyászoló versei nem sokkal emelkednek a deákosok alkalmi költeményei fölé, inkább csak az ízlése tisztultabb voltával. Nyelve emelkedettebb, ünnepibb, költőibb, másfelől sem dicsőítése, sem bánata nem szertelen. Néha az által emeli a költeményt eszmei magaslatra, hogy saját érzelmeit kapcsolatba hozza a haza sorsával. (*Elegia Andrássy Mária halálára, Abauj vármegye örömnépén.*) Legértékesebb e versei között az, a melyben Batthyány Alajost, a 90-es évek forradalmi szellemű mágnását, valódi ódai lendülettel ünnepli, de még itt is, mint később Berzsenyi is olykor, a gondolatok szegénységét inkább a hang erejével s a kifejezések erőteljes voltával iparkodik pótolni.

Ebbe a csoportba vonhatjuk költői leveleit is, melyek a műfajnak kiválóbb alkotásai közé tartoznak. A személyes természetűek, mint a *Tartóztatás* című. Szabó Dávidhoz intézett, alacsony színvonalon állanak, köznapi az alkalom, mely szülte őket; epistoláiban azonban rendszerint a haza sorsával és a művelődés ügyével foglalkozik, s ezek értékeesebbek. (*Levél egy régi várból.*) Kiemelem e levelek sorából a Virág Benedekhez intézett *Búsongás* címűt, mely az egész korszaknak legművészebb költői levele. Tiszta lyra s az érzelmek a költő szíve mélyéről törnek föl. Az üldözött, hivatalából elűzött, az irodalom vezető polczáról letaszított költő elsírja barátjának tört reményeit, elvesztett jövőjét s a horatiusi «si vis me flecte, dolendum est ipsi tibi» ta-

nács igazolásaként őszinte fájdmával olvasóit is meghatja.

Ez az érzelmi meghatottság ad értéket pár szerelmi versének is. Krisztinához szólnak s az első (*Egy nevendék búkkfához*) boldog szerelmét, a másik kettő, az *Esdeklő panasz* s egy kis nyolcz soros töredék, a csalódáson érzett bánatát szólaltatja meg, több igazsággal, mint erővel. Boldogsága nem fokozódik kitörő örömmé, s a fájdmában sem lázong, hanem lelke feszültsége resignatióban olvad föl. E versek æsthetikai értéke csekélyebb, de annál nagyobb az irodalomtörténeti. Hosszú idő óta az első szerelmes versek, melyekben nemcsak az érzés igazsága felől nincs kétségünk, hanem magát az érzelmet keltő személyt is ismerjük.

Külön csoportot alkotnak politikai versei. A politikai verseket Goethe «garstige Lieder»-nek nevezte, méltatlanul. Ő, egy kicsiny német fejedelemség minisztere, közvetlen alárendeltje egy tizedrangú, de mégis Isten kegyelméből való uralkodónak, elvesztette érzékét a nemzetek jogos politikai törekvései iránt, lenézte, ura pártjára állva, a nemzetet; mi magyarok azonban más helyzetben vagyunk. Érezzük, hogy nemzetünk éltető eleme 1526 óta a politika, s nekünk, az udvarral szemben a gyöngébb félnek, hosszú ideig egyik legerősebb fegyverünk a politikai költészet volt, de persze csak az, mely nem szegődve egy párt szolgálatába, az egész nemzet politikai vágyait és érzelmeit szólaltatta meg. Arany László is, a mikor megírta a magyar politikai költészet történetét, jóformán a magyar hazafias lyra fejlődését vizsgálta. Batsányi három politikai versének: *Az európai hadakozásokra, A franciaországi változásokra* s *A Látó*, az a jellemvonásuk, a mi Petőfi kései forradalmi lyrájának, bizonyos — de nem a mai értelemben vett — internationalismus. Mintha nem az ország szabadságáért dobogna bennük a szíve, hanem a világ szabadságáért. Az utolsó, mely Batsányi verseinek eddigi kiadásában nem olvasható, így hangzik:

Vidúlj gyászos elme! megújúl a Világ,
S előbb, mint e század végső pontjára hág.
Zengj, hárfa! Hallgasson ma minden reája,
Valakinek kedves nemzete s hazája,
S valaki a magyar változó ég alatt
Még a szabadságnak híve s ember maradt.

Oh tí! kiknek szívek örök bűba merült,
Im, reménytek nem várt víg napja felderült;
Ím, az igazságnak terjednek sugári,
Dőlnek a babona fertelmes oltári,
Mellyek a setétség fene bálványjának
Annyi századoktól vérrel áradának.
Ama dicső nemzet felkelt ím egészen,
Melly a két Világnak megváltója lészen,
S mellynek már lánczoktól szabad vitéz karja
Mutatja, mit tehet egygy nép, ha — akarja!
Az ember elnyomott örökös jussait
Délre hozván, porba veri bálványjait;
S míg köz ellenségink poklokra süllyeszti,
Hozzánk ím! ölelő karjait terjeszti:
«Álljon fel az Erkölcs imádandó széki!
Nemzetek, országok, hódoljatok néki!
Uralkodjék köztünk Ész, Erdem, Igazság,
Törvény s Egyenlőség, s te, áldott Szabadság.»

A föld kerekése megrendül e szóra,
S látja, hogy érkezik a régen várt óra.
A letapodtatott emberi nemzetnek
Csontjaiból épült trónusok reszketnek.
Rémülve szemlélik közelgető sorsok
A vérre sovárgó koronás gyilkosok;
Ők! kiknek még imént százezrek halála
Csak egyg intésekben, egyg szavokban állá;
S kiknek több nagy város tüzes leomlása.
Oly vala, mint annyi hangyaboly romlása,

Vidúlj, gyászos elme! megújúl a Világ,
S előbb, mint e század végső pontjára hág.

E költemény bemutatása nem volt ment minden tendenciától. A XX. század socialismusa szereti Petőfit a maga számára lefoglalni s hivatkozik az internationalismus hangját hallató verseire. Ha ezek a modern apostolok ismernék Batsányi költészetét, őt is a maguk czéhébe számlálhatnák, de ép oly jogtalanul, mint Petőfit. Petőfi is,

Batsányi is csakugyan a világszabadság eszméjét hangoztatják, de ezt a szabadságot ők úgy gondolják el, mint a nemzetek szabadságát: mindegyik tartsa meg a maga különállását, függetlenségét, faji sajátosságait. Íme Batsányi is azért örvend annak az általános megújulásnak, mely a francia forradalom nyomán a vén Európát megrázta, mert azt reméli, hogy a vihar, letaszítva a zsarnokságot trónjáról, eljut hozzánk is, és megszabadítva bennünket a százados járomtól, függetlenné teszi a mi hazánkat is. A különbség tehát egyrészt Petőfi és Batsányi, másrészt a modern socialisták között az, hogy ezek a világszabadságot a nemzeti szabadság föláldozásával, azok ennek megvalósításával akarják elérni. Az *európai hadakozásokra* írt verse nem annyira forradalmi vers, mint inkább a forradalomból kisarjadott háborúk elítélése, a harmadik azonban, Batsányi legismertebb verse, a nyolcz soros *Franciaországi változásokra*, mely ürügyül szolgált Batsányi tönkretételére, igazi forradalmi hang, közvetlen visszhangja az 1789-iki párizsi eseményeknek, a melyektől Európa leigázott népei a pillanat örömmámorában olyan sokat vártak. Bátor, szinte fenyegető hangjával ez a vers, a nyomtatásban megjelentek között, páratlanul áll Petőfiig.

Batsányi költészetének második szakasza csak egy évig tart, de mivel ez az egy esztendő életének legnevezetesebb, legszomorúbb ideje volt, költői szempontból ez a szakasz igen jelentős. A kufsteini börtönben töltött 1793—1796-iki év volt ez, melynek termése nyolcz, Beöthy Zsolttól *kufsteini elegiáknak* nevezett költemény. Ha az első csoport verseit alkalmi költeményeknek neveztük, ezeket teljes joggal nevezhetjük érzelmieknek. Forrása mindegyiknek az az erős érzelmi megindulás, a melybe Batsányi lelkét a börtön világa hozta. Elemük vagy a fájdalom, a kesergés — ezek az értékesebbek — vagy az Istenben való bizalom. Az előbbieken hol a maga sorsán, hol a börtönben elpusztult barátja, Szentjóni Szabó László fölött érzett keservét szólaltatja meg, szép formában, csiszolt, kifejező nyelven s mély bensőséggel. Legszebb közöttük a *Tűnődés* című himnusz a holdhoz. Első versszakai így hangzanak:

Jer már, jer egyszer, csillagos ég dicső
 Fénynyel mosolygó asszonya! Jersze már
 Fájdalmim érzékeny tanúja!
 Verd el az éj szomorú homályát.

Távúl hazámtól; messze vidék sovány
 Határit őrző vad havasok között;
 S felhőkig érő durva fogház
 Rejtekeiből az egekre nézván

Óhajtvá várom megjelenésedet.
 És íme! jönnek kellemetes szelíd
 Sugárid... Üdvöz légy, kegyes Hold!
 Könyveim árja között elázva

Áldlak s köszöntlek. Csak te tudod nyögő
 Szivem keservét; ah egyedül te vagy
 Még, a ki most is szánakodva
 Nézz le reám s panaszimra hallgatsz.

A másik ismert verse, *A rab és a madár*, enyelgőbb, több benne az emberi, de kissé csapongó és elnyújtott. Szépek a bizakodó versek is, de értékben elmaradnak az előbbieket mögött. Hosszadalmasak, elmélkedéssé higul bennük az érzés. Bármilyen sokra becsüljük is azt a lelki erőt, melylyel az ember belenyugszik a végzetbe, az Isten akaratába — gondoljunk Tompa ilyen című költeményére — megvalljuk, hogy politikai államfogolynál, törvénytelen úton elítélt hazafinál jobban szeretjük a haragnak intranzigens, mint az Istenben való bizodalomnak resignált hangját hallani. A *cyclus* azonban a maga egészében mégis igen szép, nemcsak Batsányi költészetének tetőpontját jelöli, hanem a XVIII. század 90-es éveinek legszebb hajtása, a Csokonai előtti lyrának ebből a korból legbecsessebb emléke.

Az 1796-ik évvel kezdődik Batsányi költészetének harmadik szakasza, s tart innen körülbelül 1825-ig, a mikor, úgy látszik, költői ere végleg kiapadt. E kései versei nagy hanyatlást mutatnak: érzés helyett elmélkedés a tárgyuk, s szétfolyóak, terjengősek. Inditékaik nemesek; magasztos gondolatok, főképen az erkölcs köréből. a nyelv, irodalom és tudomány szerepe, jelentősége és dicsősége: ez majd

mindnek a tárgya. Nyelvük is csiszolt, kifejező, de van a versekben valami józan hidegség, komoly szárazság, s hosszadalmasságuk miatt unalmasak. Különösen áll ez a két nagyobb terjedelmű költeményére, melyeket Batsányi a tőle legjobban becsült és szeretett magyar költőnek, Kisfaludy Sándornak ajánlott. Az egyik, a *Várna és Mohács*, elbeszélő költemény, a két nagy csatavesztésnek megörökítése, de erős lyrai fölindulással elbeszélve. A kapcsolatot a két mozzanat között erőszakolt, s maga a költemény zavaros, érthetetlen. A másik *A magyar költő idegen, messze földön* okos gondolatok, megszívlelésre méltó jótanácsok föleresztve lyrai ömlengéssel. A költő maga «poétai elmélkedések»-nek nevezi munkáját. Azok is, s józanosságuk ellenére, vagy éppen azért, igen fárasztók. Legtöbb szellem van azokban a rövid verseiben, melyekben egy-egy kiszakított gondolatot nyelvművészetével szinte epigrammai tömörségre emel. (*Báróczy Sándor, A látók titka.*) Kiválik Batsányi e kései versei közül s általában legszebb bölcselmi költeménye *A mester és a tanítvány*, melynek első sora

Fő díjra vágyosz: a cél magas

szálló igeként nemzeti köztulajdonná vált. Formájának szépsége és könnyedsége, nyelvének választékossága, kerek compositiója, relativ tömörsége harmonikus műalkotássá tesz, s tartalma is, a magyar költőknek adott tanácsok, általános érdekűek. Úgy érezzük, hogy nagyon sok bennük a subiectiv elem: mintha a költő fiatalabb társainak rajzolná le azt az ideált, a mely felé ő törekedett.

Szétbontottuk elemeire Batsányi költészetét. Tetőzzük be ez analysiszt rövid synthesis-sel, foglaljuk össze pár rövid mondatba Batsányi költészetének jellemző vonásait. Legföltünőbb közöttük az erős lyraiság. Batsányi egyike azon magyar költőknek, a kik legkirekesztőbben művelték a lyrát. Csak egyszer próbálkozott epikai tárggyal, s az is lyrává olvadt a kezében, a drámában kísérletet sem tett. A másik az, hogy a költészete általában komoly, sőt komor, a derültebb, játszi vonások egészen hiányoznak belőle. A következő, a mi abban a korban

nagy nyomatékmal esik a latba, hogy szívéből ír, csak azt foglalja versbe, a mi meghatja, a mi gondolat és érzés-világát mozgalomba hozza: szerelmét és baráti érzelmeit, szabadságvágyát és hazaszeretetét. Nemes erkölcsi fölfogás és erős hazafiúi érzés hatja át; ez utóbbit majd minden költeményében megszólaltatja, de nincs ereje az egész lelkét betöltő érzést a maga melegségében olvasói lelkébe átültetni. Feszés és hideg, noha szeretne közvetlen és forró lenni. Csak ritkán tör ki lelkesedése vagy fájdalma, de elemi erővel: ilyenkor mélyen megindít. Egy kétségtelen, s ezt emelhetjük ki utolsó vonásul: költészetén annyira uralkodik a hazafias elem, mint kevés más magyar költőén. S ha meggondoljuk, hogy éppen hazafias érzelmei miatt milyen üldözéseknek és mellőzéseknek volt kitéve — érzelmei e nemes-ségéért megbocsáthatja neki az utókor emberi gyarlóságait.

Megszenvedett értük, s a sors, szokása szerint, súlyosabban büntette, mint a mennyire rászolgált. Ez a büntetés azonban vele együtt a nemzetet is sújtotta. Az a félszázadig tartó száműzés, mely Batsányit az országból kirekesztette, nemcsak őt fosztotta meg hazájától, hanem a hazát is tőle. Értékes egyénisége, gazdag lelkének kincsei elvesztek a nemzetre nézve, s ő a ki a természet adományai folytán arra lett volna hivatva, hogy culturánkat vezesse, a passivitas, az ellenzékieskedés meddő terére szorult. Hazánk hány nagy fiának tragikuma ez — de tragikuma a nemzetnek is, mely a sors csapásait ennyi energia megbénulásával váltotta meg. Batsányi író volt, nem tartozott az ország sorsát irányító tényezők közé, így elnémulása politikai életünkre nézve nem volt végzetes csapás, de annál inkább megsínylette zsendülő culturánk, a melyre, ha megmarad élén, rányomta volna hatalmas egyéniségének eltörölhetetlen bélyegét. Az irigy végzet ezt a jelentőséget megtagadta tőle; de a mit ifjúkorában, s főként Kassán, a magyar irodalomért tett, az tisztos helyet biztosít neki műveltségünk úttörő bajnokai között.

CSÁSZÁR ELEMÉR.

RENAISSANCE-PHILOSOPHIA.

I.

A renaissance korát megváltozott életérzés s ezzel az ember és a természet új értékelése különbözteti meg a középkortól. A tizenötödik század embere visszanyeri életkedvét, mely a középkori századokban az uralkodó világnézet nyomása alatt erősen letompult, és fokozottan érzi életerejét, melynek nyilatkozását előbb az egyház hatalma sokféleképp korlátozta. Az ereje tudatára ébredt ember szükségyszerűen másképen állott a világgal szemben és mindenekelőtt másképp ítélte meg magamagát, mint középkori elődje. Nem tartotta magát többé egy silány kor szülöttének, nem kereste többé mint epigón a szentek és egyházatyák sorában hőseit, egyáltalán inkább a jövőbe nézett, mint a múltba: bizott magában, új korszak nyitására érzett magában hivatást, a múltból kiábrándulva és vele tudatosan szakítva magát úttörőnek, új ösvényen járónak érezte. Másrészt újra tudott örülni e földnek, rajta kereste igazi otthonát, itt, ebben a világban látta az igazi valóságot, melyet az egyházi világnézet egy életen túli világ távolába tolt előle. A renaissance embere, a mily mértékben önállóvá lett és megtalálta maga-magát, oly mértékben vonzódott a sokáig megvetett, ócsárolt, bűnösnek bélyegzett érzéki világhoz: ez volt duzzadó akaratának célja, rajta érvényesíthesse erejét; meg akarta ismerni, hogy hatalmába keríthesse, hogy uralkodhassék rajta. Forradalmi korszak a renaissance-é: bilincsnek érzi a hagyományt, szembehelyezkedik vele, el akarja szakítani a fonalat a jelen és a közvetlen múlt között s minden téren eredetit, újat akar alkotni.

Olaszországban támadt a középkor végén a modern

ember, az új cultura teremője. Az egység hijján való Itáliában a számos városi köztársaság és apró kényuralmi állam versengése különösen kedvezett az öntudatos egyéniség fejlődésének, a mely azután a maga autonomiáját érvényesítette mindenütt, politikában és művészetben, tudományban és bölcseletben. Az új culturának legszembetűnőbb vonása az előbbivel szemben, hogy hiányzik róla az egyház bélyege. Ha a középkor culturája egyházi, a renaissance-é világi. De a világiasság csak az egyháziassággal lép itt ellentétbe s nem a vallásossággal. Nem szólva a művészetről, mely ép legnagyobb képviselőit tekintve, a vallásos érzés szolgálatában van: a philosophiát is, mely pedig legtudatosabban harczol az egyházi világnézet ellen, vallásos moivumok mozgatják. A renaissance nemzedéke is kereste az Istent, ha mindjárt nem is az egyháztól szentesített utakon; az Isten fogalmának meg kellett változnia, a mint az ember maga és viszonya a világhoz megváltozott; olyanná kellett átalakulnia, hogy vele az ember és a világ újonnan nyert dignitása megegyeztethető legyen. Ez az átalakulás legtisztábban a német mysticismusban és az olasz természetphilosophiában tükröződik. Amaz az ember bensejében, a hívő lélek mélyén, ez künn a végtelen természetben találta meg az istenség megnyilatkozását. Bennünket itt csak az utóbbi érdekel. A következőkben azokat a föltételeket akarjuk vázolni, melyek a renaissance legnagyyszerűbb természetphilosophiai rendszerének, Giordano Bruno philosophiájának létrejöttére közrehatottak.

Döntő befolyású esemény a modern cultura kialakulására, hogy a renaissance-nak önállósulásra törekvő szelleme a régi görög és római művelődés világában keresett útbaigazítást. Mert a közvetlen multtal való szakítás korántsem jelentette a maga lábán való megállást; e forrongó korszakban az emberi szellem még sokkal fiatalosabb és tájékozatlanabb, semhogy vezető nélkül indulhatott volna hódító útjára; az évezredes megszokás szinte természetévé tette a tekintélytől való függést és még sokat kellett tanulnia, sokat kellett tévednie, míg skeptikussá lévén mindenféle tekintély iránt, egyedül a maga normáit tette a dolgok mér-

tékévé. Egyelőre még csak abban nyilatkozik a gondolkodás önállósága, hogy az egyik hagyományt merészen fölcseréli a másikkal. De abban, hogy az egyházi tekintély ellenében az ókort teszi mérvadóvá az egész vonalon, a renaissancet sajátos érzésmódja vezeti. A renaissance életérzése hasonló az ókoréhoz; mind a kettő velejében életigenlés: szeretik az életet és a valóságot, a világ nekik becses és szép, nem eredendő bűnnel terhelt, nem ellentétje az istenségnek, hanem vele rokon és lényegének tükrözése. Ez érzésszerű rokonság révén a renaissance ösztönszerűen visszanyúl az ókorra, ennek művészetében, tudományában, bölcséletében keresi értelmi és aesthetikai szűkségeinek kielégítését és erkölcsi eszményeit s ugyancsak ebben az eszmevilágban találja leghathatósabb fegyvereit a régi világnézet ellen való küzdelmében. Így történik, hogy az újkori philosophia is első jelentkezésében az ókorinak felújulása. De a humanisták philosophiai törekvéseinek az egyház elleni harc sajátos polemikus élt kölcsönzött. A középkor utolsó századaiban Aristoteles a keresztyén egyháznak úgyszólván egyeduralkodó philosophusa; a scholastika ő rá esküszik, ő a csálhatatlan tekintély, «a philosophus». Igaz ugyan, hogy a középkor csak kis részét ismeri Aristoteles műveinek; a neve alatt forgalomban levő iratok nem is mind az ő kezétől valók; az igazi és teljes Aristoteles ép a humanismus napjaiban jut újra napvilágra: mégis a középkorral szembe forduló humanisták, az egyházi világnézet ellen harczolva, Aristotelest támadják s így az egész vonalon a küzdelem Aristoteles ellen az általános jelszó.

Épenséggel sem meglepő, hogy, noha az ókornak jóformán valamennyi bölcséleti iskolája és iránya lett ismeretessé és talált hiveket, köztük mégis Plato foglalta el az első helyet. A renaissance aesthetikai érzékét szükségképp megejtette Plato művészi formája, gondolkodásának mérész szárnyalása, költőisége. Emellett bölcséletének mélyen vallásos szelleme egy a korok különbsége fölött álló vallásosság sejtelmét keltette, mely a keresztyénséggel is megegyeztethető; sőt a legkiválóbb platonikusok, Marsiglio Ficino, Pico da Mirandola és mások, ép azon

voltak, hogy feltüntessék a teljes összhangot a platói philosophia és a keresztyénség között. De a platói philosophia czimén tanulmány tárgya lett és tekintélyre jutott az újplatonismus is. A renaissance korában nem választották külön pontosan a kettőt s Ficino ép úgy fordította Plotinos iratait, mint Plato dialogusait. A platonismus a renaissance korában, de még a következő századokban is, többé vagy kevésbbé az újplatonismus formájában lesz a modern gondolkodás elemévé. Ez pedig nem véletlen s nem is valami külső körülményben, hanem újra a kor sajátos érzésmódjában leli magyarázatát. Az újplatonikus világfölfogás egyik eleme, hogy metaphysikai értelmezését adja e világ szépségének. Plotinos szerint az anyagi világ az érzékfelettinek csak árnyékszerű mása ugyan; de minthogy a világlélek alkotása, azért annak a vonásait viseli, benne is minden számok és ideák szerint van elrendezve: s így e világ oly szép és tökéletes, a milyen anyagi világ csak lehet. A világ szépségének e metaphysikai megalapozása, egyrészt a görög ember tökéletes természetérzése mellett tanuskodik, másrészt megfelelt a renaissance aesthetikai szellemének. De még más metaphysikai következmény is folyik az újplatonismus metaphysikai előzményeiből: a világ, mint az istenség emanatiója, nemcsak szép, hanem isteni lényegű is. E gondolatra később még vissza kell térnünk; itt csak arra mutatunk rá, hogy, ha a középkor természet-megvetése után a renaissance ismét visszatért a természethez, az újplatonikus böcseletben igazolását találhatta e hajlamának.

A természet megismerésének mohó vágya ép oly szembe-
szökő tünete a renaissance művelődésének, mint akár a humanismus. Hogyan kapcsolatos ama vágy a kor alaphangulatával, azt már fentebb érintettük. Nyilvánvaló továbbá, hogy a természet iránti érdeklődés ébredése is ellenhatáskép jelentkezett a középkor művelődésére. Az ember oly mértékben fordult a természet felé, a mint meddőnek találta a scholasztikának kicsinyességbe vesző szóvitait s a mint mindinkább erősödik az a meggyőződése, hogy saját erejéből kell mindent újból kezdenie, ha értelmi szükségleteit ki akarja elégíteni. Már jóval a renaissance kora előtt hallunk utalást

a tapasztalat, a természetkutatás fontosságára; a XIII. században Roger Bacon ilyenmő nézetek hirdetése miatt már üldöztetést szenved. A középkor végének egyik jelentős philosophiai iránya is ide vezet; az úgynevezett nominalismus — mely szerint az universáliák, vagyis a közös nevek nem jelentenek valóságos dolgokat, mert csak fogalmaknak, közképeknek a megnevezései, s csakis az egyedi dolgok léteznek igazán — szükségképen ezeket a valóságosan létező, egyedi dolgokat, vagyis az érzékelhető természetet jelöli meg a megismerés tárgyául. Az újplatonikus metaphysika pedig, mint láttuk, isteni lényeket tulajdonítván az anyagi természetnek, méltó tárgyaként mutatta a tudásvágnak. Mindezek a tényezők megértetik azt a lázas igyekezetet, melylyel a renaissance nemzedéke magát a természet megismerésére vetette. Ámde hogyan fogjon a munkához? A scholastika syllogismusai semmit sem tanítanak a természetkutatás mikéntjére nézve; a megfigyelés, kísérletezés, számítás egy későbbi, értelmileg fegyelmezettebb kor szüleményei; a renaissance gondolkodása így tájékozatlanul áll módszer tekintetében s éppen ez teszi érthetővé, hogy a természet megismerésére való törekvésében az értelem felett a sokfélekép izgatott phantasia az úr. A világegyetem mint nagy, rejtelmes ismeretlen áll az emberrel szemben; annak titokzatosságát fel akarja deríteni, de a megismerés vágya felvetette kérdésekre nem az iskolázott értelem, hanem az alkotó phantasia önkénye adja meg a feleletet. Ezzel kapcsolatos az is, hogy nem a részletekre, hanem az egészre irányul a gondolkodók figyelme. A renaissance-kori ember a képzelet hatalmas lendületével beleveti magát a világelet legközepébe, hogy meglesse titkos munkáját és megtalálja azt, a mi ott lappang mindennek a legmélyén, a lényeket, melyből minden leszármaztatható, mely mindent megértet, mindent és az egészet, egyszerre, egyetlen boldog pillanatban. Ez a magabeleélés a mindenség működésébe, ez a lényeglátás nem tapasztalat, nem megismerés, hanem világszemlélés, fogalmi költészet, költői metaphysika; nem természetkutatás, hanem természetphilosophia. A természetre irányuló gondolkodás kezdetei így az

újkorban hasonlók a görög philosophia kezdeteihez. De ha az így támadt rendszerek már magukban is, mint a képzelet alkotásai, bizonyos művészi vonást mutatnak, a renaissance világszemlélete még egy külön szempontból is viszonyba jut a művészettel: majdnem valamennyi e korban keletkezett világképben a műremek analogiájára ismerünk.

Egy új eszme tűnik föl a renaissance e világképeiben, egy eszme, mely a halódó ókorig viszi ugyan vissza származását, de csak az újkor gondolkodásában lesz igazán otthonossá és uralkodóvá, úgy hogy egyik lényeges különbségét jelzi a modern philosophiának az antikkkal szemben: a végtelenség eszméje. A mult hagyományait döngető és minden korláton túl törekvő ember lelkében mint vágy és sejtés élt valami, a mi a fogalmi sphaerába emelve a végtelenség gondolatához vezet; szellemi látkörének páratlanul gyors tágulása pedig ugyancsak abba az irányba hajtotta gondolkodását. Már maga a humanismus is, távoli századokra térítve vissza a tekintetet, roppant perspectivát nyitott hátrafelé és — a mennyiben a humanistikusan tanulmányokban feltárt szabadlelkű és harmonikusan képzett antik ember szemlélése adott határozottabb tartalmat a renaissance embereszményének — előre a jövőbe is. De a történeti perspectivánál még messzebbre vivő volt az, a mely a XV. és XVI. század fordulóján sűrűn torlódó találmányok és felfedezések nyomán nyílt az ember szeme előtt. A könyvnyomtatás feltalálása a gondolatok gyors terjesztésének és kicserélésének lehetőségével jóformán átalakította az egész tudományos üzemet. A mágnesű otthonossá tette az embert a tengeren, a mivel közvetve hozzájárult ama számos felfedezés lehetőségéhez, melyek mindegyike egy-egy új mesevilág feltárásaként hatott a kor emberére s új meg új irányban bővítette földrajzi látkörét. A telescop közelebb hozta az ég csillagait. A föld gömbalakjának sejtése élt a lelkekben; e feltevés alapján indult útnak a genovai kapitány egy régi világ felé és — felfedezte az újat. «A föld kicsiny», — mondotta Columbus — s egy félszázaddal később egy német főpap megdöntötte azt az évezredes hitet, hogy e kicsiny föld áll a

világegyetem középpontjában. Mily özöne az újdonságoknak rohanta meg a renaissance-kori ember lelkét. Mennyi káprázatos diadala az emberi észnek, vállalkozó kedvnek és kitartásnak. S mennyi biztató új lehetőség. Hódító akaratának már semmi sem szabott határt; sehol egy pont, melyen túl gondolata ne merészkedett volna; a mindenén túlmenő képzelet csak a végtelenség eszméjében talált nyugalmat. De ez az eszme már kínálkozott az újplatonikus philosophiában. S itt fölötte fontos, mert a jövő philosophia fejlődésében messzire kiható, hogy a végtelenség eszméje az istenséggel volt összekapcsolva. A régibb görög philosophiának a véges volt az értékes, mert számára — tanúságakép a görög faj, hogy úgy mondjuk, érzéki gondolkodásának — a befejezettet, formáltat jelentette, míg a végtelent mint befejezetlent, tökéletlent, forma nélkül valót kevésbbé értékesnek ítélte. Az újplatonismus megfordítja a viszonyt: a véges a kevésbbé értékes, a végtelen pedig az abszolút értékkel, az istenséggel jut kapcsolatba. Ebben az újjáértékelésben megy át a véges-végtelen fogalompár az újkori gondolkodásba s mint ilyen maradt meg változatlanul a mai napig.

A végtelen istenség fogalmával találkozunk mindjárt egy a renaissance küszöbén támadt philosophiai rendszerben, mely félig ugyan még a mult gondolatvilágában él, de már érezteti az újkor friss életáradatát is: Nicolaus Cusanuséban. A XV. század első két harmadában (1401—1464) élt főpap gondolkodása erősen az újplatonismus hatása alatt áll, de éppen az attól való eltérései mutatják benne legjobban az új korszak emberét. Mint az újplatonikusok, Cusanus is végelemzésben egy világleletti Egyben lát minden valóságot. De míg azok az anyagi világ és az Egy közé számos fokozatot iktatnak, úgy hogy e világ, bár isteni eredete nem tagadható meg, mégis csak távol esik Istentől, addig Cusanus szerint a világ az istenség közvetlen megnyilatkozása. «Mi egyéb a világ, mint a láthatatlan Isten megjelenése, mi egyéb Isten, mint láthatatlansága a láthatónak?» Az isteni egység a dolgok sokaságában jelenik meg. Az egység és a sokaság, vagyis Isten

és a világ viszonyának értelmezésére Cusanusnál egy, már a középkorban ismert fogalompár szolgál: a complicatio és az explicatio. A mit az isteni egység mintegy összetömörítve, kifejtetlenül, elkülönületlenül tartalmaz, az a világban szétkülönül, kifejlődik. A világfolyamat az istenség önkifejtése. E felfogás mellett a világi lét egész más színben tűnik föl, mint a középkorban. Ha «Isten maga a világ lelke és szelleme», sőt ereje egész teljével jelen van mindenben, akkor a világ nem lehet semmis, szentségtelen, s e föld nem lehet rosszabb a többi csillagnál. Továbbá, ha az istenség végtelen, akkor e világ is, mint az isteni lényeg kifejezője, végtelen. Nem ugyan abszolút értelemben, mint az istenség, mert összessége a sokaságnak, de korlátozottan (contracte): végtelen a térben és az időben. Mystikus háttérből így emelkednek ki egy új világszemlélet alapvonalai. A philosophus gondolatai itt-ott bizonytalanok, ingadozók; Isten majd mint teremtő rejtélyes fenségben a világ fölött trónol, majd mint abszolút lényege a világnak egybeesik vele. De a gondolatok e kétes csillogása mellett is az új élesen különválnak a régítől: Cusanus magában a világban keresi az istenit, a lét neki eleven élet s ennyiben ő benne kell látnunk egy új világérzés első philosophiai tolmácsolóját.

Cusanusnak *A kalendárium javításáról* szóló művében megtalálható már a föld gömbalakjának és tengely körüli mozgásának hypothesis. A mi nála még sejtelmes, eléggé be nem bizonyított feltevés, azt mint tapasztalatra, ész-okokra, számításra támaszkodó igazságot hirdeti körülbelül egy századdal később (1543) Kopernikus. Ha Cusanus a világ végtelenségét tanította, Kopernikus mintegy a szemléleti alapot szolgáltatta e tanításhoz. Az új világnézet kialakulásához semmi sem járult hozzá annyira, mint a geocentrikus fölfogásnak a heliocentrikussal való felcserélése. A ptolemæusi rendszer megdőltével a föld lakója, ki eddig az egész világtörténetet a maga szempontjából nézte, szűkséggé áttörte szemkörének szűk korlátait és a mérhetetlen világűrbe függesztette tekintetét. De az utolsó lépés mégis hátra volt még. A föld nap körüli keringésének tanával még megfért az állócsillagokkal teletűzdelt kristály-

égboltozat hite s az egyházak, melyek oly egyetértően siettek kárhoztatni az új tant, nem is annyira ettől, mint inkább a benne lappangó következményektől tartottak. E következmények levonása azonban más férfiú számára volt föntartva.

Ez a férfiú Giordano Bruno. Philosophiájában nagyszerű összhatássá egyesül kora művelődésének úgyszólván valamennyi mozzanata. A mit a humanismus az ókor nagy philosophiai gondolataiból felszínre hozott, abból lelkét jóformán semmi sem hagyja érintetlenül; az újplatonismus, a stoicismus és Demokritus oszlopos gondolatokat szolgáltatnak philosophiája épületéhez; de alig van az antik gondolkodásnak olyan rendszere, melynek eszmekincséből valamit a magáéba át ne hasonítana, vagy a melyet, mint a magáéval ellentétet, kritikája tárgyává ne tenne. Megvan benne a renaissance ellenszenve a scholastika iránt s Aristotelesnek alig van esküdtebb ellenfele nálánál. Viszont a derengő újkor vágya is, hogy betekintést nyerjen a világ-egyetem alkatába, benne a legerősebb s a mit mámoros szeme lat, új evangéliumként hirdeti a világnak. Megérzik rajta a letűnő renaissance művészi szelleme, nemcsak tartalmilag, hanem formailag is: az újkor philosophusai közt elsőül ő találta meg újra a gondolkifejtés művészi formáját; de épúgy merész, túlzó, olykor kihívó szavában a vallási ellentétektől zaklatott új korszak szenvedélyes hangjára ismerünk. A legnagyobb hatást gondolkodására mégis Kopernikus astronomiája teszi. Bruno ennek az új tudománynak philosophusa. Tanítása nem egyéb, mint koszmológiai kiépítése a kopernikusi elméletnek s annak metaphysikai megalapozása Nicolaus Cusanus fogalmi formáival. Kopernikusnak csak a naprendszerre szorítkozó tanítását Bruno általánosítja: az állócsillagok mind napok, számuk a végtelen világ-egyetemben végtelen s körülöttük a földhöz hasonló, de számunkra láthatatlan bolygók keringenek; a föld csillag, mint a többi égitest, a világegyetem alkata mindenütt egyforma, a földi törvények egyetemeseek; világok keletkeznek és enyésznek, a világfolyamat időben végtelen. A modern világfölfogás, melynek Brunótól rajzolt képe fővonalaiban

máig sem változott meg, ép oly joggal viselhetné az ő nevét, mint Kopernikusét. A végtelen világnak Istenhez való viszonya pedig szükségkép más, mint a végesé: ez Isten teremtménye, amaz Isten hatása. A végtelen világban mint éltető, alakító erő benne rejlik az istenség, illetőleg ő maga az istenség. A korábbi századok gondolkodása a legszentebb eszményeit egy világfeletti életbe utalta; Bruno ezeket az eszményeket visszahelyezi a földre. A renaissance szepnek, becsesnek érezte e világot; Bruno gondolkodásában e szépség, e becs abszoluttá fokozódik: az anyagi világ istenivé magasztosul. Bruno pantheismusa a renaissance világérzésének legadaequátabb philosophiai formulája.

II.

Giordano Bruno a renaissance-kor gondolkodásának betetőzője; benne mintegy focusban gyűlnek össze mindazok a motivumok, melyek az utolsó századok újra ébredő tudományát, új világérzést és új intuitiókat tolmácsoló művészetét és philosophiáját mozgatták. De nemcsak hátrafelé képvisel bizonyos teljességet, hanem előre is. Nála megtaláljuk szinte valamennyi főgondolatát az utána következő philosophiai elmélkedésnek; Descartes, a kit az újkori philosophia megalapítójának szokás nevezni, Spinoza és Leibniz, Kant és a romantikusok, Darwin és a fejlődéstudomány philosophusai — a legkülönbözőbb világfelfogások képviselői — elméleteiknek és rendszereiknek vagy kiindulópontjában, vagy alapeszméiben Brunóra emlékeztetnek, a kinek gondolkodásában a különböző, egyoldalú hangsúlyozottságukban kiegyenlíthetetleneknek tetsző gondolatok még békésen, úgy szólván ellentétességük tudata nélkül, férnek meg egymással. Bruno philosophiája a nyitány az újkori philosophiának összeütközésekben és bonyodalmakban gazdag drámájához.

A nolai philosophusnak e századokra kiható eszméi világa nem öltötte a rendszer tudományos formáját. Ennek oka, nem tekintve a philosophus életének hányt-vetettségét, az ő egyéniségeben rejlik. Brunóban megvan még az *uomo universale* sokoldalúsága és egysége; benne a tudós nem

válík külön lényé nyilatkozásának egyéb formáitól. A világot átfogó eszméi nem száraz elvonások, hanem egész valóját megrázó élmények, melyek mámorba ejtik és szárnyat adnak költői phantasiájának. Hevülései erősebbek, semhogy a passiv elragadtatás korlátaín belül maradhatna: új eszméivel új korszak felé vinni, megváltani akarja az emberiséget, azok érdekében hódítani, téríteni igyekszik. A renaissance korának legnagyobb philosophusa egyszerre költő és tudós, próféta és apostol; alkotó egyéniségének nyilatkozásában pedig: művész. Ez magyarázza meg kifejezése sajátos eszközeit. Nemcsak az értelemre akar hatni, hanem az érzésre és a képzeletre is; nemcsak meggyőzni akar, hanem egyszersmind lelkesíteni és tettere késztetni is. Latin főművei tanköltemények; de az olasz dialogusok is telve vannak művészi elemekkel. A párbeszédet megelőzik, néha megszakítják, philosophiai eszméket költőien formáló distichonok és sonettek; azok szereplői nem elvont képviselői különböző világfölfogásoknak, de élő alakok, fölényesek és kicsinyek, tiszteletet gerjesztők és bosszantóan nevetségesek, ékesen szólók, szószátyárok és gondolkodásukban dadogók; s még a scholastika terminusaival dolgozó legelvontabb fejtegetések mögött is érezni a szenvedélyt, mely a philosophus gondolkodását hevíti. Nem a gondolatok logikai erején múlik nála minden, hanem, hogy úgy mondjuk, bizonyos művészi szabadság nyilvánul intuitiói kifejtésében; innen van, hogy következményeikben egymásnak ellentmondó, egy rendszerben egymást meg nem tűrő gondolatok is könnyen helyet találnak nála egymás mellett; de viszont csak így lehetséges világszemléletének az a színes változatossága, az eszméknek az a fönt említett teljessége, melylyel szinte páratlanul áll a philosophia történetében.

Metaphysikai művek magyarázójának körülbelül olyan a föladata, mint a műkritikusnak. Az utóbbi a műremek értelmezése végett a művészi alkotás folyamatát veszi szemügyre, azt vizsgálja, hogy a művész milyen lelki tartalmat akart megrögzíteni az illető műben és hogyan, mily eszközökkel igyekezett annak formát adni; a műremek mögött keresi a művészt és ezen keresztül próbálja megérteni a

műremeket. Hasonlókép kell eljárnia a metaphysikai mű értelmezőjének is. Neki is a philosophus lelkében kell keresnie a kulcsot a kész műhöz; csírájában, mintegy a felötlés pillanatában kell felmutatnia a philosophiai intuitiót, követnie kell ennek kibontását, elemzését, az ész előtt való igazolását a philosophus gondolkodásában, egészen a kész műig. Ily módon a magyarázó, épúgy mint a műkritikus, bizonyos értelemben visszatükrözi az alkotás folyamatát, mintegy beleveti magát a philosophus gondolkodásának sodrába, hogy közvetlenül érezze annak eleven erejét és minden irányváltozását. Csak így juthatunk el a philosophiai mű helyes méltatásához, mert csak így ítéldhetjük meg, adæquat kifejezése-e a mű annak, a mit a philosophus mondani akart, így mérhetjük össze akarását és tudását s csak így vagyunk képesek az esetleges ellenmondásokat nemcsak feltárni, hanem szükségszerűségükben megérteni is. Ebből a szempontból, hogy tudniillik a philosophus gondolkodásának hajtó motivumait vizsgáljuk, próbáljuk e helyen értelmezni Giordano Brunonak azt a két munkáját, melyet az ő philosophiájára nézve alapvetőnek lehet tekinteni. Bruno világképének két szembeötlő legfőbb vonása van: a mindenség neki egység és sokaság, universum és multiversum. Az *Okról, Elvről és Egyről* szóló művében az egységet, *A Végtelenről, a Világegyetemről és a Világokról* szólóban a sokaságot tárgyalja.

Minden philosophiai világkép valamely sajátos szemléletből vagy érzelmi élményből sarjad ki, olyformán, hogy ennek vonásait a philosophus egyetemeseknek, a világ valamennyi jelenségére lényegeseknek ismeri föl. Ha Plato vagy Hegel a gondolatban, Augustinus vagy Schopenhauer az akaratban találja a világ lényegét, akkor nyilván valamely részjelenség vonásait a világ egésze öltötte magára. Ez az egyetemesítés pedig úgy megy végbe, hogy az egységet kereső philosophus a jelenségek végtelen sokaságából intuitív módon, a nélkül, hogy arról számot adna magának, kiválasztja azt, a mely reá — akár a kor kulturális állásánál, akár egyéni temperamentumánál fogva — a legnagyobb benyomást teszi, előtte a legkétségtelenebb; ezzel magyarázza

azután a többbit, ez a lényeges, ez az igazi valóság, a melyre minden egyéb visszavezethető, vagy a mely mellett minden egyéb csak hiú látszat és semmiség.* Az egészszé bővült ez a részjelenség, az egyes világképeknek ez a nemző eleme, némely philosophusnál első tekintetre nyilvánvaló, mint a főntemlített példákban is; másoknál csak sejtések és próbálkozás útján bukkanhatnak rá s ilyenkor a kész világkép a próbája a létrejöttére vonatkozó föltevéseinknek. — Brunóra is az utóbbi eset áll. Szerintünk főleg két szemlélet determinálta az ő világképét: az egyik a csillagos ég, a másik az élő, tenyésző természet. Mind a kettővel a renaissance fiának bizonyul; az elsőt a kor uralkodó tudománya, a másodikat fölébredt természetszeretete tolta a tudat előterébe. E két szemléletnél időzik leggyakrabban és legszívesebben képzelete. Hangja dithyrambikus elragadtatásba csap át, ha szól a csillagokról, «melyeket oly szép változatosságban látunk elhintve az ég azur köpenyegén», a számtalan «ragyogó testről, mely mindmegannyi lakott világ, hatalmas élőlény és fenkölt istenség»; midőn pedig a világ történetét, az anyag formáltatását akarja megértetni, a fejlődő növény és fejlődő állat analogiája lebeg szeme előtt. A csillagos ég és a tenyésző természet: ez a kettő előtte a legbiztosabb és mégis a legcsodálatosabb, a legnyilvánvalóbb és mégis a legrejtélyesebb. De a csoda természetes lesz, a rejtély megoldást nyer, mihelyt a philosophus a világban mint egészben azonos vonásokat pillant meg s ama jelenségeket, mint különös eseteit egy általános szabálynak, mint az egésznek képeire teremtett részeket ismeri föl. A megértés szenvedélye hajtja a philosophus gondolkodását a különös vonások általánosítására. Bruno világegyeteme a csillagos égtől a végtelenséget, a tenyésző természettől az életet és a célszerű, organikus berendezettséget kapta. S itt egy másik motívum is érvényesül, a mely ép úgy a korban gyökerezik, mint az előbbiek. Oly elrendezését az elemeknek, a hol minden célszerű és minden rész az egészer-

* V. ö. Simmel, *Hauptprobleme der Philosophie*, Leipz. 1910. (Sammlung Göschen) 30. és köv.

van, nemcsak a szerves természet mutatja, hanem a műremek is. Bruno nem volna a renaissance philosophusa, ha a művészet analógiája hatás nélkül maradna alkotó phantasiájára. S így történik, hogy a világegyetem az ő számára nemcsak élő organismus, hanem harmonikus szépségű műremek is. Bruno világegyeteme élő, organikus, czélszerű, harmonikus, művészi egység; világfölfogása vitalistikus, teleologiai és æsthetikai monizmus.

Ámde ezek a vonások még végső igazolást is követelnek. Minek köszöni életét, czélszerűségét, szépségét a világegyetem? Valamely rajta kívül álló tényező oltja-e beléje, mint tulajdonkép heterogén és véletlen elemet? Avagy azok ősi, immanens sajátságai a világ anyagának? Ezekre a kérdésekre a világlélek hypothesise adja meg a feleletet. Brunonak e gondolatát, mely philosophiájában a legfőbbek egyike, újra a művészet analógiája érteti meg legjobban. Az alkotó művész a megalkotandó műremek képzetét már előbb lelkében hordja; a művész lelkében élő eme képzet vagyis forma — oka és elve a műremeknek; oka brunói értelemben, mert megelőzi és létrehozza azt, elve, mert megmarad abban. Hasonló szempontból nézi Bruno a világegyetemet. Amint a megalkotandó szobor képzete már előbb megvan a szobrász lelkében, ép úgy a világegyetem, azaz valamennyi dolog képzete már előbb megvan a világlélekben. Amint a szobor képzete oka és elve a márványban vagy érczben megvalósult műremeknek, szintúgy a világlélek oka és elve a világegyetemnek. De ezen túl már nem követhetjük a művészet analógiáját. Az alkotó művész ugyanis kívül áll a műremeken, ennek anyaga kívülről kapja a formát. A világlélek ellenben nem a világegyetemen kívül van, nem valami világteremtő isten vagy demiurgos, a ki kívülről hat, a ki kívülről lehel életet az élettelen anyagba, hanem a világ anyagában bennerejlő, benső mivoltát kifejtő, belülről kifelé ható szellemiség. Bruno művészhez hasonlítja, de belső művészhez, mert «belülről formálja az anyagot, a hogy a mag vagy gyökér belsejéből fejleszti a szarát, a szár belsejéből hajtja ki az ágakat; az ágak belsejéből alakítja a gallyakat, ezek belsejéből fakasztja a bimbókat; belülről, mintegy

belső életerőből szövi a leveleket, a virágokat, a gyümölcsöt s ugyancsak belülről vezeti vissza bizonyos időben a nedveket a levelekből és gyümölcsből a gallyakba, a gallyakból az ágakba, az ágakból a szárba, a szárból a gyökérbe». — A világlélekkel, vagyis az életnek és szellemnek az anyagban bennerejlésével Bruno egységes magyarázó elvet nyer a világ minden története számára. A testek mechanikus mozgása az egyetemes életnek csak külső megjelenési formája. A csillagvilágok örök törvények szerint való forgása és keringése nem csoda többé: hiszen azok nagy élőlények s mindegyiket saját lelke mozgatja és vezeti pályáján. A szerves élet megértetésére nem szükséges egy külön életerő fölvétele: hiszen minden él, a világlélek áthat mindent. Még az élettelennek tartott kőben, göröngyben is szunnyad valamelyes élet és csak a kellő körülményekre van szükség, hogy életnyilvánulásaik szembetűnők legyenek. Az egyetemes életből származtatja Bruno porrázúzott kristályok és drágakövek, valamint száraz fűvek és gyökerek testet-lelket megváltoztató hatását. Sőt — a mitől a legnagyobbak sem maradtak mentek — még a renaissance-kor babonás hitét is képes igazolni amaz elv: a halottidézés Bruno szerint a halottak csontjainak életfunctióiban leli magyarázatát. A legfontosabb következménye azonban a világlélek hypothesisének az örök élet gondolata: az élet egyetemessége egyszerűs mind az élet örökkévalóságának is biztosítóka. Ha minden él, úgy nincs halál, nincs megsemmisülés, enyészet, hanem a mi annak látszik, az csak átmenet új életformákba. Az élet elmulthatatlanságának hirdetése, a halálfélelem ellen való küzdelem: ez Bruno philosophiájának gyakorlati célja. Ily értelemben idézi Ovidius sorait:

Ó te vak emberi nem, kit ijeszt zord réme halálnak,
Mért félsz a Styxtől, Hades- s más hiu nevektől?
Költők álmainak bösz szörnyüszülötti ezek csak.
Máglya tüzén égjen hamuvá, vagy emészsze el aggság:
Sohase félj, azután hogy a testet éri enyészet.
Nem hal meg soha a lélek; csak előbbi lakását
Elhagyván most ujba kel át, de nem szünik élni.
Formát vált minden, de semmise' pusztul.*

* *Metam.* XV. 153—159.

Genetikailag tekintve a világlélek egyike amaz önálló létet nyert elvonásoknak, melyekkel oly nagy számban találkozunk a philosophia, főleg a metaphysika történetében. A műremekre nézve könnyű különválasztani az anyagot és a formát; annak keletkezése szinte kényszeríti a gondolkodást erre az elemző műveletre. A philosophus is, a kinek világszemléletében a műremek analogiája érvényesül, hasonló megkülönböztetésre hajlik. A világegyetem anyaga ilyenkor közös fogalma valamennyi dolog anyagának, vagyis magának a specificus különbségeket nem tekintő anyagiságnak. A világegyetem formája pedig közös fogalma valamennyi dolog képzeteinek vagy formáinak, azaz maga a specificus különbségeket nem tekintő képzet vagy forma általában. Ez utóbbinak adja Bruno a világlélek nevet. A világegyetem anyaga és formája nyilván csakis elvonások, melyeknek nincs objectiv létük. De Bruno gondolkodása hypostasálja azokat, realis létet tulajdonít nekik, hogy azután velük magyarázza az alájuk tartozó jelenségeket. Úgy tesz, mint a képességek elméletének (Vermögenstheorie) psychologiai képviselői, a kik teszem az emlékezési folyamatokat az «emlékezet» vagy «emlékező képesség» szóval foglalják össze s azután e «képesség»-nek önálló létet tulajdonítva, belőle származtatják az emlékezési folyamatokat. A világlélek is a metaphysikai entitássá emelt élete, czélszerűsége, formája a világ jelenségeinek, a mely azután, elég kényelmesen, az említett sajátságoknak, a jelenségek életének, czélszerűségének, formájának egyetemes magyarázó elvévé lesz.

Hogy Bruno világmagyarázata homlokegyenest ellenkezik a modern természettudományos fölfogással, az első tekintetre nyilvánvaló. Amaz teleologikus, ez teleologia-ellenes. Amaz a czélszerűen működő világlélekkel magyaráz minden mozgást, még a mechanikust is; ez a mechanikus mozgásra vezet vissza minden természeti jelenséget, még a czélszerűt is. Amaz a finalitas kategóriájával szorítja egységbe a világ minden történését, ez a causalitásával. Spinoza vilásképe, mely különben sok vonást mutat Brunóéval, ettől legfőképen abban különbözik, hogy benne a legfőbb egység megfér a világ jelenségeinek a legkövetkezetesebben véghez

vitt mechanistikus magyarázatával. Csakhogy a németalföldi bölcs Galilei és Descartes után élt, míg Bruno meg sem érte a természettudományos gondolkodásnak e két úttörő elmétől kapott lendületét. Más mozzanataival viszont a brunói világmagyarázat épen a modern természettudományos fölfogásnak vált javára. A világlélek hypothesis, midőn immanens módon magyarázza a világot, ezt függetleníti minden extramundán tényezőtől, önállósítja, 'mintegy a saját lábára állítja — ez pedig gyökeres szakítás az uralkodó hagyománnyal és új korszak jele a gondolkodás történetében. De sajátos, a mechanistikus világfölfogással ellentétes szempontjának jogosultságát is bajos volna elvitatni, hiszen az, mint egyik lehető typusa a világ magyarázatának, újra meg újra visszatér a philosophia történetében és épen napjainkban van alkalmunk látni oly philosophiai áramlatot, mely erőyesen állást foglalva a világ mechanizálása ellen, más, a Brunóéhoz hasonló utakon keresi a világ belső egységének és az élet tényének megértését.

Bármily tudatosan helyezkedik is szembe Bruno az uralkodó scholastikával, mégis az ebben divó aristotelesi terminusokkal él új philosophiája kifejtésében. Ok és elv, substantia és accidens, anyag és forma, lehetőség és valóság: ezen kifejezései a hagyományos philosophiának a hagyomány ellen küzdő új gondolatok hordozói. Az anyag és forma fogalompárja viszi a főszerepet; annak tárgyalása foglalja el *Az Okról, Elvről és Egyről* szóló mű legnagyobb részét. Hogy mily ingadozónak és bizonytalanak mutatkozik Bruno e két fogalom használatában, azt másutt mutatjuk ki. Itt azonban hangsúlyoznunk kell, hogy fejtegetése, mint majd alább kitűnik, ha nem is egyenes vonalban, de mégis egy irányban halad előre. S Bruno gondolkodásának a hagyományos metaphysikától való távolságát semmi sem méri jobban, mint az, hogy mily tartalmat tudott adni az anyag fogalmának. Aristotelesnél a *materia* relativ fogalom: az anyag mindig valaminek az anyaga, még pedig annak, a mi belőle a forma hozzájárulása által lesz. Tekintsük példakép a márványszobrot. A márvány csak a szoborra való tekintettel anyag, belőle a forma, vagyis a szobor képzetének

hozzájárulásával lesz a remekmű. Ha nem ehhez viszonyítom a márványt, hanem csak magában tekintem, akkor nem anyag, mert van bizonyos természetadta formája, de ennek semmi köze a márványszoborhoz. Az anyagnak és formának már most Aristoteles a lét különböző fokozatait tulajdonítja. A márványnyal adva van a szobor lehetősége; a szobor a forma révén lesz valóságos. Lehetőség és valóság nyilván csak subjectiv szempontokat jeleznek; de Aristoteles e különbséget átviszi az objectiv létre, beleviszi magukba a dolgokba, úgy hogy szerinte az anyag maga a lehetséges, vagyis csakis a lehetőség szerint létező (*δυνάμει ὄν*), a forma pedig a valóságos, vagyis a valóság szerint létező (*ἐνεργείᾳ* vagy *ἐντελεχείᾳ ὄν*). A lehetőségnek a valóságba való átmenetével, azaz az anyagnak a forma által való alakításával magyarázza Aristoteles a történést. Bennünket itt az érdekel legjobban, hogy e magyarázatban benne rejlik, hogy az anyagnak nincs saját mozgása, mert minden történésnek, tehát a mozgásnak is, forrása a forma. Így Aristoteles, midőn az anyagot pusztá lehetőségként határozza meg, elveti csiráját annak a fölfogásnak, a mely valami alsóbbrendűt lát az anyagban, mert megfosztja minden aktivitástól. A középkorban, a keresztyénség hatása alatt, szükségkép fokozódott az anyag lebecsülése. Nem lett ugyan elvszerűen a rossz, a bűn forrásává, mert ez bizonyos positiv meghatározottságot, tehát aristotelesi értelemben formát jelentett volna. De megtagadták tőle mindazt, a mi miatt a szellemet nagyratartották. Az anyag a passiv, a holt, a tökéletlen.* — Bruno homlokegyenest megfordítja az anyag aristotelesi jelentését. Az anyag szerinte nemcsak a lehetőség szerint van, hanem a legigazibb valóság; nem a forma nélkül való, vagy a formát kívülről befogadó, hanem valamennyi formát magában rejtő és magából kibocsátó. E fogalmi magyarázattal, mely Carrière szerint a philosophia története legnagyobb tetteinek egyike, Bruno visszaadja az anyagnak az aktivitást, az életet. A valamennyi formát önmagából

* V. ö. F. A. Lange: *Gesch. des Materialismus*. 7. kiad. Leipz. 1902. I. 158. és köv.

kifejtő anyag lényegileg ugyanazt jelenti, mint a világegyetemet átható világlélek: az anyag életét. Ezt még úgy is fejezi ki Bruno, hogy a forma és az anyag egybeesnek, azaz substantiája szerint a mindenség egy. Az egységes substantia, melynek az anyag és a forma csak két különböző oldala vagy mozzanata, s a mely oly élenken emlékeztet az emberi elmének két attributum alatt megjelenő spinozai substantiára, az élő, egységes világegyetemnek par excellence philosophiai formulája.

Az a körülmény, hogy e metaphysikai fejtegetéseknek a materia fogalma áll középpontjában, többekben — nem a legalaposabb magyarázóknak — azt a hitet keltette, hogy Bruno materialista. E felfogás téves volta nem szorul bővebb bizonyításra. Brunót akkor mondhatnók materialistának, ha a testi substantiát vallaná az egyedüli létezőnek. De az eddigiekből épen az tűnik ki, hogy ő minden anyagi jelenségben elvileg léleknyilvánulást is lát s hogy a szellemi substantia határait épúgy a végtelenig terjeszti ki, mint az anyagiét. Vagy mi egyebet jelent a világlélek, mint a lelki substantiának, a szellemnek, életnek mindenütt jelenvalóságát? Ép a szellemmel való átítatottsága miatt meri Bruno isteninek mondani az anyagot. Bármily ingadozó is Bruno-nál az anyag és forma viszonyának dynamikája — akár a forma (világlélek), mint magasabbrangú tényező kormányozza az anyagot, akár megfordítva az anyag magából bocsátja ki valamennyi formát, akár pedig anyag és forma, mint egyenrangú tényezők, egybeesnek az egységes substantiában — sohasem a világegyetem anyagszerűségén, hanem ellenkezőleg, épen az anyag szellemiségén van a hangsúly. Sőt maga az anyag, valamennyi anyagi jelenség közös substratuma, Bruno szerint nem is érzékelhető, nem is testi való; midőn pedig e substratumnak, mint mindjárt látni fogjuk, a létnek még mélyebben fekvő rétegében mutatja föl gyökerét, a materia fogalmából az anyagság utolsó jegye is eltűnik.

Említettük már Bruno metaphysikai párbeszédeinek ama jellemző vonását, hogy bennük épen a döntő fogalmak nem egyöntetűen megállapodottak, hanem a fejtegetés folyamán,

ügyszólván a philosophus keze alatt fejlődök. E sajátosság, a terminusok folyton változó jelentése miatt, árt ugyan a mű érthetőségének, de viszont jobban bevilágít a philosophus gondolkodásának műhelyébe, mert haladásában mutatva meg a gondolatot, pontosan láttatja útirányát és eleve sejteti célpontját. Az eddigiek alapján megállapíthatjuk, hogy Bruno philosophiai törekvése a különbözőknek mind magasabb egységbe hozatala s végül egy legmagasabb egység elérése. Így láttuk az ok és elv egybeesését a világlélekben, a lehetőség- és valóságot az anyagban, a forma és anyagot a substantiában. Az egységesítésnek még magasabb fokára jut el Bruno, midőn az érzéki és érzékfeletti világot egy közös substratumra vezeti vissza. Ezt is anyagnak nevezi, de szemben az anyagi világ substratumával: érzékfeletti anyagnak. A philosophus szerint az érzékfeletti anyag abszolút értelemben foglalhatja mindennek; az érzéki anyagtól pedig abban különbözik, hogy benne valamennyi forma egyszerre és kifejtetlenül van meg, míg amabban egymásután és kifejtetten. Azt is halljuk, hogy az érzékfeletti anyag magában foglalja valamennyi formát és egyet sem. Mit értünk már most az ily paradox tulajdonságokkal fölruházott lényen? Lehet-e egyáltalában még valamit gondolni ilyen paradox meghatározás alatt? Mi az mindenekelőtt, a mi logikailag fölötte áll az érzékelhetőnek és nem érzékelhetőnek, vagyis a minek ez a kettő mint faj van alárendelve? Szerintünk a philosophia történetében egy fogalom van, a melyre ráillik mindaz, a mit Bruno az érzékfeletti anyagról mond: a lét fogalma. A következőkben ezt egy rövid gondolatmenettel próbáljuk igazolni. Régi, jól ismert tétele a formális logikának, hogy ha valamely fogalomtól elvonás útján magasabb fogalomhoz emelkedünk, az utóbbinak köre tágabb, mint az előbbie, ellenben tartalma szegényebb. Matematikai analógiával ezt olyformán szokták kifejezni, hogy a fogalom köre és tartalma közt fordított viszony van, azaz minél tágabb a fogalom köre, annál szűkebb a tartalma és megfordítva. Azonban már Lotze rámutatott e hagyományos logikai szabály helytelen voltára. Szerinte a nemi fogalomban nincs kevesebb tartalmi jegy, mint a faji

fogalomban. csak a határozott jegyek száma kevesebb. Az oroszán fogalma nem tartalmaz több jegyet, mint a macska-féle ragadozóké, az utóbbiban csak figyelmen kívül hagyjuk azokat a jegyeket, melyekre nézve az oroszán különbözik a tigristől, a vadmacskától és más macskaféle ragadozóktól, vagyis ezek fogalmában ama specifikus jegyek határozatlanok maradnak. Ha ezt következetesen végig gondoljuk, akkor a legmagasabb, legegységesebb fogalomnak ugyanannyi jegye van, mint a legconcretebbnek; a fogalmak elképzelhető rendszerének csúcsfogalma nem szegényebb tartalmú, mint az alapul szolgáló egyedi tárgyak fogalma. A legáltalánosabb fogalom már most, melynek körébe beletartozik minden létező: a lét. Ennek csak egyetlen meghatározott jegye van: maga a létezés, ellentétben a nemléttel; de tartalmához tartoznak az összes létező dolgok fogalmainak tartalmi jegyei is, csak hogy meghatározatlanul. A határozatlan jegyek határozottá tételével — a logikában ezt determinációnak nevezik — a lét fogalmából kifejtethetők a fogalmak egész rendszerét, ugyanazt, a melyen át az egyedi dolgok fogalmából kiindulva, folytonos abstrakcióval a lét fogalmához lehet fölemelkedni. A lét fogalmáról tehát azt lehet mondani, hogy meghatározatlanul tartalmazza mindazt, a mi a belőle kifejtethető fogalmi rendszerben meghatározottá lesz. Ám a metaphysikai képzelet sajátja, hogy hypostasálja, azaz reális léttel ruhazza föl az elvont fogalmakat. Így Brunónál is hypostasisnek bizonyult eddigelé a világlélek, az anyag, a substantia; hypostasált fogalom a természetfölötti anyag is, a mely szerintünk a léttel azonos. Azonban a metaphysikai lét is megtartja azokat a tulajdonságokat, melyek a létet mint elvont fogalmat illetik meg; ha ezt szem előtt tartjuk, érthetővé válik mindaz, a mit Bruno a természetfeletti anyagról mond. Ez abszolút értelemben foglalja mindennek, valamint a lét fogalma is átfog minden létezőt. Benne kifejtetlenül és egyszerre van meg mindaz, a mi a világegységben kifejtve és egymásután tárul elénk, valamint a lét fogalmában is meghatározatlanul van meg mindaz, a mi a folytonos determinatio révén egymásután meghatározottá lesz.

Magában foglalja valamennyi formát és egyet sem, valamint a lét fogalma is meghatározatlanul magában foglalja valamennyi nemi és faji fogalom jegyeit, de határozottan egyet sem. Így hát az érzékfeletti anyag fogalmával Bruno eljut a legmagasabb egységhez; az abstraháló és egységesítő gondolkodás magasabbra már nem is emelkedhetik. Hátra van még, hogy e fogalomnak utolsó következményeit is levonja.

Itt vetjük fel azt a sokat vitatott kérdést: pantheista e Bruno? E kérdésre nem lehet egyszerű igennel vagy nemmel felelni, mert különböző művei Istennek a világhoz való viszonyra nézve egészen ellentétes állításokat tartalmaznak, sőt az Okról, Elvről és Egyről szóló műben is, mely bennünket jelen esetben érdekel, a fejtegetések eleje és vége arra vonatkozóan homlokegyenest ellentmondanak egymásnak. Ezeknek az ellentmondásoknak a lélektani szükség-szerűségét kell felderítenünk s akkor a felvetett kérdésre nézve is el tudunk majd igazodni. A philosophiai elmélkedések kiindulópontja a leghatározottabban a patheismus ellen szól. A második dialogus elején — az elsőnek nincs philosophiai jellege — Bruno-Theophilo a természetfeletti isteni lényt, minthogy számunkra megismerhetetlen, kizárja a tárgyalásból. Az istenség itt kívül van a világon, a világegyetem csak nyoma és árnyeka az istenségnek, de csak amazt ismerhetjük meg, annak megértése, egységben fölfogása föladata a philosophiának, míg az első okról és elvről, a világ teremtőjéről nem tudhatunk meg semmit. Az extramundán, világteremtő isten képzetét fönntartja Bruno *A végtelenről, a világegyetemről és a világokról* szóló művében is, sőt a teremtő végtelen hatalma és jósága ép a legfőbb érvek egyike a világegyetem végtelenségének és a világok számtalanságának bizonyítására. Ezzel teljesen egybevéág az, a mit a philosophus a velencei inquisitio törvényszéke előtt mond a maga tanítására nézve: a végtelen világegyetemet a végtelen isteni mindenhatóság művének fogja föl, mert nem tartja méltónak az isteni jósághoz és hatalomhoz, hogy csak ezt az egy véges világot teremtette legyen, holott még számtalan mást is képes teremteni. Ha csak

ezeket a helyeket és a hozzájuk hasonlókat tartjuk szem előtt, akkor Brunót theistának kell tartanunk, a mint hogy néhány igen érdemes magyarázó (Clemens, Carrière, Lasson) annak is mondja a philosophust, a ki szerintük az istenséget személyiségnek, öntudatos, a világgal szembenálló lénynek fogja föl. Ámde szembetűnő, hogy a teremtettennek Bruno semmi szerepet nem juttat a világ történetében; ennek magyarázatára teljesen elegendő a világlélek hypothesis. A világlélek elve minden mozgásnak, életnek, czélszerűségnek, mellette semmi functiója a világon kívül álló istennek, úgy hogy ennek fogalma a világ magyarázása szempontjából tulajdonkép fölöslegessé válik. De Bruno távol áll e következmény levonásától; a világteremtő isten képzetét, akár azért, mert a hagyomány, melyben nevelkedett, mélyen meggyökerezettette érzésében, akár más, a korviszonyokban rejlő okokból, nyíltan, egyenesen el nem veti. Pedig gondolkodásának uralkodó motivumai ellenállhatatlanul arrafelé hajtják, hogy az istenséget ne a világon kívül, hanem a világban keresse, a világot ne egy transcendens hatalom művének, hanem az immanens istenség nyilvánulásának fogja föl. Láttuk, mint igyekszik Bruno egységes gyűrűbe szorítani a világ végtelen változatosságú jelenségeit. Eljárását, melylyel az egységet elérni törekszik, úgy is jellemezhetjük, hogy a fönnálló fogalmi ellentétekre alkalmazza a Cusanus philosophiájában oly fontos helyen álló principiumot: a coincidentia oppositorum, az ellentétek egybeesése elvét. A második dialogusban alkalmazta azt az ok és elv fogalmára, a harmadikban a lehetőség és valóság, továbbá az anyag és forma fogalmára, a negyedikben a testi és testetlen lét fogalmára. Így jutott el az érzékfeletti materiához, melynek sajátágaiban a lét fogalmat ismertük föl. De megállhat-e itt a gondolkodás? Megszűnt-e már minden kettősség? Nincs-e még valamilyen ellentét, mely várja egységesítését? Nyilván még hátra van az utolsó lépés, a legeslegfőbb egység létrehozatala, egyesítése ép annak a két fogalomnak, melyet a fejtegetés elején a philosophus oly határozottan különválasztott egymástól: a világegyetemét és az istenségét. Az érzékfeletti anyag, a lét,

igazán csak akkor abszolút értelemben minden, ha semmi sem marad kívül egységes keretén, tehát az istenség sem. Az egységes lét a legabszolútabb, a legzsarnokabb fogalom, nem tűr meg semmit önmagán kívül, minden kettősség csorbitja érvényét, ő a logikai fatum, magasabbrangú mindennél, maga alá kényszeríti az istenséget is. Megteszi-e Bruno már most az utolsó lépést is? Avagy egységet kereső szenvedélye képes-e a nélkül is kielégülést találni? A sorok közt szinte érezni a küzdelmet, melyet e szenvedély más lelki erőkkal vív. A negyedik dialogusban még azt olvassuk: «Innen ama fogalomhoz emelkedhetsz — nem mondom a legnagyobb és legjobb elvéhez, melyet kizárunk fejtegetésünkben — hanem a világlelékekéhez . . .» Ezúttal visszariad még a merész következménytől — a közbevetett mondat mutatja a visszahökkenést — s óvatosan kerüli a határsértést a theológiával. De azután mégis megtörténik az utolsó lépés. Igaz, hogy nem szemünk láttára, hanem úgyszólván a színfalak mögött, fölvonásközben jut el oda, a hova még röviddel előbb nem mert fölemelkedni. Az ötödik dialogus e szavakkal köszönt be: «Egy az abszolút lehetőség, egy a valóság, egy a forma vagy lélek, egy az anyag vagy test, egy a tárgy, egy a létező, egy a legnagyobb és legjobb, melyet nem lehet fölfogni». Ime a legnagyobbnak és legjobbnak, az istenségnek, azonossága a léttel. A coincidentia oppositorum elvének győzelme teljes az egész vonalon. A harmadik dialogusban Bruno Avicebronnal isteníti a materiát; itt materializálja az istenséget, a mennyiben az érzékfeletti materia vagy lét ezzel egybeesik, illetőleg erre is kiterjeszkedik. A világgal egyazonos istenséget itt nem valamely keresztyén mythikus képzet symbolizálja, hanem Zeus, a mindent betöltő, a világegyetem valamennyi részén lakozó, a lét központja, a ki egy mindenben és ki által minden dolog egy. Szabadabban, bátrabban fejezi ki pantheismusát Bruno egyik latin művében következőkép: «Isten, vagyis az intelligentia nem külső okozója a forgásnak és keringésnek; hozzá ugyanis sokkal méltóbb, hogy belső elve legyen a mozgásnak, a mely elv (a világegyetem) tulajdon természete, tulajdon formája, tu-

lajdon lelke; ebben pedig részes minden, a mi annak ölénben él.* Ezt a helyet, mint már Brunnhofer kimutatta, Goethe majdnem sorról-sorra adja vissza a *Gott und Welt* egyik legszebb versszakában:

Was wär' ein Gott, der nur von aussen stiesse,
Im Kreis das All am Finger laufen liesse?
Ihm ziemt's die Welt im Innern zu bewegen,
Natur in sich, sich in Natur zu hegen,
So dass was in ihm lebt und webt und ist,
Nie seine Kraft, nie seinen Geist vermisst.

Ezek után kétségtelen, hogy Bruno világfölfogását alapjában véve pantheistikusnak kell tartanunk. A mindenség egységének és isteni voltának érzése tulajdonkép egy töből fakad s ennek kifejezése az is, hogy a monistikus gondolat kikerülhetetlenül a pantheismusba torkollik. Már a világlélek eszméje mögött is lehetetlen észre nem venni a philosophus pantheistikus világérzését; de ennek az nem legadæquatabb kifejezője, mert helyt ad még egy extramundán istenségnek; a világegyetem csak nyoma a természetfölötti lénynek, isteni, de nem isten; míg az egység eszméjének következetes végigvitele szükségkép a világ és az istenség azonosságára vezet. Az istenült lét, a valamennyi ellentétet magában foglaló egység új nevet kap: az Egy. A már tovább nem fokozható egységesítése minden létezőnek ebben találja utolsó és már tovább nem egyszerűsíthető formuláját. Lényegileg tehát e legtágabbkörű, de minden határozott szín- és tartalom nélkül való formula ugyanazt jelenti, mint a mi a világlélek eszméje mögött is érezhető: a mindenség isteni egységét. Ha pedig meggondoljuk, hogy a világlelket mint a világegyetem okát és elvét ismertük meg, akkor az Ok, Elv és Egy lényegbeli azonossága is nyilvánvaló lesz előttünk.

Az a gondolatsor, mely a mind magasabb általánosítás révén eljut az egységes lét fogalmáig, itt, úgy látszik, vég-

* Non est Deus vel intelligentia exterior circumrotans et circumducens; dignius enim illi debet esse internum principium motus, quod est natura propria, species propria, anima propria, quam habeant tot quot in illius gremio... vivunt. *De immenso*, Fior. Vol. I. pars II. 158.

legesen megállapodni kénytelen. E szükségszerűség azonban csak látszólagos, mert a gondolat továbbfejlesztésének még egy lehetősége előttünk van. Az Egy, vagyis az egységes lét fogalmában két mozzanat van: egyrészt jelenti valamennyi dolog összességét, másrészt valamennyi dolog egységét. Ha azonban a metaphysikus képzetében ama fogalom reális létet nyer, akkor az egyik mozzanat, tudniillik az összességé, könnyen kivész; ha az Egy valósággal létezik, akkor csakis az létezik igazán, ellenben az összesség, a dolgok sokasága, nem létező, vagy legfeljebb csak látszólag létező. Ha az egységes lét nem subjectiv abstractio többé, hanem objectiv valóság, akkor a sokaság nem lehet valóságos — ez logikailag ellentmond az egységes létnek; ha pedig nincs sokaság, akkor nincs is változás, nincs mozgás, nincs keletkezés, nincs elmúlás. Így Brunónál végső következménye az egység gondolatának, hogy a végtelen változatosságú, örökösen mozgó világegyetem a mozdulatlan, változatlan parmenidesi létté merevül. Az egység eszméje mintegy megbűvöli a philosophust; midőn azon csügg tekintete, minden egyéb elhalványul és ellapul számára; oly intensiven szemléli az egységet, hogy szeme minden más iránt végül érzéketlenné válik. A világ egységének szenvedélyes, mystikus érzése lendíti át a philosophus gondolkodását a metaphysika ösvényére; így lesz a dolgok fogalmi egységéből a dolgok lényegbeli egysége; de az új ösvényen, ép a gondolat logikájától vezetve, az elmélkedés vége szükségkép ellenmondásba jut kiindulópontjával. A philosophus a világ jelenségeinek végtelen sokasága számára keres magyarázatot, de azután ép a sokaságot téveszti szem elől. A sokaság vállain emelkedett föl az Egyhez, de az abszolút magasságban, a helyett, hogy megmagyarázná, megtagadja a sokaságot. Az egység szemléletében az eleven élet megdermed, a világegyetem élete maga az élettelenység. A sok színes motívum, melyből az élő, fejlődő, harmonikus szépségű világegyetem philosophiája szövődött, most elnémul, vagy csak alig hallhatóan szól, míg az egység motívuma hatalmas polyphoniával, de egységében harsog . . .

A Végtelenről, a Világegyetemről és a Világokról szóló dialogusokban — mint szertefoszló felhőkárpit mögül — újra fölragyog a csillagos ég, a világegyetem mintegy fel-támadását ünnepli a merev parmenidesi létből. A végtelen térben számtalan forgó és keringő világ, egymástól futó és egymást kereső, mindmegannyi nagy lelkes lény, földünk édes-testvérei, az élőlények myriádjainak élő hordozói. S e végtelen világok végtelen életét és harmóniáját hirdető mennyei karok dalaként hangzik:

Semmisem áll, de keringve, forogva
 Mozog minden az égen s egek alatt.
 A mélybe bukik s föltör a magosba
 Nagy s kicsi rész,
 Könnyű, nehéz;
 S tán egy véghez valamennyi halad
 S egyforma az út;
 Célja felé siet így mind, míg oda jut.
 Így a kavargó vízben is
 Hab habra kering
 A mélybe leszáll, majd fölmerül újra megint,
 S mi űzi, mi hajtja,
 Nem szűnik az ok:
 Nincs nyugalom, minden mozog.

SZEMERE SAMU.

BEZERÉDJ LÁSZLÓ.

1813—1871.

Második közlemény.*

III.

A világot látott fiatal Bezerédj László a jellemében gyökerező komolysággal és szorgalommal kezdett életpályájához; jövőjét ő is, mint vele hasonló sorsú kortársai, a közpályán s első sorban a vármegye szolgálatában vélte megalapíthatni és tehetségeit érvényesíthetni.

Említve volt már, hogy Bezerédj László alig 21 éves korában tiszteletbeli (mint akkor nevezték: becsületbeli) aljegyzője lett Vasvármegyének s hogy ezt a hivatalt nem tekintette pusztá czímnek, arról külföldről írt leveleinek számos helye tanuskodik, a hol sajnálkozik megyei szolgálatának megszakítása felett és reméli s igéri a mulasztottnak fokozott szorgalommal való helyrepótlását. Hazatérkezése után ennek teljes mértékben meg is felelt s bizonyára csak érdemeinek elismerése gyanánt történt, hogy gr. Zichy Károly kormányzó 1839-ben «becsületbeli és helyettes főjegyzővé» nevezte ki. A kormányzó (főispáni helytartó) utóda, nagy-atádi Czindery László az 1842 augusztus 23-án tartott közgyűlésen a valóságos főjegyző állásába emelte Bezerédjt, ki az 1845 aug. 27-én tartott tisztújításon újólag főjegyzővé választatott.**

Ekkor már gr. Zichy-Ferraris Bódog volt a főispáni helytartó, kinek ugyanazon évben jun. 9-én történt székfoglalója alkalmával a Karok és Rendek nevében Bezerédj

* Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1913. évi 439. számában.

** *Vasvármegye közgyűlési jegyzőkönyve*, 1845—1703. sz.

László mondta a nagy tetszéssel fogadott ünnepi beszédet. A hasonló alkalmakkor szokásos chablonos dicsérgetések helyett ez a beszéd megemlékezik az önkormányzat fontosságáról, magvas szavakban foglalja össze a megyék alkotmányos, rendfentartó és szabadságvédő hivatását és biztosítván a főispánt a Karok és Rendek bizalmáról, lelkesen apostrophálja hazaszeretetét és alkotmányos érzületét. A beszéd az ugyanakkor mondott főispáni és alispáni szónoklatokkal együtt a megye határozatából kinyomatott.*

Vasvármegye levéltára őrzi a Bezerédj László főjegyző saját keze írásával szerkesztett közgyűlési jegyzőkönyveket, de a gyűléseken való szereplésének csak kevés nyomát tünteti fel; ilyen pl. az, hogy az 1846 nov. 2-án tartott gyűlésen a Marczal-szabályozás tárgyalására helyettes alispáni minőségben küldetett ki.**

A közéleti munkásság felfogásában sógorának, Bezerédj Istvánnak idealis nézeteihez állott közel, kinek sokkal fiatalabb rokonára való nagy és maradandó befolyásáról már megemlékeztem. Megvan Bezerédj Istvánnak még a gyermek Lászlóhoz intézett levele, melyben őt szép iparkodásáért megdicséri és további kitartásra, jó előmenetelre buzdítja. Utóbb is érdeklődéssel kíséri a felserdült ifjú életpályáját és bizalommal közli vele saját nézeteit, terveit a haza közügyeire vonatkozólag. Érdekes az a levele Bezerédj Istvánnak, melyet a halálbüntetés eltörlésének kivívása alkalmából írt fiatal sógorának Pestről 1841 decz. 22-én:

«Édes érzéssel irom e' sorokat a' sessióban, hol a' halálos büntetés eltörlését is roppant többség megállapítja, tegnap némi kis reménnyel kezdtük a' vitát, melynek érdekes és reánk nézve sokszor hízegő részleteit majd szóval elmondjuk, midőn majd eljössz és ime ma diadalmasan végződik dolgunk, a' personális volt az első, ki ma a' halálos büntetés eltörlésére nyilatkozott a' mai debatban, igen hízegőleg meggyőződve valván magát az ellen okok által és a' halálos büntetés opinióink szerint eltörlendő,

* Vasvármegye közgyűlési jegyzőkönyve, 1845—1065. sz.

** Vasvármegye közgyűlési jegyzőkönyve, 1846—2383. sz.

mit az isten minél előbb valósítson! Egyébiránt a' magán rendszer börtöni codexünkben elfogadva, az eskütt székek jó kis minoritásra reducálva ugyan, de respectusba helyezve vagynak, az eskütt székek el esvén, a' procedurára nézve az általános elveket természetesen az eskütt székek elleni majoritás határozta el, mint az állandó bíróságok sistemája mellett jónak gondolta, még is szóbeli 's nyilvános eljárás, polgári osztályzat nélkül egyforma törvényhatóság és még némellyek, mellyek inkább részletesek és mikrül Klauzál barátunk szóval bővebben fog értesíteni.» Miután még igen szívesen hívja magához Lászlót Pestre, egyes családi ügyek tárgyalása után, visszatér a büntető törvényjavaslatra: «A' bot is kitörültetik opinionk szerint a' büntetések lajstromából, hozzáadom azt is: hogy az átalakulás időhatárára nézve, míg t. i. börtöneink felfognak állani, egy különös eljárás 's büntetőrendszeri mód fog javaltatni. Máskor irom majd, más egyebet mit teszünk, mozdítunk, reménylünk, most arra kérlek csak, írj Kossuthnak hirlapjába és nem késve, hogy Január elején okvetlen elküld vagy jobb elhozzad.»

Mikor pedig László valóságos főjegyző lett, István a következő sorokban gratulál Pestről 1842 aug. 29-én, buzdítván őt a további kitartásra:

«Leveledet a restaurationális eredményről csak tegnap előtt vettem, az olta Zarka 's mások is szóval szintén elbeszélték. Nem kell mondanom, hogy örültem, elevenen. Téged határozott, diszes állásban tudni, melly már néked is bizonyos pontul szolgálánd mind ön magad megállapítására, mind indulásra a' jövődő felé, czélt is határozottat, telyesen alakultat ad elődbe és ez által jót, kielégítőt és megnyugtatót. Igen óhajtom, édes Latzim, hogy illy nézetekkel, jó kedvvel 's eleven jó akarattal másoknak nem csak in merito jól, sed in forma quoque kedvesen szolgálni kezdjed és folytasd hivataloskodásodat. A kedvetlen multakat egészen zárd ki emlékezetedből és uj periodust kezdj egészen, melly semmi nem harmonisáló hang által a' multbul ne zavartassék. Egy kis erőltetés sem árt e' tekintetben és ha elein nehéznek látszik is, utóbb megy a'

dolog. Zarka mondja: hogy reád nézve is a restauratio utáni együtt lét csak jó prognosiseket mutatott és általános harmoniában, összebarátkozásban végződött a' dolog. Egyre figyelmeztetek, hogy se tractálást, se máskép a' háztartásodat s. a. t. ne kezd nagyobbban, fellebb, mint azt egyformán folytatni kedved, módod tartja, inkább emeld azt az idő folytával.»

Az utóbbi figyelmeztetésre alig volt szüksége Lászlónak, ki szerény és kissé visszavonult életmódjától hivataloskodása miatt sem tért el.

Annál kevesebb kedve lehetett életmódján változtatni, mert kevéssel főjegyzővé választása előtt foglalta el, jobban mondva: alapította meg kedves kámi otthonát. A kámi birtok nőágon a már kihalt Bajáky-családtól jutott a Szegedy-család tulajdonába, Rosti Katalin révén, a ki Szegedy Ignácznak neje és Rozália (Kisfaludy Sándorné) s Antonia (Bezerédj Györgyné) anyja volt. Kisfaludyék kámi részét 1810-ben Antonia, illetve férje vette meg, míg a harmadik Szegedy-nővér (b. Taxis Pálné) osztályrészét csak később szerezte meg László a Bezerédj-családnak. Atyja valószínűleg 1838-ban adta át Lászlónak a kámi birtokot, mert gazdasági jegyzőkönyve ezzel az évvel kezdődik; ugyanebben feljegyzéseket találunk építkezéseiről is.

«A mellékházat elkezdtem 28 a Augusti 1838, a tető reá jött 2 a Octobris.» «17 Novembris 839 belé jöttem lakni az alsó házba. 15 a Junii 840 tétett le a talp köve a lakó házomnak. 17 a Augusti jött rá a födele. 17/a Novembris 1841 belé jöttem lakni.»

Megjegyzendő, hogy az itt említett lakóház nem egészen újonnan épült akkor; nagyobb része még a XVIII. századból Rosti Ferencz alispán idejéből származik; ebben lakott Kisfaludy Sándor is; Bezerédj László csak tetemesen kibővítette és megnagyobbította. Később sem mulasztotta el otthonát minél kényelmesebbé tenni, miről a számadási könyvbe jegyzett építkezési kiadások tanuskodnak.

Hivataloskodása mellett ráért gazdaságával is foglalkozni. Láttuk, hogy külföldi utazása alatt törekedett gazdasági ismereteit gyarapítani s mindazt, a mit külföldön jót

és czélszerűt tapasztalt, hasznára fordítani. Úti naplója és levelei számos feljegyzést tartalmaznak új és követésre méltó eljárásokról, gépekről stb., melyeket itthonn meghonosítandónak tart. Frankfurtban pl. «bizonyos Lukasics nevű hazánkfiától — mint írja, — igen hasznos bor manipulációra tanítottunk, melynek egyszerű és olcsó mivolta reménylem jövőre igazi hasznot fog hajtani 's már előre örvendek, a' midőn olly rossz híré kámi bort Somlai gyanánt fogom édes Papa eleibe adni, a' nélkül is, hogy csak gyanítaná, miféle itallal szolgálók.» Sikerült-e azután ez az ártatlan tréfa, azt ép oly kevésbé tudhatni, mint azt, hogy a frankfurti bor-manipulatio titka miben állott.

Bizonyos csak az, hogy László a gazdálkodás terén is az átlagoson felüli gondosságot és szakértelmet fejtett ki. Gazdaságának minden legapróbb részletével törődött; később, házassága idejében, mikor időnkint Kámból távol volt, nejéhez intézett levelei mindig tartalmaznak a gazdálkodásra vonatkozó pontos és aprólékos utasításokat. Gazdaságának mindenesetre jó hírneve lehetett és gazdasági tevékenysége a vármegye, sőt az ország határain túl is ismeretessé vált, minek elismerésül a stájerországi orsz. gazdasági egyesület (K. k. Landwirthschafts Gesellschaft in Steiermark) 1844 okt. 16-án levelező tagjává (correspondirendes Mitglied) választotta; az erről szóló oklevél János főherczegnek, mint elnöknek sajátkezű aláírásával van ellátva.

Az életmód, melyet Bezerédj László ebben az időben kámi Tusculanumában folytatott, nagyon megfeleltethetett zárkózott, sőt kissé emberkerülő természetének. A megyei hivataloskodás abban az időben nem adhatott annyi dolgot, hogy bármily lelkiismeretesen teljesítve, egészen elfoglalta volna idejét; inkább csak a közgyűlések alkalmával kellett hosszasan Szombathelyen tartózkodnia, különben pedig Kámban gazdasága, kertje és kedvencz könyvei közt oszthatta meg idejét. Olvasottsága már fiatal korában kiváló volt s külföldi utazását arra is felhasználta, hogy a francia és angol irodalomnak akkori legjelesebb műveit megszerezze. különösen sok Brüsszelben megjelent francia könyvet vásá-

rott ebben az időben. Az angolok közül Dickenst, de főleg Bulwert nagyon szerette, fennmaradt az 50-es évekből eredő egy cikkenek kézirata, melyben magasztaló szavakkal emlékezik meg Bulwerről. A francia irodalom legjelesebbjei is képviselve voltak könyvtárában s köztük Balzac műveit becsülte legjobban, oly ízlésről és ítéletről téven ez által tanuságot, melyet a legújabb kor kritikusai is megerősítettek. George Sandot, sőt a könnyűvérű Paul de Kockot is kedvelte, utóbbit Párisban olvasta; «ich lese ihn mit recht viel Vergnügen — írja testvéreinek — und tröste mich über die manque de delicatessen, welche er der Wahrheit so verletzend aufopfert. Er gehört doch nicht in das boudoir einer Dame.» A francia forradalmat megelőző korszak nagy írói közül Pousseauról emlékezik meg magasztalólag, mikor Genfben időz, Voltaire-ről pedig ferney-i látogatása alkalmával ezt írja naplójába: «Some stupid blockhead dared blaspheme his memory to whom our century is indebted for his present standing!» De a modern irodalom cultiválása mellett nem hanyagolta el az ó-kori classikusokat sem, kiknek megértésére alapos latin képesítette; ezek közül Horatius volt és maradt kedvence, kinek verseiből szeretett irataiban idézgetni.

Hogy irodalmi kísérletekkel már ekkor foglalkozott, azt nemcsak néhány fennmaradt kézirat-töredéke bizonyítja, többek között egy cikke, melyben az akkori megyei igazságszolgáltatás hibáit, a botbüntetést s a börtönök állapotát ostromozza, hanem sógorának Bezerédj Istvánnak fennebb idézett biztatása is: «Írj Kossuthnak Hírlapjába». 1844-ben csakugyan írhatott az akkor már Kossuth szerkesztéséből Szalay László gondjaiba átment *Pesti Hírlap*ba, talán éppen a megyei igazságszolgáltatás említett jellemzése volt annak száma. Szalay Lászlónak barátjához intézett és 1844 aug. 16-án Pesten kelt levele következőket mondja:

„Édes barátom,

Becsés közleményed már a' szedő kezében van 's a' legközelebbi számban, részben vagy egészben meg fog jelenni. Kérlek meg ne vond segédedet tőlünk, ha nem vagy

a' mi felekezetünk embere, ugyan mellyiké volnál? Megyéd állásáról is elvárom annak idejében az ígértet.

Igaz, barátom, rég nem láttuk egymást. Én egyébiránt még mindig a régi vagyok, a min, tudom, különben sem kétkedtel; rólad is azt tartom, hogy már aligha változol ez életben. Minek is? Az emberek mindig egyiránt nevetésgesen ítélnék a' magunkféle emberekről.

Adieu, édes barátom!

*Szalajy L.»**

Bár rég nem látták egymást, a két gyermekkori jóbarát rokonszenve nem változott, mert jellemük hasonlóságán és életfelfogásuk egyezésén alapult.

Bezerédj Lászlónak nemcsak a tuczat-embereket felülmúló tehetsége és műveltsége volt, hanem életfelfogása is különbözött az átlagostól, miért is sokszor illették őt a különczkedés és szeszélyesség vádjával. Nem sok emberrel barátkozott, de azoknak, a kiket szeretett, megbízható, hű barátja volt. Az élethivatás betöltése, a kötelességek teljesítése tekintetében a legmagasabb mértéket alkalmazta, talán másokkal szemben is, de önmagára bizonyosan s a mint nem kedvelte a léhákat s elítélte az előre törtetőket és mindenáron érvényesülőket, úgy maga sem volt képes, de nem is akart tartózkodásából kilépni s a tudás, szorgalom és meggyőződés erején kívül más, nemtelenebb fegyverekkel hatni embertársaira. Csakugyan, a mi sikert ért el közpályáján, azt említett jelességeinek s az ebből származó köztiszteletnek köszönhette, melyben mindenkor állott, de népszerű a szó megszokott értelmében sohasem volt s talán nem is kívánt lenni. Bezerédj László a megyei életben nem is találta fel azt a hatáskört, mely ambícióját kielégítette volna, a minek oka zárkózott és a pajtáskodástól irtózó komoly lelkületén kívül bizonyára az a körülmény volt, hogy a közéletről, a honpolgári kötelességek teljesítéséről

* A cikket nem sikerült megtalálnom. Az 1844. évi *Pesti Hírlap*ban vannak egyes rövid tudósítások Vas megyéből, álnév vagy egyes betű alatt, de ezek egyike sem vall B. L.-ra.

sokkal magasabb fogalmai voltak, semhogy vágyait és céljait a szűkkörű, kiesinyes megyei viszonyok kielégíthették volna. Ebből az időből származhatik egy kéziratának végére jegyzett következő találó észrevétel: «Ha valahol, bizonyára nálunk lehet csudálni quam parva sapientia regitur mundus, hogy a' sok more patrio, sok feleletlenség, sok sziveség mellett, mellyből kötelesség helyett mindeneket fölválalunk 's igen-igen keveset tellesítünk. Sed levius fit patientia, quidquid corrigere est nefas. *Hor.*»

A képzelt vagy valódi sikertelenség megerősítette őt pessimistikus életfelfogásában, melynek alapját már a serdülő kor melancholikus, világfájdalmas hangulataiban megtaláljuk. Nézeteinek nem egyszer ad kifejezést, különösen testvéreivel szemben. «Ich bin auf der Reise noch mehr pedant» — írja Párisból — «ich möchte sagen kleinmüthiger geworden und bin kaum mehr capable dem Leben irgend eine freudige Seite abzugewinnen, und wo man mit dem Vorsatz auftritt, Vergnügen nicht zu finden, entgehet es einem umso gewisser.» Az ilyen múltó hangulatoknak azonban nagyobb jelentőséget nem szabad tulajdonítani, mert nem gátolták Lászlót abban, hogy külföldi utazását — mint láttuk — egész fiatalos hévvel ne élvezze. Komor hangon van írva egy 1845-ben kelt levele (Kám, febr. 16.) Adél nővéréhez, Bezerédj István második nejéhez, a melyben saját magát is jellemzi, túlzott sötét színekkel: «Ich werde recht schwach in Deinen Augen erscheinen, dass ich nicht fähig bin den einmal gefassten Entschluss fest zu halten, sondern sogar in die kleinsten Nuancen der alltäglichen Ereignissen schwanke. Ich habe aber auch gar keine Prätension stark zu sein, in dieser Hinsicht scheint die Seele in sympathetischem Einklange mit dem Körper zu stehen, in die Höhe geschossen, der Drang hinauf, ohne die proportionelle Kraft, den Gliedmaassen gleichförmigen Gehalt zu geben, ohne die nöthige Ausdauer das zu erringen, vornach der ungestillte Durst des Geistes sehnüchtig lüftet. Nun denn, da man sich zuletzt kennen gelernt, und durch innere Anschauung des Umfanges seiner Leistungen bewusst, lässt sich glaube ich vernünftiger

Weise nichts anstellen, als die passive doch best möglichste Anwendung jener Capacitäten, die bei so ausgebildeten oder verbildeten Wesen durchaus nicht umzuschaffen, nicht einmal zu corrigiren sind. Ich bin so allein, auch unter Menschen so allein und ich fühle so laut, dass Du mir schon vergeben musst, wenn ich Deine Geduld in Anspruch nehme um diesen lauten Gedanken, die immer deutlicher werden, eine concretere Gestalt annehmen, wenigstens für Augenblicke Gehör zu geben» stb. Ez a levél, ha talán egy csüggedt óra szülötte is, érdekes bepillantást enged László lelkületébe, magasra törő, idealis felfogásába. Egy későbbi leveléből: «Tant que je vois que l'audace, l'impudence, la ruse gagnent sur le vrai mérite, que l'homme honnête, d'un caractère doux et droit est réduit à une situation équivoque, par l'intrigue, je perds tout intérêt pour l'humanité; il faut créer son monde dans soi même, il faut se procurer des jouissances qui sont hors de l'atteinte de la malveillance, et l'on subsistera.»

IV.

Bezerédj László 1846. évi ápril hó 29-én megházasodott, nőül vevén verebi Végh Angelikát, néhai Végh Ignácznak, a pesti váltó-feltörvényszék elhunyt elnökének leányát.

Ezzel új korszaka kezdődött életének, s ha már eddig is terhesnek érezte a hozzá nem illő körülmények közt való megyei hivataloskodást, most fokozott mértékben feltámadt benne a vágy, hogy megszabaduljon egy oly foglalkozástól, mely boldog családi tűzhelyétől is elvonta őt. Fiatal nejéhez intézett, szeretettől áradozó levélkéiben, melyeket rövid hivatalos távozásai alkalmával gyakran küldött Kámba, minduntalan hangoztatja szándékát, utóbb pedig komoly elhatározását, hogy a főjegyzői állásról lemond és a megyei szolgálattal felhagy.

Országos jelentőségű események megkönnyítették ennek a tervének valóítását. Az 1848. év korszakos alkotásai meg-

változtatták közéletünk addigi képét és sorompóba szólitottak mindenkit, a ki tehetségeit, komoly hazafiságát a nemzet érdekében érvényesíteni kívánta. Bezerédj László sem térhetett ki az egyhangulag megnyilvánuló közóhajtás elől, mely ő benne látta az 1848-i törvény által megteremtett népképviselési országgyűlésre küldendő egyik megyei követet. Lászlót Kőszegen, atyja hivatalos székhelyén 1848 június hó 23-án közfelkiáltással országgyűlési képviselővé választották és nejének egy levele, mely ezen szép nap emléke gyanánt fennmaradt, tanuskodik az általános bizalomról es lelkesedésről, mely a fiatal követet körülvette. «Olyan enthusiasmus volt — írja Bezerédjné nővérének, — irányában a népben, mely mindnyájunkat könyekig meghatott. Vállaikon vitték őt a választás helyére, szakadatlan Éljen! kiáltások közt, ugyanúgy hozták vissza is. Egyetlen egy hang se volt ellene. Rohonc község zenével jött, nem akart haza menni, hogy őt még ismételten üdvözlhesse. Az ebéd alatt megjelentek a kőszegi polgárok gálában zenéjükkel. Delután jött az egész magistratus, végre este az ifjúság s általában a kőszegiek fényes fáklyás menettel és zenével. A szónoklatoknak se vége, se hossza nem volt, a nép Laczi körül csoportosult, mindenki akarta őt látni, vele kezét fogni.» A németnyelvű, de kifogástalanul hazafias érzésű választóknak László német beszédben köszönte meg választatását. Ebben a közelmúltban kivívott nagy reformokról következőket mondja: «Nagy fontosságú időszakon mentünk át szerencsésen, polgári fejlődésünknek szikla-szilárd akadályait szerencsésen legyőztük, a nyomasztó szakadék, mely polgári polgártól, szomszédot szomszédtól fájoan elválasztott, győzelmesen be van töltve; borítsuk a feledés fátyolát a visszavonás és bizalmatlanság azon idejére és kezdjük meg becsületes szándékkal polgári szabadságunk, polgári egyenlőségünk új aeráját. Most már csak egy czél van, mely felé mindnyájan törekszünk, csak egy érdek, mely mindnyájunkat szorosán összeköt, hazánk összes java, melyet én csak a törvényes szabadságban, a törvény előtti valódi egyenlőségben, a törvény hatalmának tiszteletében és a társadalmi rend megóvásában és biztosításában velek megalapozhatni. És engedjék meg nekem a

szent ígéretet, hogy legőszintébb igyekezetem, minden, habár csekély erőim felhasználása oda fog irányulni, hogy a polgári jólét ezen garantiáit biztosítsuk és azon szabadságok teljes élvezetét megőrizzük, melyet most már csak megtartanunk, nem kivívnunk kell. Társadalmi viszonyaink alapjai meg vannak ingatva, a múltnak állapotai nem illeszkednek bele vívmányainkba, újakat kell tehát teremtenünk, az elavultat jobbal pótolni, fejleszteni ott, hol a jó mag el van vetve, kiegyenlíteni, a hol az erőszakos rázkódás még csorbákat hagyott. Hogy ezt elérjük, szép módjával megvalósítsuk, ez legyen életemnek szent és komoly feladata, ezen őszinte törekvés legyen a legméltóbb köszönet mai sziveségükért.»

Czéljainak békés úton remélt valóstítását már itt is hangoztatja s ehhez a meggyőződéséhez az 1848-ban megnyílt s oly tragikusan végződött országgyűlésen mindig hű maradt.*

Már három nappal a választás után búcsút vesz a vármegyétől, lemondva főjegyzői állásáról és június 29-én elutazik Pestre, új hivatásának színhelyére, egyelőre csak maga; otthon maradt hitvesét, valamint atyját állandóan tudósítja érdekes leveleiben az országgyűlésen történekről. E levelekből szinte napról-napra követhetjük az akkori eseményeket s észlelhetjük Lászlónak eleinte reményteljes, majd mindinkább csüggedő hangulatát, melylyel az ország sorsát figyelte. Nem kiméli sokszor éles bírálatától az országgyűlés egyes vezérférfait, különösen Kossuthot, kivel nem rokonszenvezett s kinek heves és szenvedélyes temperamentumától féltette a haza jövő sorsát. Ő maga szorosabb összeköttetést talán csak Deák Ferencz körével, különösen sógorával, Bezerédj Istvánnal tartott fenn, ki-

* Ugyanekkor Vas megye választókerületei a következő képviselőket küldték az országgyűlésre: Sárváron gr. Batthyány Lajos, Rum-ban Széll József, Muraszombatban gr. Szápáry Antal, Felsőőrben Reiszig Alajos, Németújváron Hettyei István, Szombathelyen Horvát Boldizsár, Szentgotthárdon Szabadfy Sándor, Körmenden Hettyei Vincze, Kisczellben Békássy Imre választatott meg.

vel — és Bartal György tolnamegyei képviselővel, — egy szálláson is lakott, a Lipótvárosban, Ujpiacz, Derra-házban. László nem egyszer panaszkodik sógorának kedvetlensége és csüggedése miatt; a higgadtan s önzetlenül gondolkodó hazafiak előtt csakhamar világos lett, hogy az első népképviseleti országgyűlés nem fogja a hozzá fűzött vérmes reményeket beváltani s főleg nem lesz képes a hazát azon veszélyektől megmenteni, a melyek minden oldalról tornyosultak föléje. Bezerédj László sohasem kereste az egyéni érvényesülést, így a 48-iki országgyűlésen is csak hazafias kötelességét akarja teljesíteni, egyéb célja nincs, ezért is minden irányban, egyénnel és pártokkal szemben megóvja függetlenségét. «Láthatja édes atyám, — írja atyjának július 8-án az országgyűlésről szóló első levelében, — hogy ittlétem nem igen sokat ígérő, csak annyiból szeretem, hogy nem foglalja más el, mert hiszen magában csak bízik az ember; én ugyan két főczélt tűztem magamnak, a *pragmatica sanctio*, belbéke minden áron leendő megóvását, támadó háború távoztatását, ezenfelül demokratikai fejlesztését a statusnak, minden úri viszonyok megszüntetésével, . . . e két czélt függetlenül kívánom *prosequálni*.» Ugyanezen levélben érdekes képét adja az épen összeült országgyűlésnek, a mely szavai szerint: «egy nagy zavar, a kitűnésre számított arena; mennyi ebben a hiúság, intrigua, már a *præliminaliák* is sejdítették . . . Légyen valaki, a ki vidám arccal tekinthet a jövőbe! bizon sokat mért a sors e szegény hazára 's legnagyobb átká ön fiainak vaksága, ha nem gonoszsága 's e hangulat nehézkedik az egész házra, keveset kivéve, kik még akarnak maguknak valamit kinyerni.» Végül pedig erre a megjegyzésre fakad: «De közel állunk 1792-hez!»

A Ház megalakulásakor július 6-án a VIII-ik osztály Bezerédj Lászlót osztályelődővé választotta.*

* Szinnyei József *Magyar írók élete és munkái* cz. műve I. kötet 1040. 41. lapján azt állítja Bezerédj Lászlóról, hogy «az első ministeriumban br. Eötvös mellett viselt hivatalt». Ezt az állítást valószínűleg a *Pesti Napló*ban 1871 szept. 28-án megjelent nekrológból vette, a hol Bezerédj Lászlóról ugyanez állíttatik. De a családi iratokban legkisebb nyoma sincs ennek az állítólagos hivatalnak. B. L. az 1848-i minis-

Az alig megalakult Ház elé a ministerium javaslatot terjesztett a haza védelmére szükséges hadsereg felállítása iránt és július 11-én tartotta Kossuth híres beszédét, melynek felvillanyozó hatására az egész Ház szavazás nélkül, egy emberként megajánlotta a kért ujonczokat és költségeket. Bezerédj Lászlónak ezen ülés előtt írt leveléből megtudjuk, hogy ez a tüntetés előre kicsinált dolog volt: «Ma fogja Kossuth régen előre jelzett beszédben a birodalom állapotait jellemezni — írja — s a szükséges eszközök megajánlását javasolni; eclatans demonstratio készül, hogy egy csapásra minden ellenfél meg legyen döbbenve». Július 15-én pedig így emlékezik meg a napj napról: «A keddi nagy ülés, melylyet utolsó levelemben említettem, nézetem szerint nem volt valami rendkívüli, Kossuth beszéde mind olyas, a mit már hallottunk s miután előre ki volt csinálva, reám legalább kevés hatást tett.»

Ekkor már a ráczok lázadása és a horvátok magatartása egyre fenyegetőbb jelleget öltött, a nemzetőrsegeket mozgósították, a vasmegyei is táborba szállt, sorai között Bezerédj Lászlónak fiatal öccse, Elek. László tehát hazulról sem kapott olyan híreket, melyek aggódo lelkét megnyugtatták volna. Nejéhez írt leveleiben komolyan foglalkozik azzal a később meg is valósult tervvel, hogy télre családját is Pestre költözteti, ámbár fél, hogy nehéz lesz megfelelő szállást találniok, mikor négyszáz család költözik «egy ily kis (!) városba, mint Pest.»

Lászlónak az országgyűlésen való nyilvános szereplé-

terium megalakulásakor még nem tartózkodott Pesten, oda csak július 1-én az országgyűlés megnyitására ment, ettől kezdve pedig szept. közepéig megvannak nejéhez és atyjához intézett levelei, előbbinek feleleteivel együtt, majdnem teljes számban; egyikben sincs említés vagy célzás a közoktatásügyi ministeriumban vállalt hivatalra, holott a levelek sokkal kisebb fontosságú dolgokat is felemlítenek. A későbbi hivatalviselést pedig kizárja Lászlónak a hadi törvényszék előtt 1850-ben történt védekezése, melyről alább lesz szó s mely főleg arra támaszkodik, hogy ő a forradalmi magyar kormánytól semmiféle megbízást nem kapott s el nem fogadott. Az *első magyar ministerium összes személyzetének név- és lakkönyve 1848. cz.* címűtárban (Pest, Geibel R.) sem fordul elő B. L. neve.

séről nem sok adatunk van. Az augusztus 3-iki ülésen indítványt terjeszt elő, hogy az 1848. évi V. t.-cz. első §-a, vagyis azon nemesek kiváltságos választójoga, a kik ezzel a korábbi törvények szerint birtak, eltöröltessék¹; ezzel mindenesetre demokratikus és a rendi kiváltságok ellen irányuló gondolkodásának adott kifejezést. Targyalta-e az országgyűlés ezt azt indítványt, nem tűnik ki az adatokból; de valószínű, hogy a csakhamar bekövetkezett komoly és végzetes események ezt az indítványt is, sok fontosabbal együtt, a feledés homályába merítették. Augusztus 9-én felszólalt báró Eötvös cultus-ministernek az elemi oktatás ügyében beterjesztett törvényjavaslatánál,² melynek sorsa őt, mint leveleiből kitűnik, különösen érdekelte. Ugyanezen napon írja nejének, hogy Eötvös állásáról lemondott, mert azon javaslatával szemben, mely a hitfelekezetek szerint elkülönített elemi iskolákat akar felállítani, a többség a közös (felekezet nélküli) iskolák mellett nyilatkozott; Kossuth pedig felhasználta ezt az alkalmat az egész ministerium lemondásának kieroszakolására. Másnap azonban a Ház határozatát visszavonta,³ mire a kormányválság elsimult. Ezekre a zavarokra augusztus 14-én nejének írt levelében megjegyzi László: «Nem hinné, ki maga nem látja, minő ingatag, minő bizonytalan állása hazánknek, a ministerium átlátva eddigi hibáit, mulasztásait, önmagával van egyenetlenségben, s személes antipathiák, mellyek egymás irányában legyőzhetlenek, minden kis tetterejét megghiúsítják, az egész országban zavar, a képviselőház elbáméskodik, ... várja a megváltást, melly azonban jönni nem akar». Atyjának pedig így ír augusztus 17-én: «A minő nagy tisztelettel, bizalommal telve jöttünk ide ministeriumunk iránt, annyira csökkenik az naponkint, látva az egyenetlenséget, egymás közti viszált, ingatagságot, mivel egymás irányában viseltetnek; innét van, hogy az országgyűlési nagy massá-

¹ Lásd Pap Dénes: *A magyar nemzetgyűlés Pesten 1848-ban* I. kötet 316 lap.

² Pap Dénes id. művében 276 l.

³ Illetve Pap Dénes szerint (384. l) csak indítvány tétetett a törvényjavaslat félretétele iránt.

nak irányt adni nem képesek s ez is a legnagyobb inconsequentiaák között teng.»

A ministerium kebelében tapasztalt egyenetlenség kiterjedt az ujonczozási törvényjavaslatra is, melynek tárgyalását a Ház Mészáros Lázár hadügyminister kívánságára augusztus 7-iki üléséből elhalasztotta ugyan, de melynek phasisairól a képviselők értesülve voltak, miként László leveleiből is kitűnik. Ezen törvényjavaslat dolgában Bezerédj László egy alaposan kidolgozott, tartalmas véleményt készített, mely valószínűleg a VIII. osztály javaslata gyanánt terjesztetett a Ház elé; különösen követeli ez a referendum a felállítandó magyar hadseregnek önálló voltát és az ausztriaiától való elkülönítését, a meglévő ezredeknek pedig mielőbbi átalakítását.

Azonban a nyugodt tárgyalásnak sem a külső események, sem az országgyűlés hangulata nem kedveztek. Aug. 21-én Perczel Mór éles vádakát emelt a hadvezetőség eljárása ellen, minek következménye több kihívás és párbaj lett (mint Bezerédj László írja) és oly ingerült hangulat, «hogy az embernek szinte félelmes, felebarátjának semmi megbecsülése, teljes kicsinylés, türelmetlenség egészen az üldözésig; semmi jót nem lehet előre látni».

Kifelé is mindinkább kuszálódott a helyzet s a ministerium minden erőfeszítése mellett sem tudott a sokféle bonyodalmakkal megbirkózni. Tudvalévő, hogy szeptember elején a ministerium lemondott, Batthyány Lajost azonban a király újra kinevezte miniszerelnökké, minek Bezerédj László szavai szerint «a' komol és békés örül 's a' bonyodalmak szerencsés kimenetelét várja.» Ebbe az időbe esik Jellasicsh betörése Magyarországra, a mi Lászlót nemcsak mint hazafit csüggesztette, hanem Dunántúl tartózkodó védtelen családja miatt komoly aggodalommal is töltötte el.

Az ujonczok kiállítására ügyében kiadott ministeri rendelet a vidéken némi ellenszegülésre adott okot. Érdekes, a mit erről László atyja ír fiának Kőszegről (szept. 12-én): «A ministeri rendelet következtében a kiállítandó ujonczok öszve írása megkezdett, általjában lehet mondani, a népség a legnagyobb ellenszenvet mutat iránta, több he-

lyen nyílt ellenszegülés tapasztaltatott. így Sz. Elekre (Stegersbach) az itt tanyázó egy század huszároknak kellett ki-menni, melly század épen akkor az elfoglalt idő vissza-foglalására vala máshová rendelve, — Pinkafeld és tájéka küldöttséget küldött Bétsbe egyenest a Császárhoz, megtudni hogy ha ez az ő parantsolatja-e? azzal a kinyilatkoztatás-sal, hogy ha kell, a Császárnak készek ujonczokat adni, de a magyar ministeriumnak egyet sem, de nemcsak a német helységek szelleme ez, hanem sok magyaroké is, így tegnap Csepregben, a midőn az öszve írt legénységet meg akarták vizsgálni, a Szolga-Birót elkergették, a pandurját halálra verték, a Helység biráját is megverték.»

Az országgyűlés ezalatt lázasan dolgozott, vagy legalább ülésezett, mindennap kétszer is tartott ülést vagy conferen-tiát. Kossuth indítványára Bécsbe a királyhoz országgyűlési küldöttséget menesztettek, melynek visszatérte után elnöke, Pázmándy Dénes a szeptember 11-iki ülésen terjesztette elő jelentését. Erről az izgalmas napról László a következő levélben tudósítja atyját:

«A' Dolgok sebes rohamja, melly a' küldöttség haza érkezésétől fogva eddigi békés állásunkat elsodorni látszik, alig hágy időt az eszméletre, alig egy szabad pillanatot az írásra. Mikép járt légyen el a küldöttség, mikép veszteglett a' két minister 10 nap Bécsben, a' nélkül, hogy csak valami tárgy felett valakivel tanácskozhattak volna is, édes Atyám tudni fogja, én csak azt érintem, mikép az itthon maradtak, K. . . . volt egyenetlenség miatt lemondogattak, után-nok K. . . . is, tegnap Batthyány, 's így megszűnván a' Cabinet, Deák is, ki ez alkalommal leg becsületesebben tölti ki helét, Szemere kinyilatkoztatja, hogy ő a' ministeri tollat kezéből addig kibocsájtani nem fogja, míg azt más alkotmányyszerű utódjának át nem adhatja, — többszöri felszólítások után Kossuth vissza ült helére, de a' többi minister nem, Batthyány pedig épen K. proponálta — így minden Stadiumokon keresztül csak ugyan oda jutottunk, hogy az egész kormány K. kezébe jutott, estvéli demon-stratio előre készítve volt, kívül belől öszve csoportozott néptömeg K. nevét hangoztatta, 's propositio tétetett, hogy

a' Nádor ideiglenes minister elnököt nevezzen, 's ajánltassék erre K., ki a' háznak osztatlan bizalmát bírja, ez azonban K. előadására is oda módosítottatott, hogy mivel a' Nádor a' ministerium lemondását tudató levelet contra signatura nélkül küldötte, ezen rendeletet a' ház mint törvénytelen felre teszi, egyúttal a' Nádorral tudatja, hogy addig, míg törvényszerűen új ministerium fog alakittatni, a' kormányzást Kossuth 's Szemere tartják meg, 's csak ezek ellenjegyzésével fog minden rendeletet elfogadni, a' Nádor igen meg illetődve felelt, 's személe iránti figyelmetlenségnek tulajdonítja e' lépést, úgy hírlik, hogy Bécsbe utazand, Kossuth tüstént több határozatokat indítványozott, pénz kibocsátás, katona állítás, honvéd sereg alkotás s. a. t. iránt, minden Status titkárokat 's Nyárit, b. Perényit, Pázmándit tanácskozmányra magához rendelte, 's mára igerte indítványainak, különösen a' hűbéri viszonyokra nézve leendő formulázását, az éjjel itt lévő Turszky ezere 2 százada a' honvéd sereg közé állott, 's megérkezett a futár, hogy Jellasich 20,000 emberrel a Dráván átjött.»

Ez alatt László fiatal neje, a ki különben is fájdalommal nélkülözte szeretett férjének társaságát — a nyár folyamán csak kétszer töltöttek együtt rövid pár napot — minden előkészületet megtett, hogy falusi otthonát elhagyja és kis leányával együtt Pestre költözzék. Ezt a távozást Jellasich seregének közeledése is szükségessé tette s miután a fiatal asszonynak ipa háza Kőszegen azért nem nyujthatott kellő biztonságot, mert az öreg úr a horvátok elől Badenbe (kedvelt fürdőhelyére) szándékozott menekülni, szeptember hó vége felé megtörtént a kis család felutazása Pestre, az akkori közlekedési viszonyok között természetes lassúsággal és fáradalmakkal.

Ezzel megszűnván László levelezése nejével, az országgyűlés további folyamáról ritkábban küldhetett tudósítasokat atyjának (a ki mégis Kőszegen maradt) s így László további személyes szerepléséről is csak gyér adataink vannak. Különben az események folyamata mindinkább olyan irányba sodorta a közéletet, hogy abban Lászlónak békeszerető és a forradalomtól irtózó lelkületével activ szerep

nem juthatott. Mégis október hóban kiküldetést kapott és vállalt mint futár Móga táborába. Az orsz. honvédelmi bizottmány által 1848 október 18-án kiadott és Nyári Pál helyettes elnök által aláírt «Nyiltparancs»-on lévő elismervények tanusítják, hogy László a kezére bízott leveleket 19-én ötkor reggel (hol?) gróf Zichy őrnagynak, 12-kor délebben Parendorfban Móga tábornoknak és este 5 órakor Sopronban Niczky Sándor kormánybiztosnak átadta. Mindenesetre nagy és fárasztó út az akkori viszonyok között. Feltehető, hogy László Sopron közelségét felhasználta atyjának Kőszegen való meglátogatására, talán kámi birtokának megnézésére is, mielőtt ezt az akkori kilátások mellett nagyon is bizonytalan sorsának átengedné.

Az őszt és a tél kezdetét csendes visszavonultságban töltötte a Bezerédj család. Karácsony ünnepén írja László atyjának: «Megvallom, fölháborodtam nagyon annak hallására, hogy leveleim fölbontatnak, 's atya 's fiú közti leggyengédebb viszonyok épen olly kezek által profanáltatnak, 's eziránt Madarásznak többekkel igen érzékeny észrevételeket tettünk is 's ő úgy mondotta, hogy már szigorú rendeletet bocsátott volna ki, miszerint a' határszéleken is csupán a' külföldről jött vagy oda írt levelek bontassanak föl, ezek is a' hatóság által választott meghitt emberek által, kik a' titoktartásra esküvel köteleztessenek 's különösen megmondá, hogy az én leveleim ezen rendszabál alá épen nem eshetnek 's így azok fölnyitása csupa visszaélés.» Bezerédj László eddig szorgalmasan részt vett a pesti országgyűlés tanácskozásaiban, mely működését Windischgrätz herczeg közeli benyomulásának hírére pár nappal utóbb megszüntette. Ismeretes annak a küldöttségnek sorsa, melyet az országgyűlés Windischgrätz elé küldött s mely bolyongásában egy napot László sógorának, Végh Jánosnak verebi házában is töltött; ismeretes a magyar kormány és az országgyűlés menekülése Pestről az 1849. év első napjaiban. László ebben nem vehetett részt, súlyos betegség, valószínűleg hideglelés szegelte őt ágyhoz és kényszerítette, hogy Pesten maradjon. «Én, mint utolsó levelemben említém, — írja atyjának 1849 január 12-én — lázomba ismét

visszaastem és sokkal erősebb alakban, mint első alkalommal, így a' háznak utolsó ülésein 's a' tagok eltávozása alkalmával ágyban fekvő voltam; illy helyheztetésben várni a hadsereg bényomulását, Pestnek állítólagos ostromlását! azonban a' jó Isten minden bajtól megmenté a' várost, 's benne mindnyájunkat, 's nem lehet egyébnek, mint csudának tulajdonítani, hogy olly sok gyulekony elem, terrorismus működése, a' társulatok erőlködései daczára, a' futó sereg minden rend 's fegyelem nélküli vissza vonulása 's a' győztesnek bójövetele mellett, a' csend egy pillanatilag sem lőn megzavarva 's a' személes bátorság megfertőztetve, 's Casinok elzárását kivéve az ostromállapotot nem igen lehet észrevenni. Batthyány L., Szápáry Antal elfogatásánál egyébről nem hallani, Nyáry, 's Patait is említi a' köz hír, de ez nem bizonyos, úgy a' Tyroli szabad csapat vezérének, Szöllnek agyon lövetését. A' haldokló országgyűlésnek utolsó vonaglásai igen érdekes epizódokat mutattak föl, de ezekről majd szóval, ha az Isten szerencsésen öszve hoz bennünket. Annyi bizonyos, hogy képviselő igen kevés ment le Debreczenbe, sem elnök, sem alelnök, a' parancs, melly minden ítélő székeket, hivatalnokokat Debreczenbe lerendelte, szint nem mehetett teljesülésbe, mert a Hg. seregei már Budára bényomultak, így a' jó Isten tudja mire vetik fejöket 's meddig folytatandják az ámítást, mellynek olly gyászos következményeit siratandjuk. Az itt maradt képviselők közül vagy 20, ezek közül a' szélső baloldal tagjai is mindgyárt első napokban, míg én ágyban fekvő voltam, a Hg.-nél tisztelkedtek, nyájas fogadtatásukról dicsekednek, 's utasítást vőnek, ha lehet minél előbb haza térni, a' nép megnyugtatasának eszközlésére, azolta a' Cle-rus, Curia, V. törvényszékek tisztelkedtek.»

Érdekes, de szomorú jellemzése az akkori viszonyoknak és «hazafiaknak!»

Ambár László mindig a mérsékeltekhez tartozott s az említett futári kiküldetését leszámítva, semmiféle megbízást az országgyűléstől el nem fogadott, hazafiúi lelkét mégis nagyon bántotta az a körülmény, hogy tőle nem függő okokból nem követhette az országgyűlést Debreczenbe, s

így akarata ellenére mintegy hűtlennek kellett lennie a zászlóhoz, melyre felesküdt. A betegség azonban, mely őt az elmenésben gátolta, későbbi sorsára nézve jótéteménynek bizonyult, mert kétségtelen, hogy a debreczeni országgyűlésen ő ép oly kevéssé tudta volna az események folyamatát megakasztani, mint a vele hasonló gondolkodású «békepártiak»; viszont önkénytelen passivitása sok későbbi zaklatástól és károsodástól mentette meg.

Egészen mégsem kerülhette el a kellemetlenségeket. Rohonczy Ignác vasmegyei királyi biztos 1849. évi január 16-án elrendelte, hogy a «törvénytelen» magyar országgyűlésen még mindig résztvevő Bezerédj László, Horvát Boldizsár és Szabadfy Sándor követek javai zár alá vétessenek. A vármegyei hatóság annyira sietett ennek a rendeletnek megfelelni, hogy a zárlatot már január 19-én foganatosította Bezerédj László kámi birtokán. Akkor véletlenségből éppen ott volt László atya, ki azonnal tiltakozott a zárlat ellen, fiának Pesten időzését annak betegségével igazolta s minthogy a kiküldött főszolgabíró a zárlat végrehajtásához ragaszkodott, kijelentette, hogy a birtok az övé, fiának csak haszonvétele engedte át, az ingóságok pedig menyének tulajdona, végül a zárlat alá vett birtokon otthagyta Elek fiát, mint «házigazdát». Intézkedéseiről másnap hosszú levélben tudósítja Lászlót, ki, úgy látszik, csak ebből értesült a kellemetlen esetről; egyszersmind körülményesen utasítja őt, minő módokon, többek közt Windischgrätz herczegnél kérendő személyes audientia által is, igyekezzék a bajtól megszabadulni. László azonban csak Rohonczy kir. biztoshoz adott be egy írásbeli folyamodást s ennek, vagy talán még inkább az öreg úr hathatós közbenjárásának, csakhamar meglett a kedvező eredménye: a zárlat megszüntetése már január 30-án elrendeltetett és Rohonczy sietett erről Bezerédj Györgyöt udvarias és mentegetődző levélben értesíteni.*

László családjával február hónapban még Pesten tartózkodik, márcziusban hazaköltözik Kámba s ott tölti csen-

* Lásd még : Vas-vármegye levéltára, 1849. évi 30., 41., 80. sz.

des visszavonultságban a végzetes 1849-iki esztendő és a következő telet. Kámban vette a debreczeni országgyűlésnek márczius 29-én kelt és Palóczi László korelnök által aláírt felhívását, hogy 15 nap alatt jelenjék meg az országgyűlés székhelyén vagy távollétét hitelesen igazolja, ellenkező esetben képviselői állásáról lemondottnak fog tekintetni. Még ha szándéka lett is volna Lászlónak, nem felelhetett meg ennek a felhívásnak, mert az országban dúló háború miatt a Dunántúlról Debreczenbe el sem juthatott volna; de úgy látszik, hogy elmaradását sem igazolta.

A magyar szabadságharcnak tragikus kimenetele után a győztes hatalom országszerte megkezdette vérengző munkáját; a kit a hóhér keze vagy a börtön el nem érhetett, az is szenvedett a bosszúállók kiméretlen zaklatásaitól. Lászlót megidézte a pozsonyi k. k. Kriegsgericht; mint «auf freiem Fusse befindlicher Deputirter des illegalen ungarischen Landtages», köteles volt 1850 február 15-én a pozsonyi haditörvényszék előtt — bizonyára eljárásának igazolása végett — megjelenni. Az iratok közt van László védekezésének német nyelvű fogalmazványa, melyből következtetni lehet a hozzá intézett kérdésekre. Az 1. pont általános körülményeire vonatkozhatott, a 2-ikban az országgyűlésen való részvétele felől kérdezték, a mire válaszolva kifejti, hogy ő «I. Ferdinánd császár» által Pestre összehívott országgyűlésre megválasztatván, ott teljes erejével a haza javára s a dynastiával fennálló kötelék megerősítésére igyekezett közreműködni, alattvalói kötelességével soha ellenkezésbe nem jött s a kormánytól semmiféle megbízást el nem fogadott; mikor pedig 1848 december 30-án elhatározta az országgyűlés, hogy Debreczenbe teszi át működését, betegség által akadályozva volt az ülésben részt vehetni, tehát tovább is Pesten maradt s onnan Windischgrätz hg. engedélyével márczius hóban kámi birtokára költözött. Hivatkozik arra is, hogy birtoka az elrendelt zárlat alól feloldatott, mert eljárásában semmi büntetendő körülményt nem találtak. A 3-ik kérdésre felelve igazolja Bezerédj László, miért nem hagyta már el korábban az országgyűlést,

a 4-ik pontban pedig állításainak megerősítésére hivatkozik Babarczy és Havas cs. kir. biztosok tanuságára. Ugy látszik, a haditörvényszék a védekezést elfogadhatónak találta, mert április hó 21-én a pesti k. k. Kriegsgericht bizonyítványt állított ki Bezerédj Lászlónak, hogy az ellene elrendelt vizsgálat megszüntettetett.

V.

Az absolutismus szomorú évei alatt az országban minden közélet szünetelt, a hazafiak családi körükbe való legszorosabb visszavonultságban töltöttek napjaikat, belenyugodva a változhatatlanba, vagy bízva egy jobb jövőben. Bezerédj László többnyire Kámban tartózkodott, családjának és gazdaságának élt. Az 1851—52-i s a következő telet Pesten töltötte, honnan atyját szokása szerint időnkint tudósította magánügyeiről s a társadalmi eseményekről. 1852 december 30-án írja, hogy néhány jó barátjával, mint Somssich, Lónyay, a chemiát hallgatja, «kellemes és tanulmányos időtöltés képen.» 1853 január 30-án pedig említi, hogy Festetics György gróf meg akarná venni kámi jöszágát s ő igen örvendene, «ha kedvező eladás mellett valami hasznosabb gazdaságra tehetne szert, mert csakugyan harmadfélszáz hold szántóföld mellett nem igen tűntetheti ki az ember iparkodásának eredményét.» Gróf Festetics Györggyel utóbb is jó baráti és szomszédi viszonyt tartott fenn, akkor is, midőn az 1861-ben Vasvármegye főispánjává, 1867-ben pedig a király személye körüli ministerré neveztetett ki. Ugy látszik, gazdaságának állapota kevés örömet okozott Lászlónak; ezen időből való következő megjegyzése is: «Naponkint inkább meggyőződöm a felett, miszerint ily csekélyebb értékű úrforma embernek urizálni 's gazdálkodni egyszerre nem lehet, ha egy felől nem tud annyit megkeresni az ember, mennyi távolléte alatt hanyatlásba megy, bizony fogy akkor az érték.» Hasonló megfontolások birtáhták arra, hogy miután Kám eladásából nem lett semmi, ezentúl felhagyott pesti tartózkodásával s a következő teleket családotul Kámban, részben Kőszegen töltötte.

Falusi életét kellemessé tette az a körülmény, hogy közelében laktak rokonai, különösen öreg, 70 éven felüli atyja és így gyakran látogathatták egymást. Az öreg Bezerédj György az abszolutizmus alatt lemondott a kőszegi ker. tábla elnökségéről (ezt a bíróságot az új rendszer különben is megszüntette), de télen át ezután is megszokott tartózkodási helyén, Kőszegen lakott, hol szerette gyermekeit és unokáit maga köre gyűjteni. Ezekről a családi összejövelekről még most is tud a szóbeli hagyomány, különösen a fiatalabb nemzedéknek, az unokáknak képzeletében élnek azok, mint a szertartásos unalom emlékei. A hosszú téli estéken meggyújtottak a salonban két ezüst tartóba helyezett stearin-gyertyát, a kanapén s a karszékekben helyet foglaltak az idősebbek, a nagy asztaltól távolabbi székek pedig a fiataloknak jutottak kor szerint, úgy hogy a legfiatalabbak kerültek legmesszebbre, egy bizonytalan félhomályba s mint-hogy az idősebbek beszélgetését zavarni vagy pláne egymás közt trefálni vagy játszani nem volt szabad, az idő bizony igen lassan mult a nyugtalan fiatalságnak. De az idősebbek sem mulattak valami élénken; az öreg úr patience kártyáit rakta, leánya és menyé kézimunkán dolgoztak, halkan társalogtak és lopva szundikáltak, míg végre a «hora legalis» el nem érkezett: $\frac{3}{4}$ 10-kor az öreg úr összeszedte kártyáit, jó éjt kívánt és aludni tért, a fiatalabbak pedig a a megkönnyebbülés érzetével szintén visszavonulhattak.

Bezerédj László 1856. évben külföldre utazott, ismét meglátogatta Londont és Párist, leginkább gazdasági ismereteinek gyarapítása végett. Útját Németh Lajos nevű barátjával együtt teszi meg. Julius 29-én Drezdában van, mely város igen tetszik neki, onnan Lipszén, Erfurton, Frankfurt, Mainzon, Kölnön át Aachenbe, majd Ostende-Dover felé Londonba utazik, hova augusztus 5-én érkezik. London nagysága és gazdagsága ismét bámulatba ejti őt, különösen meglepi a sok czélszerű újítás és szépítés, a mi korábbi — husz évvel azelőtti — ottléte óta történt. Gazdasági dolgok iránt érdeklődik, megnéz néhány mintafarmot, részt vesz egy gazdasági gyülekezeten, mely Boxted Lodge nevű farmban négylevele aratógép s gözeke bemutatása végett tartatott, ezen

alkalommal még angol beszédet is mondott, miként nejének írja. Említésre méltó, a mit a világ fővárosában a magyar viszonyokról hall: «Sok bolond híreket lehet itt magyar dolgokról olvasni az újságokban, gustusom lenne refutálni, de hagyjám; szegény magyar nemzet nem sokára úgyis majd csak historiai nevezetesség lesz s azért szükséges, hogy az ember a nagyvilággal egy kissé szorosabb ismerkedésbe jöjjön.» Augusztus 20- vagy 21-én Folkestone-Boulogne-on át Párisba utazik s ott mintegy tíz napot töltve, szeptember hó első hetében hazatér.

Visszavonult falusi életmódjában ráért irodalmi kísérletekkel foglalkozni. Már a negyvenes években is irogatott, azonban fennmaradt kéziratai legnagyobb részben az ötvenes és hatvanas évekből származnak. Az absolutismus teljesen elnyomta a sajtószabadságot, politikai tartalmú és célzatú czikkek tehát Magyarországon egyáltalán nem jelenhettek meg; tudjuk, hogy legjelesebb íróink és államférfiaink külföldön, többnyire névtelenül vagy álnév alatt adták ki czikkeiket, tanulmányaikat, melyekkel az ország közvéleményére hatni, annak sorsára befolyani kívántak. Ismeretes az az óriási hatás, melyet Széchenyi István híres *Én* *Blick*-je, ama kor röpiratainak legnevezetesebbike előidézett; Bezerédj László azon szerencsések közé tartozott, a ki a legnagyobb magyart döblingi asylumában meglátogatván, ajándékba kapta tőle a *Blick* egy példányát, sajnos, névaláírás nélkül, mert az ajándékozó nem akarta kellemetlenségbe keverni Bezerédjt.

Bezerédj László kéziratai között négy német nyelven írott cikk maradt meg, melyek mindenesetre az ötvenes évekből származnak s valószínűleg meg is jelentek valamely külföldi német lapban, különösen kettő közülök, melyek *Aus dem westlichen Ungarn* czímmel és é—j betűjelzéssel vannak ellátva. Ezeknek elseje «jul. 16-áról» kelezve kétségkívül 1850-ben íratott, mert Haynaunak elbocsátásáról és kegyvesztéséről elmélkedik s kifejti, hogy ez az esemény, bármily jó hatást tett volna különben Magyarországon, még sem okozott megnyugvást, mert a «k. k. Bevollmächtigter» felmentése épen akkor történt, a mikor addigi kegyetlen-

ségeivel felhagyva, a kegyelmezés útjára tért s ebben Magyarországon célzatosságot látnak. Jellemző, hogy Haynau sehol nincs megnevezve s hóhért munkája is csak óvatos körülírásokban van említve «als Donnerkeil des zürnenden Zeus.»

A második cikk, melynek ideje pontosan meg nem állapítható, azt fejtegeti, mennyit nyert a parasztság Magyarországon az úrbériség megszüntetése s a közteherviselés behozatala által; viszont a nemesség sok veszteségei mellett is minő önzetlen és hazafias magatartást tanúsított ezen reformokkal szemben. Egy harmadik cikk a kibékülés, «Versöhnung» szükségét és kívánatos voltát hangoztatja; egy negyedik pedig azt az óhajtást fejezi ki, hogy Magyarországon legalább a községi önkormányzatot kellene megengedni és visszaállítani. Az ötödik cikk mindenesetre 1861-ben íratott, mert a Schmerling-féle provisorium ellen irányul, azt igen éles szavakban bírálja és egészen Deák Ferencz szellemében fejtegeti, hogy Ausztriában nem képzelhető alkotmányos élet Magyarország alkotmányának visszaállítása nélkül.*

Bezerédj László az absolutismus ideje alatt sem hanyagolja el politikai barátait, különösen folytonos érintkezésben állott Deák Ferenczcel, kit Kehidán nem egyszer meglátogatott, viszont Deák is gyakran megfordult Kámban, hol természetesen a legszívesebben látott vendég volt. Mikor 1860-ban gróf Széchenyi István öngyilkosságának megdöbentő híre bejárta az országot, Deák Ferencz lovas stafétával értesítette erről a szomszéd megyében lakó barátait, köztük Bezerédj Lászlót is, ki csatlakozott a temetésre utazó hazafiak imposans számú seregéhez. Általában mondhatni, hogy már az ötvenes években keletkezett a bizalmas barátság Deák és Bezerédj között, mely a politikán kívül a magánéletre is kiterjedt s utóbbinak haláláig változatlan melegséggel fennmaradt. Deák különösen nagyrabecsülte Bezerédjnek sokoldalú ismereteit és olvasottságát s nem egyszer fordult barátjához felvilágosításért, főleg külföldi vonatkozású dolgokban.

* Hogy ez a cikk megjelent-e valahol, kinyomozni nem sikerült.

Bezerédj László szellemének sokoldalúságára mutat, hogy a politikán kívül sokféle más közérdekű és tudományos tárggyal is foglalkozott, változatos olvasmányaiból minden adatot, mely őt érdekelte, kijegyeztetett s ezeket irataiban fel is használta. Dolgozatai a legkülönbözőbb tárgyakra vonatkoznak. Egy igen érdekes és eleven tollal megírt tanulmánya a régi Róma irodalmi viszonyairól szól, leírja a könyvek terjesztésének akkori módját, a könyvek másolását, árát, az írók díjazását, szól az iskolai könyvekről, a szokásos felolvasásokról s alapos classikai ismereteit számos idézettel és hivatkozással tanúsítja; a kelletlenül meghallgatott, unalmas felolvasókról pedig Molière versét idézi: «de leurs vers fatigants lecteurs infatigables.» Kár, hogy a czikk befejezése hiányzik.

Egy másik, szintén befejezetlen tanulmány czíme: *Az imperialismus eredete Rómában.* A bevezetésből következő nagyobb terjedelműnek indult czikk Octavianus Augustus jellemzésével, történetével foglalkozik s érdekesen hasonlítja össze III. Napoleon szerepét Augustuséval. Van továbbá egy kézirat, mely a porosz hadsereg fejlődését tárgyalja, de ennek történetében csak 1814-ig jut el. A befejezetlen és töredékes munkák is láttatják azt a szorgalmat, melyet tárgyainak tanulmányozására fordított.

Az általa annyira kedvelt angol irodalommal is sokat foglalkozott s annak több termékét óhajtotta a magyar közönséggel megismertetni. Emerson amerikai írónak nagy port felvert *Representative men* című tanulmányosorozatról terjedelmesebb cikket írt, ismertetve különösen a Napoleonról szóló tanulmányt s ezt a Csengery Antal által 1857-ben megindított *Budapesti Szemlében* akarta közzétenni. E végből 1859-ben ismét régi barátjához, Szalay Lászlóhoz fordult, ki a következő érdekes levélben készséggel karolta fel barátjának kívánságát:

*Pest, mart. 6-án, 1859.

Kedves Barátom!

Februárius 6-án kelt szíves leveledet olyas érzelmekkel olvastam, minőkkel Te azt írtad; a régmúlt ifjúság egy

sugara esett reám, egy fénysugár azon évekből, «als ich noch im Werden war,» — jetzt bin ich leider und schon seit lange her fertig. No de se baj, mások sem jártak különben; s ez egyben, ha másban nem, bizonyosan nem fognak az unokák elütni az apáktól. És örömmel olvastam dolgozatodat is, noha Emmersont különcznek tartom, minek azonban, látom, Te is tartod, csak hogy Te az én «quoi-que»-omat «parceque»-re módosítod. Csengery, gondolom, egy nézetben lesz velem, de képességeid, névszerint írói képességed iránt is osztozkodik nézetemben és *Szemléjére* nézve szerencsének tartaná, s méltán, ha Te annak rendes dolgozó társai közé állnál be. Ő, mint a szerkesztők szokták, szereti a dolgozó társnak mondani: kegyelmednek ez való, dolgozza ki. S ilyenkor aztán mindig omnibus numeris absolutusnak tartja a dolgozatot, mint mi annak idején a *Livre de Cent et un piéceit*, azaz: er ist im voraus dafür eingenommen, siet is közzétételével. Nem akarnál vele ilyenén rapportba lépni?

Még egyszer köszönöm megemlékezésedet, édes barátom!

Szalay László.»

Úgy látszik, ezen esetben Csengery szokása ellen nem igen sietett, mert az Emersonról írt tanulmány csak 1862-ben jelent meg a *Budapesti Szemle* 16. kötetében, illetve 53. füzetében.

Kedvencz írójának, Bulwernek műveit ezen időben is sokat olvasta s annak 1864-ben megjelent *Caxtoniana* cz. essay-gyűjteményéről írt ismertetést, közölván az egyik tanulmány fordítását, *Hogyan kellett a pénzzel bánni?* czímen. Ennek kéziratában idegen kéztől, kétségkívül Szalay Lászlótól eredő apróbb javítások és simítások láthatók; tehát ez a dolgozat is a *Budapesti Szemlének* lehetett szánva, de tudomásom szerint napvilágot nem látott.

BEZERÉDJ ISTVÁN.

NÉGY NAP.

Elbeszélés.

Emlékezem, hogy' nyomultunk át az erdön, hogy sivatottak a golyók, hogy' hullottak körülöttünk a töredező ágak, levelek és hogy' törtettünk át a galagonya bokrokon. A lövöldözés egyre sűrűbb lett. Az erdőszélen valami vörös tünedezett fel itt is, ott is. Szidorow, az első század egy fiatal katonája («Hogy is került ő a mi vonalunkba?» villan át agyamon) leguggol a földre és szóttanul, nagy, ijedt szemekkel néz reám. Szájából piros vérsugár szökik elő. Igen, apróra emlékezem erre. Arra is emlékezem, a mint az erdőszélen sűrű bokrok között szembe kerültem egy ellenséges katonával. Nagy, kövér török volt, de én egyenest neki rontottam, ámbár én sovány és gyenge vagyok. Valami ropogott, úgy rémlett, valami látszólag nagy repült el mellettem; a fülem zúgott. «Ő volt, a ki rám lőtt» gondoltam. De ő a rémület kiáltásával hátrált egy sűrű galagonya bokornak. Kikerülhetett volna a bokrot, de erre nem gondolt ijedtében, a tuskés ágak közé bujt. Egy lökéssel kiütöm kezéből a fegyvert és neki vágok a szuronyommal. Nyöszörgést hallok, ordítást hallok. Erre én elfutottam.

A mieink «Hurráh»-t kiáltanak, tüzelnek és hullanak. Emlékezem, én is elsütöttem néhányszor a fegyveremet, mikor elhagytam az erdőt és a mezőre futottam.

Egyszerre hangosabb lett a «Hurráh!» és mi hanyatt-homlok vágattunk előre. Azaz nem is mi, csak a mieink, mert én hátramaradtam. Ez oly különösnek tetszett. De még különösebb volt, hogy egyszerre minden eltűnt előlem; kiáltás, lövöldözés elnémult. Nem hallottam már semmit, csak valami kékséget láttam; az ég lehetett. Aztán az is eltűnt.

Soha sem voltam még ilyen csodálatos helyzetben. Úgy látszik, hason fekszem és mindössze egy kis darab földet látok magam előtt. Néhány fűszál, egy hangya, a mely a fűszálról a fejem alá mászik és valamelyes tavalyi fű, ez az egész világom. Ezt is csak félszemmél láthatom, a másikat leszorítja valami keménység, az az ág lehet, a melyen fejem nyugszik. Szörnyen rosszul érzem magamat, mozdulni szeretnék és sehogy se tudom megérteni, miért nem tudok. Így mulik az idő. Hallom a szöcskék cziripelését, a méhek dongását. Egyebet semmit. Végre, nagy erőlködéssel, kiszabadítom a jobb karomat, a melyen fekszem és térdre akarok állni. Erre mintha villám jarná át egész testemet, gyorsan, élesen, térdemtől a melleig és föl a fejig és újból elesem. Újból sötétség, újból semmi.

★ ★ ★

Ébredezem. Miért látom a csillagokat, melyek oly fenyesen ragyognak a sötétkek bolgár égboltozaton? Hát nem vagyok a sátorban? Mért másztam ki onnan? Megmozdulok és kínzó fájdalmat érzek a lábamban.

Igen, sebet kaptam a csatában. Veszélyeset vagy sem? Oda nyúlok a lábamhoz, oda, a hol fáj. A jobb is, meg a bal is, mind a kettő vérrel van áztatva. Ha hozzájok érek, még nagyobb a fájdalom. Olyan fájdalom, mint a fogfájás: állandó, szivetfacsaró. A fülem cseng, a fejem nehéz. Megértem, hogy mindkét lábam meg van sebesítve. De hogy' lehet az? Miért nem vittek el? Csak nem verhettek meg bennünket a törökök? Kezdek mindenre emlékezni, a mi velem történt, először homályosan, mindegyre világosabban és arra a meggyőződésre jutok: lehetetlenség, hogy meg volnánk verve. Mert én fölbuktam (arra ugyan nem emlékezem; csak azt tudom még, mikor mind előre futottak, de én nem tudtam velük futni és előttem valami kékség terült el) és elestem a mezőn, fenn a dombon.

Erre a mezőre mutatott rá a mi kis csapatvezetőnk. Fiúk, ott kell lennünk!» kiáltott felénk az ő csengő hangján. És ott voltunk; tehát nem vagyunk megverve...

De hát miért nem emeltek fel engem? Hiszen ez a mező szabad hely — mindent meglátni rajta. És bizonyára nem fekszem itt egyedül. Hiszen sűrűn lövöldöztek.

Meg kell fordítani a fejemet és széjjel néznem. Most könnyebben tehetem, mert az elébb, mikor magámhoz tértem s a hangyát láttam a fejem alá mászni és fel akartam tápászkodni, nem estem vissza régi helyzetembe, hanem a hátamra fordultam. Azért látom most a csillagokat.

Felemelkedem egy kissé és fel akarok ülni. Ez nehéz mesterség, ha az embernek mind a két lába össze van zúzva. Egy párszor közel vagyok a kétségbeeséshez, végre a fájdalomtól könnybe lábadó szemmel felülök.

Fölöttem egy darab sötét kék ég, egy nagy csillag világít rajta és néhány kisebb is, körülöttem valami sötét, magas. Bokrok. Én is bokorban fekszem: nem találtak meg! Érzem, a mint a hajam szála égneк mered.

Mégis, hogy' kerülhettem a bokrok közé, ha a mezőn lóttek le? Sebesülten mászhattam ide, míg eszmélni sem tudtam a fájdalomtól. De az csodálatos, hogy most nem tudok mozdulni, mikor pedig ide a bokorig el tudtam vonszolni magamat. Meglehet, hogy akkor még csak egy sebem volt, a második golyó aztán itt tett végkép tönkre.

A halvány rózsaszín párák foszladoznak mellőlem. A nagy csillag halványodik, a kisebbek eltűnnek. Ott jön fel a hold. Milyen szép lehet most otthon! . . .

Különös hangok ütik meg a fületem. Mintha valaki nyöszörögne. Igen, ez nyöszörgés. Talán van itt még valaki a közelben, a kit szétzúzott lábbal vagy golyóval a testében szintűgy itt felejtettek? Nem, ez a nyögés egészen közel van és itt mellettem csak nincsen senki . . . Jóságos Istenem! Hiszen én vagyok, magam! Halk panaszos sóhajok; hát ilyen rémitők a fájdalmaim? Úgy kell lenni. Csak azért nem érzem a fájdalmaimat, mert a fejem ködös, ólom-nehéz. Jobb lesz újból lefeküdni és elaludni és aludni, — aludni. De felébredek-e még valaha? Az már mindegy lesz.

Abban a perczen, a mint a lefekvésre készülődöm, egy halvány holdsugár bevilágítja a helyet, a hol vagyok, valami sötétet és nagyot látok vagy öt lépésnyire tőlem.

Több helyen tükröződik rajta a holdvilág. Gombok ezek vagy fegyverek. Ez vagy halott, vagy sebesült.

Mindegy, akármi; én lefekszem . . . Nem, nem lehet! A mieink nem mehettek el. Itt kell lenniök, megverték a törököt és a tér a mienk. Miért nem hallani beszédet, őr-tüzek ropogását? Bizonyára a gyengeség miatt nem hallom. Mindenesetre itt vannak.

«Segítség!! Segítség!»

Vad, értelmetlen, rekedt kiáltások törnek ki belőlem, de nem jó reájuk telelet. Hangosan sivitanak az éjjeli levegőben. Minden egyéb hallgat. Csak a tücskök cziripelnek fáradhatlanul, mint eddig. Résztvevően néz le reám a teltarczú hold.

Ha az sebesült volna, felébredne ilyen kiáltásra. Csak halott lehet. A mieink közül való-e vagy török? Istenem! mintha nem mindegy volna? . . . És álom borúl gyulladt szemeimre.

* * *

Behúnyt szemekkel fekszem itt, bár már régen ébren vagyok. Nem akarom felnyitni a szememet, mert lehúnyt szemhéjamon át érzem a napot: szűrő fájdalommal járna, ha kinyitnám. Jobb is, ha nem mozdulok. Tegnap sebesültem meg (úgy tetszik, tegnap volt?); azóta egy egész nap telt el; még egy másik nap és én meghalok. Minden mindegy. Legjobb ha az, ember nem mozdul. Csak hadd maradjon a test mozdulatlanul. Bárcsak az agyvelő munkáját is meg lehetne állítani, de annak gátat vetni nincs mód. Gondolatok, emlékek tolonganak a fejemben. De már nem sokáig tart, hamar itt lesz a vég. Csak egy pár sor fog a hírlapokban állni, hogy — mint mondani szokás — vesztességünk jelentéktelen: sebesült ennyi és ennyi, halott egy Iwanow nevű önkénytes — ennyi az egész. Nem, még a nevet sem teszik oda, egyszerűen azt mondják: egy halott. Egy valaki, mint akkor az a kis kutya . . . Hirtelen egy egész kép merül föl emlékezetemben. Régen volt; különben az egész életem, az az élet, a mikor még nem feküdtem itt szétzúzott lábakkal, mindez oly messze van . . . Az utcán jártam; embercsődület tartóztatott fel. A tömeg állott és némán nézett egy fehér, vérző, nyöszörgő valamire.

Egy csinos kis kutya volt; elgázolta a lóvonat egy kocsija. Kimult, mint a hogy' én most itt meghalok.

Valami szolgáléle széttaszigálta a tömeget, felemelte a kutyácskát tarkójánál fogva és elvitte. A tömeg széjjeloszlott.

Lesz-e valaki, a ki engem elvisz? Nem, vessz itt, gebbedj meg! Pedig milyen szép az élet... Azon a napon (a mikor a kis kutya szerencsétlenül járt) én boldog voltam. Szinte valami mámorban jártam-keltem és volt is rá okom.

Ne gyötörjetelek, emlékeim! Hagyjatok el! Vesztett boldogság, jelen fájdalmak... bárcsak mostani fájdalmaim maguk maradnának és ne gyötörnének emlékek, a melyek akaratlanul összehasonlításra készítetnek. Oh bánat, bánat! rosszabb vagy a sebeknél.

Meleg lesz. A nap éget. Fölnyitom szemeimet; ugyanazon bokrokat látom, ugyanazon égboltot, csak hogy napvilágnál. És itt van a szomszédom is. Csakugyan egy török, egy hulla. Micsoda colossus! Ráismerek: ő az...

Egy ember fekszik előttem, a kit én öltem meg. Miért gyilkoltam meg?

Vérben ázva, holtan fekszik itt. Miért üldözte ide sorsa? Vajon kicsoda? Talán neki is, mint nekem, öreg anyja van otthon. Sokáig fog az esténként szegényes sárviskója előtt ülni és a messze észak felé nézni: nem jön-e ott a fia, a szemefénye, gyámola, kenyérkeresője?

Hát én? Velem sincs máskép... Én még cserélnék is véle. Ő még szerencsés: nem hall semmit, nem érzi a sebek sajnását, a halálos aggodalmat, a szomjúságot... A szurony egyenest a szívébe fúródott... Az uniformisán ott az a nagy fekete lyuk, köröskörül véresen. Ezt — én követtem el.

Én nem akartam. Senkinek a kárát nem kívántam, mikor verekedni indultam. Az a gondolat, hogy velem is megeshetnék, hogy embert kellene ölnöm, meg se fordult a fejemben. Csak azt képzeltem el, hogy én mint fogom a mellemet a golyózápornak kitárni. És mentem és elébök álltam.

És most? Balga, balga én! — De ez a szerencsétlen

fellah (egyiptomi uniformis van rajta) — ez még sokkal ártatlanabb. Mielőtt a hajóra terelték őket — összezsúfolva, mint a heringeket a hordóban — és Konstantinápolyba szállították, soha se hallott még se Oroszországról, se Bulgáriáról. Ráparancsoltak, hogy menjen — hát ment. Ha nem ment volna — bottal ütik, ha csak egy pasa mellbe nem lövi a pisztolyával. Ment hát, hosszas fáradságos menetben Stambultól Rusztsukig. Mi rájuk támadtunk, ő védekezett. De mikor észrevette, hogy mi, rémséges emberek, nem félünk az ő angol patent Peabody- és Martini-féle fegyvereitől, hanem folyvást csak nyomulunk előre és előre, kétségbeesett. De abban a pillanatban, mikor megugorhatott volna, elébe toppan egy alacsony kis ember, a kit napsütött öklével egy csapásra leteríthetett volna és a szívébe döfi bajonettjét.

Ugyan mit vétett ez az ember?

És mit vétettem én, ha meg öltem is őt? Mit vétettem? Miért kinez ez a szomjúság? Szomjúság! Ki ösmeri ennek a szónak az értelmét? Még mikor Románián keresztül mentünk, negyven fokos melegben téve ötven kilométeres utakat, még akkor sem éreztem azt, a mit most érzek. Ah — csak jönne valaki!

Szent Isten, ő nála abban a nagy üvegben bizonyosan víznek kell lenni. Bár csak el tudnék vergődni odáig! De mibe fog az kerülni!

Egyre megy, oda fogom magamat vonszolni. Mászom. Elgyengült kezeim alig bírják előre mozdítani meredt testemet; lábaimat magam után húzom. A hulláig öt lépés, csakhogy nekem az több — nem több, hanem keservesebb tiz verstnél. Mégis, meg kell kísérlenem. A torkom kiszáradt, úgy éget, akár a tűz. Víz nélkül hamarabb hal meg az ember. Mégis, hátha...

És csakugyan elmászom odáig. A lábaim akadoznak a földön és minden újabb mozdulat tűrhetetlen fájdalmat okoz. Kiáltok, nyögök, ordítok, de mászom tovább. Végre, itt vagyok. És itt a palaczk... van is benne víz — még pedig sok! Úgy látszik, még félig van az üveg! Oh! ennyi víz elég nekem jó időre, egészen... a halálomig!

Te vagy a megmentőm, áldozatom! Könyökömre támaszkodva kezdem a palaczkot leoldani; egyszerre elvesztem az egyensúlyt és arczczal előre, megmentőm mellére esem. Már erős hullaszag érzett rajta.

Jóllaktam vízzel. A víz meleg volt, de romlatlan és még maradt belőle jócskán. Így hát egy pár napig élélhetek. Eszembe jut *A mindennapi élet physiologiájában* írják, hogy élélhet az ember nyolcz napon át is étel nélkül, ha van elegendő vize. El is van ott mondva egy öngyilkos esete, a ki halálra éhezettette magát. Nagyon soká élt, mert közben ivott.

Nos és aztán? Ha még élélek is öt-hat napot, mi következik abból? A mieink elmentek, a bolgárok megfutmodtak. Kocsi-út nincs errefelé. Minden hiába — meg kell halnom. Csakhogy három napos haldoklás helyett hét napig tartót szereztem magamnak. Nem lenne jobb mindennek végét vetni? A szomszédom mellett ott hever a puskája, kitűnő angol gyártmány. Csak a kezemet kellene kinyújtanom érte; aztán egy pillanat — és vége. Patronok is hevernek itt halomszámra. Nem volt rá ideje, hogy ellövöldözze őket.

Nos hát: végét szakítani vagy — várni? Mit? A szabadulást? A halált? Várni, míg a törökök lenyúzzák a bőrt sebes lábamról? Akkor jobb, ha magam...

Nem, nem szabad elveszteni a bátorságot. Küzdeni fogok a végsőig, a míg erőm engedi. Hiszen ha rám találnak, meg vagyok mentve. Megeshetik, a csontjaim sértetlenek, helyre fognak hozni. Még újra láthatom a hazámat, anyámat, Masát...

Oh Istenem, csak ne tudnák meg soha a teljes valót! Hadd hiessék, hogy hirtelen halállal haltam meg. Mit szenvednének, ha megtudnák, hogy két-három-négy napig kínlódtam!

Forog velem a világ; az a vándorlás a szomszédig teljesen kimerített. És még hozzá ez a rettenetes szag! Milyen fekete lett... mivé lesz még holnap, holnapután! És most itt fekszem, csak azért, mert nincs erőm, hogy elvonszoljam magamat. Kipihenek és vissza kúszom a régi helyemre. Épen jókor fujdogál arról felől a szél, ez elviszi mellőlem a szagot.

Teljesen erővesztetten fekszem. A nap pörköli arczomat, kezemet. Nincs mivel betakaródnom. Csak jönne már az éjszaka: ez lesz — gondolom — a második.

Gondolataim összegabalyodnak. Elszunnyadok.

* * *

Soká alhattam, mert mikor felébredtem, már éjjel volt. Minden a régiben; sebeim sajognak, a szomszéd még épen oly colossalis és mozdulatlan, a mint itt fekszik.

Nem szabadulhatok attól, hogy rá ne gondoljak. Hát igazán azért kellett elhagynom mindent, a mi nekem szent volt és drága, ezért kellett gyalogolnom ezer verstnyire, éhezni, fázni. hőséget szenvednem . . . És most végre azért kell ilyen kínok közt fetrengenem — csak hogy ez a szerencsétlen megszűnjék élni? És követtem én el valami hasznosat a háború céljából, ezen a gyilkoláson kívül? — Gyilkosság, — gyilkos . . . és ki? Én!

Mikor arra a gondolatra jöttem, hogy a háborúba megyek, sem anyám, sem Masa nem tartottak vissza, habár keservesen sirtak is miattam. Gondolataim úgy elvakítottak, hogy nem láttam könnyeiket. Nem értettem, (most értem csak), mit tettem ezzel enyéimnek.

De mit töprengek már ezen? A mi megtörtént — azon nincs mit változtatni.

És mily különösen ítéltek meg akkortájt ösmerőseim! «A balga! Oda dobja magát, nem is sejti, mire.» Hogy' is mondhattak ilyet? Hogyan lehet az ilyen beszédet a hazaszeretettel, bátorsággal és több effélével összeegyeztetni? Mert az ő szemökben ezeket a tulajdonokat képviseltem. És mégis — «balga» vagyok.

Így utazom el Kiseneffbe. Rám rakják a borjút és egyéb háborúba való holmikat. És masirozok együtt ezerekkel, a kik között igen kevés akad olyan, a ki önként jelentkezett, mint én. A többi mind otthonn maradt volna — ha szabad a választása. De mennek azért ők is, akárcsak mi, a «cél tudatosak»; megjárják a kilométerek ezreit és ép oly jól verekszenek, akárcsak mi, sőt még jobban is. Megteszik a kötelességöket, pedig ha rajtok állna, mindent félre dobnának és elszaladnának, ha lehetne.

Hüvös reggeli szél fujdogál. A bokrok megmozdulnak, egy álmos madár magasra száll. A csillagok kialvófélben. A sötét kék ég lassanként szürkül és megtelik apró, pehelyszerű fellegekkel; szürke félhomály emelkedik ki a földből. És megkezdődik a harmadik napja az én . . . Minek mondjam? Életemnek? Haldoklásomnak?

A harmadik . . . ugyan mennyi lehet még hátra? Semmiestre sem sok. Nagyon elgyöngültem, alighanem arra sem lesz erőm, hogy a hullától elvonszoljam magamat. Nem-sókára olyan leszek, mint ő és nem leszünk többé ellenségek.

Innom kell valamit. Háromszor fogok inni napjában: reggel, délben, este.

* * *

Felkelt a nap. Nagy tányérja, melyet átszőnek a fekete galyak és bokrok, vérvörös. Ma, úgy látszik, nagy lesz a meleg.

Szomszédom — mi lesz belőled? Hisz máris rémséges vagy.

Igen, rémséges volt. A haja kezdett kihullani. Sötét bőre halavány és sárga lett; a felduzzadt arcz annyira megfeszítette, hogy a füle mögött megrepedt. Ott már hemzsegek a kukaczkok. A lábai szárvédőkbe voltak burkolva, feldagadtak és a csattok között óriás hólyagok támadtak. És az egész ember nőtt, nőtt, félelmesen nagyra. Mit fog a nap ma vele elkövetni?

Ilyen közel feküdni mellette — ezt nem lehet kiállani. El kell másznom bármi áron is. De képes leszek-e erre? A kezeimet még ki tudom nyújtani, a palaczkból ki veszem a dugót, iszom; — de hogy' birom nehéz, mozdatlan testemet tovább tolni? Mégis, meg fogok mozdulni, ha lassacskán is, ha csak fél lépésnyit is óránként.

Az egész reggel eltelik ezzel az előre vánszorgással. Fájdalmaim tűrhetetlenek, de mit tesz az most? Nem is tudom, hogyan lenne az másképp — már el se birom képzelni, hogy' érez egy egészséges ember. Szinte hozzá szoktam már a fájdalomhoz. Ezen a reggelen mégis elvonszol-

tam magam vagy két ölnyre és egyszerre a régi helyemen vagyok. De nem soká örvendhettem a friss levegőnek — ha ugyan lehet friss a levegő hat lépésnyire egy oszlásnak indult holttest közelében. A szél megfordul és felém hajtja a bűzt; az olyan erős, hogy rosszul leszek tőle. Az üres gyomor összefacsarodik; a belem majd kifordul. A bűzös pestises levegő csak úgy ömlik felém.

Kétségbe esem és sírok . . . Teljesen összetörve, eltompulva, majdnem eszmélet nélkül fekszem itt. Egyszerre . . . nem beteg képzeletem családása ez? Úgy rémlik, hogy . . . Nem. De igen, beszédet hallok. Lódobogás, emberi hangok. Majdnem felkiáltottam, de türtőztettem magamat. Hátha törökök? Mi lesz akkor? Mostani kínjaimhoz újak jönnek, borzasztóbbak, melyektől égnek áll az ember hajaszála, ha csak olvas is róluk a lapokban. Lenyúzzák a bőrömet és megpörkölik sebesült csontjaimat . . . Még ha csak ennyi volna; de ezek nagyon találékonyak. Nem jobb volna-e mégis az ő kezök közt halni meg, mint itt? De hátha a mieink lennének? Oh, az átkozott bokrok! Miért zártok el, mint valami börtönbe? Semmit se láthatok miattok; csak egy kis rés, egy kis ablakocska nyílik a galyak között, azon át láthatok le a mély útra; azt hiszem, ott folyik az a kis patak, a melyből az ütközet előtt ittunk. Igen, ott van a nagy homokkő is, mely hidnak van a víz fölé téve. Ezen bizonyosan keresztül lovagolnak. Nem tudom kivenni, milyen nyelven beszélnek; a hallásom is elgyengült. Istennem, ha a mieink lennének! Kiáltani fogok feléjük; a patak felől is meg fognak hallani. Az jobb lesz, mint ha megkockáztatom, hogy a basibozukok kezébe kerüljek. Mért nem hallom többé a lovak dobogását? A türelmetlenség gyötör! már a hulla szagát sem érzem, bár az egy percze sem szünt meg.

És egyszerre csak meglátom őket a patak hídján — kőzárak. Kék uniformis, vörös csik a nadrágon és lándzsák. Lehet vagy egy fél század. Vezetőjük egy fekete szakállas tiszt, gyönyörű lovon. Alig van túl a legénység a patakon, mikor egész testével hátrafordul nyergében és hangos vezényszóval kiáltja:

— Űgetve! Indu-ulj!

— Megállj! Megállj az ég szerelmére! Segítség, segítség, testvéreim! — kiáltok, de a lovak dobogása, a kardok csörrenése és a kozákok lármás tereferéje hangosabb, mint az én rekedt nyögésem — nem hallanak meg!

Oh átok! Erőtlenül bukom arczczal a földre és zokogni kezdek. A feldöntött üvegből ömlik a víz: az életem, a menekülésem, a halálom feltartóztatója. Csak akkor veszem észre, mikor már alig maradt egy fél pohárra való, a többbit fölitta mohón a föld.

Lehetetlen leírnom azt a rémületet, a mely erőt vett rajtam e szörnyű eset után. Mozdulatlanul feküdtem, félig lehúnyt szemmel. A szél folyton változott. Hol tiszta friss levegőt hozott felém, hol nehéz, pestisest. A szomszédom ezen a napon rémségesebb lett, semmint le tudnám írni. Egyszer, mikor kinyitottam a szememet, hogy egy pillantást vessek reá — összerázkódtam. Arcza — az már nem volt. Az lecsúszolt a csontokról. A váz rémséges vigyorgása — ez az örök vigyorgás — oly undorítónak és ijesztőnek tetszett, mint ezelőtt soha, pedig elégszer tartottam koponyát a kezemben, hiszen sokszor egész fejeket praeparáltam. De ez a váz az uniformisban, a fényes gombokkal, rémületbe ejtett. «Ez a háború» gondoltam magamban — «ez a hü képemása!»

A nap süt és éget, mint azelőtt. Kezeim és arczom egészen el vannak pörkölve. A megmaradt vizet régen kiittam. Oly nagyon kínozott a szomjúság, hogy mikor egy kis kortyot akartam inni, egyszerre lenyeltem az egészet.

Ah miért nem kiáltottam a kozákoknak, mikor olyan közel voltak hozzám. Még ha törökök lettek volna is — az is jobb lett volna. Talán elkínóztak volna egy óra hosszat — vagy tovább is; de így, mit tudom én: meddig kell itt fetrenge nem, szenvednem. Óh anyám! édes anyám! Tépní fogod ősz hajadat, fejedet a falba vágod és meg fogod átkozni a napot, melyen szültél — az egész világot elátkozod, a mért az emberek nyomorúságára kitalálta a háborút!

— De se Te, se Masa, nem fogtok semmit megtudni az én kinszenvedéseimről. Áldjon Isten, anyám, áldjon Isten

menyasszonyom, szerelmem! Ah, mily nehéz is, milyen ke-serves! Mi sajditja meg újból a szívemet. Ismét a kutyácska! A szolgál nem kímélte, a falhoz vágta a fejét, beledobta a gödörbe, a hová a szemetet dobják és a moslékot öntik. Pedig az élt még. És kinlódott egy egész napon át. De én szerencsétlenebb vagyok nálánál: mert én már három nap óta kinlódom. Holnap lesz a — negyedik, aztán következik az ötödik, a hatodik... Halál, hol késel? Jőjj, jőjj! Jőjj el értem! .

— De a halál nem jó és nem visz el. És én itt fekszem ebben a rettenetes napban és nincs egy korty vizem, hogy égő torkomat megfrissíthessem és a hulla megmételyez. Már egészen széjjelmállott. Millió kukacz hullt le róla. Hogy' nyüzsgönek és mozognak! Ha őt fellakmározták, hogy nem marad belőle egyéb, csak a csontjai meg az un-formisa — akkor reám kerül a sor. És akkor én ép ilyenné leszek. A nap eltelik és az éj is. Minden változatlan. A reggel szürkül. Mindig egyformán. És elmulik még egy nap...

A bokrok mozdulnak és zörögnek, mintha lassú beszél-getést váltanának. — Nos, most meghalsz, meghalsz, meg-halsz, — suttogják. — Te már nem fogod őket látni, nem fogod látni, nem fogod látni! — felelik a bokrok a másik oldalról.

— De itt igazán nem lehetett őket látni! — harsog egészen hangosan mellettem.

Összerázkódom és hirtelen eszméletre térek. A bokrok közül Jakowlew barátságos kék szemei néznek le reám, a mi káplárunké.

— Ide a lapátokkal! — kiáltja. — Itt még fekszik kettő, egyik a mienk, egyik az övéké.

— Nem kell a lapát, nem kell engem elásni, élek még! — akarom kiáltani, de csak egy halk sóbajtás lesz belőle. — Szentséges Isten! Igazán elne? Iwanow úr! Gye-rekek! Gyorsan ide, él! Hívjátok az orvost!

Egy percz mulva vizet csepegtetnek a számba, pálinkát és még valami egyebet. Aztán eltűnik előlem minden. Lágyan ringva halad előre a hordágy. És az ütemes himbálás elaltat. Majd felébredek, majd újból elszunnyadok. A bekötött sebek nem fáznak már; valami kimondhatatlan érzés járja át egész testemet...

— Á-állj! Tegyétek le! Ápoló-szakasz, negyedik váltás, indulj! A hordágyakhoz! Fogjátok, fe-el!

Ezt Iwanovics, a mi kórházi tisztünk vezényli, egy magas szikár és igen kedves ember. Olyan nagy, hogy ha a szemeimet feléje fordítom, látom a fejét, hosszú vékony szakállát és vállait, bár a hordágyat négy magas katona viszi a vállán.

— Iwanics Péter! — súgom én.

— Mi az, fiacskám?

Iwanics Péter fölém hajol.

— Mit mondott önnek az orvos? Meghalok nemsokára, Iwanics Péter?

— De mi jut eszébe Iwanow... ugyan már...! Meghalni nem fog. Hisz a csontjai mind épek. Valósággal szerencse fia! Se a csontok, se az üterek. De hogy' tudta kibírni negyedfél napon át? Mit evett?

— Semmit.

— Mit ivott?

— A töröknél találtam egy palaczkot, Iwanics Péter; de most nem tudok beszélni. Majd később...

— Az Isten legyen önnel, fiacskám, aludjek csak.

Újból álom... öntudatlanság.

A tábori kórházban ébredtem fel. Köröttem állnak az orvosok; irgalmas nénék és rajtok kívül látom még egy ösmerős pétervári híres orvostanár arcát, a ki fölém hajolva, nézegeti lábaimat: kezei véresesek. Rövid ideig babrál még a lábaimon, aztán hozzám fordul:

— Az Isten szereti önt, fiatal ember! Ön életben fog maradni. Fellábát elvettük, az igaz, no de az — csekélység. Tud beszélni?

Beszélni tudtam és elmondtam neki mindent, a mint itt le van írva.

GARŠIN W. M. után, oroszról.

LÁTOGATAS.

A multat idézni ne menj te faludba,
A ház nem a régi, tájéka sem az;
Az útat, az udvart benőtte a dudva,
A kertet egészen fölverte a gaz.
Melyet kezéd oltott, minden fa kiszáradt,
Virág se virít már, mint rég, azelőtt;
Messzeszakadt vándor, te szomoru, fáradt,
Már itt soha többé nem lesz pihenőd.

Gyermekkorod itt telt s az ifjui évek
Rózsavirulású legszebb ideje;
Szerelemmel a szív s álmokkal a lélek
Talán sohasem volt oly teljes-tele.
Hol vannak az álmok? A mult hidegen hagy,
Nem látsz egyebet most, csak a torz valót,
Az apai házban te már idegen vagy,
Mért jössz ide? Nincs itt keresni valód.

Két sír a tiéd csak, két sír, mely a domról
Az ősi telekre mélázva lenéz.
Fák közt szomorún ott a szél dala mormol
S áldott szüleidnek por-teste enyész.
Óh, fájna, ha látnák pusztulni, vadulni
A házat, a kertet — már más telekén —
Jobb nekik enyészve pihenni, aludni
Lenn háborítatlan, a sír fenekén.

VARGHA GYULA.

GIORDANO BRUNO KÖLTEMÉNYEIBŐL.

I.

Amor, ki által az igazt megértem;
Szememen át hatol belém hatalma,
A látás által lesz és áll uralma;
Rejtelmek ajtait kitarja nékem.

Mi távol tőlem, látom azt hű képen,
Mit rejt pokol, föld és ég birodalma.
Ijját feszíti izmos, edzett karja,
Czéloz s találva im a szív közepén.

Ó balga nép, nyisd föl sivár szemed!
Figyelj s higgyél e nem hazug szavaknak!
Hallgass reám, ezt meg kell értened:

Te változol s — ő hűtelen sokaknak,
Mert meg nem érted, — hiszed, ő gyerek,
S világtalan magad -- őt mondod vaknak.

II.

A szűk, sötét börtönből szabadulva,
Hol csalfa tévedés béklyókba hajtott,
Lerázom lánczom, mely rabságba' tartott,
Szabadság napja süt reám le újra.

Rideg, sötét éj prédaleső ujjá
Előtt nem mutatok megrémült arcot,
Mert ki Pythonnal állta ki a harczt,
Megérám is a semmiségbe fújja.

Ó hang, kegygyel teli, hallgatlak téged,
Neked hálálkodom, én égi fényem,
Fenséges kéz, szívem ajánlom néked:

A szörnyü mélybe te intettél értem,
Lelkem sebének te vetettél véget,
Te véled jobb s hübb otthonomba tértem.

III.

Lelkem, magános madaram, repülj,
A merre rég ragad az eszmék árja,
A végtelenbe szállj, magasztos tájra,
Nagy cél felé siess törhetlenül.

Ujjá szüless ott; és aggály ne'kül
Neveld föl magzatid; szabad a pálya,
Röptödnék többé nincs már akadály, a
Jó sorsod hív; mit vállalsz, sikerül.

Ó menj, nemesb hazát keress magadnak;
S vezéred lészen az az istenség,
Kit csak a nem látók neveznek vaknak.

Járj boldogul és legyenek az ég
Nagy isteni hű őrei utadnak;
S enyém ha nem vagy, hozzám meg ne térj.

IV.

S vajjon ki ad merész röptömhöz szárnyat?
S ki adta, hogy szivemben lángot érzek?
Kaput ki rombol tévely börtönének,
Honnan menekvést kevesen találnak?

S ki edzi lelkemet, hogy a halálnak
És sorsomnak bátran szemébe nézek?
Nem rettent engemet a zord enyészet,
Bár vas, gyémánt is enged hatalmának.

Szárnyimmal légi úton bizton járok,
Kristály égbolt nem szab nekem határt,
Eget hasítva végtelenbe szálllok

S míg mérhetetlen régiókon át
Magukhoz vonnak csillagmyriádok,
Mögöttem elhagyom a föld porát.

EGY MAGYAR NŐ ELETE AZ EMIGRATIÓBAN. ★

Temesvár békés polgárai mosolyogva néztek a mult század negyvenes éveinek elején egy kecskefogatú kis kocsi után, melyet két fiúcska vezetett és melyben tíz éves növérok, Hogl Emilia, az alkalmat méltányló önérzettel ült. Fehér, bő ujjú tiroli divatú felsőruha, kék szoknya volt öltözete, piros arca, gazdag szőke hajfürtök és szerény, mégis szinte ünnepélyes magatartása, igen kedves képbe olvadtak össze. Ez a menet az arczképfestőhöz volt útban. Senki sem sejtette akkor, hogy ezen gyermek-arczkép hetven évvel utóbb az Atlanti-óceánon túl, Szt-Louisban lesz föltalálható a nagyanyaként régen ott élő kis Emiliával együtt.

Emiliának atyja kereskedő és vállalkozó volt, a ki Erdély, Oláhország és a Bánát termékeit Bécsbe, Budapestre és Triestbe szállította, részint a Bégán, a Ferencz-csatornán, a Tisza és Duna hajóin, részint tengeren, mert a vasútnak akkor még csak híre járt Magyarországon. A nagykereskedő egyszersmind gyárat is alapított; így gyertya-gyárat, fonal- és gyapjűszövő-gyárat, selyemfonódát, továbbá bank- és váltó-üzletet. Vállalatai révén meggazdagodott; üzlete

★ E följegyzések nem történelmi nevezetességű személyről szólnak ugyan, de híven rajzolják egy magyar család viszontagságos életét a szabadságharcz utáni években, mely végül az újvilágban települt le. Sok magyar család szenvedett akkor hasonló sorsot, s így e följegyzések általánosabb érdekűek. A mellett e czikk néhány érdekes adattal járul Kossuth életének törökországi korszakához. E följegyzések írója később az itt leírt magyar nő második férje lett. E czikk 1911-ben Amerikában kelt.

elsőrangú volt a Bánát fővárosában, Temesvárott. E városnak a magyar mellett eléggé nagyszámú német és szerb lakói némi kosmopolita színezetet kölcsönöztek, a miért kis Bécsnek nevezték.

Ily környezetben született Hogl Emilia, 1829 márczius 22.-én. Gyermekevei játék és magánleczkék, franczia és zene-órák, lovaglás és táncz-gyakorlatok közt teltek, mely foglalatosságokhoz későbben jótékony czélokra adott hangversek és színházi előadások járultak. Egy ilyen alkalomkor Emilia nagy közönség előtt elszavalta Berzsényi hazafias szójátját «Romlásnak indult hajdan erős magyar». Fiatalabb fivérei álmélkodva nézték nővérök nagy sikerét és tapasztalták, hogy egy 16 éves leány és fiatalabb fivérei közt a társadalmi különbség jóval nagyobb, mint a korkülönbség, de ez még sokkal feltűnőbb lett, midőn a kis leányon bekövetkezett az idő, a melyről a költő mondja:

A virágnak megtiltani nem lehet,
Hogy ne nyíljék ha jön a szép kikelet,
Virág a lány, kikelet a szerelem,
Kikeletre virítani kénytelen.

Általában véve kevés rokonszenv állt fenn a temesvári polgári lakosság és az osztrák hadsereg tisztjei közt. De Kiss Ernő, az akkor Temesvárott állomásozó Hannoverhusárok ezredese, abban kivétel volt, mert mint szomszéd nagybirtokosnak sok összeköttetése volt Temesvár polgárságával. A dúsgazdag ezredes e jó viszony fentartására súlyt helyezett és többi között nagy bált rendezett a temesvári előkelőségnek; Hogl Károly, neje és leánya szintén részt vettek azon. Ez volt a 16 éves Emilia első bálja. Sok férfi volt akkor Temesváron, kinek neve utóbb a szabadságharcz alatt híres lett; Kiss Ernőn, a Hannoverhusárok ezredesén kívül, ott volt Damjanich feltűnő alakja, azon lelkes arczvonásokkal, melyek jövő győzelmeit jósolták; ott volt a szellemdús Klapka, Kiss Ernő segédtisztje, későbbi jeles tábornok; a hatalmas testalkatú Asbóth Sándor, kit sorsa a szabadságharcz után Amerikába sodort. Volt ott többek közt egy fiatal mérnök-kari tiszt, gróf

Dembinski Tivadar, kinek szerény modora és szívélyessége rokonszenvet keresett és talált is Emilia szemeiben. Bár Hogl Károly, Geimüller bécsi bankháza bukása által egész vagyonát elvesztette, Dembinski kapitány 1847-ben eljegyezte Emiliát, kilépett az osztrák seregből és készült lengyelországi birtokát saját kezelésébe venni. De mielőtt azt kivihette volna, megindult a népjogokért az 1848-iki küzdelem, mely januárban Palermóból indult útjára, februariusban megrázta Franciaországot és márcziusban Német-, Osztrák- és Magyarországön vonúlt át.

Az oláh, szerb és horvát lakosság nagy része a császáriak szövetségese lett. Temesvár parancsnoka a császár híve maradt és bezárta a vár kapuit. A polgári lakosság kiköltözése után körülbelül ötezer védője maradt a várnak, s ezek el voltak látva hosszú védelemre mindennel. Említésre méltó, hogy a midőn 1849-iki januárius 2-án Kiss Ernő serege az ő birtokán táborozott sátor és elegendő tűzifa nélkül, ő leszédeté saját épületeinek fedeleit tüzelésre. A következő napon Pancsova erősített várostól való visszavonulás alkalmával egy fiatal tüzemester vezette az utóvédhez tartozó két ágyút: ugyanaz a férfiú, a ki e sorokat írja és a ki nemrég St.-Louisban ünnepelte arany menyegzőjét azzal a nővel, kiről e sorok szólnak.

Bár Dembinski Tivadar hónapokkal a harc kitérése előtt elhagyta volt az osztrák szolgálatot, a vár tisztjei megpróbálták, de nem bírták rávenni, hogy vissza térjen, mert érzelmei a nép ügyéhez csatolták. Egészen hasonló lelkesedés fogta el gróf Leiningen-Westerburg Károlyt, a ki már jóval előbb elhagyta az osztrák szolgálatot és a kit régi tisztársai szintén rá akartak bírni, hogy menjen a várba és ujra lépjen osztrák szolgálatba. Mind a ketten, a lengyel és a német gróf, magyar nőt vettek volt feleségül; mind a kettő szabadelvű volt és megszerette a hont, a melyben élt és mind a kettő hű maradt meggyőződéséhez.

A magyar hadsereg 1849-ki április 25-én megszállta Temesvárt, májusban Hogl Emilia és Dembinski Tivadar összekeltek. Már akkor egy-egy bomba szétpattant volt Hogl Károly gyárvárosi házának udvarán. Emilia két öcsce beállt

honvédnek és midőn az öreg Dembinski tábornok unokaöcsését, Tivadart fölkereste és felszólította, hogy vegyen részt a magyar ügy védelmében, ez saját hajlamát követve, fiatal neje beleegyezésével, Vécsei törzskarában őrnagyi ranggal átvette Temesvár ostromának mérnöki vezetését. Az erősségnek kilencz bástyáját erős fal és mély árok vette körül. A falak lesüppedtek és alacsonyabbak voltak a Vauban-féle külső erődítményeknél, de elég erősek voltak ahhoz, hogy azokat egy jókora rés nélkül bevenni ne lehessen. A harmadik és utolsó védőv felállításához csak július 25-én fogtak hozzá.

A tizezer ostromló főhadiszállása a Vadász erdőben volt, sátrakból, fakunyhókból állott. Július 19-én Kossuth Lajos kormányzó megnézte a tábort és az ostrom előmunkáit, az útegeket, a 64 ostromágyút, s beszédet is intézett a hadsereghez. Ünnepi ebéd volt a táborban. Dembinszkiné Kossuth jobbján foglalt helyet, az egyetlen nő az egész társaságban. Dembinski őrnagyot feladata majdnem szüntelen a táborhoz kötötte, fiatal neje megosztott vele minden veszélyt és fáradságot.

Egymás után jöttek a hírek hősie, de vesztett csatákról s kiderült, hogy nyugatról Dembinski, északról Görgey és keletről Bem seregének maradványai a Bánát felé teljes visszavonulásban vannak. A temesi erősség magyar kézben döntő befolyással lehetett volna a nemzet sorsára. Hogy megszerezzék, augusztus 5-ikére virradó éjjelen ostromot kezdtek s azt 5-ikén délután megismételték, de hiába, eredmény nélkül.

Dembinski tábornok hadserege augusztus 7-ikén érkezett Temesvárra: nyugat felé foglalt állást, háttal az elleneségés várnak, arczczal Haynau seregének. A csata közben megjelent Bem tábornok és átvette a főparancsnokságot, avval a szándékkal, hogy megvédi állását estig, éjjel pedig visszavonul Aradra, hol Görgey hadseregével szándékozott volna egyesülni. Az ütközet elején Dembinski őrnagy azt izente nejének, hogy hadosztályaink jól harczolnak s a táborban győzelemre számítanak. De az osztrák tábornok a magyarok jobb szárnyán szedte össze csapatainak fő részét,

elfoglalta az Aradra vezető utat s a magyarokat oldalról tűzbe vette és visszavonulásra kényszerítette. Ez délután négy óra felé történt s Dembinski őrnagy megüzente nejének siessen kocsiján a lugosi országútra, a melyen Vécsei hadosztálya fogja, mint utóhad, a sereg visszavonulását biztosítani. A fiatal asszony kocsira ült és mezőn, erdőn keresztül elérték a lugosi országutat; ez tele volt katonákkal, ágyúkkal és mindenféle szekerekkel. A kocsi Rékáson oly sok szekér közé szorult, hogy sem hátra, sem előre nem mehetett; elég szerencse, hogy egy udvarba juthatott; szóba hoz azonban a szomszéd házakban nem lehetett jutni. Éjjelre a kocsipárnákból a földön vetett ágyon, a csillagos ég boltozatja alatt szunnyadott el a halálra tárad menekülő.

Reggel a tömött országúton folytatódott a visszavonulás Lugos felé. Egy sebesült fiatal huszártiszt, erejét veszítve, leájult lováról. Dembinskiné kocsijába vette, ápolta sebeit s ez által kevésbbé kínoztta saját magának gondja. Lugos közelében nyugat felől ágyúzást lehetett hallani; az utóvéd volt. Dembinskiné egy falusi ház ablakánál megállapodott, míg a hátvéddel arra lovagló férje meglátta s védelmébe vette.

A sereg zöme augusztus 12-ikén Lugoson volt. Kossuth is oda érkezett Törökországba való menekülő útján. Augusztus 13-ikán megtörtént a világosi fegyverletétel. Dembinski és neje azokhoz csatlakoztak, kik Lugosról délnek vették utjokat; az őrnagy tudta, hogy ha osztrák fogságba kerül, abból csak a halál válthatná meg. Útközben találkoztak Dezsewffy tábornokkal, ki délfelől visszatért, hogy az osztrákoknak adja meg magát; nem hallgatott Dembinszkiék tanácsára, hogy ne hívja ki a veszedelmet; herczeg Lichtenstein barátságában bízott-e, vagy Csányival érzett együtt, a ki azt mondta: «Miért éljek én a külföldön, ha hazámban meghalhatok» de annyi bizonyos, hogy hazatérve Csányi sorsában osztozott. Az utóhad Vogtner ezredes alatt augusztus 24-ikén lépett török földre.

Bem tábornok serege Dévától nyugatra a Marosig ju-

tott és itt lerakta a fegyvert; de a tábornokok, Bem, Guyon, Stein, Perczel Miklós és többek, az erdélyi havasokon át Ruszkára menekültek. Kiszabadították Kmety tábornokot és Albert A. ezredest az oláhok fogságából, s az agg Retyezát alatt a Zsil-folyó mentén Widdinbe siettek Kossuthoz.

Az Orsovánál török földre lépett száműzötteknek veszteglőt kellett tartani egy sátor-táborban. Kossuth halovány arcczal, e szavakkal fogadta a pár nappal később érkezett Dembinskiéket: «Ily szomorú módon kell találkozunk!» Az ifjú párnak még egy pár napig vesztegelni kellett, mikor Kossuth már tovább indult, de azután egy arannyal bélelt erszény tovább segítette őket. Kossuthal együtt indultak a bizonytalan utra; az osztrák és orosz kormány a töröktől a bujdosók kiadását követelte s a mohamedánok szép törvénye, mely az idegen vendég biztosítását szent kötelességnek nézi, aligha birta volna őket megvédeni, Franczia és Angolország közbelépése nélkül. Kossuth ez eshetőséggel számolva, erős mérget tartott magánál a végső szükség esetére.

Több mint négyezer emberből állott a menekülők csapata. Az élelmezés és elszállásolás oly szegény volt, mint a környező vidék. Közel kétheti utazás után Widdinbe érkezve, Dembinski őrnagy lázba esett, neje is beteg lett az út fáradalmaitól. Egy török orvos két palaczk orvosságot hozott magával s nagy mennyiségben adta azt be, közben pedig a földre terített szőnyegen buzgó imádságot mondott a beteg javaért, ki mindamellet napról-napra rosszabbul lett. A jó szerencse Widdinbe vezérelt egy átutazó nyugot-európai orvost, az helyre állította a szenvedőt.

Három hónap telt el Widdinben, mielőtt bizonyossá vált, hogy Törökország nem szolgáltatja ki a menekülőket, kiknek legnagyobb része időközben már elhagyta volt Widdint. Az idegenek hazájukba tértek; több mint háromezer magyar, a főbb tisztek kivételével, szinten visszatért hazájába. Dembinski őrnagy, hogy pénzre tegyen szert, eladta lovait és kocsiját a kormányzó pasának, mert a török kormány akkor még nem kezdette volt meg nagylelkű segélyét, mely

minden magyar tisztnek megadta havonkénti régi fizetését. A szultán megajándékozta Kossuthot egy díszkocsival, hogy kényelmesen folytathassa útját Sumlára, Kossuth pedig meghívta Dembinskiéket, hogy vele utazzanak, a mit azok köszönettel fogadtak. Szemere Bertalan volt belügyminister és sok főtiszt már innen menekült nyugateurópai városokba.

November havában újra kezdődött az utazás kelet felé; egy lovas elő- és hátvéd fedezete alatt. A legtöbb szekeret, még Kossuth díszkocsiját is ökrök húzták a feneketlen utakon és később fel a meredek hegyoldalon. Egyik nap török, másik napon bolgár helységben pihentek meg; a török helyeknek tisztasága, kényelme tűnt fel a szíves fogadtatás; a bolgárok házai ellenben majdnem földalatti kunyhók voltak, tisztátalan putrik, lakóik barátságtalanok. Akkor a bolgárok nyomasztó szolgaságban éltek.

A menekülők több csoportra oszlottak. Kossuth környezete természetesen a legszámosabb volt; ahhoz Guyon és Stein tábornokok, Asboth ezredes és Dembinski őrnagy tartoztak. Az öreg Dembinski tábornok köréhez Mészáros volt hadügyér, Visotzki és több lengyel tartozott; gróf Batthyány Kázmér egy kis aristokrata udvart tartott; Bem és Kmety tábornokok, Albert A. és Fiala J. őrnagyok szinten külön csoportot alkottak. Ezen utóbbiak Stein tábornokkal, Illinski gróffal és több mással együtt orosz és osztrák ellenszenvből felvették a turbánt, török szolgálatba álltak, s ez által némileg elidegenültek a többiektől, a kik nem helyeselték, hogy anyagi előnyök miatt vallást cseréltek. Kossuth mély szomorúságában keveset törődött a körülte történőkkel. Egész napokon át néma volt; néha sokáig nem táplálkozott, környezete, csakhogy a búskomorságból kiragadja, nagyította előtte a körültek történő csekély eseteket; beszélgettek előtte más államok beavatkozása felől, s így lassanként sikerült Kossuth mozgékony elméjét a multról a jövő tevékenysége felé terelni. A mellett nagyon vigyáztak életére, mert az a hír járt, hogy a táborban gyanus idegenek igyekeztek Kossuth közelébe férközni, őt meggyilkolandók. Ezekről

megóvták barátai, meg a hű Hadsi Baba, ki éjenként ott feküdt ajtaja előtt.

A Duna síkjától Tirnován át a Balkán-hegysorba vonulva a téli időjárás és a hegyek zord magassága miatt sokat szenvedtek az utazók. Sumlán csak mangalokkal* fűtötték akkor a házakat. Hat hónap mult el és még csak azok sorsa volt biztos, a kik török szolgálatba léptek. Ezen bizonytalanság idővel igen nyomasztóvá lett; a kormányzó leveleket írt az Egyesült-Államok, Anglia, Franciaország és Sardinia képviselőihez, melyeket Dembinski grófnéval küldött Konstantinápolyba. A sumlai útlevél Mr. és Mrs. Bloomfield angol utasok és leányuk nevére szólt. Az öreg Kapner százados és Wagner őrnagy anyja képviselték a szülőket, Dembinskiné a leányt. Fedett szekéren, melybe csak a kocsis-ülésen át lehetett bejutni, indultak neki a nehéz útnak az angol utasok, a nélkül, hogy az angol nyelvből sokkal többet tudtak volna, mint a vidéki bolgárok. A Fekete-tenger mellett fekvő Várnán beszóltak Neal angol consulhoz, ki már be volt avatva a dologba; szívesen fogadta őket. Várna neve már úgy hangzott fülükbe, mint a sors intése, mert háromszáz évvel azelőtt itt vesztette életét egy hitszegő magyar király. Consul Neal a legnagyobb vigyázattal járt el, saját unokáját, a fiatal Carusinit küldötte ál-angol vendégeivel az osztrák posta-gőzösre, hol annak kapitánya jól gondoskodott felőlök. Utközben nagy vihar támadt, s ez a fedélzet alatt tartotta az utazókat, a mi amugy is tanácsos volt, mert számos osztrák tiszt és kém utazott a hajón.

Konstantinápolyba érkezve, a kapitány senkit sem engedett a hajóról leszállni, mielőtt a magyar menekülőket Carusini vezérlete alatt a parton nem látta. A levelek eljuttottak a követek kezeibe. Mr. Brown, az Egyesült-Államok képviselője elsőnek ért a hótélhez, s Dembinskinét saját házához kísérte; később az angol követ, Sir Stratford Canning, s a francia és sard követek is fölkeresték. Kapner szá-

* Hordozható rézlábas.

zados és Wagnerné, még mindig az angol utazó pár neve alatt, folytatták veszedelmes, de sikeres útjokat Magyarország felé, ők hozták el onnan Kossuth nejét és gyermekeit. Kossuth Lajost ez időben nagy óvatossággal Kiutahia ázsiai városba vitték; Dembinski őrnagy azonban, bár Kossuth magával hívta, Amerikába vágyott, s minthogy Sumlán nem tehetett szert útlevelekre, titokban, gyalog, hegyenvölgyön keresztül Varnába ment, széttépett ruhában és halálra fáradtan fölkereste a görög consult, a kihez ajánlólevele volt. A consul ápolta, felruházta és jó alkalmatossággal Konstantinápolyba küldte. Ez a segítség minden felől annak a rokonszenvnek tulajdonítható, melyet egy nemes ügy szerencsétlen kimenetele általánosan gerjesztett.

A Bosporus gyönyörű partján, Bebek közelében Brown úr és neje szívesen fogadták a fiatal párt. Brown úr befolyása kieszközölte, hogy Dembinskiék Konstantinápoly nevezetességeit, a törökök házi életét, kertjeiket lássák és szokásaikkal megösmersedjenek.

Zsendülő tavaszkor Dembinski és neje Brown úrral és nejével a rendes posta-gőzösön Marseillebe indultak, onnan pedig az Iberiai félsziget körül utazva South-Hamptonba értek, majd a brémai gőzösön New-Yorkba, a hol 1850 július 4-én partra szálltak. A függetlenség napjának ünnepe e nap, az ágyúdörgés, pattantyúk robbanása, harangok zúgása és az általános ünnepi zenebona közt Dembinskiné idegei többet szenvedtek, mint az előtt a csata zajában, s ő ki is jelentette, hogy nem akar ilyen zajos országban élni. Másnap a zaj lecsendesült, előkelő newyorki családok meghívásokkal köszöntek be, s a menekülők szabadon lélegzettek föl a szabad Amerika földjén.

Az amerikaiak is szívesen fogadták a szabadságharcz magyar menekültjeit. Már a gőzösön megösmersedtek Dembinskiék Mr. James regényíróval, úgyszintén Wells-szel, a Wells Fargo Express czég tagjaival, Mr. Teffanival és más előkelő newyorki üzletemberekkel. Minden oldalról jöttek a hetekre, sőt hónapokra szóló meghívások, az Astorhouse newyorki hételbe és más szállodákba, s magánházakba is

Tiffani, Wells, Moulton, Gardner és más családok köreibé. Barnum, a nagy czirkuszvállalkozó is megvendégelte Dembinskiéket Connecticutban fekvő török villájában. Amerika gyakorlati szelleme rábirta Dembinski őrnagyot, hogy ő is üzlet után lásson, a szükséges tőkét előlegezték számára, s a Broadwayn, a newyorki színház átellenében, dohány- és szivarboltot nyitott. A vállalat sikerrel járt, Saratoga fürdőben csakhamar második boltot nyitottak, a törzs-üzlet azonban egy segéd hűtlensége miatt megbukott.

Dembinskinét hosszabb betegeskedés után elfogta a honvágy s útra kelt Magyarországra. Hovard, egy nagy porcellángyár tulajdonosa, épen Angol- és Franciaországba készült; ő vette oltalmába Dembinskinét Párisig. Párisban Dembinskiné fölkereste báró Hübner osztrák követet és Magyarországra szóló útlevélért folyamodott. A követ azt megtagadta. A vendéglőben, hol Dembinskiné megszállott, volt egy Madame Dévereux nevű, hozzája hasonló külsejű nő, ez Magyarországra szóló saját útlevelét Dembinskinének adta. Ily módon Devereux név alatt indult haza, nem sejtén, hogy már Páristól fogva a titkos rendőrség felügyelete alatt folytatja útját.

Pesten az Európa-szállodából a rendőrségre küldte útlevelét, maga pedig Budára ment, egy magyar száműzött szülőinek hirt adni fiokról. Visszatértekor meghallotta, hogy a rendőrségen visszatartották útlevelét. Kis vártatva rendőrtisztek jelentek meg szobájában, minden holmiját lefoglalták s végig kobozták; mégis sikerült neki egy Kossuth által reábizott levelet elrejteni. Őt magát is a rendőrségre kísérték. Valami rögtönítélő bíróság elé állították, mely három hónapi fogságra ítélte. Éjjél lett, mire az Újépület ötödik pavillonjában lévő börtönhöz érkeztek, hol akkor még sok más fogoly várta bizonytalan jövőjét. Mikor egy elhagyott sötét szobába való belépését sürgették, azt határozottan megtagadta, hogy ő nem megy a szobába. Raitka tömlőcztartó szíve megesett szenvedésén, a maga feleségének szobáját ajánlotta föl Dembinskinének s ebbe a tisztek is beleegyeztek. A foglyok közt volt egy katolikus főpap, Danielik. Ez könyvekkel,

újságokkal, jó élelemmel látta el a porkolábné szobáját. A szüleihez írt levél azokat rögtön Pestre szolitotta. Eleinte csak az ablakon át láthatta Dembinskiné arra sétáló szülőit, de későbbben hetenként két látogatást engedtek. Dembinski őrnagy régi tisztársai kieszközölték, hogy felesége hat hét multán kiszabadult; a kegyelmet Appel tábornok parancsnoknak meg kellett köszönnie.

Temesvárott, szülei házában Dembinskiné mindig felvigyázat alatt állott és csak bizonyos korlátozással láthatta régi ösmerőseit.

Amerikába való visszatérésére csak sok nehézséggel tudott útlevelet kapni. Egészen a tengerig titkos rendőrök kísérték.

Időközben férjének üzlete tönkre ment, mert a hitel nem pótolhatta a kereskedelmi tehetséget. Neje egy kis farmon találta, Hoboken mellett, hol elméleti elvek szerint, de gyakorlati siker nélkül vitte a gazdaságot. Házok kedvelt gyűlhelye volt más menekülteknek: de a gazdaság nem fizetett, s a legjobb akarat és szorgalom is kárba veszett. A legfontosabbak beszerzésére Dembinskiné háromszáz dollárért zálogba tette ékszereit. A farmról elköltöztek, s az őrnagy még egy kis üzletben próbált szerencsét, mely szintén nem járt sikerrel. Önbizalmát elvesztvén, nem akarta többé azok ajánlatát elfogadni, a kik most is készek voltak őt vagyonnal támogatni s más úton-módon akart szerencsét próbálni. James azt tanácsolta neki, igyekezzék Washingtonban a kormánytól a felméréseknél hivatalt kapni; egy Hopkins nevű ismerőse Paraguay államot ajánlotta neki; saját unokaöccse, Rozvardovski gróf, magával akarta vinni Brasiliába, s gróf Vass és Juhoss, a kik épen Kaliforniából érkeztek, az akkori «arany-ország» előnyeit emlegették. Dembinski azonban köszönettel visszautasította ez ajánlatokat, és Cincinnatiiban egy vasúti mérnöki állást fogadott el. Miután nemsokára ez is megszűnt, a még kezében lévő csekély tőkével és egy segéd-társsal egy kiskereskedést kezdett, a melyben vagyonának úgyszólván utolsó romjait is elvesztette. Ez után nejével St-Louis felé indult, de Luis-

villeből még egyszer visszatért New-Yorkba, hogy felesége ékszerait kiváltsa. St-Louisba való utazása közben az őrnagy beteg lett s már igen elgyengült állapotban érkezett St-Louisba. Itt Fiala János őrnagy, ki Dembinskiékkal egyidejűleg menekült volt Temesvárról, fogadta. Fiala és szintén magyar származású neje felajánlották nekik lakásukat, e vendégszeretetet egy ideig el is fogadták, míg tudniillik új szállásukon maguk berendezkedtek. Dembinski munka után nézett, s a «Western American» nép szellemében és a szükségnek megfelelően elfogadott minden munkát, melyből meg lehetett élni. De a nehéz kézi munkát a Belcher czukorgyárban és későbbben egy gyertyagyárban nem bírta elviselni, súlyos beteg lett. Most felesége keresett munkát és finom varrással tartotta fenn férjét és magát. Dembinski állapota mind rosszabbra fordult s 1854 november 14-én meghalt.

Özvegye ekkor elfogadta egy szintén Amerikába menekült magyarnak, az öreg Rombauer Tivadar, a magyar szabadságharcz fegyvergyára volt igazgatójának szíves meghívását saját családjához. Rombauerné Ida leányával, a fent említett Fiala őrnagy nejével, leányiskolát nyitott, férje és fiai különféle üzletekben dolgoztak. Vasárnapokon háznál gyülekezett a St-Louisban akkor élő kevés magyar. Dembinskinére jól hatott a család rokonszenves szelleme. 1855 tavaszán Dembinskiné mint társalkodónő, egy évvel később mint a gazdag és politikailag is nagybefolyású Blow Henrik gyermekeinek nevelőnője talált alkalmazást. Így lett tanítónője a ház tehetséges, akkor már felnőtt leányának, Blow Zsuzsannának is, a ki nevét a gyermekkert intézményének Amerikában való meghonosítása által halhatatlanná tette.

A művelt, szeretetreméltó és ezenkívül történeti hangzású, előkelő nevet viselő nevelőnőre a dúsgazdag Blow-házban egészen más szerep, a ház asszonyának tiszte nézett; de annak a rokonszenvnek következtében, mely egvidős és egysorsú honfiakat idegenben összeköt, s azon leírhatatlan érzelem folytán, mely már annyi boldogságot és annyi

szerencsétlenséget okozott a világon, 1857 május 2-án Rombauer Róbertnek lett felesége. E házasságot Isten négy fiúval áldotta meg, kik közül hárman: Theodor Julius, Ernst Emil és Richard Charles, érett férfikort értek, maguk is családot alapítottak és ma St.-Louis közéletében tisztes szerepet visznek s ép oly önérzettel vallják magukat az egyesült államok polgárainak, mint a dicsőségteljes magyar szabadságharcz emigránsai leszármazottjainak.

ROMBAUER RÓBERT.

SZEMLE.

Hebbel Frigyes.

Az idén volt száz éves fordulója annak, hogy a németeknek ez a kiváló írója született.

Hebbel Frigyes neve nálunk kevésbé ismeretes. Pedig ez a név a németek egyik legnagyobb írójának neve, a legnagyobb drámaíróé, kit Goethe halála óta a német irodalom felmutathat. Nem epigon, hanem igazi nagyság. Nem azért nevezetes, mert a Goethe utáni drámaírók közt viszonylag a legjobb, hanem azért, mert magában is nagy s Goethével és Schillerrel összehasonlítva sem veszít nagyságából, sőt épen az összehasonlítás vezet arra a meggyőződésre, hogy őseredeti tehetséggel van dolgunk, kire sem Goethe, sem Schiller nem volt hatással.

Hogy egy ilyen költő iránt nálunk még ma is teljes közömbösséget tapasztalunk, az nem annyira a német irodalomra vonatkozó ismereteink hiányos voltában, mint abban a sajátságos helyzetben gyökerezik, a mely neki saját hazájában osztályrészül jutott. Megítélésében teljes bizonytalanság uralkodott; értékelése örökösen ingázott. Becsülték, de nem tudtak lelkesedni érte. Nem kételkedtek tehetségében, de nem tudtak föltétlenül hinni benne. Érezték erejét, de hatását sajátságos tárgyainak tulajdonították. Erősebben gyökerezett a német talajban, mint bármelyik kortársa és mégis idegenül tekintettek reá. A földben porladt már jó ideig, a nélkül, hogy akár a közönség, akár az irodalomtörténet tisztába tudott volna jönni vele. Ritkán alakult ki nagy íróról a végleges vélemény nehezebben.

A nagy tragikus költő, kinek irodalmi sorsában is sok tragikus vonás van, 1813 márczius 18-án született Wesselburenben. Atyja szegény, napszámba dolgozó kőműves volt, ki fiát is erre a mesterségre szánta. Kevés hja, hogy szenvedésekkel teljes ifjúsága nem vezetett erre a sivár és szomorú végre. A véletlen úgy hozta magával, hogy atyja korán meghalt s ez mentette meg a kőműves mesterségtől. Népiskolai képzettséggel irnoki

állást kapott s e hivatali elfoglaltsága mellett magánúton művelte magát. Többször megkísérelte, hogy szülőhelyétől szabaduljon, de ez csak évek múlva sikerült. Végre Hamburgba került s egy nélkülızések közt töltött év után, mely alatt az egyetemre készítette elő magát, 1836-ban Heidelbergbe ment, hogy az egyetemet látogassa. Ezt is abbahagyta s mint író élt egy ideig ott, majd Münchenben. Hogy milyen körülmények közt volt, annak illusztrálására elég annyi, hogy Münchenben több mint félévig nem evett egyebet, mint kávé és kenyeret, mert egyébire nem telt. Innen vissza ment Hamburgba, gyalogszerrel, elcsigázva. Ebből a nyomorból *Judit* című első drámája ragadta ki, mely a berlini udvari színházban 1840-ben színre került és egyszerre ismertté tette nevét. Jobb dolga ezután sem lett, mert írói robotmunkára nem vállalkozott s nem volt benne semmi üzleti leleményesség, hogy írói nevét kihasználja. Fejlődésére nagy hatással volt az, hogy VIII. Keresztély dán királytól utazási ösztöndíjat kapott. Ez lehetővé tette, hogy 1843 szeptemberétől kezdve egy évet Párisban töltsön, hol *Maria Magdalene* című darabját írta. 1844-ben Rómába ment, onnan Nápolyba, honnan 1845-ben visszatért és Bécsben telepedett le, miután feleségül vette Eng-haus Krisztinát, a Burgszínház tagját. Itt írta művei nagy részét, 1847-ben *Herodes und Marianne* című drámáját, 1851-ben *Agnes Bernauert*, 1854-ben a *Gyges und sein Ringet*. Ekkor került kedvezőbb viszonyok közé s egy kis birtokot szerzett magának Orthban, Gmunden mellett, a hol nyaralni szokott. 1855-ben kezdett dolgozni főművén, *Nibelungen* című tragédiáján, melyet 1860-ban fejezett be.

Hebbel a költészet minden fájában alkotott kiválót, mint lyrikus is jelentékeny, *Mutter und Kind* című epikai költeményét pedig meg is koszorúzták: de azért minden egyéb alkotása elhalványul drámai művei mellett. Kezében minden tárgy drámává alakul át, szeme olyan tárgyakban is felfedezi a mélységesen tragikus magvat, a hol más nem találja meg; meséi szövésében, jellemzésében, nyelvében mindig a drámaíró legtisztább eszközeivel él és sohasem kalandozik át más műfaj területére. Izról-izre tragikus költő s ebben szinte magában áll a német irodalomban. Goethe művészi nagyságát, Schiller nemzeti jelentőségét nem érte el; nem is olyan harmonikus tehetség, mint azok. Hebbel bizonyos tekintetben egyoldalú, ha velük összehasonlítjuk. De éppen ezért hasonlít az olyan emberhez, a kinek valamely érzékszerve hibás s e miatt egyéb érzékszervei rendkívül élesen

vannak kifejlődve. A mi tehát Hebbelnél egyoldalúság, az egy-szersmind nagyságát is jelenti: az emberi szenvedélyek legmélyebb zugaiból hozott fel vonásokat, föltépte a szenvedélyek legrejtettebb titkait és olyan realismussal tárta elénk, hogy megdöbbenve szemléljük képeit. Naturalista volt, a vér és idegek életének legmodernebb magyarázója és mégis classikus volt; azon a talajon állott, a melyen Goethe és Schiller állottak. Hogy mégsem küzdhetette fel magát egyenrangúnak, annak oka az, hogy decadens kor fia volt. Ha ötven évvel előbb születik, nevét a classikusokéval együtt emlegetnék.

Különös, hogy Hebbel látszólagos egyoldalúsága mellett milyen rendkívüli gazdagságot mutat tárgyai felölelésében. Mert Hebbel a nagystylú történeti drámától a polgári drámáig mindenben nagyot tudott alkotni. *Judit*ban a pogány és zsidó világ rajza a maga teljes élethűségében tárul elénk; Judit jellemzése ép oly következetes, mint Holofernesé és a Betulia városában sínylődő lakosságé. Az egésznek keleti színezete is igazi nagy művészt sejtetett, mikor Hebbel ez első művével fellépett. *Genoverában* a középkori hangulat és levegő az, a mi megkapja az embert. *Maria Magdalene*ben a korabeli tipikus német élet rajza mesteri, úgy hogy ez a németeknek csaknem legjobb polgári tragédiája; *Agnes Bernauer*ben a német népszellem életteljes rajzát kapjuk. *Herodes und Marianne*ben azt a talajt mutatja be, a melyből a keresztyénség fakadt s nagyszerű képét rajzolja a süllyedő keleti világ összeomlásának. *Gyges und sein Ring*ben harmonikusan egyezteteti össze a német és görög szellemet. *Nibelungen* című drámája az ősnémet szellemet eleveníti meg szemeink előtt és mesterileg érzékíti a pogány és keresztyén világ egybeolvadását. A bírálók egy része e sokféle tárgyban a különösségek hajhászását kereste; egy része pedig belemagyarázta, hogy Hebbel idegenszerű tárgyaiban modern problémákat akar megoldani. Pedig Hebbel a *Nibelungen* előszavában arra kéri az olvasót, hogy darabjában ne keressen egyebet, mint a Nibelungok pusztulását.

Hebbel művészete *Die Nibelungen* című drámájában éri el a csúcspontot. A dráma tárgyánál, sajátyszerűségénél és sorsánál fogva is megérdemli, hogy bővebben jellemezzük. Mit tesz ebben Hebbel? Drámában dolgozza fel a Nibelung-éneket és pedig úgy, hogy híven alkalmazkodik az epos tárgyhöz. A feladat látszólag olyan, hogy nem sokat várhatunk tőle. A Nibelung-ének tudniillik annyira túl van halmozva költői szépségekkel

s tárgyánál fogva annyira tökéletes tragédia. hogy alig tudunk elképzelni olyan tehetséget, ki itt a pusztá dramatizálásnál többet tehetne. Maga Hebbel is azt mondja egy hagyatékában talált előszóban, hogy nem akart egyebet, mint a Nibelung-ének drámai kincsét a színpad számára hozzáférhetővé tenni. Maga vallja azt is, hogy kész dráma rejlik az eposban, mert szerzője a concep-tióban tetőtől-talpig drámai tehetségnek mutatja magát. Hogy mégis mit csinált belőle Hebbel, arra nézve Aeschylus *Oresteia* című trilogiáját hozzuk fel. A minő viszony van ott a mythos és a költő munkája közt: az a viszony van itt a Nibelung-ének és Hebbel drámája közt. Az ő érdeme éppen abban van, hogy mindent megtartott és mégis teljesen eredeti munkát adott. Már az anyag beosztásában is helyes érzékkel jár el, mikor a drámát három részre osztja: egy előjátékra és két tragédiára. Az elő-játék Siegfried bemutatkozása a wormszi udvarnál és Kriemhild kezének odaigérése, ha Brunhild legyőzésében segít. A második rész Brunhild legyőzésétől Siegfried temetéséig tart. A harmadik rész ott kezdődik, hogy Etzel követei által nőül kéri Kriemhild kezét és végződik a nibelungok pusztulásával. A mint látjuk, csak az előjáték mutat némi eltérést az epos beosztásától. Hebbel nem akart eredetieskedni, hogy az anyag helyes beosztását felforgassa. Érdeme abban van, hogy a jellemzés erejével teljesen újszerűvé tudta varázsolni tárgyát. Ki ne ismerné az epost izről-izre? És ez a dráma, melynek cselekvénye menetén nincs változás, lázas nyugtalanságot idéz elő lelkünkben, ideges türelmetlenséggel száguldunk át sorain, mintha nem sejtett bonyodal-makat várnánk. Csakugyan úgy is van: nem sejtett lélektani bonyodalmak tárulnak előnkbe, félelmes realismussal bontakoz-nak ki a mythos alakjai a ködös homályból s oly közel lépnek hozzánk, hogy érezzük lehetetüket, vérük lüktetését és megtán-torodunk szemük villámaitól. A monda új életre kel. valóra válik, belekapcsolódik életünk legfrissebb élményeibe és oly sajátoszerű elevenséggel marad meg, hogy a tragédia alakjait személyes ismerőseinknek gondoljuk.

Ez Hebbel művészetének főérdeme és ebben rejlik a költő nagysága. Már első munkájánál, *Judit*-nál is, érezte ezt a saját-ságát. Nemcsak a főszereplők, Judit és Holofernes, hanem a mellékszereplők is kevés szóval oly közel tudtak férközni a közön-séghez, hogy e tekintetben Hebbel a legnagyobb drámaírókkal föl-vehetette a versenyt. Ez a tulajdonsága hatványozottan jelentkezik a *Nibelungen* drámában. És a rendkívül élesen kirajzolt alakok

nyelve az igazi drámai nyelv, mely még szerelmi jeleneteknél és ellágyulásoknál sem módosul lyrai áradozássá, hanem mindig jellemzően drámai nyelv marad, bármit fejez is ki. Ez az, a miért teljesen elűt Schillertől. Erőben és fenségben pedig kevés drámaíró veheti fel vele a versenyt. Van egy pár jelenete, a hol súlyos pörölyként zuhannak egymás után mondatai és dæmoni erővel ragadják magukkal a hallgatót. Az igaz, hogy szokni kell az ő világához s nem könnyen lehet hozzászokni. Kevés napsugár van ebben a világban, gyászos és örömtelen képek sorakoznak egymás mellé ebben a képtárban; az egész visszhangja annak a kevés napsugarú életnek, melyet a költő átélt.

Jellemző, hogy Hebbel, a ki Bécsben lakott és a kinek felesége a Burg-színház tagja volt, ezt a darabját nem tudta Bécsben előadatni. Mikor benyújtotta Laube Henriknek, a Burg-színház igazgatójának, az rövid idő múlva hidegen visszautasította. Hogyan tévedhetett ekkorát a drámákat író és élesszemű dramaturg, nehéz megmagyarázni. Föl kell azonban tennünk, hogy futólagosan nézhette át, abban a hitben, hogy a darab nem egyéb, mint a Nibelung-ének puszta dramatizálása. Nem sokáig maradt azonban előadatlan. A weimari színház az első két részt külön, majd az egész trilogiát két estére osztva előadatta 1861-ben. Dingelstedt, az akkori igazgató, mindent megtett, hogy az előadás méltó legyen a műhöz s a siker csakugyan nagy volt. A weimari nagyherczeg pedig, Károly Sándor, olyan ünnepelésben részesítette Hebbelt, a minőben a sokat mellőzött költőnek sohasem volt része. Azok a napok, melyeket ott az udvar körében töltött, életének legszebb, legderűsebb napjai voltak. Goethe városa így aranyozta meg a Goethe utáni korszak legnagyobb drámaírójának utolsó napjait. Sőt Dingelstedt és a nagyherczeg még az iránt is lépéseket tettek, hogy Hebbel költőzzék Weimarba, a hol állást akartak adni neki. Ez nem történt meg, de a figyelem kezdett felé fordulni, a Burg-színház két év múlva előadatta a trilogiát s 1863-ban a munka elnyerte a Schiller-díjat is. A költő ekkor érte meg 50-dik születése napját. De már beteg volt s még ez évben, december 13-ikán meghalt. Az elismerés azonban, a melyben életében része volt, nem volt teljes s még évek múlva sem lehetett az, mert a kritika még évek múlva is ingadozott ítéletében.

Milyen különös intézkedése a sorsnak, hogy ennek a költőnek, kivel a németek olyan nehezen tudtak tisztába jönni, II. Vilmos császár küzdött ki az őt megillető elismerést. Az

uralkodók rendszerint csak aristokrata íróknak szoktak pártfogóikul szegődni; Vilmos császár a szegény napszámos eléggé meg nem értett fiának császári tekintélye harsogó szavával követelte az irodalom hódolatát. Észrevette, hogy a német nép nagyra hivatott tehetségét, erejét, önbizalmát senki sem fejezte ki ilyen jellemzően s a német ma a háboruban és a békés munkában csakugyan annak mutatja magát, a minek Hebbel rajzolta halhatatlan trilogiájában egy félszázaddal ezelőtt, mikor még sejtelve sem lehetett a jövőről. A német császár szava messze hangzott s ha Hebbel darabjait csak orvossággként adták eddig a közönségnek, ezután mindennapi cikké váltak és a költő valóssággal népszerűvé lett. Hebbel megítélése mind helyesebb mederbe jutott s ma egyetlen józan ítéletű irodalomtörténész sem tagadja Hebbel kivételes nagyságát. Vilmos császárnak tehát igaza volt. De nem volt igaza abban, midőn hibául rójja fel Wagnernek, hogy nem Hebbel *Nibelungen* című trilogiáját vette alapul hasonló tárgyú operái szövegénél. Wagner maga is nagy költő volt és nem kellett másra támaszkodnia. Hebbelre éppen nem támaszkodhatott. Mert a mily szerencsés a Nibelung-trilogia egész beállítása a tragédiában, ép oly alkalmatlanná vált volna az operában és szerencsétlenül békózta volna le a zeneszerző kezét. Éppen abban árult el Wagner finom érzéket, hogy céljához képest a tárgyat egészen belesülyesztette a mythologia rejtelmes homályába és ezzel alkalmasabbá tette a zenei feldolgozásra. Hebbel tragédiája egész más világ. Ez az igazi tragédia, mely a maga zordon fenségében a németeknél egyedül áll s e tekintetben Aeschylos és Shakespeare tragédiájának legközelebbi rokona. Talán nincs messze az az idő, mikor a világirodalomban is elfoglalja Hebbel az öt megillető helyet.

Barabás Ábel.

ÉRTESÍTŐ.

Calderón.

Marcelino Menéndez y Pelayo: *Calderon y su teatro*. Cuarta edicion corregida. Madrid, 1910. 423 l.

Calderónról,* a spanyol drámai irodalom legragyogóbb tollú költőjéről írott könyvét Menéndez y Pelayo újból kiadta. Az angol Fitzmaurice-Kelly méltán mondja, hogy Menéndez y Pelayóban honfitársai valóságos csudát látnak. Kevés irodalomtudósban egysül úgy a bámulatos tájékozottság, széles látkör, finom elemző készség és a nyelv művészete, mint a *Historia de las ideas estéticas en España* kiváló írójában. Calderónról írott könyve is jeles. Goethe lelkesedik Calderónért, Schlegel Frigyes csaknem beteges rajongással beszél róla. Shelley, Verlaine bámulattal tekintenek reá. E bámulatnak ellentéteül hat az a higgadt józanság, mely e könyv elemzéseiből kivillan.

Először a Calderónra vonatkozó kritikai irodalommal foglalkozik. Kiélezi, hogy a XVIII. században élő Luzán álláspontja szűkkörű. Montianót, Nasarret, Velasquezt és Moratint elfogultsággal vádolja. Behatóan szól a két Schlegel Calderón-imádatáról. Ezt a lelkesedést túlzottnak tartja. Kifogásolja, hogy nem ismerték a Calderón előtt virágzó spanyol drámai irodalmat s Calderón társait, hogy minden érdemet Calderónnak tulajdonítanak. Szigorúan bírálja a hegelianus Rosenkranzt. Foglalkozik a sociologiai iskolával, mely Calderónt mint kora hű kifejezőjét vizsgálta. Kiemeli Schack és Schmidt munkáinak kiválóságait. Dícsérettel szól a spanyol Pedroso, Ayala és Canalejas Calderón-nyomozásairól.

Calderón életét röviden vázolja. A kort művészien festi. Megkapóan rajzolja Calderón századának erős vallási érzését. Néhány ecsetvonással hű képet fest a nemesek és a szerzetesek

* 1600-ban született, 1681-ben halt meg.

életéről, a XVII. század erkölceiről, különösen a túlzott becsület-érzés, a pundonor elhatalmasodásáról.

Kifejező tömörséggel vázolja a spanyol dráma fejlődését. Nagyon melegen ír Lope de Vegaról, Tirso de Molinaról, Alarcónról, Gu. de Castroról és Mira de Amescuaról. Kiemeli drámáik főindítékait: az erős katholicismust, a monarchikus szellemet, a becsületérzés és a megengedett szerelem mozzanatait. Megemlékszik a spanyol dráma fajtápeiről s rámutat nemzeti jellemökre.

Az autos sacramentales fejtegetése egyike a könyv legkitűnőbb fejezeteinek. Az úrnapi ünnepből keletkezett auto sacramentalt így határozza meg: «Egyfelvonásos dráma, melynek tárgya az oltári szentség mysteriuma» (112). Az auto-k fejlődését is megrajzolja, remekül jellemzi Juan de Timoneda, Lope de Vega alkotásait. Kielezi az allegorikus alakok nagy szerepét. Pontosan megjelöli az auto-k főbb forrásait. Rámutat Calderón autoinak erős jelképiességére s a költő művészetére, ki sajátos módon szövi össze a való világot és az eszmét, földet és eget. De hibáira is figyel. Sajnálkozva látja, hogy Calderón autoit a kor nyelvének élősdü ürességei éktelenítik. észreveszi Calderón vértelen elvontságainak merevségét, de ezt a ridegséget megbocsátja egyes helyek lyrai varázsa miatt.

Nem kevésbé mély a vallási drámák fejtegetése, melyeket elválaszt az autoktól. Utal a spanyol vallási dráma fejlődésére. Rámutat Calderónnak *Kelet sybillája* cz. műve mesterkéltsegeire. *Az ég két szerelmese*nek eszméjét kitűnőnek, de kivitelét gyarlónak tartja. *A csulás varázslót* (*El mágico prodigioso*) behatóbban tárgyalja. Rosenkranz Goethe *Faustjának* a rokonát látta benne (1836). M. tagadja ezt a rokonságot.* Éles ellentétet lát Goethe és Calderón alkotása között. Kiemeli, hogy Calderón azt a hagiographikus anyagot öntötte drámái alakba, melyet görögül Metaphrastes Simon szerzett s latinra Lipomano püspök fordított. Nagyon hibáztatja, hogy Calderón cselvígjátékká alakította

* Nálunk Heinrich Gusztáv jutott ugyanarra az eredményre, mint Menéndez y Pelayo. «Tehát nemcsak a Cyprianus-legenda nem áll semmi bensőbb viszonyban a XVI. századi Faust-mondához, de még a Calderón mágusz-drámája sem képezi semmi tekintetben a Goethe *Faust*-tragédiájának a párját». *Tanulmányok Goethe Faustjáról*, 205—206. L. még Calderónnak a német végzetdrámához való viszonyára vonatkozólag Heinrich Gusztávnak *A német végzetdráma* cz. tanulmányát. E. Ph. K. 1912. XXXVIII.

a drámát, mely tele van bonyodalommal, véletlennel. Elismeri, hogy e dráma ördögében nyoma sincs Milton bukott angyala dæmoni fenségének, sem Goethe Mephistoja lángvillanású gúnnyának, inkább syllogismusokkal babráló, szőrszálhasogató theologusnak tetszik. Részletesen tárgyalja még Calderón *Szent Patrick purgatoriuma* cz. vallásos drámáját. Kifogásolja, hogy a költő e darab hősére, Enio ra, ki később Patrick purgatoriumába száll, a bűnök végtelen raját zúdíttja. Dicséri *A kereszt szeretete* friss és meleg közvetlenségét. Majd *Az állhatatos fejedelem* cselekvényének egyszerűségére, tárgya fenségére, a főhős jellemzésének nagy művészetére utal.

Calderón bölcselmi drámái közül különösen *Ebben az életben minden igazság és minden hazugság* s *Az élet álom* cz. alkotásokat emeli ki. Az elsőről szigorú érvekkel állapítja meg, hogy forrásul szolgált Corneille Péter *Héraclius*ának. A dráma első felvonását kitűnőnek találja, míg a második s a harmadik felvonás szemkápráztató bonyodalmait és a csudás elem elhatalmasodását elítéli. Jól látja *Az élet álomban* a kételyt, mely az életet csalódásnak tekinti. Észreveszi azt is, hogy a skepsis Segismundo lelkének csak átmeneti állapota, ki végre szenvedélyeitől és indulataitól megtisztul. Hibáztatja a hős átalakulásának salto mortale-szerű hirtelenségét. Dicséri a dráma eszméjének magasztosságát, megépítésének könnyűségét, de kárhoztatja conceptusmását.

A tragédiák csoportjában nagy elragadtatással szól *A zalamei bíró*ról. Különösen a jellemek kitűnő rajzát emeli ki. Összefoglalóan tárgyalja Calderónnak *Titkos szerelem titkos bosszúval jár*, *Becsületének orvosa*, *Szégyene festője* s *A jeruzsálemi tetrarcha* cz. szomorújátékait, mert mindegyikben a féltékenység indítéka a legfontosabb. A feleségen állott bosszú szerepét a három elsőben ha erkölcsileg kárhoztatja is, a XVII. század spanyol társadalmának a családi élet szeplőtlenességét szigorúan védő szellemével menti. Arra mutat, hogy a féltékenység hőseit nem a szenvedély ragadja, hanem a pundonor hamis csillámai, a hideg töprengés aprólékoskodó fontolgatásait követik, mikor feleségüket megölik. Szerző a féltékenység tragédiáit beható részletességgel fejtegeti, szerkezetüket, a jellemek rajzát, stylusukat gondosan vizsgálja. Szép párhuzamot von *A jeruzsálemi tetrarcha* és *Othello* utolsó jelenetei között. Othello szenvedélye elemi erejű, emberi, míg a tetrarcháé tele van szőrszálhasogató agyaskodással, ki csak azért öli meg imádott Mariane-jét, hogy ez

mást ne szerethessen, ha a tetrarcha meghalt. Hibáztatja A jeruzsálemi tetrarcha cselekvényének zavaros bonyolítását, helytelen megoldását, gyermekes fogásait, dagályos nyelvét, a darabban szereplő gracioso ízetlen mókáit, de elismeri, hogy ragyogó jelenetekre bukkanunk benne.

Calderón vígjátékainak a taglalása is mélyenszántó. A meszterkéletlen ifjúkori vígjátékokban Lope de Vega és Tirso de Molina szellemét látja. Kiélezi, hogy Calderónnak egyik legsajátosabb műfaja a comedia de capa y espada néven ismert, a spanyol középosztály életét rajzoló cselvígjáték. Utal Calderón eszményi törekvésére, a realismustól való tartózkodására. Észreveszi Calderón vígjátékában a kor fuvallatát, a szerelemnek sajátos spanyol felfogását, melyben a társadalmi béklyók ereje lenyűgözőbb s az illem követelése parancsolóbb, mint a szenvedély heve vagy az indulat tüze. Éles szemmel vizsgálja a comedia de capa y espada fajképeit: Valóban, a becsületére rátartó, szellemes galán, az árva leány, a görög dráma karának szerepére emlékeztető gracioso, a leányra vigyázó apa, fivér vagy gyám a fő-típusok. Meggyőzően taglalja, hogy Calderón kitűnően értette a cselvígjátékok bonyolítását, az eszközök változatosságában kimeríthetetlen, drámaszövése könnyed, fesztelen s az érdeklődést ébrentartó. «Mintha rejtvényről volna szó, — mondja Menéndez — melynek megfejtését a vígjáték végén lehet megtalálnunk.» (364. l.) Dícséri kecsességüket, elragadó nyelvüket. Hibáztatja a jellemek egyhanguságát, felületességét, szürkeségét. Elitéli a színpadi fogások fakó egyformaságát, bántó valószínűtlenségét, gyermekes félszégeit. Röviden tárgyalja még az előkelő körök életét festő comedia palaciega-kat, melyekben a cselvígjátékok megszokott fogásaival találkozunk.

Calderón történelmi drámáit gyengéknek tartja. Visszariad a költő történelemtorzító önkényétől s ijesztő anachronismusaitól. Elitéli Calderón hősi vígjátékainak merészségeit, a mythologiai tárgyúak szemfényvesztő ürességét. A Calderón-mívelte jelentékeltenebb drámai műfajokról is van (zarzuela, entremes, baile) néhány magvas megjegyzése.

Calderón drámáiban az érzelmesség megkapó varázsára többször rámutat. Kiélezi, hogy Calderón a jellemzésben — egykét kivételre nem gondolva — erős lyrismust áraszt el alkotásain. Mintha Gyulai méltatását olvasnók Vörösmarty drámáiról: «Elkapta a lyrai hangulat, a fellengős leíró módor s

olykor maga beszél személyei helyett.» Arra az összefoglaló eredményre jut, hogy drámaiban Calderón csak a maga koráig jut el, a maga századát rajzolja, ezt is a képzelet csillámain át látja s eszményies törekvésében túlságosan eifinomítja. «A mikor olyan író-t keresünk, — mondja — ki jelzi, magába foglalja, egyesíti a mi aranykorunk összes szellemi és költői kiválóságait, szemünk akaratlanul is D. Pedro Calderón de la Barca-ra irányul s ajkunk őt nevezi meg.» (407. l.) Calderón dicsőségét a spanyolság diadalának tartja. Calderónban a poeta españolísimot látja. A nagy eszmékben, a gyenge megérzőkítésben, a mérték- és nyugalomhiányban, a ragyogó képzeletben, a culterianismus negédességeihez szító hajlamban, a szellemesség túlszigázott finomságaiban a spanyol nemzet sajátos vonásaira ismer. Sophokles és Shakespeare után Calderónnak juttatja a harmadik helyet az egyetemes költészet drámaírói között.

A nagy spanyol irodalomtörténetíró Calderón-könyvének egyik legkiválóbb vonása írója látásának sasélessége. Nincs Calderón költészetének olyan mozzanata, a Calderón-kutatásnak olyan terméke, melynek a mélyére ne hatna, lényegét meg ne ismerné, jelességeit ki ne élezné vagy fogyatkozásait ne kárhozná. A német romantikusok Calderón-imádatát tiszteletet keltő nyugodtsággal bírálja s noha nemzeti hiúságát legyezhetné Schlegelék hispanomaniája, az igazság nevében tiltakozik ellene. Calderón iránt épen nem elfogult. Hőse gyarlóságaival szemben nem egyszer emeli ki Lope de Vega és Tirso de Molina jelességeit. Calderón munkásságát az irodalomfejlődés folytonosságába illeszti s nagy gondot fordít a kor festésére is. Aesthetikai iskolázottságának mélységéről és biztosságáról egy-egy kérdés meseteri elemzése tanuskodik. Világirodalmi ismereteit remek párhuzamai igazolhatják. Az összehasonlításnál termékenyebb eljárást alig gondolhatunk. Lessing 1767 június 19-én a *Hamburgi dramaturgiá*ban Voltaire *Zaïre*jét Shakespeare *Othello*jával veti össze: «Voltaire-től nem tanulunk semmi újat, míg *Othello* a féltékenység legteljesebb tankönyve». Menéndez is Lessing módján jár el s párhuzamai útján határozott, biztos eredményekre jut. Elemzési modora megkapó, néhány fejtegetése a spanyol próza legszebb lapjai közé tartozik.

Kár, hogy nem szól Calderón hatásáról, de még sajnálatosabb, hogy olykor múltja kísért. Menéndez y Pelayo harcziasszellemben indult meg irodalmi pályáján, mely itt-ott nyugtala-

nítja az olvasót Calderón-könyvében is. A reformatiot az északi barbárság vad életrekelésének tartja (65. l.), eretnekségnek, theologiai tévelygésnek bélyegzi. (66. l., 117. l.) Egy helyen a protestans tudósok ellen fakad ki, mert erősen bírálták Calderón auto sacramentaljait. (106. l.) A matamore* spanyolnak megbocsátjuk az ilyen berzenkedéseket, de az európai színvonalú Menéndeznek nem nézhetjük el, hogy aczélos kritikáját ilyen «rozsdamarja». Másik fogyatkozása egy-két túlzás elröppenése. Azt írja, hogy Shakespeare óta nem akadt olyan hatalmas jellemrajzoló, mint Tirso de Molina. (78. l.) Azt sem hiszszük el, hogy Calderón a világirodalom harmadik drámaírója s ez az állítás logikusan nem is következik szerző taglalásaiból.

Ezek a fogyatkozások nem sokat vonnak le a mű értékéből. Menéndez könyve egyike a spanyol irodalomtörténetírás legkiválóbb termékeinek. Calderónról elmondhatjuk, a mit Menéndez y Pelayo egyik mestere, Taine írt La Fontaine-ről: «Minél jobban behatol művészetébe, annál inkább behatolt százada geniusába.» Ennek a nemzete és százada szellemét kifejező spanyol költőnek, kinek drámáit a németalföldi Leon de Fuyter s Dirk Heynck átdolgozzák, kit az angol Habington, Digby, Tuke, Fanshaw, Bridges, Dryden, a francia Corneille testvérek, Quinault, Scarron s az olasz Gozzi követnek, ki hat Molière-re, a dán Holbergre, kinek darabjait már a XVII. században Németországban előadják, ki jóval később Immermannt s Eichendorffot is megihleti, kinek egyik vígjátékát *Tsupa zűrzarvar* czímen nálunk is színre hozták a XVIII. században, kinek szelleme Vörösmarty *Csongor és Tündéjén* is érzik**, mondom, ennek a széles hódítású költőnek méltóbb fejtegetője alig akadhatott, mint Menéndez y Pelayo, a XIX. század spanyol tudományának representative manje.

Elek Oszkár.

* A matamore szó eredetileg mór-ölőt jelent, spanyolul matamoros.

** L. az *Egyetemes Irodalomtörténet* köteteit, Wülker angol, Fritzmaurice-Kelly spanyol irodalomtörténetét, E. Martinenche *La com. esp. en France*, Gu. Huszár *P. Corneille et le théâtre esp.*, Gu. Huszár *Molière et l'Espagne*, Bayer *A magyar drámai irodalom története* cz. műveit.

A psychologia a létért való küzdelemben.

W. Wundt: *Die Psychologie im Kampf ums Dasein*. Leipzig. Verl. A. Kröner 1913.

Az a personal-unio, melyben a philosophia és a psychologia a német egyetemek philosophiai katedráin kezdettől fogva élt, a kísérleti psychológiának nagy fellendülése óta mindinkább lazulni kezd s a philosophia is, meg a psychologia is külön háztartást óhajtott magának berendezni. Németországnak, Ausztriának és Schweiznak 106 egyetemi philosophiai tanára* (beleszámítva a docenseket is) nyilatkozatot tett közzé, melyben állást foglal a philosophiai tanszékeknek az experimentális psychologia képviselőivel való betöltése ellen. A kísérleti psychológiának munkaterülete — úgymond — annyira kitágult, hogy most már önálló disciplinának tekintendő, melynek művelése egy tudós teljes erejét követeli. Ennek ellenére nem állítottak fel számára új tanszékeket, hanem a philosophiai katedrákat ismételten oly emberekkel töltötték be, kiknek munkássága legnagyobbreszt vagy kizárólag a lelki élet kísérleti vizsgálatának van szentelve. Ez érthető ugyan, ha e tudomány kezdetére pillantunk vissza; régebben nem is lehetett kikerülni, hogy mindkét szakot egy tudós képviselje. Ez azonban a kísérleti psychologia fejlődésével mind a philosophiára, mind a psychológiára nézve hátrányossá vált. Különösen az előbbi szenvedett érzékeny kárt a neki szánt tanszékek elvonása által. Ez annál aggodalmasabb, mert a phi-

* Többek közt Aster (München), Barth (Lipce), Cassirer (Berlin), Cohen (Marburg), Cohn (Freiburg i. B.), Cornelius (Frankfurt a M.), Deussen (Kiel), Driesch (Heidelberg), Encken (Jena), Ewald (Bécs), Falkenberg (Erlangen), Frischeisen—Köhler (Berlin), Geyser (Münster), Hönigswald (Breslau), Husserl (Göttingen), Jacoby (Greifswald), Jerusalem (Bécs), Jodl (Bécs), Joël (Basel), Klemm (Lipce), Lask (Heidelberg), Lasson (Berlin), Lehmann (Posen), G. F. Lipps (Zürich), Menzer (Halle), Messer (Giessen), Natorp (Marburg), Pfänder (München), Rehmke (Greifswald), Rickert (Freiburg i. B.), Riehl (Berlin), Ruge (Heidelberg), Schwarz (Greifswald), Simmel (Berlin), Spranger (Lipce), Uphues (Halle), Vaihinger (Halle), Wentscher (Bonn), Willmann (Prága), Windelband (Heidelberg). Nyilatkozatukat l. *Logos*. Bd. IV. 1913. Heft. 1. Tübingen S. 115—116.

losophiai munkaterület is állandóan nagyobbodik s a mi philosophiai szempontból oly mozgalmas korunkban a hallgatóknak nincsen alkalmuk tudományosan tájékozódni a világnézet és életfelfogás egyetemes kérdéseiben. Ezért a nyilatkozat aláírói kötelességüknek tartják felhívni a philosophiai facultások és a tanügyi kormányzatok figyelmét a philosophia és psychologia tanulmányozásánál a föntjelzett körülményből folyó nagy károsodására. Mindkét studium közös érdekében valónak tartják, hogy az experimentális psychologia számára a jövőben külön tanszékeket állítsanak fel s mindenütt, a hol a régi philosophiai katedrákat a kísérleti psychologia képviselőivel töltötték be, ott új philosophiai tanszékek felállításáról gondoskodjanak.

Wundt, az első psychologiai laboratorium alapítója indítatva érezte magát, hogy e nyilatkozattal szemben külön munkában síkra szálljon a philosophia és psychologia további uniója mellett. A német philosophusok és psychologusok nestora, ki a mult év augusztus 16-án töltötte be nyolczvanadik esztendejét, a stylusnak nem a systematikus munkáiból ismert hoplitafegyverzetével, hanem bámulatos elevenességgel és polemikus ügyességgel védelmezi álláspontját, mely szerint, ha a nagy szakadás a két tudomány közt tényleg megtörténnék, a philosophia többet veszítene, mintsem nyerne, a psychologia pedig a legnagyobb kárt szenvedné, úgy hogy azon kérdés fölött való viszály, vajon a psychologia philosophiai tudomány-e, voltakép a psychológiának a létért való küzdelmét jelenti.

Mikor a philosophusok és psychologusok egyformán hangsúlyozzák és követelik a psychologia önállóságát, egészen különböző motivumok vezetik őket. A philosophusok előtt minél kevésbbé rokonszenvesek az új psychologiai kutatási módszerek, mivel az ő munkájuk látkörén kívül esnek, annál inkább nézik az experimentális psychologusokat betolakodóknak, kik a philosophia tanítását és a philosophia feltörekvő docenseit megrövidítik. Ezért hangsúlyozzák nagy emphasissal a kísérleti psychologia önállóságát; kívánságaik súlypontja azonban inkább ebben a negativ követelésben rejlik: hinaus mit der Psychologie aus der Philosophie! A psychologusok viszont, a kik csak psychologusok akarnak lenni, azt szeretnék, hogy a philosophiával való foglalkozástól hivatalból megszabaduljanak. Ezért nemcsak a módszerek és segédeszközök sajátos természetét s azon képzettséget hangsúlyozzák, melyre manapság a psychologusnak

szüksége van, hanem azon nagy jelentőségre is utalnak, melyet újabban a psychologia a legkülönfélébb tudományok gyakorlati területein nyert, a mi szükségessé teszi, hogy a psychologiai előadások mai keretei tágíttassanak, különösen az orvosi kar hallgatóira való tekintettel, mert előbb-utóbb a psychológiát a psychiatriára s neuropathológiára vonatkozó fontossága miatt orvosi vizsgálati tárgygyá teszik. Ezen bővült munkakör mellett nem lehet egyidejűleg még philosophiát is tanítani. A kísérleti psychologia egész embert kíván. Innen a psychologusok jelszava: hinaus mit der Philosophie aus der Psychologie! Egy elvi kérdést azonban mindkét párt elmellőz: mennyiben nélkülözheti a psychologia általában a philosophiát?

Wundt először a philosophusok, majd a psychologusok bizonyítékait veszi fontolóra. Azt a meleg, szerető gondoskodást, melyet a fönt ismertetett nyilatkozat az experimentalis psychológiának önálló, a philosophiától nem akadályozott művelése érdekében mutat, nem tartja őszintének s a nyilatkozatot aláíró némely philosophus máshol nyilvánított véleményével egybehangzónak. A philosophia történetének egyik jeles képviselője például megjegyezte, hogy egy philosophiai katedra elnyerésére néha elegendő, ha valaki megtanulta methodikusan megnyomni az elektromos gombokat és hosszú, táblázatosan rendezett kísérleti sorokban számszerűen bebizonyítani, hogy némely embernek lassabban jut valami eszébe, mint a másiknak. Nem is a kísérleti psychologia jövőjéről való odaadó gondoskodás indította a philosophusokat a nyilatkozatra, hanem elsősorban a philosophiai oktatás megkárosítása, melyet a merő psychologusoknak a philosophiai tanszékekre való vándorlása okozott. A helyett, hogy a fokozott philosophiai érdeklődés mai korában a philosophiai tanszékek számát szaporítanák, kevesbítik az által, hogy a psychologusokat ültetik beléjük. kik általában nem tekinthetők a philosophia képviselőinek.

De ennél fontosabb elvi hiánya is van a nyilatkozatnak. A nyilatkozat kétértelműséget rejteget a psychologia fogalmára nézve, melyet azonosítani látszik az experimentális psychológiával. Ez azonban túlzás. Leszámítva a psychologia némely területét (pl. gyermek-, állatpsychologia), melyek csak részben hozzá férhetők a kísérleti módszernek, ott van a nép-psychologia. Oly jelentéktelennek tartják ezt a philosophusok, hogy az experimentalis mellett fölemlítésre sem tartják méltónak? Egyébként

azt hiszik a philosophusok, hogy nem lehet egyéb szempontból előadni a psychológiát s psychologiai problémákat feldolgozni, mint csak kísérleti szempontból? Bizonyára nem sok philosophus van, a ki ebben az értelemben képviseli kutatásában és tanításában a psychológiát s Wundt nem hiszi, hogy épen philosophiai oldalról lehetne kétségbe vonni a psychologia ezen irányának létjogosultságát a kísérleti psychologia javára. Világos tehát, hogy nem arról van szó, hogy a psychologia általában kizárásuk a philosophiai szakok rendszeréből, hanem hogy azon psychologusok maradjanak távol, a kik csupán kísérleti módszerrel dolgoznak.

Ez azonban olyan szakadás volna a psychológiában, mint a XVIII. században a rationalis és empirikus psychologia között. E szerint a philosophusok a rationalis, a kísérleti psychologusok pedig az empirikus részszel foglalkoznának. Ilyesmire azonban Kantnak a rationalis psychológiára vonatkozó kritikája után senki sem gondol. A philosophiai psychologia képviselői is nem kevésbé vallják az empirikus szempontot, mint az experimentáliséi, úgy hogy itt nem valami elvi szakadásról van szó. Nem az empirikus psychologusokat akarják általában távoltartani a philosophusok, hanem csak azokat, a kik a kísérletezést mint segédeszközt alkalmazzák. Röviden: a philosophiában nem szabad kísérletezni. A ki ezt teszi, az eljätssza igényét arra, hogy a philosophusok közé számíttassék. Vagy tartózkodnia kell ettől a módszertől, vagy másnak kell helyét átadnia. Az eszmemenet, mely azonban a tudat sötét háttérében szunnyad, ez: a kísérleti psychologus a legjobb esetben csak tudományos mesterember; egy mesterember pedig nem való a philosophusok közé.

A psychologusok viszont más érvekkel követelik a psychológiának a philosophiától való kathedrabeli elkülönítését. Elsősorban a többi szakterületekhez tartozó hallgatók alapos psychologiai iskolázásának szükségességét hangoztatják. A joghallgatókon kívül, kiknek a tanuvallomások psychológiája a tanuk hihetetlen tévedéseiről és emlékezetbeli csalódásairól szolgál felvilágosítással, főképp az orvosok psychologiai képzéséről van szó. Föltétlenül igaz, hogy minden orvos számára kívánatos, psychiater és idegorvos számára pedig alapos psychologiai képzés elengedhetetlen. Ennek a kívánságnak a két esetben azonban különböző jelentősége van. Ebben a kérdésben Wundt előítéletmenten-

sebben ítélkezhetik, mint a pusztá laboratoriumspsychologusok, mert valamikor az orvosi hivatás különféle fokain keresztülment. Ha joggal mondjuk is, hogy a genialis orvosnak épúgy születnie kell, mint a genialis költőnek, ez természetesen nem jelenti azt, hogy a kellő iskolázás mindkettőnél közömbös. Ha a tapasztalt orvosnak a szinte prófétai intuitióhoz hasonlítható tehetségét a pszichologiai tanulmányok fokozhatják is, a mint mindenütt az elmélet segítségére lehet a gyakorlatnak, de ez föltétlenül nem szükséges. Alapjában véve a gyakorló orvosnak a tudományos pszichologia alig kívánatos más értelemben, mint egyéb tudományok és practicumok képviselőinek. Természetesen máskép áll a dolog a psychiaterekkel és idegpathologusokkal. Hogy beható pszichologiai studium a psihiater számára ép annyira szükséges, mint megfordítva a lelki zavarok megfigyelése és elemzése a normális lelki élet pszichológiája számára értékes segédeszköz: az magától értetődik. Psihiater azonban az orvosoknak alig néhány százaléka lesz s ez a néhány orvosjelölt sem mindjárt pályája elején határozza el magát ily specialisálásra. S ezért a néhány emberért az orvosi alapvizsgálat rendes tárgyai közé akarják besorozni a pszichológiát! Hogyan lehet feltételezni már az első semesterben a pszichologia iránt való érdeklődést annál a kezdő medikusnál, a kinél még teljesen hiányzik klinikai esetek ismerete, holott ez szokta tudatossá tenni a pszichologiai megértés szükségességét. Ha pedig később ez az érdeklődés megjelen, akkor már nem szükséges külön vizsgálati kényszer, másrészt pedig nem lehet belátni, vajon egy tébolyda miért ne lehetne a pszichológiának époly jó kutatási és tanítási helye ezen specialisták számára, mint az egyetem?

A psychologusok azt mondják, hogy ha philosophiát is elő kell adniok, túl vannak terhelve. A túlterhelés panasza — mondja Wundt — először gymnasiumi tanulóinknál és a csemetéik szenvedéseire oly érzékeny szülőknél hallatszott, lassankint pedig fölhatolt egészen az egyetemi tanárokig. Nyilvánvaló, hogy az utóbbiaknál a panasz oka nem a munkától való megszabadulás vágya, hanem az a kívánság, hogy egy szaktudomány fokozott igényeinek jobban megfeleljenek. A tervezett út azonban helytelen, mert a pszichológiának oly tudománytól való elszakadására vezetne, mely számára a legnélkülözhetetlenebb. Az utóbbi évek pszichologiai irodalmának fele szoros kapcsolatban van az ismeretelmélettel és metaphysikával, mint pl. a test és lélek viszonya-

val, a psychophysikai parallelismussal, az energia elvének a lelki életre való alkalmazásával, az intelligentia és akarat mivoltával, az emlékezetnek anyagi folyamatokban rejlő alapjával stb. foglalkozó művek.

A psychologusok azon érvelése, hogy a többi karok hallgatói (orvosok, jogászok) nagyban kezdenek érdeklődni a psychologia iránt s így a hallgatók megnövekedett száma is egy külön psychologiai tanszéket tesz szükségessé, elesik, ha meggondoljuk, hogy a tanár intensív megterhelése nem növekszik a hallgatók extensív növekedésével; nem ró több munkát rá, ha 100 hallgató helyett 200 számára ad elő. Egyébként minden évben egy összefoglaló főcollegiumot kellene tartania, a mi örökös szellemölő ismétléshez vezetne.

A psychológiának számos fontos kérdése annyira össze-
szövedik az ismeretelméleti és metaphysikai állásponttal, hogy lehetetlen valamikor e disciplináktól elszakítani őket. A tiszta psychologusok alaposabb philosophiai képzettség hiányában éretlen metaphysikai nézetekre jutnak. Senki sem veszítene tehát annyit a szakadás által, mint épen a psychologusok. Ha ma némely philosophus szemükre hányja, hogy az experimentális psychologia inkább technikai, semmint tiszta tudományos disciplina, ez a vád ijesztő mértékben válnék valóságra.

Sokan Amerikára hivatkoznak. A különbség azonban rögtön szembeötlő. Németországban a psychologia a philosophiából való származásához híven, ma is lényegében elméleti kutatás- és tanításterület és senki sem kívánhatja, a ki viszonyainkat ismeri, hogy ez másképp legyen, azon növekvő érdeklődés ellenére, melyet a pædagiában, psychiatriában stb. való alkalmazásnál tapasztalunk. Még mindig sokkal nagyobb a tiszta theoretikus problémák száma, semmint hogy ezek a háttérbe szorulhatnának a gyakorlati alkalmazások miatt. Egészen más föltételek között fejlődött Amerikában az experimentalis psychologia. Az amerikai egyetemeken, melyek közül a kisebbek középiskoláinkhoz közelednek, a nagyobbak pedig az angol egyetemek utánzatai, a psychologia kezdettől fogva el volt választva a többi philosophiai területektől. Az amerikaiak gyakorlati szelleme kezdetől fogva a psychológiának új, experimentalis irányzatából azt ragadta ki, a mi nálunk voltakép a végén jön: a gyakorlati, első sorban pædagogiai értékesítést. Így azután, a míg nálunk a kísérleti pædagogia a psychológiának alkalmazási területe, Ame-

rikában fordítva, a psychologia inkább a pædagogiára való előkészítés szerepét játszsza. A transatlantikus psychologia is foglalkozik ugyan elméleti kérdésekkel, de a pædagogiai érdeklődés van előtérben. E nélkül nem fejlődött volna náluk a psychológiával való foglalkozás oly hirtelen és meglepő mértékben.

Hogy számos psychologus a psychológiáról, mint kizáróan kísérleti disciplináról beszél, nehezen érthető. Ha a psychologia elemibb területeit «experimentalis psychológiának» nevezik s a kísérletben a régebbi psychológiával szemben e területen megkülönböztető jegyet látnak, bizonyára teljesen jogosult. Ha azonban az egész psychológiát experimentalisnak nevezzük, ez nagy tévedés, mert vannak a dolog természeténél fogva olyan területek, melyek a kísérleti módszernek nem hozzáférhetők; így első sorban a gondolkodás fejlődése s az ezzel kapcsolatos fejlődés-problémák sora, például a művészi phantasiáé, mythosé, vallásé, erkölcsé.

Wundt is megengedi, hogy a philosophiai karok óriási megnövekedésének és a sajátlagos értelemben vett philosophiai disciplinák fejlődésének a tanszékek mai száma nem felel meg. Ezért egyrészt azt ajánlja, hogy a rendes tanári katedrák számát szaporítsák, másrészt pedig, hogy az extraordináriusokat is vonják be a doctori és államvizsgálatokban való részvételre. A nagyobb egyetemek számára legalább három rendes tanári tanszéket követel; az egyik tanár főkép a systematikus tárgyakat, a másik a philosophia történetét adja elő, a harmadik pedig első sorban a psychológiát képviselje, e mellett azonban a historikus előadhat systematikus tárgyakat, hasonlókép a psychologus ezeket s történeti studiumokat is szabad tetszése szerint. Így az irányzatok sokoldalúsága is biztosítva van.

Elméletben könnyű egyetemi reformterveket kigondolni; a gyakorlat azonban másképen szól. Ha a kormányok a nyilatkozatot magukévá teszik is, lehetetlen a német egyetemeken egyszerre felállítani külön psychologiai katedrákat megfelelően felszerelt laboratoriumokkal. Tudvalevő, hogy Poroszországban csak négy-öt nagyon szerényen felszerelt laboratorium van, melyek közül némelyik alig üti meg a kísérleti eszközök gyűjteményének niveauját. Heidelbergben, Freiburgban, Thüringiában és Jenában még ennyi sincs. Bajorországban egy intézet van, Münchenben most állítják fel a másodikat.

Ha a philosophusok valóban el vannak telve a psychologia

íránt a nyilatkozatukban említett jóakarattal, akkor épen az ellenkezőjét kellett volna indítványozniok, mint a mit tényleg indítványoztak. Senkit sem szabad habilitálniok, a ki csupán kísérletező s nem egyúttal mind pszichologiai, mind philosophiai szempontból alaposan képzett s philosophiai érdeklődésű ember; és a philosophusoknak, nem kevésbbé a psychologusoknak is oda kell hatniok, hogy a facultások azon philosophiai tanszékek üresedésekor, melyek elsősorban a psychológiának vannak szentelve, csak oly tudósokat proponáljanak, a kik egyzersmind a philosophiai tanszékek önálló képviselését is átvehetik.

Ha valaki Wundt ezen munkájának elejét olvassa, könnyen azt hiheti, hogy harczias műnek készült. Végigolvasva azonban, a békeirat jellegét ölti magára, mely mindenestre egyik legérdekesebb actája egyrészt elméleti szempontból a tudományok differentiálódási történetének, másrészt gyakorlati szempontból a német tudománypolitikának.

Kornis Gyula.

Népszerű dendrologia.

Ernst Graf Silva Tarouca: *Unsere Freiland-Laubgehölze*. Wien—Leipzig, 1913. 8° 420 l. 495 képpel és 16 színes melléklettel.

Az osztrák dendrologiai társulat megbízásából ennek elnöke, gróf Silva Tarouca, első sorban a kertkedvelők hasznára szerkesztette többek közreműködésével ezt a fényes kiállítású könyvet, a mely bennünket főleg azért érdekel, mert báró Ambrózy István itt számol be először azokról az eredményekről, a melyeket az örökzöld lombos fák meghonosítása terén közel húsz év alatt elért. Rendkívül érdekes kísérleteinek színhelye a Bars vármegyei Malonya, közel Aranyosmaróthoz, dendrologusok körében ma már európai híré nevezetesség. A domb tetején álló s a halmoshullámos vidéken messze uralkodó malonyai kastély körül mintegy 60—70 holdnyi területen késő ősszel és kora tavasszal egyaránt mosolygó zöld vegetatio virul, a melynek lombjai télvíz idején a hólepel alól is frissen, üdén kandikálnak ki. Hires kertészekben nálunk soha sem volt hiány. Takáts Sándor tárczáiban sok jellemző adatot közölt régi főuraink, de főleg főúri asszonyaink kertészkedő kedvteléséről. Nem régiben Ernyey

Józseftől a *Természettudományi Közlöny* CVII—CVIII. pótfüzetében olvashattunk érdekes tanulmányt XVII—XVIII. századbeli botanikai kertjeinkről. Régi íróink mint valami csodáról emlékeznek meg a narancs-, citrom-, füge- és babérfákról, a melyeket Mária Terézia korában az Eszterházyak, Illésházyak és Erdődyek francia mintára tervezett kertjeik talajába ültettek. Egyik-másik helyen, mint például a trencsényi Máriatölgyesen, még ma is láthatunk ilyen évszázados narancsfaberket. Az örökzöld fák azonban a télen fűtött üvegházban, fanyar gyümölcsessel teli ágaikkal, mint istenek a számkivetésben, szomorúan szoronganak egymás mellett. Bárá Ambrózy malonyai birtokán az örökzöld fák meghonosításában az üvegháznak semmiféle szerepe nem volt. Gyermekkori emlékek — illustris kertészünk a Rivierán született — és angol példák sarkallták arra, hogy Malonya sovány, agyagos talaján növényhonosító kísérletekre vállalkozzék. S ma a délvidéki flóra örökzöld lombos fáiból és cserjéiből 600—700 faj és változat virul ezen a Budapesthez képest vajmi zordon éghajlatú vidéken a szabad ég alatt. Szakértelmen kívül sok szeretet, türelem és kitartás kellett ahhoz, hogy ezt a nagyszabású voltával Közép-Európában páratlan vállalkozást siker koronázza. A Földközi-tenger mellékén viruló babér- és egyéb örökzöld lombú fák legkülönbözőbb nemein kívül báró Ambrózy István a legtávolibb kelet flórájának ajándékaival, sőt tropikus cserjék meghonosításával is sok sikerrel foglalkozott. S ma, a mikor külföldi dendrologusok csodájára járnak a malonyai parknak, bizonyára helyénvaló, ha ennek mesés, örökzöld pompája iránt mi is minél szélesebb körökben keltjük föl a figyelmet s levonjuk a tanulságokat, a melyek itt a köz javára értékesíthetők. Gróf Silva Tarouca könyvében báró Ambrózy István igen érdekesen számol be az utakról és a módokról, a melyekkel a délvidék flórájának meghonosítása terén az itt vázolt eredményeket elérnie sikerült. Ezek részletes ismertetésére nincsen terünk s azért csupán annak kijelentésére szorítkozunk, hogy rendkívül érdekes és szellemes fejtegetéseit nemcsak főúri kertkedvelőink, hanem városaink, nyaralóhelyeink tulajdonosai, legfőképpen azonban sanatoriumaink ugyancsak megszívlelhetnék. Budapest kőszavatagjában a fák már nyár elején megsárgulnak s nyár derekán rendre hullatják lombjaikat; de általában is kertjeink lombos fáai az év nagyobb felében kopáran, tar galyakkal merednek az égnek. A lombhervadás mindenkit lehangol, de különösen a beteg lelkére nyomasztó a

hatása. Báró Ambrózy István értekezésében egész sor lombhullató fáinkkal rokon fanemet ismertet, a mely bizonyos körülmények között csak rövid időre, vagy egyáltalán nem veszi el leveleit. Mennyivel tűrhetőbbé válnék a nyár Budapesten, ha útjait ilyen fák szegélyeznék, ha közkertjeinkben, a melyek fekvése itt jóval inkább védett, mint a malonyai parké, nem a hervadás szomorú pompája fogadná a látogatót. Az örökzöld lombos fák culturájának fölkarolásával fürdőiünk alighanem évről-évre nagyobb mértékben nyujthatnák meg mostani kérészéletüket, nagy számmal épülő sanatoriumaink pedig betegeink gyógyulását psychikai úton előmozdító tényezőhöz jutnának. Hogy báró Ambrózy István eredményükben páratlan növényhonosító kísérleteinek culturális és közgazdasági szempontból is nagy az értéke, ennek bővebb hangsúlyozása bizonyára fölösleges.

T. Gy.

A KÖZIGAZGATÁS REFORMJA.*

Első közlemény.

I.

Náway Lajosnak e folyóiratban a közigazgatási reformról megjelent cikke időszerű volt. Ezt a kérdést a gyakorlati élet napirendre tűzte. Minthogy nézetem szerint a parlamentben ma nincs kilátás többoldalú vitára, különösen szükséges, hogy a tudomány és tanulmányok világosítsák fel a közönséget.

Náway cikke alkalmas is céljának elérésére, mert objectiv, világos és a kérdés lényegét érinti. Ezért kívánok vele foglalkozni én is s ezért óhajtom e cikkel kapcsolatban a Náway felfogásával ellentétes álláspontomat kifejteni.

Náway először elvi kifogást emel az ellen, hogy a közigazgatás szerveit ellentállásra használják és hogy az alkotmány védelmét a közigazgatásra bizzuk. Azt mondja, hogy bármily tiszteletre méltó rugókból eredjen is az a törekvés, hogy a megyék az államhatalom ellen a harczot esetleg felvegyék, ez ellentétben áll a modern állam kellékeivel és a társadalom mai fejlődésével. A megye, a város és a község, nem az állammal szemben, az államtól függetlenül fennálló jogalanyok, hanem minden jogaikat csak mint az állam tagjai élvezhetik. Az állam feladatával és hivatásával nem egyeztethető össze az a tan, a mely az államot alkotó egyéneket akár önmagukban, akár pedig összességeikben az állameszmével szembeállítja. A nemzeti eszme és a nemzeti jogok megerősítése sohasem érhető el az államhatalom csorbitásával és ezért ő anachronismusnak tart minden olyan kísérletet, a mely az államot alkotó részek ellenállásából akarja a nemzet fennmaradásának egyik biztosítékát

* E kérdésről legutóbbi számunk értekezést közölt; jelen fejtegetés arra vonatkozik. A *Szemle* kötelességének tartja, hogy ily fontos és actualis kérdésben helyet nyisson az ellentétes véleményeknek. Szerk.

construálni. Szerinte az olyan önkormányzat, a mely megfosztaná az államot annak lehetőségétől, hogy a maga akaratát szervei útján mindenkor érvényesíthesse, önmagában véve is az állami lét fogalmával és kellékeivel ellentétben álló postulátum. Az állam, mint a nemzet érdekeinek legfőbb megtestesítője, méltán megkövetelheti «mindenütt és mindenkivel szemben, hogy mint summum imperium érvényesüljön».

Mindezen állítások kétségtelenül igazak, ha állam alatt csak a törvényhozást és az állami akarat alatt csak a törvény parancsát értjük. Egységes, modern államban valóban nem képzelhető az, hogy a közigazgatás vitelével megbízott helyi hatóságok az állami akarat, vagyis a törvény parancsa felett álljanak. Az állami akarat imperiumának feltétlenül ki kell terjedni az országban levő minden egyesre és az egész területre. Nincs olyan jog, a melyet a törvény meg ne változtathatna s nincsen olyan egyén vagy jogi személy, a melynek magát a törvénynek nem kellene alávetni.

De ezt az igazságot az önkormányzat legtúlzóbb hívei sem vonják kétségbe.

Európában a legmesszebb menő önkormányzat Angliában van s az önkormányzat e classikus példájának jelentősége éppen abban rejlik, hogy a törvény uralmát biztosítja. Angliában szó sem lehet a törvénynyel szemben való ellenállás lehetőségéről.

Az ellentállás jogának nálunk sem az a célja, hogy a helyi hatóság magát a törvény fölé helyezze, hanem kizárólag az, hogy a törvény érvényesülését biztosítsa. Az a tétel, hogy a meg nem szavazott adót behajtani és a meg nem ajánlott ujonczot beállítani nem szabad, azért van törvénybe iktatva, hogy a parlament leglényegesebb jogát statuáló állami akarat az esetleges felsőbb parancscsal szemben is föltétlenül érvényesüljön.

A közigazgatás újabb reformjának is azt a célt kell követnie, hogy a törvény uralmát biztosítsa és a pártos önkényt mérsékelje. De a törvény fölényét kérdésessé tenni nem szabad, mert a törvény szentsége és mindenkire nézve egyaránt kötelező volta az állami rend alapköve.

Az önkormányzat ellen csak akkor szolgálhatna érvül az, a mit Návay felhozott, ha állam alatt a kormányt értené, ha a kormány akaratában látná azt a summum just, a melynek föltétlenül mindenben érvényesülni kell. Ebben az esetben azonban ő helyezkednék a modern állameszmével szembe s ő állana a XVIII. század felvilágosodott absolutismusának álláspontjára, ő tenné magáévá azt a gondolatot, a melyet a Napoleonok valósítottak meg legutoljára és a legtökéletesebben, a mely azonban nem modern többé. E tant a liberális doctrinairismus a kormányok politikai felelőssége és a parlament ellenőrző joga által az alkotmányos szabadsággal is meg akarta egyeztetni, de sikertelenül.

Mind az elmélet, mind a gyakorlat mindinkább eltért ettől az úttól és az alkotmány védelmét egyre nagyobb mértékben keresik mindenütt a centralismussal való szakításban és a bíróság védelme alatt álló önkormányzatban s egyre nagyobb tért hódított az a meggyőződés, hogy a kormány által egy központból irányított közigazgatás a hatalmak egyensúlyát veszélyezteti, a végrehajtó hatalom önkényéhez vezet és a pártszempont érvényesülését a törvény parancsa fölé helyezi és hogy a centralisatio szakszempontból sem jó, mert olyan chablonos tömeggyártáshoz vezet, a mely az élethez és a helyi érdekekhez való simulást akadályozza.

A kormányok omnipotentiájának elmélete mellett kétségtelenül sok érvet lehet felhozni, csak azt nem, hogy az a modern eszmék és a tudomány következménye, mert az egy ma már talajt vesztett elméletben gyökerezik. Az államtudományok verdiktje, az államok gyakorlati fejlődése ellenkezik vele. Az irodalom ismertetésére nem akarok most kiterjeszkedni s csak arra szorítkozom, hogy kimutassam, hogy Európa három vezérallama, Anglia, Poroszország és Franciaország fejlődése az utolsó félszázad alatt az önkormányzatnak kedvezett.

Angliában az alkotmány sarkalatos alaptétele, hogy önkormányzat nélkül nincs szabadság és hogy nem szabad a közigazgatási hatalmat a felelős parlamentáris kormány

kezében összpontosítani. Az angolok alapfelfogása szerint a kormánytól független helyi hatóságoknak kell a közigazgatást végezni. Az önkormányzatot előbb a kinevezett, de fizetéstelen békebíró sociális és anyagi függetlenségében vélték biztosíthatni, 1888 óta azonban a közigazgatási hatalom túlnyomó nagy részét — az angol elméletnek is megfelelően — választott comiték gyakorolják. E bizottságok összeállítására, szervezésére, ügyrendjére a kormánynak a legkisebb befolyása sincsen. Tagjai nem állanak a kormány fegyelmi hatósága alatt. A törvényben — főleg a szegényügy és a közegészségügy terén — megállapított eseteket kivéve, a kormány nem adhat ki parancsokat az alsóbb hatóságoknak. A miniszterhez való felelősségnek e hatóságoktól csak igen kivételes esetekben van helye, a melyek szintén a törvényben vannak felsorolva. A közigazgatási hatóság határozatait a legtöbb esetben csak a rendes bíróság semmisítheti vagy változtathatja meg. A kormány beleegyezése is csak igen kevés esetben szükséges, például kölcsönök felvételénél, de erre már a pótdóknál és a költségvetések megállapításánál sincs szükség. A kormány csak a bíróságok útján kényszerítheti az ellentálló hatóságot a törvények megtartására, nem tekintve a közegészségügynek egyes törvényben megállapított eseteit, a mikor joga van az elmulasztott intézkedéseket a mulasztást elkövető hatóság terhére végrehajtani. Rendőri ügyekben a vidéki rendőrség jobb karban tartását csak azzal az indirect út választásával érheti el, hogy a pénzbeli segély kifizetését ehhez köti. Másképen a vidéki rendőrség is teljesen független a kormánytól és Londonon kívül a miniszter még a legveszélyesebb anarchistával szemben sem léphetne fel s a rend nagymérvű megzavarása esetében is tehetetlen. A kormány a közigazgatási helyi hatóságokat legtöbbször csak ugyanazon úton szoríthatja törvényes kötelességüknek megtartására, a mely nyitva áll minden érdekelt félnek is a bírósághoz benyújtott panasz útján. A helyi hatóságnak nem kötelessége a felsőbb hatóságnak engedelmeskedni, hanem csak a törvénynek, a mi abban is kifejezésre jut, hogy a felsőbb parancs következtében elkövetett jogsérel-

mekért is felelősségre vonható a bíróság előtt. A kormánynak csaknem kivétel nélkül minden közigazgatási intézkedése a jog szempontjából a bíróság elé vihető.

Ez az angol rendszer a közszabadság szilárd bástyája egyrészt azért, mert a társadalmat komoly, felelősségteljes állami munkára szoktatja, a törvény tiszteletére és végrehajtására tanítja s így a szabadság előfeltételét, a szabadsággal való élés képességét terjeszti, másodszor azért, mert az államhatalom imperiumát nem halmozza össze egy kézbe, hanem megosztja azt egymástól független hatóságok között s nem nyújt a kormánynak módot arra, hogy az anyagi érdekekre való hatás útján a társadalom széles rétegeire befolyást gyakoroljon. A kormány büntetlenül nem térhet el a törvény útjáról. A mint az angol ministerium a parlament ellen, vagy a nélkül akarna kormányozni, apodiktikus biztossággal a bíróság és a jog tekintélyével kerülne összeütközésbe és a bíróságnak és a törvénynek, nem pedig a neki engedelmeskedő közigazgatásnak ellentállásával találkozna. A kormányt, az egészet a rész ellentállása ellensúlyozná. Megtörténnék, a mit Návay anarchismusnak tart. Pedig Anglia modern állam s ott nagy a gyakorlati érzék és sokkal több az olyan szellemi és anyagi érték és szükséglet, a mely jó közigazgatást követel, mint nálunk.

Franciaországban ötven évvel ezelőtt a napoleoni ideál, a teljhatalmú kormány fogalma uralkodott a közéleten, de nemsokára megindult a decentralisatio és a bírói védelem felé való törekvés, a mely nem egy eredményt ért el. A mikor a közigazgatás vitás kérdéseinek érdemleges elintézését Conseil d'Etat-ra bízák, a mely addig csak tanácsot adott ilyen kérdésekben, a mikor a departementnak felfelé bizonyos független hatáskört biztosítottak, a mikor a departement képviselőit összeállítását teljesen függetlenné tették a kormánytól, a mikor a közgyűlés választottjaiból egy állandó önkormányzati választott szervet alakítottak, a mikor módot nyújtottak minden érdekeltnek s magának a helyi önkormányzati testületnek is, hogy a kormány intézkedései ellen, a mennyiben a jogba ütköznek, vagy a hatáskört átlépné, panasszal forduljon az állami tanácshoz, a francziák

a kormány hatalmát komolyan korlátozták, a mikor pedig az addig kinevezett 3—4,000 maire-t, községi bírót, ám-bár a rendőri hatóságnak és az állami adminisztrációnak is közege, választással töltötték be, a választási rendszer felé is közeledtek. A közigazgatási hatalom tetemes részét a kormánytól jogilag független hatóságok kezelik, sőt a mikor a departementnak megadja a törvény a jogot, hogy ha az országgyűlés törvénytelenül oszlattatnék fel, vagy a választások megtartását törvénytelenül akadályoznák, tegye meg a választásra szükséges intézkedéseket: illetőleg lépjen a nemzetgyűlés helyébe, olyan positiv alkotmányvédő hatáskört is ruház rá, a milyennel az angol önkormányzati testületek sem dicsekedhetnek.

Poroszországban Gneist iratai és agitatioja nyomán és Bismarck gyakorlati lángesze folytán szintén megerősödött az önkormányzat. A törvényhozás tudatosan utánozta az angol példát s arra törekedett, hogy a közigazgatás szervezete és a független birói ellenőrzés által a jog uralmát, a közigazgatásban a pártatlanság szellemét a kormány ellenére is biztosítsa. E czélt szolgálta, hogy az Amtsvorsteher, rendőri tisztviselő fizetéstelen, tiszteletbeli állás; hogy a Landrath választott elemek ajánlatára neveztetik ki; ezt van hivatva előmozdítani, hogy mind az állami teendők végzésére, mind az önkormányzat saját ügyeinek intézésére a közigazgatás minden forumán olyan bizottságot állítottak össze, a melynek többsége választott, fizetéstelen, független egyén és hogy a háromfokú közigazgatási bíróságot szervezték, a melynek élén teljesen független bíróság áll. Ez intézkedés következménye volt az is, hogy a miniszternek egyes közigazgatási ügyekben való intézkedési jogát tetemesen apasztották.

E példák mindenike azt bizonyítja, hogy semmiképen sem áll ellentétben az állam modern felfogásával és semmiképen sem elavult az az elmélet, hogy a közigazgatási hatalmat különböző hatóságok között kell megosztani s felfelé is független szervezetekre bízni és hogy a kormány direct beavatkozását a közigazgatási ügyek elintézésénél a lehetőségig reducálni kell s hogy a törvény és az alkotmány

biztosítékát a közigazgatás helyes szervezésében lehet és kell is megtalálni. Ellenkezőleg, mindezek a példák azt bizonyítják, hogy Návainak a kormány mindenhatóságáról kifejtett elmélete élte túl magát. S Návai tezésének túlzását bizonyítja, hogy az ő definitiójával a birói beavatkozás is ellenkeznék, ámbár azt ő maga is helyesli.

II.

Návai a megyei ellentállás czélszerűtlenségét is bizonyítani törekszik. S e tekintetben sok igazat mond. Kimutatja, hogy milyen nehéz volt a tisztviselőknek a kormány elleni küzdelemben, mint helyesen mondja, «az államosított társadalom» kellő támogatása nélkül helytállni. Teljesen igaz Návainak az az állítása is, hogy ma az anyagi érdekek nagy nyomása folytán a passiv resistentia általában véve mindenütt nehezebben gyakorolható és nehezebben volna olyan soká huzható, mint volt régebben s hogy különösen jelenlegi helyzetében nálunk a tisztviselő nagyon nehezen állhat ellent a felülről jövő nyomásnak.

Mindezt azonban senki sem tagadja és a decentralisatio szükségét épen azért hangoztatják annyi oldalról, mert nyilvánvaló, hogy a társadalom mai szervezetében semmi önálló tevékenységet sem bír kifejteni. S a kormánynak ezen már úgylis túlságos hatalmából korántsem lehet azt a következtetést levonni, hogy azt még tovább kell fokozni; mai gyengeségéből korántsem folyik az, hogy az önkormányzatot, mint értéktelent, egészen elvessük magunktól, hanem ellenkezőleg az, hogy megerősítsük és erősítsük meg belőle még azt, a mi megvan.

A mi közigazgatásunk sokkal centralisáltabb, mint az ausztriai, a francia, vagy a porosz közigazgatás. A magyar kormány sokkal több közigazgatási ügyben dönt végérvényesen, mint amazok. Míg a magyar ministerium büntető joggal felruházott rendőri hatóság, Poroszországban és Franciaországban ez nincs így és a minister egy garasnyi büntetést sem szabhat ki senkire sem. Míg nálunk a kihágási ügyekben való bíraskodás nagyrésztben a közigazgatás körébe van

utalva, a mi a kormány pártpolitikai hatalmát fokozza, addig Franciaországban a felső fokban minden esetben a Conseil d'État dönt, Poroszországban pedig a rendes bíróság jár el. S míg a francia departement képviselőt választott elnökséggel jár, addig nálunk a főispán vezeti a megyegyűlés tárgyalásait és pedig gyakran inkább a magyar praecedensek szellemében eljárva, mint az angol Speaker pártatlanságával. A francia vagy osztrák kormánynak csaknem minden intézkedése megtámadható a Conseil d'Etat, illetőleg a közigazgatási bíróság előtt, hatáskörének túllépése czímén nálunk csak kivételes esetekben folyamodhatik az egyes a kormány ellen jogainak védelméért s míg a francia minister a mairet felfüggesztheti, sőt elnöki decretummal állásától is elmozdíthatja ugyan, de helyettesítéséről nem gondoskodhatik, mert ez a képviselőtestület joga marad, addig nálunk a kormány minden hivatalnokot, megyeit, városit, községit egyaránt elmozdíthat állásától és az alispánt kivéve, mindegyiket vagy közvetlenül maga, vagy valamely alárendelt hivatal által, közvetve helyettesítheti. A magyar belügyministernek sokkal nagyobb hatalma van a községek ügyeiben, mint a francziának.

Igaz, hogy a közigazgatási tisztviselők nagyrésze nálunk választott, de kijelölés útján s a kormány felfüggesztő és büntető hatalma következtében sokkal közvetlenebbül áll befolyása alatt, mint a porosz Amtsvorsteher, Bürgermeister vagy Magistrat-tag a berlini kormány alatt, a kik csak a közigazgatási bíróságnak fegyelmi hatósága alá tartoznak. Sőt talán még a porosz állami tisztviselő is jobban van védve, mint a magyar önkormányzati közeg, mert végső forumban ott a ministertanács dönt, a mely nem solidaris pártbizottság, mint a parlamenti országokban, hanem a legfelsőbb közigazgatási testület és a felső állásokról való elbocsátás a király, nálunk pedig az egyes minister aláírásával történik. A francia maire is függetlenebb, mert fizetéstelen és nincs a felsőbb hatóságok fegyelmi büntetésének kitéve.

A magyar tisztviselő nem arra van nevelve, hogy a törvényt hajtsa végre, hanem arra, hogy a felsőbb intenciók-

nak megfeleljen, a mi abban is kifejezésre jut, hogy felsőbb parancs következtében elkövetett jogtalanságért felelősségre nem vonható.

Így aztán nem is csoda, ha az alkotmányt a törvényhatóságok nem bírták teljesen megvédeni.

De azért korántsem osztom Náwaynak azon felfogását, hogy az ellentállás eredménytelen lett volna. Náway nézete szerint egyoldalúan csak a társadalom függését vette bonczkés alá, egyoldalúan csak a nemzet többségének gyengéit érezte át, pedig a kormány is sok sebet kapott a harcz alatt és a compromissum mind a két fél érdekévé vált. Ha igaz az, hogy a modern államban nehezebben foganatosítható a passiv resistentia, mint volt régen, kétségtelenül oly igaz az is, hogy az állam sem bírja a társadalom s főleg a közigazgatás teljes, odaadó támogatását hosszabb ideig nélkülözni. Ha ma nem is bírná a nemzet azt az erőt kifejteni, a melyet 1849-től 1867-ig kifejtett, az állam sem tarthatná fenn magát kellő erőben a társadalom és a közigazgatás támogatása nélkül olyan hosszú ideig, mint ezt a multban tette. Ma abban az óriási versenyben, a mely a nagyhatalmak között folyik, a társadalom azon nagyfokú megerőltetésében, a mely e versenynyel jár, egy állam sem nélkülözheti a rendelkezésre álló erők támogatását olyan sokáig, mint a multban. Erőszakkal huzamosabb ideig ma már egy nagyhatalom sem kormányozhat Európában. Érezhető volt ez a Fehérváry-regime idejében is. A pénzügyeket és főleg a hadsereget a közigazgatás rendes munkájának hiánya érzékenyen érintette. A pactum nagyrészt annak következménye volt, hogy az mind a két félre egyaránt nélkülözhetetlenné vált. Különben azt hiszem, kétségbevonhatatlan tény, hogy kinevezett tisztviselők a nemzet alkotmányának védelmében még annyi erőt sem fejtettek volna ki, mint ezt a választottak tették. Hiszen nekik a kormány mellett kellett volna állaniok.

Az ellenállás főtanulsága azonban szerintem az, hogy az állami szerv különböző részeinek egymással való conflictusa ma károsabb, mint volt hajdan és hogy a hatalmi erők helyes megosztásával az ilyen conflictusok lehetőségét tö-

lünk telhetőleg meg kell előznünk. Törekvéseink főgondja ne a conflictusra való szervezkedés, hanem annak megelőzése legyen.

De az ellenállás ezen főtanulsága sem szól a kormány omnipotenciájának fentartása mellett, hanem ellene.

Az önkormányzat legfőbb érve nem az, hogy a conflictus esetében az önkény győzelmét megnehezíti, hanem az, hogy az alkotmányt egészséges alapra állítja. Az önkormányzatot főleg az teszi szükségessé, hogy a parlamenti ellenőrzés mellett gyakorolt központosított közigazgatás az alkotmányt aláassa és ezért előbb vagy utóbb, de biztosan a kormány túlkapásaihoz, annak önkényuralmához vagy conflictushoz vezet.

A ki a parlamenti életet ismeri és tudja, hogy a parlament a többség uralma következtében nem más, mint egy párt akarátának kifolyása, a mely párt a kormányban csak saját vezetőjét és végrehajtó hatalmát látja, az nem kételkedhet abban, hogy a parlament ellenőrzése legjobban a pártpolitikai érdekek uralmát biztosítja s legkevésbé a jogot és pártatlanságot. A parlament csaknem lehetetlenné teszi a miniszterekre nézve a részrehajlatlanságot és ha a miniszter, a mi ügyis ritka eset, nem túlzó pártember és hivatásos kötelességét hajlandó is volna magasabbra helyezni a pártérdeknél, a parlament miatt kénytelen pártpolitikát folytatni és kénytelen, ha nem akarja a többséget magára zúditani, a kinevezéseknél a pártszempontoknak elsőséget adni. A kormány közvetlen közigazgatása a többségi párt közigazgatásává válik, a mi — akár gyorsan változzanak a kormányok, mint Franciaországban eddig, akár sokáig maradjanak hatalmon, mint eddig nálunk, egyaránt káros hatással van. Ha gyorsan változnak a kormányok, a különböző irányok uralma ellentétes kötelességek teljesítésére kényszeríti a közigazgatást és hol a társadalom egyik részével, hol a másikkal kell szövetkeznie. A tisztviselő félszeg helyzetbe kerül, tekintélyét veszti, sőt önérzete és erkölcsi érzéke is csorbát szenvedhet. A ki ellen ma küzdeni kell, az holnap főnöke lesz, vagy talán főnökének barátja, tanácsadója. A ki mellett ma minden kép-

zelhetőt el kell követni, az ellen holnap talán épen olyan kiméletlenül kell küzdenie. Ha pedig sokáig uralkodik egy párt, elviselhetetlen nyomást érez a nemzetnek a hatalomból kiszorított része. Azt látja, hogy az államhatalom, a melynek fentartására az ő pénzét is költik, ellenfele, sőt néha ellensége s ezért ő az állam és az alkotmány ellenségévé válik. A hosszantartó párturalom és központi kormányzás irredentismushoz és anarchiához vezet. Ha mindenütt, minden megyében és minden községben ugyanaz a párt kormányoz, ugyanaz az irány gyakorolja a közhatalmat, az ellenzék mindenütt egyenlő nyomásnak van kitéve, sehol sem érzi magát otthon, mindenütt üldözött és ezért végül destructivvá válik. Ez olyan általános törvény, a mely alól kivétel alig van s a mely a párturalommal összekötött burocratiát egyenesen destructivvá teszi.

A hivatásos burocratia következetes munkájával, hivatásos kötelességteljesítés közben kialakult gyakorlatával, szilárd elvek alkalmazásával, nagy önérzettel és szaktudással sok nagyot birt a multban létesíteni. A német államokban és Ausztriában a burocratia a nemzet gerince. De ott, a hol az a fölfogás uralkodik, hogy a minister a parlament és pártja előtt felelős az egész közigazgatás viteléért, s ezért joga, sőt kötelessége, saját akaratát, mint legfelsőbb parancsot, a közigazgatás minden irányában feltétlenül érvényre juttatni, ott jó burocratia nem lehet, mert nála az önérzet és a következetes elvek szerint való eljárásnak szokása ki nem fejlődhetik. A változó, de az ügyek viteléért felelős főnök és a következetes, szakmájának élő burocratia ellentétes fogalmak. Vagy a felső irányítás győz és akkor a burocratia olyanná válik, mint a gyúrható vas s csak főnöke intentiói számára keres jogi formát és indokolást s ekkor a legrégibb, legszebb hagyományokkal dicsekvő hivatalnoki kar is elveszti önálló elveit; vagy a burocratia győz s akkor a parlamentaris kormányzás kerül zátonyra s ad helyet a burocratia szellemének.

Franciaországban a párturalom maradt erősebb és a burocratia nagyrésze a mindenkori kormánytól függő, minden önállóság nélküli gépemberekből áll. Poroszország-

ban ellenben, a hol a burocratikusan elem az erősebb, a kormány hivatalnoki jellegű maradt és a politikai felelősség nem birt érvényre emelkedni. Ausztriában a velünk való kiegyezés miatt létesített parlamenti kormány nem bírja gyökerét a burocratián át a nemzet lelkéig és eleven öntudatáig juttatni s látszólagos életet él csupán, mindig állandóbbá váló hivatalnoki ministeriummal. Nálunk, a hol nincs nagy tradíciójú, nagy tekintélyű burocratia, a hol a hivatalnok joga nincs megvédeve, a hol neki minden neszről rettegnie kell, a hol rosszul van fizetve, nálunk a burocratia könnyen egyoldalú munkaautomatává válik, nálunk, a hol a nemzet csak kis mértékben rendelkezik azokkal a tulajdonságokkal, a melyek a jó burocratiának jellegzetes vonásai, a francia prefét-rendszeré, a felülről függő tisztviselői karé a jövő. Pedig ez nem biztató kilátás.

Franciaországban a túlsok munka a minister érdeklődését lekötöni nem képes localis ügyek halmaza miatt a tulajdonképeni közigazgatást a ministerek hivatalaiban feleltölen, nagyrészt protectio következtében kinevezett egyének intézik az éji homályban, a minister, a prefét és a képviselők által érvényesített pártszempontok, közbenjárások, protectiók korlátai között. A külső tisztviselők, a prefét és táborkara, csak előkészítik a döntést, a mely a helyi érdektől távol, a chablonok és a pártszempontok együttes befolyása alatt keletkezik. A prefétnek a kerületében választott képviselővel karöltve kell eljárnia. Főczélja az, hogy a képviselő újból való megválasztását biztosítsa, főfoglalkozása a párt-ágensség, illetőleg Franciaországban, a hol a nagy politikai pártok elvi harcát a köztársasági pártok árnyalatainak harca szorítja háttérbe, a klikkágensség. Ha ellentét van közte és a megyéjében megválasztott képviselő között, rendesen a prefét húzza a rövidebbet. Mivel a képviselő a ministeren bosszulhatja meg magát, ez utóbbi nyugalmának biztosítása vagy elveinek diadala végett álláspontjának megváltoztatására utasítja a prefét-t vagy elbocsátja, illetőleg áthelyezi.

A képviselők solidaritásának érzete, az a törekvés, hogy

a kéz kezét mos elve érvényesüljön s az az érzés, hogy a miniszternek kötelessége a képviselőt, a ki támogatja, viszont támogatni s e mellett a párt érdeke nagy erőt ad ilyen esetekben az elégedetlen képviselőnek. A localis pártszervezet részéről olyan nagy nyomásnak van a francia közigazgatás személyi és tárgyi tekintetben kitéve, hogy a mai politikai helyzeten uralkodó választási reformnak elismerten egyik főindoka az, hogy a képviselő és a kerület között való kapcsolatot széjjel lehessen törni. Általános a panasz, hogy a tisztviselő a jelenlegi rendszer mellett első sorban a képviselő teremtménye, nem pedig a közérdek szolgálja és hogy a pártszempont teljesen meghamisítja a közigazgatást fent és lent. Nézeteltérés csak a gyógyítás eszközére nézve van, a diagnosist illetőleg Franciaországban mindenki egyetért. Ez a visszás helyzet ma nálunk is megvan és a kinevezés rendszerének behozatala a helyzet bajait csak öregbíteni fogja.

S a párturalommal kapcsolatos centralisatio nemcsak a közigazgatást szorítja hamis istenek imadására, a párt bálványainak imadására, a párt bálványainak szolgálatára, hanem a politikai szabadságot is veszélyezteti és az alkotmányt is meghamisítja. A központban olyan vértódulást, a vidéken olyan anemiát okoz, a mely az egész testet beteggé teszi. A minoritás zsarnokságához is vezethet. Egyes vidékeken a többségben levő ellenzéket teljesen kiszoríthatja a közhatalom kezeléséből s a kormányhoz ragaszkodó kisebbséget és kis csoportokat az óriási többség ellenére hatalomhoz juttathatja. S a mi ennél sokkal veszélyesebb, az egész nemzetben is a kisebbség szerezheti meg a többség jogait.

Ha az összes megyei tisztviselőket, községi és körjegyzőket mind kinevezik és áthelyezhetik, a mit pedig, a mint Návay helyesen mondja, az államosításnál alig lehet elkerülni, akkor a kormány óriási közigazgatási hatalmat szerez, olyat, a melylyel a kisebbség is csaknem mindig képes lesz magának többséget csinálni és a melylyel a nemzet akarata meghamisítható. A nemzet többsége országszerte az elnyomott helyzetébe juthat, a mi az egész államrendet

veszélylyel fenyegetheti. Az alkotmány tekintélye, a felsőbb-ség iránt való tisztelet, a törvény erkölcsi súlya is megrendül, ha hazugságra, hamisításra és visszaélésre vezethető vissza a létező rend. S ha a kormány hatalmas szervezeteke támaszkodva, az államosított társadalmat államosított közigazgatással a kezében tartja, akkor teljesen emancipálhatja magát a parlament befolyása alól s akkor nem félve a vele való összeütközéstől, nem tartana attól sem, hogy a törvények megszegése kárral fog reá nézve járni, önkényuralmat gyakorolhat s elbizakodva, végül az elnyomott többséggel kerülhet szembe, a mi veszélyes conflictusokat idéz elő.

Rendkívül megerősíti a nemzeti szabadságot, ha az önkormányzatban a politikai befolyással rendelkező társadalmi elemek az állam természetét, szükségleteit, igényeit megismerik s törekeny lábon áll az állam ott, a hol csak a társadalomtól különvált burocracia rendelkezik azzal a tudással, a mely az állam gyakorlati feladataival való foglalkozásból ered s a társadalom többi részének egyetlen állami ténykedése a korteskedés és szavazás.

GRÓF ANDRÁSSY GYULA.

ZRINYI KATA.

1.

Az ember ízlése és fölfogása napról-napra változhatik. Nevetségesnek találhatja, a mit jámbor eleink szépnek és magasztosnak tartottak. Gúny tárgyává teheti, a mi azelőtt nemzetünk féltett kincse volt. Lealacsonyíthatja a felemelőt; kaczaghatja, gyűlölheti, a mit egykoron odaadóan szerettek és tiszteltek. De egyet soha el nem érhet; azt soha meg nem akadályozhatja, hogy a mélyen gondolkozó lélek ne keresse, ne szeresse a régit, a magyart, a nemzetit; ne csodálja azt a munkás tiszta életet, azt a minden iziben nemzeti gondolkozást, azt a kőnél szilárdabb hitet, mely a XVI. század nagy magyar asszonyainak életében örök például felénk ragyog. A ki melegedni akar, közelebb megy a tűzhöz. A ki magyar lelkét akarja fölvidítani és fölmelegíteni, olvasgassa régi nagyasszonyaink megsárgult leveleit. S ha mélyreható szemmel tanulmányozza azokat, lélekmelegítő és felemelő hatásukat lehetetlenség nem éreznie. Mint a tiszta napfény, ezek is derűt teremtenek. Öszinték és bizalmasok e levelek, tehát az igazság meggyőző erejével hatnak. Hangjuknak közvetlensége és egyszerűsége csak fokozza hatásukat. Az eszményi gondolkozás, az érzések tisztasága, a mi belőlük hozzánk szól, mint a magyar női lélek örökszép vonása mindenkit megragad, a ki a jóért lángholni, a nemes után vágyódni meg nem szűnt.

A levelek, a melyeket nagyasszonyaink írtak, az ő életük legszebb dicsérete. Többet mondanak, szebben szólnak ezek minden ékes színnél. Szebb és igazabb forrást tehát az ő életük földerítésére keresve sem találhatnánk a saját leveleiknél. E mellett még az a jó tulajdonságuk is megvan,

hogy ezernyi és ezernyi aprósággal szolgálnak a régi magyar családi élet megértéséhez. Így hát műveltségtörténetünknek is elsőrendű forrásai azok. Ilyen módon az egész nemzetet érdeklő czél e leveleknek s velük együtt íróiknak a megismerése.

Mi volt a XVI. századi magyar főasszonyoknak az élete? Polytonos munkálkodás. Másoknak kellett szolgálniuk még a maguk boldogtalanságával is. Mi adta ehhez az erőt? A kötelességtudás és a munka szeretete. Mi tette őket szelídekké és vonzókká? A mindent átható hit és az ember-szeretet! S mi adja nekik az örök értéket? Az, hogy életük minden tetteben, egész gondolkozásukban a sajátos magyar nemzeti lélek nyilatkozik bennök — tisztán és fényesen.

A XVI. század, vagyis a legmagyarabb s legnemzetibb század lelkesedésének, lovagias szellemének s mély vallásosságának az okát és rúgóját a magyar nemesség családi életében kell keresnünk. Bár a török betelepült hozzánk, bár a harcz szakadatlanul dúlt: a haladás és a fejlődés Rudolf koráig állandó. A nemzeti visszahatás s vele együtt a nemzeti élet tehát él és virul. Nemzeti sajátosságaink, nemzeti önérzetünk s nemzeti nyelvünk soha jobban nem hódítottak, mint ebben a zavaros században. Az ily hódítás kiváló példaadás nélkül nem lehetséges. S kik jártak volna elől jó példával, ha nem a legkiválóbb családjaink?

A XVI. században minden főúri várkastély, minden nagyobb udvarház nemcsak egyetlen házaspárnak a fészke, hanem egész sereg ifjúnak és leánynak a nevelő iskolája. A főnemesség és a nemesség nem az iskolákban, hanem a kastélyokban és az udvarházakban nevedett. A XVI. században ugyanis arra a kérdésre, hol lehet látni és tanulni, így feleltek: az urak kastélyában.

A század bevett szokása szerint a nemesek és a főnemesek gyermekeiket 9—10 éves korukban már más családokhoz adták, hogy ott tanuljanak és nevelődjenek. Minden főúri házban imígyen egész csomó nemes ifjú és leány nevedett. Velük együtt nőttek fel az illető család tisztjeinek, érdemes szolgáinak gyermekei, valamint a nemes ifjak

jobbágy-inazai és a nemes leányok szolgáló-leányai. A fiúknak is meg a leányoknak is külön mestereik voltak. A XVI. század közepén például a Zay Ferencz udvarnépének a pedagógusa Joannes Vittrarius volt. Ugyanezt a tisztet Pálffy Péter házában Valentinus Literatus viselte. A Batthyányak udvarában egy időben több mester is oktatta a gyermekeket. Ezeknek a neveit szintén ismerjük.

A leányoknak is megvoltak a maguk külön mestereik. Ezeken kívül rendszeren egy apácza is oktatta őket. Zay Ferencz udvarában például Dombay Krisztina nevű apácza oktatta a leányokat. Batthyány Kristóf udvarában a leányok oktatója bizonyos Anna nevű apácza volt. Mivel ez az apácza rendkívül szigorúan bánt a gyermekekkel, a ház ura 1554-ben ily módon feddette őt: «Te Anna apácza! Értöttem régentefogva, hogy te az én gyermekeimet pirongatod, rongálsz, vered és az én véremtől: az én atyámfiatól idegenítöd. Nem elég teneked, hogy az én atyámfia, az én véremnek, ki tégedet gyermekségedtől tartott, árulója lettél, hanem annak fölötté kezdettél árulója lenni nekem és az gyermekimnek, nemzetségemnek. Azért mondom tenéked, megemléközöl róla; mert bizony el nem feledöm, hogy nem udvar az te helyed, hanem klastrom. Kápa az te ruhád, nem fekete hernácz. Nem teremted az Batthyány udvar, nem is érdemled annak kenyerét; mert te hitőt szegett és szerzetet hagyott sem apácza, sem nem apácza vagy. Azért úgy nyúlj az gyermekömhöz és úgy egyed az Batthyány kenyerét, hogy megemészthessed; mert ha Isten egészségömet, éltömet adja, bizony kioktatom veled, ha érdömöd szerint meg nem etted. Ezt az levelet penig írta tenéked az a ki örökös Újvárba és Szolonokba. Ezt értheted tülem. Isten adjon néked egy ifjú barátot ez esztendőbe.»

Valamennyi gyermek, ifjú, leány és szolga a ház urát édesapjának, a ház úrnőjét pedig édesanyjának hívta és tartotta. Jó maguk pedig valamennyien atyafi-szolgák néven szerepeltek, akár nemesek, akár jobbágyok lettenek legyen.

Mindez nem pusztán külsőség volt! Mert hiszen az uraink és úrasszonyaink igazi apai és anyai jogokat gyakoroltak fölöttük s rendszeren úgy szerették őket, mint a saját

gyermekeiket. Nem egyszer fájó szívvel nézik, mikor az illetők házukból távoznak. Devecseri Choron Margit például arra kéri Batthyánynét, hagyná nála Zrinyi Zsuzsánna árvácskáját, mert ő még az édesanyjának sem adja vissza. «Szánj meg engem — írja — szegény megkeseredett szívű anyát; fogj mellettem édes asszonyom; mert halált szenvedek az gyermekért. Soha kezemből ki nem adom! Lelkem édes szerelmes asszonyom, jó és kedves választ várok.»

Rendes szokás volt az, hogy az ifjak és a leányok a nevelő szüleik házában mátkásodtak meg. Az igazi szülőkkel csak a megtörtént jegyváltást tudatták. Tahy Bernát meg akarván előzni ezt a szokást, 1551-ben így ír Nádasdynénak: «Azt is értem kegyelmes asszonyom, hogy az én szép leányom: Tahy Zsófia kegyelmed szolgáló leánya lett. Kérem kegyelmedet, mint kegyelmes asszonyomat, hogy férjnek ne adja addig, míg haza nem megyünk.» Sankó János 1571-ben Batthyány Boldizsárt kéri ugyanígy. «Ha te nagyságod — írja — jó akaratba volna, az én gyermekem menyegzőjét addig meg ne napoznája, míg nagyságoddal szembe nem lennék. Ha el nem veszek, hát szembe leszek.»

Megegett az is, hogy a szülők kölcsönös megegyezéssel már kis korukban egymásnak ígérték a gyermekeiket. Enyingi Török Ferenczné Országh Borbála például 1557-ben imígyen ír a nádorispánnénak: «Ezt írhatom kegyelmednek, mint szerelmes asszonyomnak anyámnak, hogy tegnap... adott az Uristen az ő jóvoltából egy igen szép leányt, kit nem tudom, ha emlékszik reá kegyelmed, régen Ferencz uramnak, Nádasdy Ferencznek ajánlottam vala. De uram ugyan hirem nélkül Kristóf uramnak adta, Nádasdy Kristófnak. Immár nem tudom, mint alkusznak rajta, de mindazonáltal én Ferencz uramnak tartom. Bizvást is merem dicsérni mind kegyelmednek s mind Ferencz uramnak; mert szinte olyan szép, mint az atyja.»

A lányok az idegen udvarházban vagy kastélyban rendszeren addig maradtak, míg kérő nem jelentkezett. A gyermekek (deákok, apródok) eleinte mint inasok szolgáltak. Úgy tizennyolcz éves korukban lovat adtak alájuk s lovas

ifjakká lettek. Ekkor már a kópjátörésben és a kardforgatásban annyira járatosak voltak, hogy a harcban is résztvehettek.

Ezek a lovas ifjak azután megmátkásodván vagy elhagyták a nevelő házat, vagy pedig szegődség szerint további szolgálatra kötelezték magukat évi fizetés mellett. Ez a szolgálat lehetett katonai, gazdasági vagy prókatori. Ezeknek a megszerződött embereknek a gazda és a gazdasszony továbbra is védőjük maradt. Latinul az ilyen megszerződött nemeseket familiareseknek, magyarul atyafiaknak, katonai nyelven uraimnak hívták.

Minél több atyafia (familiarése) volt valamelyik főúri családnak, annál több ifjú és leány nevedett a házában, annál nagyobb volt a híre s a tekintélye. Nádasdy Tamás és Batthyány Ferencz udvarába még Erdélyből és Horvátországból is jöttek ifjak tanulni. Sőt lengyelországi nemes is akadt, a ki oda kívánczozott.

Az éppenséggel nem tartozott a ritkaságok közé, hogy egy-egy közepes főúrnak az asztalán 70—80-an ettek a cseleedségen kívül. A milyen sorban állottak az udvarban az illetők, olyan asztalnál ültek. Az első volt mindig «őnagysága asztala», a hol a házi úr ült a maga családjával. Azután következett a leányasszonyok asztala, a leánykák asztala, a lovas ifjak asztala, a lovatlan ifjak asztala, uraim (familiares) asztala, a deákok asztala stb.

Elgondolhatjuk, mennyi gond nyomhatta a gazda és a gazdasszony vállát, a míg azokban a szűk időkben ilyen népes család számára a szükséges dolgokat előteremthették! Nem fényűzésre, nem külföldi mulatozásra, hanem ifjak és leányok nevelésére, meg a familiaresek (atyafiak) tartására kelt el a jövedelem legnagyobb része. Másra ugyancsak kevés maradt. Tudjuk, hogy a hatalmas Nádasdy Tamás nádorispán feleségének néha még jó szoknyája sem volt. De ifjú és leány egész sereg nevedett az udvarában. A hatalmas Batthyány Kristóf czipóján is nagyon sokan nevedtek. A saját fia: Boldizsár, I. Ferdinánd király udvarában tanult. Nem valami fényesen járhatott, mert 1550-ben ő maga írja az édesapjának: «Kérem kegyelmedet,

mint szerelmes uramat és atyámat, hogy te kegyelmed mondja az én szerelmes asszonyomnak és anyámnak, hogy énnékem inget küldjön és fehér nadrágot; mert immár nincsen mit viselnem.»

Ismeretes dolog, hogy a XVI. század urai majdnem minden idejüket veszedelmes végházakban, a törökkel való harczban töltötték. Jobbára csak a megyei és az országos ülések alkalmával hagyták oda a csatahelyeket. A házuknál nagy ritkán fordultak meg. Többnyire csak aratás idején mehettek haza, a mikor tudniillik a végbeli szokás szerint a harcz szünetelt. Már most imígyen az egész gazdálkodást, a nagy udvarnép minden dolgát a háziasszonynak kellett intéznie! Gondolhatjuk, hogy a kinek a házában állandóan egész sereg ifjú, leány, szolga, atyafi stb. éldegélt, annak bizony ideje sem jutott holmi dib-dáb bolondságokra, ciz-czomára, fényűzésre, kendőző vizekre s más efélére. Ferdinánd és Miksa királyainknak feltűnt, hogy sem Bécsben, sem Pozsonyban az udvari ünnepélyek alkalmával egyetlen magyar főasszonyt sem láttak. Az 1563. évi koronázásra azután úgy Ferdinánd, mint Miksa király megkérték Batthyány Ferenczet, intse a magyar urakat, hogy a feleségeiket is hozzák el a koronázásra! Batthyány azt felelte a királynak, hogy az nehezen fog menni. Fényes pompa kéne ehhez, a mi a magyar asszonyoknál hiányzik. Egész Magyarországon legfőlebb négy főasszony akad, a ki a koronázáson megjelenhetnék! Én — írja Batthyány — elhozom a feleségemet. Talán Nádasdy Tamásné is eljö. Ha felséged ezeken kívül még másokat is óhajtana, hívjon meg még két főasszonyt!

Jelentéktelennek látszó dolog ez. De mélyreható szemmel mégis azt látjuk benne, hogy magyar asszonyaink a maguk egyszerűségük szerint semmi élvezetet sem találtak abban, hogy az udvar körül ragyogjanak és pompázzanak. Szívesebben voltak otthon; több örömet okozott nekik a családi élet és a gazdálkodás, mint a fény, a pompa és a mulatság.

A XVI. század magyar asszonyainak otthon az unalomra nem igen maradt idejük. A nemeslányokkal, leány-

asszonyokkal és szolgáló leányokkal egyetemben ezernyi foglalatosságuk akadt. A fürgeteges téli időben csipkét vertek, fontak, varrtak, hímiztek. Közben a lant hangja mellett dalolgattak is. Még a legmagasabb rangú asszonyaink is szívesen fonogattak. Balassa Zsigmondné írja például 1551-ben a nádorispánnénak: «Örömmel fonnék ott az Zala bora mellett kegyelmetek között.» Mivel az udvar népében igen sokszor akadt férjhez menő leány, ilyenkor a munka megsokasodott. A fonáson, a varráson kívül ilyenkor a koszorúk (párták) kötésével is foglalkoztak. Batthyány Ferenczné írja 1562-ben a nádorispánnénak: «Jól tudja kegyelmed, hogy itt menyegző nélkül soha nem vagyunk . . . Küldje el kegyelmed az koszorút csak az formájáért, az kötésnek mását veszem.»

Menyegzők és farsang alkalmával a tánczot is vidáman ropták. Ezekről megválva, a mulatságban kevés részük volt. Néha-néha, a mikor vendég tévedt a házba, a háziasszony jól megvetett asztalt készítettett s ilyenkor vígan lakoztak. De hát ez nem ment mulatságszámba, habár a vendéglátásnak igen örvendettek. Az egykorú levelek egész serege hirdeti, hogy a rokonok és jó ismerősök milyen szeretettel hivogatták egymást. Csak például említjük Forgách Imre levelét, a ki 1579-ben ily módon hívja Zrinyi Györgyöt és családját: «Mely nagy kívánsággal akarjuk hallani idejövetelüket, azt mi semmi nyelvvvel ki nem mondhatjuk! Az én szerelmes Katámmal úgy várjuk régtől fogvást kedet, mint az Istennek irgalmát, kit értvén kegyelmed, immár mentsen meg bennünket az nagy gondtól.»

Abban az időben egyetlen uradalmunkban sem hiányoztak a halastavak. A háziasszonyoknak és udvarnépüknek egyik szórakozása volt a halászat, a mit nagy kedvvel űztek. A madarászatot sem vetették meg. Hálókkal, karvalyokkal, sólymokkal madarászgattak s a zsákmányból a távollevő gazdának is juttattak.

A mikor az idő melegebbre fordult, megkezdődött a kertészkedés. Mindegyik azon törte magát, hogy minél előbb legyen spárgája, borsója, gyümölcse és dinnyéje. E téren valóságos versengés folyt köztük s boldog volt az a főasz-

szony, a ki a pálmát elnyerte. Tudjuk, hogy Nádasdyné, Batthyány Ferencz bánné, Forgách Zsuzsánna, Thurzó Györgyné nádorispánné még a káposztát is maguk ültették! Mivel abban az időben a leányok virágkoszorút, a férfiak (még a csatában is) virágbokrétát hordottak volt, a virágültetésre is nagy gondot fordítottak. A kertészkedés a XVI. században nálunk oly magas fokon állott, hogy a bécsi udvarnál mindig a magyar asszonyok nyerték el a pálmát részint korai és szép zöldséggel, részint gyümölcsessel. Még külföldre is küldtek gyümölcsöt és oltóágakat. Batthyány Ferenczné például Brüsszelbe küldözgeti a pompás magyar gyümölcsöt Mária királyné asztalára. Az 1566. évi táborozáskor a hozzánk jött külföldi fejedelmek és hercegek elragadtatva szemlélték a nádorispánné küldötte magyar gyümölcsöt.

A kerti termények földolgozásában is jeleskedtek főasszonyaink. Párolás útján maguk készítették a különféle virágvizeket. E célra minden kastélyban volt virágvízvevő rézedény. Ők szárítgatták a különféle gyógyító füveket s ők dolgozták fel a gyümölcsöt is. Az aszaláson kívül készítettek különféle liktáriumot, dinnyesajtot, szilva- és almavizet, lekvárt stb. Ha valaki e téren valami újat tudott, közölte az ismerőseivel. Choron Zsófia például a kéméni kertjéből írja 1569-ben Nádasdy Kristófnénak, mint csinálja ő a szilva- és a baraczk-liktáriumot: «Az börczköt (baraczkot) — írja — meghámozom szépen és késhegygyel meghasaztom szépen és az börczk magva helyett egy fél mandolamagot teszek és borsos mézet teszek reá és tiszta deszkára szépen rendelem, az kemenczében úgy szárazatom meg. Az szilva-liktáriumot így is csinálom, hogy az szilvát meghámozom és meghasogatom és szépen deszkára rendelem. Az magvát megtöretem és az magvabelit az magva helyébe teszem és borsos mézet öntetek reá és úgy száraztatom kemenczében tiszta deszkán. Héjastól az szilvát ha csinálom, tehát csak félfelől meghasítom az szilvát és az magvát kiveszem és megtöretem, az magvabelit esmég magva helyében teszem és borsos mézet öntetek belé és az deszkára rendelem és úgy száraztatom kemenczében.»

A kertgazdaság mellett nagy gondot fordítottak a szárnyas majorságra is. Asszonyaink ezen a téren is megállták a helyüket. Hízott pávákat, gyöngytyúkokat, ludakat, kappanokat még az udvarnak is küldözgettek. I. Ferdinánd például már januárban fiatal libákat kapott Nádasdynétől. Az 1546. év január 6.-án ugyanő a királynénak is küldött szárnyasokat. Sárkány Antal uram nagy büszkén jelenti Bécsből, hogy a pávákat, a lúdfiakat, ludakat és kappanokat bémutatá a királyné asszonyinak. «Szinte — írja — az ő belső házában (szobájában) mutatám be. Jó néven vevé és csodálkozték a lúdfiakon.» Báthory Erzsébet 1587-ben karácsonyra küld lúdfiakat Zrínyi Doriczának. A nagy hidegben azonban megfagytak a libák.

A kastélyokban és az udvarházakban nevedező leányok természetesen mindazt eltanulták, a mit ideiglenes anyjuktól láttak és hallottak. Így azután belőlük is derék majorsok és jó gazdasszonyok váltak.

Úri házainkban nagy gondot fordítottak a valláserkölesi oktatásra is. Az ifjakat és a lányokat oktató mesteren kívül a kastélyok Isten igéjének hirdetője nélkül sem szűkölködtek. A mély vallásosság, a mi a XVI. századi magyar főasszonyoknak egyik legjellemzőbb tulajdonságuk, értenünk engedni, minő nagy gonddal hallgatták Isten igéjét s minő odaadással csepegtették azt a fiatalságba.

Tudjuk jól, hogy a XVI. század asszonyai nemzeti gondolkozás, magyar érzés dolgában sokszor még az urokat is felülmúlták. Nem is csoda, hiszen ők foglalkoztak legtöbbet a földdel, tehát szeretniök is kellett a földet, a hol éltek. Azután ott a kastélyokban már gyermekkorukban úgyszólván a szemükkel látták a török harcokat. Látták a diadallal hazatérő hadfiakat, a kiket asszonyaik fogadtak a legnagyobb örömmel és lelkesedéssel. De látták a gyászt, a fájdalmat is, a mi az elesett vitézek nyomában támadt. S a fogékony gyermeki lélek hamar megtanulta: lángolni a nemzeti dicsőségért, vágyni a nemzeti célok után.

Ismeretes dolog, hogy a XVI. század örökös háborúi hamar elszegényítették az országot. Urat és szegényt egyaránt nyomta a rohamosan terjedő elszegényedés. A kenyér-

kereset sok helyütt lehetetlenné vált, s a szegény jobbágy csak egy falat kenyérre sem virradhatott. Ám e kor mély vallásossága nagyon felvirágoztatta az emberszeretetet. A kik e kor főurainak az önzését szokták emlegetni, olvassák el az utasításaikat, a végrendeleteiket, melyekben a szegényekről gondoskodnak. Nincs kastélyunk és udvarházunk, a hol a szegényeknek gabnát, lisztet vagy kenyeret ne osztanának. Maguk a jobbágyok mint általános szokást említik, hogy az urak a következő aratásig gabonát osztanak a jobbágyaiknak. Batthyány Ferenczné maga írja, hogy néha száznál is több jobbágyot kellett táplálnia. Nádasdy Tamásné is megnyitja a csüreit, mikor a szegénység gabona nélkül szűkölködik. S így van ez a legtöbb főúri kastélyban. Az alamizsnaosztás mindenütt bevett szokás. Régi magyar főasszonyaink életének ez az egyik legszebb vonása!

Mivel a példa vonz, főasszonyaink alamizsnaosztása és jótékonyága a szárnyuk alatt nevedő nemes leányokra is hatással volt. S e hatást csak fokozta az a körülmény, hogy a fiatalságnak állandóan hirdették: «Magadat is, jószágodat is megáldja az Isten, ha az irgalmasság cselekedeteit gyakorlatosan míveled» ...

2.

A magyar történetírók nagy buzgósággal kutatgatták az olyan írott emlékeket, a melyekkel a szigetvári hősnek: Zrinyi Miklósnak magyar érzését, magyar gondolkozását megvilághíthatták volna. Mivel azonban Zrinyi Miklós bizalmas, családi levelezése nagyrészt elveszett, csak kevés oly írott emlék maradt ránk, a melyik a szigetvári hősnek gondolatvilágáról és érzéseiről ejt szót. De van, a mivel a hiányt pótolhatjuk. Hál' Istennek, vannak Zrinyi életében oly jelenségek, a melyek midenféle elegy-belegy írásnál többet érnek, többet beszélnek.

Tudjuk, hogy Zrinyi Miklós felesége: Rosenberg Éva idegen származású nő volt, a ki magyarul nem tudott, s a kinek gondolkozása a magyaréval osztályos és egyes sohasem volt. Ez a különben kiváló erkölcsű és műveltségű nő

a fiait és a leányait törzsökös magyarokká alig nevelhette volna. Az ő világa más világ volt; az ő elméje másfelé csapongott; ő nem értette a mieink vágyait s törekvéseit! Zrinyi Miklós azonban a magyar szokásnak hódolt s volt ereje reá, hogy felesége keze alól kivegye a gyermekeit s magyar kézre adja őket. Ezzel világosan megmutatta, hogy fiait és leányait nyelvre és szívre magyarokká kívánja tenni. A fiait az Erdődy-, a leányait pedig a Batthyány-családhoz adta akkor, mikor azok még gyermekkorban voltak. És a Zrinyi-fiúk meg leányok a magyar kastélyokban teljesen magyarokká váltak. A leányok a magyaron kívül más nyelvvel nem is éltek s kivétel nélkül törzsökös magyar családok fiaihoz mentek nőül. Azután Országh Kristóf, Batthyány Boldizsár, Thurzó Ferencz, Forgách Imre, Bánffy Miklós, Thurzó Elek, Perényi és Telekessy oldalán mint magyar főasszonyok a magyar nemzeti élet buzgó munkásaivá és híveivé lettek.

Zrinyi Kata Batthyány Ferencz udvarában nevelkedett föl. Ha valahol, itt sajátíthatta el a magyar erkölcsöt, a magyar szokást; itt kedvelhette meg a patriarchális magyar életet. Hiszen Batthyányné (Bánffy Kata) korának egyik legkiválóbb, legmagyarabb s legdolgosabb főasszonya volt, a ki a férjével együtt sok idegen család gyermekét nevelte tüzes magyarrá. Zrinyi Kata fogékony lelkében hamar visszhangra talált mindaz, a mit a ház asszonya szóval és példával hirdetett s mutatott. Magyarrá lett minden ízében; megszerette a munkát; megkedvelte az egyszerűséget. A szerénység és az alázatosság, a mely Batthyánynét oly igen áthatotta, az ő lelkében is mély gyökeret vert. Azután megszerette a majorkodást és a kertészkedést, melynek csinját-binját kíváncsisággal és örömmel leste ei nevelőanyjától.

Mikor az életbe került s mikor dolgait immár magának kellett forgatnia, megbizonyult, hogy a mit gyermekkorban tanult, a mit nevelőanyjától látott, az lelkének mind állandó tulajdonságává vált. Ránk maradt levelei, hozzátartozóinak följegyzései és a tőle alapított humánus intézmények azt hirdetik, hogy Zrinyi Kata századának egyik legkiválóbb s legkedvesebb női alakja volt. Csupa szív, csupa

szeretet és szelidség ő. Kedvkereső feleség, leányos s gyermekes asszony, a ki mások gyönyörűségére termett. A szeretetben állhatatos, a jó barátságban állandó, a hűségben erős. Örül mások boldogságának s résztvevő szívvel szenved mások szenvedését. Boldog, ha jótékonyt tud művelni, ha másoknak kedveskedhetik. Azt tudja az övének, a mit másokra költ. Nincs epéje, a haragot és a gyűlölséget nem tűri a szíve. Még ellenfeleit is jó szívvel s engedelmes szolgálatával igyekszik magához vonni. Hívó és vallásos lélek ő, kinek hite a sziklánál is erősebb. A hite, a vallásos meggyőződése igazgatja minden tettét. Isten áldásának nézi a boldogságot s minden erejével igyekszik azt teremtetőjének meghálálni. Istene látogató kezét szelíd engedelmességgel fogadja; bú és bánat idején el nem csügged, meg nem rendül; mert a hite ilyenkor is vigaszt nyújt neki. Az idők és az események semmi változást nem tesznek rajta. Egyforma mindig. Érzéssel van a lelke teli ifjúi korától egészen a haláláig, s ez érzések kifejezésére sokszor alig talál szavakat. Levelei, miket férjéhez és szeretteihez írt, kiirhatatlanul kedves hangjukkal, édes méznél édesebb szavukkal ma is megragadják az olvasót. S férjének épp úgy ír meglett asszony korában is, mint kedves szerelmük tavaszán. A mély érzés és a tiszta szeretet csak akkor némul el benne, mikor lelke elszállófélben van.

Minden, a mit Zrinyi Kata gyöngé keze írt, kincse a régi magyar családi élet multjának. És ő sokszor és soknak írt. Sajnos, leveleinek a legtöbbje örökre elveszett. Egykettő még lappanghat a levéltárainkban. Kíváncsú, hogy ezek is minél előbb napvilágra kerüljenek; mert minél többet ismerünk, annál szebb világításban áll előttünk a XVI. század e csodálatos, bájos és lebilincselő női alakja, kinél különb kevés termett e korban.

Zrinyi Kata alig volt még tizennégy éves, mikor Batthyány Ferenc udvarában találkozott Thurzó Ferenczel, a volt nyitrai püspökkel. Thurzónak hamar megtetszett a viruló leánya s foglalkozni kezdett vele. Zrinyi Kata víg szívvel vonta magához Thurzó uramat s ez örömmel szemlélte a szelíd engedelmességű s élénk eszű leánykát.

Batthyány Ferencz és felesége látván a két fiatal lélek kölcsönös vonzalmát, maguk fonogatták a fonalat, melylyel őket örökre egybefűzni igyekeztek. Az 1562. év tavaszán Batthyány Ferencz már az apát: Zrinyi Miklóst hívja magához, hogy Thurzó jelenlétében az eljegyzés ügyét dűlőre vigyék. Zrinyi Miklós meg is jelent Németújvárott s ott hamarosan dűlőre vitték az eljegyzés ügyét. A lakodalmat 1562 június 21.-ére tűzték ki. A kor szokása szerint magát a királyt is meghívták a lakodalomra — Monyorókerékre. Zrinyi Batthyány Ferenczet kérte föl lakodalmass főgazdának és Batthyányné Bánffy Katát főgazdasszonynak. A nászoló és a koszorús leányokat a Batthyány udvarában választották meg. A lakodalom a katolikus vallás szertartása szerint nagy pompával esett meg.

A katolikus szertartást azért említjük, mert történeti könyveink Thurzó Ferenczről azt hirdetik, hogy miután megvált a nyitrai püspökségtől, a protestáns vallásra tért. Ez nem igaz. Thurzó Ferenczet a pápa mentette föl az egyházi rend alól; a pápa adott neki engedélyt a házasságra, hogy a hatalmas Thurzó-család ki ne haljon. Thurzó Ferencz első felesége: Kosztka Borbála katolikus nő volt s férjével a katolikus vallás szertartása szerint kelt össze. Thurzó második feleségével, Zrinyi Katával ugyanígy kötött házasságot. Hiszen ő maga írja a királynak, hogy a római katolikus egyház törvénye és szertartása szerint vezeti az oltárhoz Zrinyi Katát. E szerint ez időben Thurzó még nem is lehetett protestáns.

A hatalmas uradalmakkal rendelkező Thurzó Ferencz Letavára vitte ifjú feleségét. Ott és a regényes fekvésű Árva várában boldogan éltek napjaikat. Thurzó Ferencz kitűnő gazda, a művészetre és a tudományra sokat adó és szívesen aldozó ember volt. A várait és a kastélyait jó rendben tartotta; a mikor módját ejthette, hol ezt, hol amaszt ékesítette. Itt is, ott is szép kerteket ültetett; nyári házakat építtetett, majorságokat létesített. Mind ebben a jobb keze Zrinyi Kata volt. Különben is férjét magas állásai nagyon sokszor távol tartották s így a feleségének kellett az egész gazdaságot vezetnie. S Zrinyi Kata fáradhatatlannak látszott

a munkában. Szárnyas majorságai, gyümölcsös és virágos kertjei messze földön elhíresedtek. S Kata asszony boldog volt, ha majorságait, kertjeit és halastavait dicsérték. A szomszédainak és a rokonainak gyakran küldözget kertje termékeiből és majorsága szárnyasaiból.

Az 1564. esztendőben a férje megszerzi a ricsói és a bicsei uradalmat, a hol azután ugyancsak volt mit tenniök. A nevezett uradalmakat ugyanis előbbi tulajdonosa: Wingarti Horváth Gáspárné zálogba vetvén, a zálogos úr: Lykerka János teljesen elhanyagolta azokat. Thurzó Ferencznek és Zrinyi Katának az érdeme, hogy Ricsó és Bicsé országszerte irigylet kastélyokká váltak.

Zrinyi Kata rendkívül vallásos nő lévén, uradalmaik lakóinak lelki dolgaival is sokat foglalkozott. Tanította a népet s az istenes és erkölcsös életre maga szolgált a legvonzóbb példával. Támogatta a szegénységet, ispotályokat alapított és iskolákról is gondoskodott. Mivel nagy udvartartása teljesen magyar volt s mivel szeretetreméltó tulajdonságaival az egész vidéket magához vonta: a magyarosodásnak és a magyarosításnak ott a felvidéken óriási szolgálatot tett. A szegény, de tehetséges diákok taníttatásával is a magyarság ügyét szolgálta.

A mikor férje a Thurzó-család többi tagjainak a példájára a protestáns hit követőihöz csatlakozott, Zrinyi Kata is az új hitre tért. Ez a hitbéli változás semmit sem változtatott rajta. Az maradt, a ki volt; legfőlebb csak a buzgósága és a jótékony-sága lőn nagyobbá. Thurzó Ferencznek és Zrinyi Katának áttérése nagy hatással volt Trencsén- és Árva megye népére. A jobbágyság ugyanis követték a földesurak példáját. S mivelhogy Zrinyi Kata a kastélyaiban és templomaiban magyar istentiszteletet tartatott, a magyar nyelv e helyeken napról-napra nagyobb tért hódított.

Ezenközben multak az évek s változtak a viszonyok. Zrinyi Kata és Thurzó Ferencz boldog házassége azonban mit sem változott. Épp úgy szerették egymást most is, mint a mézeshetekben. Házasságuk a lehető legboldogabb volt. S a gondviselés azzal is tetézte kegyelmességét, hogy öt kedves gyermekkel áldotta meg őket. Ezek között volt a

későbbi nagy nádorispán: Thurzó György is. Zrinyi Katának tehát semmi sem hiányzott abból, a mi jót és kedveset e földi élet adhat. Boldogságát csak az zavarta, hogy a férjének gyakran és hosszabb ideig távol kellett lennie. Thurzó Ferencz ugyan nem kapott a tisztségeken és a megbízásokon, de az udvar erővel is a nyakába veté. És hazafiúi kötelessége sérelme nélkül nem vonhatta ki magát ezek alól. Thurzó hosszas távolléte mindig megszorította Kata asszonyt. Elhagyatva érzi magát; a szíve is rettegésben van az ura miatt; fejét néha még az álmokra sem hajtja nyugodtan. Meg is írja az urának, hogy siessen haza, mert nála nélkül Isten áldását sem kívánja. Thurzó ilyenkor édes beszéddel vigasztalja a feleségét. Immár — írja — útban vagyok s jó békességet és vásárfiát viszen haza!

Kata asszony ilyenkor türelmetlenül várja. Tízszor is megjárja szemeivel az utat, nem jön-e már az ura? S ha meglátja őt, félkedve és gondja egyszerre eltűnik.

Mikor otthon ötéik közt vannak, szívesen hívják és fogadják a vendégeket. Gyakran irogatnak a rokonaiknak s mindenféleképpen kedveskednek nekik. Zrinyi Kata például Révay Mihályné (Bakyth Anna) asszonynak, a kit fölötté szeretett, 1564-ben imígyen írt: «Nagyságos és énnékem szerelmes én édes, bizodalmas asszonyom! Örökké való szolgálatomat ajánlom te kegyelmednek, mint szerelmes én édes asszonyomnak. Kívánom az te kegyelmednek jó egészségét hallanom, mind az te kegyelmed szerelmes urával egyetemben. Én is hála legyen az Úristennek, jó egészségben vagyok, mind az én szerelmes urammal együtt. Továbbá szerelmes, én édes bizodalmas asszonyom te kegyelmednek küldök egy alávaló szaládiát. Te kegyelmedet kérem, mint szerelmes, én édes bizodalmas asszonyomat, hogy te kegyelmed vegye jó néven és te kegyelmed énnékem parancsoljon; én miben tudok, mindenben szívem szerint szolgálok te kegyelmednek, mint szerelmes én édes asszonyomnak. Továbbá te kegyelmednek ajánlom szolgálatomat. Az Úristen tartsa meg te kegyelmedet sok jó esztendeig, mind az te kegyelmed szerelmes urával egyetemben. Továbbá te kegyelmedet kérem, mint szerelmes én édes asszonyomat, hogy

te kegyelmed mondja én szómmal János (Révay) uramné asszonyomnak és Ferencz uramné asszonyomnak szolgálómat, mint szerelmes, bizodalmas asszonyimnak és ő kegyelmeket kérem parancsoljanak. Én miben tudok, mindenben szolgálók őkegyelmeknek.»

A mit Zrinyi Kata itt írt, az nem üres szó. További leveleivel bizonyítja, hogy csakugyan minden kitelhető módon kedveskedett ismerőseinek és rokonainak. Az 1565. évben például Révay Mihálynénak fölötte kedves levelet írván, ajándékkal kedveskedik neki. «Továbbá — írja — im te kegyelmednek küldök az majorságomból öt libát. Te kegyelmedet kérem, mint szerelmes, én édes bizodalmas asszonyomat, hogy te kegyelmed vegye jó néven és te kegyelmedet kérem, mint szerelmes, én édes bizodalmas asszonyomat, hogy te kegyelmed én velem parancsoljon; én miben tudok, mindenben szívem szerint szolgálók te kegyelmednek, mint szerelmes, én édes bizodalmas asszonyomnak.»

Ilyen hangon irogatnak Thurzó Ferencz és a felesége rokonaiknak. Mindegyikhez szeretettel közelgetnek; mindegyikkel jó lábon igyekeztek állani. Thurzó csak a felesége bátyjával: Zrinyi György urammal nem boldogult. Nem tudjuk miért, de ez a különben jeles ember valamennyi sógorával hadi lábon állott; még a nagynevű Batthyány Boldizsárt (Zrinyi Dorica férjét) is gyűlölte. Az 1571. évben Thurzó Ferencz uram Batthyány Boldizsárnak keservesen panaszkodik a miatt, hogy Zrinyi György mily rosszul bánik vele és a feleségével. Mi — írja — nem adunk okot, hogy «ennyire elidegenítette magát mitőlünk!»

Annál jobb viszonyban voltak Thurzóék Batthyány Boldizsárral és a feleségével: Zrinyi Doricával. Gyakran összejönnek. Ajándékkal lepik meg egymást. Thurzó különösen ráró madarakkal és vadászó ölyvekkel kedveskedik, Kata asszony meg maga termelte sáfrányt küldözget nekik. Thurzó Ferencz csak 1573 ban nem küldhetett rárókat Batthyány Boldizsárnak. Ez alkalommal így menti magát: «Rárókat bizony nagy örömmel küldöttem volna kegyelmednek, de bizony csak egy sincsen. Árvában volt egy; annak sem mehetek végére, hová lett el.»

Ráró madarak helyett ugyanez év november havában Árvából felvidéki orvosságot küld a beteg Batthyány Boldizsárnak: «Én — írja — magam mégis beteg vagyok és Krakóból egy doktort hozattam, ki mostan is itt vagyon ennálam és gyógyít engemet. Ím kegyelmednek küldöttem medve epéjét nőténről. Kérem vegye jó néven.»

A múltó betegségen kívül egyéb csapás is érte a Thurzó-családot. Tudjuk, hogy 1566-ban hősi halált halt Zrinyi Miklós, a ki a mily kemény vitéz, éppen olyan gyöngéd apa volt. Zrinyi Katót és vele együtt egész családját gyászba borította édes apjának halála. A jó asszony az urával egyetemben megtörve sietett Győrbe, honnét Csáktornyára kísérte édesatyja fejét, melyet a szent Ilona monostorba temettek el. Ez a gyászeset annyira megtörte Zrinyi Katót, hogy az ágynak esett. Még a következő évben is folyton betegeskedett. Thurzó Ferencz híven ápolgatta szeretett nőjét s mindent megtett gyógyulására. Gyöngédségét eléggé mutatja az a körülmény is, hogy a királyhoz intézett folyamodásában hivatalai alól való felmentését kéri addig, míg felesége fölgyógyul. Ez idő alatt — írja — el nem távozik felesége mellől!

A gondos ápolás és a szeretet lábra állította Zrinyi Katót. De igen rövid ideig tartott az öröme. Az Isten látogató kezét megint éreznie kellett. Az ura kezdett betegeskedni. S hiába ápolgatta őt Kata asszony teljes odaadással, hiába volt miatta a szíve folyton rettegésben, Thurzó Ferencz napról-napra jobban elnehezedett. Érezvén, hogy az ideje az estvehez közelget, megírta a testámentomát. Ebben az utolsó írásában is nagy szeretettel szól az ő édes, szerelmes feleségéről s gyermekeiről. Nekik hagyta mindenét. Az 1574. év márczius 17-én azután meghalt Árva várában.

Az ő halála úgy hatott az ő feleségére, mintha idegből nyilat bocsátottak volna a szívébe. Mint az árvíz, úgy jött reá a búsulás. Jó ideig nem ír, nem hallat magáról semmit sem. Gyászol és siránkozik.

Mult az idő s Zrinyi Kata fájdalma is enyhült. Vidám és kedves gyermekek forgolódtak körülötte s munkája, gondja rengeteg akadt. Hite is azt sugdosta néki, hogy az isteni

gondviselésben meg kell nyugodnia. Azután az udvarának és a reá néző jobbágyainak is példát kellett mutatnia, ha nem akart az emberektől ítéletet magára vennie. Thurzó halála után két évre tehát megvált a gyásztól. Még csak huszonhatéves, viruló asszony volt, nem csoda, ha kedvelte az életet s ha kereste a régi örömeit. Vendégeket fogadott és jó maga is eljárt a szomszéd udvarházakba. A sors összehozta őt a fiatal Forgách Imrével, a kinek megnyerő modora, műveltsége és kedvessége szerelemre lágyította a szívét. A kölcsönös szerelmet gyűrűváltás követte. Az ünnepélyes jegyváltás 1576 június 21-én Bicsé várában esett meg. Jelen volt ott a hős Forgách Simon, a Dunán innen lévő részek főkapitánya, Balassa János és István, Révay Mihály, Krusyth János főkapitány, Révay Ferencz, Dóczy Gábor, Forgách Péter és Miklós, Telekessy István és Ováry Gáspár az asszonyaikkal egyetemben. Csak Zrinyi György, a menyasszony bátyja hiányzott. Ő keveselte Forgách Imrét s hallani sem akart nővére házasságáról. Pedig Forgách Imre ellen kevés embernek lehetett kifogása. Külföldi egyetemeken tanult, művelt és sokat olvasott ifjú volt. Bátyja, Forgách Simon, három országban ismert hadvezér volt. Másik fivére Forgách Ferencz történetíró és nagyváradi püspök volt.* Magának Forgách Imrének vagyona is szépen volt. Az 1576. évben például, mikor a kincstár a főuraktól és a püspököktől kölcsönt igyekezett szerezni, Forgách Imrétől kérte a legnagyobb összeget: ötvenezer forintot! S ő nem vonta meg magát az áldozattól. Pedig nagyon sokat

* Forgách püspök igen jó lábon állott a protestánsná lett öcsésével, valamint Batthyány Boldizsárral is, a ki szintén az új hit követője volt. Batthyány Ferencznek írta meg bizalmasan, miért hagyta ott a bécsi udvart. Mivel a magyar történetírás — nem ismervén e levelet — csak tapogatózik a kérdés körül, ide iktatjuk azt. «In summa azt írhatom kegyelmednek, hogy császár ő felsége az velenczésnek (t. i. Delphininek) adta az győri püspökséget, kit soha ez óráig egy magyar király sem mfvelt vala! Immár most kéréssel tapasztaljuk, hogy elveszünk, azért csak az mindenható Úristen immár, ki minket tart, mert nekünk más országban sem azelőtt nem adott, azután sem ad, az mi országunkban sem ad. Én immár mindenből kivettem remény-

költött iskolákra, szegény fiúk taníttatására és ispotályok alapítására is. Ő adta ki Forgách Ferencz püspök munkáit is! Maga is jelesen forgatta a tollat.

Forgách Imre a protestáns vallás buzgó híve, egyik legkiválóbb és leglelkesebb bajnoka volt. A felvidéken kevés ember tett annyit a protestáns vallás és iskolázás ügyében, mint ő. Egyik legszebb vonása, hogy minden buzgósága mellett sem volt türelmetlen és gyűlölködő. Annyi jóság és szeretet lakott lelkében, hogy a gyűlölség teljesen kiszorult onnan. A lehető legjobb viszonyban él a testvéreivel: Forgách Ferencz püspökkel és Forgách Simonnal, a ki fiát Rómában katolikus papnak nevelteti. Sűrűn leveleznek egymással, de a felekezeti kérdéseket sohasem bolygatják. Többi rokonaival is igyekszik a lehető legjobb viszonyt tartani. Szébb és nemesebb hangon alig levelezhet valaki, mint Forgách Imre a Batthyányakkal és a Zrinyi nemzetség tagjaival.

Mivel Forgách Imre és Zrinyi Kata szívét ugyanazon érzések tölték be, mivel mindkettőnek istenfélő lelke ugyanazon célért, egyazon eszméért lelkesedett: párját ritkító, eszményi viszony keletkezett köztük. Szébb, vonzóbb és példásabb házaseletet az övéknél nem mutathat föl a XVI. század. És e házaselet egét felleg nem borítá, egyenetlenség soha nem rontá. Boldogságuk virradtakor csak olyanok egymáshoz, mint házaseletük alkonyán.

Mivel Forgách Imre majdnem állandóan otthon tartózkodott, a feleségének kevés alkalmá volt véle levelet váltania. De ha mégis akadt ilyen alkalom, akkor annyi

ségemet! ... ha magyarnak adta volna, semmit sem gondolnék vele, de hogy velenczésnek adta, ki az szent koronának ellensége és kinél az föld hitványabb embert nem teremtet, az énnékem bosszúságom és nagy, megmondhatatlan kisebbségem, mely dolgon senki eleget nem tud csodálkozni. Kérem azért kegyelmedet az Istenért, adjon tanácsot, mit kell mívelnem.» — Ezután elmondja a levelében, hogy ő nem megy a császárral sehová sem; «hanem hon akarok laknom, hogyha mind az török, mind az rebelisek megnyomorítottanak, ennél is inkább meg ne nyomorogjam és koldustáskára ne jusson dolgom.» (Bécs, 1565 november 15. Batthyány Ferenczhez.)

gyöngédséggel, annyi szeretettel ír, hogy szókat is alig talál az érzései kifejezésére. Egyik ilyen alkalommal írja például az urának: «Az én holtomig való szolgálatomat ajánlom kegyelmednek, mint szerelmes szívem én édes urának. Kívánok az Atya-Úristentől az Krisztus által kegyelmednek kimondhatatlan sok jókat testünk és lelkünk szerint, kiben hogy velem egyetemben én édes szerelmes uram, ő szent felsége kegyelmedet sok jó ideig megtartsa, szent nevének tisztességére és nekünk idvességünkre, imádjuk ő szent fel-ségét.

Továbbá szerelmes én édes szívem ura, kegyelmednek azt írhatom, hogy az mi szerelmes gyermekeink Istennek legyen hála, mind békével vannak.

Én édes szerelmes szívem, uram, az szánat im elküldöttem kegyelmednek, kérem szívem, én édes szerelmes uram, hogy kegyelmed siessen haza; én holnap várom kegyelmedet haza. Ha kegyelmed nem jöhet holnap, bizony elég bánatban leszek. Evvel ajánlom kegyelmednek az én holtomig való szolgálatomat és az én kegyelmedhez való tiszta szívből való szerelmemet, mint szerelmes szívem én édes lelkem uramnak. Az Úristen hozza kegyelmedet, szerelmes én édes uram, jó egészségben haza hamar és adja az Úristen, hogy láthassam kegyelmedet szerelmes én édes lelkem uram ugyan jó egészségben és boldog életben, kiben nagy sok jó ideig egyetemben az menynek, földnek ura minket megtartsa az ő áldott, szerelmes szent fiának érdemeért ámen. Ez levél kelt Bicsén, csötörtök estve fél öt órán. 1577.»

Hogy Forgách Imre ugyanilyen szeretettel irogatott a feleségének, mondanunk sem kell. Csakhogy ő jobban forgatta a tollat, mint a felesége. A leveleit — rendes szokása szerint — szent könyvekből vett jeles mondásokkal és költői hasonlatokkal szokta megrakni. Az eféléknek tanulni vágyó felesége mód nélkül örvendett.

Kölcsönös vonzalmuk és szeretetük hatással volt a Thurzó-árvákra is. Ezeket Forgách Imre a saját gyermekeinek tartván, a legnagyobb gondal neveltette s szeretetével elhalmozta. Még az esztergomi káptalan is azt hagyta írva,

hogy Forgách Imre mostoha gyermekeinek úgy viselte gondjokat, mintha saját gyermekei lettek volna. Hogy ezen eljárás az anyának, Zrinyi Katának szeretetét és háláját az urához csak növelte, mondanunk sem kell.

Zrinyi Kata és Forgách Imre boldogságán nem igen lelkesedett Zrinyi György. A mint említők, ő minden módon ellenezte a házasságukat. S mikor ezt megakadályozni nem tudta, legalább ürmöt igyekezett önteni a poharukba. Ez sikerült is neki. Thurzó Szaniszlóval és Thurzó Elekkel (a ki Zrinyi Borbálát vette feleségül) ő is egyik gyámja volt Thurzó Ferencz és Zrinyi Kata gyermekeinek. Könnyű volt tehát a két Thurzót fellovalnia, hogy vegyék ki Forgách Imre kezéből a Thurzó-árvák vagyonának kezelését. E mellett Árva váranak tisztjeit is fölbújtotta, hogy Forgách Imrét ne bocsássák be a várba. És csakugyan megtörtént, hogy Forgách Imre előtt felvonták a vár kapuját.

Ugyanakkor történt, hogy Árvamegye rendjei öfelségét arra kérték, nevezné ki Forgách Imrét főispánuknak addig, míg Thurzó György felnövekszik. Forgách Imre — írják a rendek — nőül vette Thurzó Ferencz özvegyét, s a Thurzó-árvákat táplálja, neveli és gondozza. S mivel a törvény is úgy intézkedik, hogy az anya a kiskorú gyermekek gyámja, méltányos dolog, hogy az anyának férje viselje a főispáni tisztet, míg Thurzó György felnövekszik.

Alig hogy Árvamegye fölirata ismertté lett, megkezdődött a Forgách Imre ellen való áskálódás. Egyéb bűne nem volt, tehát azt hirdették, hogy Báthory István lengyel királynak a rokona s miként Forgách Ferencz püspök, úgy ő is a lengyel királyhoz húzódik. Az udvarnak ennél több sem kellett! Amúgy is gyanús szemmel nézte a lengyel királylyal érintkező urakat s most attól tartott, hogy Árvába is oly ember kerül, a ki lengyel kézre játsza a várat. A király tehát vonakodott az árvai főispánság adományozásától.

Forgách Imrét mélyen bántotta a róla hintegetett hamis hír. Igérte is a hír terjesztőjének: oly helyen fordítja orczájára, hogy megpirul! A királynak is írt s méltatlankodva utasította vissza a róla terjesztett mende-mondát.

A hős Forgách Simon tudván, hogy honnan fúj a szél, öcsese védelmére kelt. Megírta Nádasdy Ferencznek, hogy Zrinyi György igyekszik az öcsését megrontani; mert nem tartja a Forgách nemzetséget a Zrinyiekhez méltónak. Pedig a külföldi országokban is ismerik már a Forgách nevet... «Indult vala öcsém — írja tovább — Árvába, holott az porkoláb: Horánszky András és az udvarbíró: Abaffy János Zrinyi uram persuasiójából meghasonlottak öcsém ellen, asszonyom (Zrinyi Kata) és gyermeki ellen és be nem bocsátottrák az várba azzal támasztván dolgokat, hogy ők nem hitesek Forgách Imrének, hanem Thurzó Ferencznének voltak hitesek és az ő gyermekinek. Azoknak meg is tartják az házat.»

A porkoláb — írja Forgách Simon — megesküdt és annak felette hites, pöcsétes levelet adott. Eadem forma az udvarbíró is az kapuközben solemniter esküdt meg ugyanott Árvába Balassy István uram kezén, hogy Zrinyi Kata asszonynak és gyermekinek tartják az házat. Kik megfelekezvén hitekről, im gonosz emberekké lőnek, kit nem kellett volna Zrinyi uramnak mívelni és nem kellene oly igen az mi atyafiságunkat asperálni.»

Forgách Imrének kizárása Árva várából hosszú és elkeseredett pört támasztott Thurzó Szaniszló és Thurzó Elek, meg Forgáchné Zrinyi Kata között. A Thurzók nemcsak Árva vára kiadását követelték, de még a kiskorú Thurzógyermekeket is el akarták ragadni édesanyjuktól: Zrinyi Katától. A szelíd lelkű nő, ki mindenkinek csak szolgálni kívánt s ki méltán hihette, hogy gyűlölői nincsenek, szorult szívvel nézte a rokonaitól támasztott harcztot. Mindent kívánt, csak gyűlölködni és perlekedni nem! A gyermekeit azonban nem engedte karjai közül kiragadni s így bár lelke fájdalmával, de mégis belement a Thurzók ellen támasztott pörbe. Először is jó embereket igyekezett szerezni. Írt sógorának, Batthyány Boldizsárnak, a ki készséggel állott a bajban melléje. Azután a kancellárhoz és a győri püspökhöz fordult. Ezt régi jó ismeretség fűzte hozzá, tehát méltán remélhette, hogy mellette tesz szót. A győri püspök válaszolt is neki. A válasza azonban lesújtó volt Zrinyi

Katára; mert tudatta véle, hogy a király Thurzó Elek és Szaniszló javára döntött.

Zrinyi Kata most magához a királyhoz fordult. Az 1576. év augusztus 30-án Levatán kelt folyamodása a gyermekeiért aggódó anyának mesteri írása. Most, először életében áll elő örök emlékezetű atyjának: Zrinyi Miklósnak érdemeivel. Azután fájdalmas hangon említi, hogy öfelsége őt meg sem hallgatta Árva vára és a gyámság ügyében. Nincs is gyámra szükség; mert más mint az édesanya nem is nevelheti a kiskorú árvákat. A törvény szerint a gyermekeknek, míg nagykorúak nem lesznek, ő a gyámja. Rosszul informálták öfelségét. A gyermekekhez senki sem áll közelebb, senki nem gondolhatja jobban, mint az édesanyjuk!

Zrinyi Katával egy időben Thurzó Szaniszló is írt az udvarnak, még pedig Árva várából! Folyamodásában elmondja, hogy augusztus hó 21-én jött Árvába s a tisztek: Horánszky András és Abaffy János szép tisztességgel fogadták; de ugyanazon napon és ugyanabban a perczben megjelent ott Forgách Imréné Zrinyi Kata is. Megmutattam neki öfelsége rendeletét s az árvák és a javak kiadását követeltem tőle. Zrinyi Kata asszony kereken megtagadta követelésem teljesítését. Ezt látván a tisztek, egyikünket sem akartak az árvák gyámjául elismerni. Azonban úgy Abaffy, mint Horánszky kijelenték, hogy esküjüket híven megtartják. Már most felséged bocsásson hozzájuk rendeletet, hogy kit tartoznak gyámul elismerni.

Mikor a leveletem befejeztem — írja Thurzó Szaniszló — kaptam felségednek augusztus hó 19-én kelt rendeletét, melyben engem jelent ki gyámnak. Én Zrinyi Katával előbb megegyeztem, hogy a gyámság ügyének eldöntését bírákra bizzuk. De most elállok ez egyességtől s magamhoz hivatván Abaffyt és Horánszkyt, megmutattam nekik felséged rendeletét. Erre ők is elismertek gyámnak. Csak azt kívánják, hogy ők is kapjanak ilyen rendeletet.

Thurzó Szaniszló ezután benmaradt Árva várában és elegendő örséget is vetett belé. Azonban az öröme még korai volt. Zrinyi Kata nem hagyta az igazát! S férjével

együtt folytatta a küzdelmet Thurzó Szaniszló ellen. Rudolf király 1576 október 14-én Ratisbonnban kelt rendeletében a saját tanácsosait és a magyar tanácsosokat bizta meg, hogy Zrinyi Kata gyámsága ügyében neki kimerítő jelentést adjanak. Mivel ez az ügy — írja a király — igen fontos, tehát alaposan meg kell vizsgálni.

Míg a tanácsosok a fejüket törték és tanakodtak a gyámság ügyében, addig Forgách Imre s felesége meg Thurzó Szaniszló között a villongás mindig nagyobb arányokat öltött. Thurzó Szaniszlónak azonban hamar meg kellett tapasztalnia, hogy a magyar főurak java része nem az ő, hanem Forgách Imre és Zrinyi Kata oldalán állanak. Batthyány Boldizsár, Nádasdy Ferencz, Forgách Simon, Rátkay stb. mind Zrinyi Kata mellé állottak. Maga Zrinyi György is fordított egyet a köpönyegén s kibékült Forgách Imrével.

Zrinyi Kata megleghangú levélben köszönti mindazokat, a kik igaz ügye mellé állottak. Batthyány Boldizsárnak például hálatelt szívvel köszöni a jóságát. «Kit te kegyelmednek az én szerelmes urammal együtt mindétig megszolgálni igyekszünk. Az Isten is jót ad érette kegyelmednek, az világ előtt is dicséretes leszen, hogy te kegyelmed ily közel való atyafiát az hatalmasoknak nem hagyja megnyomorítani. A locumtenens bosszúját az Zrinyi nemzetségre és irigységét én rajtam, ha te kegyelmedek ellene nem állott volna, kitöltötte volna!»

Nádasdy Ferencz, Batthyány Boldizsár, Zrinyi György, Forgách Simon, Rátkay s más főurak 1578-ban elhatározták, hogy mindnyájan felmennek Árvába s ott egyezséget teremtenek Zrinyi Kata és Thurzó Szaniszló között. Mikor ennek híre Bécsbe ért, ott politikai összeesküvést láttak a dologban, s azt hitték, hogy a nevezetteket a lengyel kérdés csalogatja Árvába. Az 1578. év november hó 20-an Ernő főherczeg meg is írta Rudolf királynak, hogy meg kell akadályozni az árvai összejövetelt. Kielmann komáromi főkapitányt kell megbízni, hogy figyelje a nevezett urakat. E tekintetben — írja Ernő főherczeg — már értekeztem a haditanács tagjaival.

A nevezett urakra azután oly nagy vigyázás volt, hogy az árvai út elmaradt. Nem is csoda, hiszen a bécsi udvar Nádasdy Ferenczet és Batthyány Boldizsárt Bécsbe hívatta, hogy őket ott elfogassa. Szerencsére mind a kettőt figyelmeztették a kelepczére s így nem mentek Bécsbe.

Az árvai út elmaradt ugyan, de a Zrinyi Györggyel való kibékülés nagy és igaz örömet keltett a Forgách-házban. Különösen örvendett annak Zrinyi Kata, a ki alig várta, hogy az Isten szembe juttassa őt a bátyjával. Mind Zrinyi György, mind Batthyány Boldizsár megígérték, hogy a következő év (1579) nyarán meglátogatják Forgáchékat. Mivel pedig a látogatásuk késett, Forgách Imre a maga és felesége nevében egyik levelét a másik után bocsátotta Batthyány Boldizsárhoz és Zrinyi Györgyhez s méznél édesebb szavakkal hívogatta őket Bicsére. Az 1579. év augusztus 21-én például így írt Batthyány Boldizsárnak: «Szívünk fáradtaig vártuk immár az te kegyelmed eljövetelit . . . Kérjük az én atyámfiaival, Zrinyi Katával egyetemben, jöjjön immár kegyelmed . . . Ha késik uram kegyelmetek, az mint szokták mondani: míg az felvetett alma alájó, idő változhatik. Az Isten szerelmére szánja el már magát az útra, mit ha megmível uram kegyelmetek, annyi híre neve leszen az egész magyar nyelven szóló emberektől kegyelmeteknek érette, meg sem gondolhatja kegyelmetek.»

Ugyanezen napon Zrinyi Györgynek is írt. Azt mi semmi nyelvvvel ki nem mondhatjuk — írja — mely nagy kívánsággal akarjuk hallani idejövetelüket. Csak jöjjenek minél előbb, az Uristen is viszontag jót ad érette. «Az én szerelmes édes Katámmal úgy várjuk régtől fogvást kegyelmedet, mint az Uristen irgalmát, kit értvén kegyelmed, immár mentsen meg bennünket az nagy gondból! Zrinyi Miklós uram ökegyelmének, noha ismeretlen uram atyámfia, de javát kívánom.»

Forgách Simon főkapitány ugyanilyen szeretettel hívogatta Zrinyit is, Batthyányt is. Ez utóbbinak írja 1579 aug. 26-án Suranyból: «Elfáradánk uram, várván az kigyelmeitek eljövését; mert bizony nagy buzgó szívvel vártam az kegyelmed ide jövését, főképpen, hogy annyi időtől írást is

semmit nem vöttem kegyelmedtől. Az takarodás immár elvégződött; az idő is meghívesedett, az út is jó... Jőjj el immár és töltsd be szívünknek kívánságát. Segítse meg kegyelmed szegény atyafiai, kiért imádhassanak Istent. Három rárót tartok kegyelmednek!»

Ugyanezen napon Zrinyi Györgynek is írt Forgách Simon, őt is kérve-kérte, adná magát végre az útra. «Könyörülj uram, — írja — igen apró atyádfiai hadd imádjának Istent éretted. Mi pedig öcsémekkel egyetembe szolgálhassuk meg kegyelmednek.»

Röviddel e levél írása után a Forgáchok régi vágya teljesült. Zrinyi György, Zrinyi Miklós, Batthyány Boldizsár, Révay Ferencz sok jó főnemessel egyetemben megjelent Bicsén. Gondolhatjuk, minő öröm fogta el Zrinyi Katát, mikor fivéreit, sógorát s legközelebbi atyafiai magakörül látta! Szíve régi vágyódása teljesült. Most már szentül hitte, hogy Isten meg adja érne ellenségeinek megaláztatását. Miután vendégei kipihenték magukat s megnézték Zrinyi Kata asszony szép kertjeit s viruló majorságait, ismét útra öveztek magukat. Árva vára felé tartottak, hogy a rég húzódó viszálykodást megszüntessék. Velük ment Zrinyi Kata is György (Thurzó) fiával. Árva vára elé érkezvén, nagy meglepetés érte őket. Thurzó Szaniszló fölvonatta a vár hidját s nem bocsátotta be a várba a főúri vendégeket. Nemcsak Zrinyi Katát, de a jelenlévő urakat is mondhatatlanul bántotta Thurzó Szaniszlónak e furesa eljárása. Hevenyében el is határozták, hogy hatalmaskodási pört indítanak Thurzó Szaniszló ellen. Ez meg is történt. Ráadásul azután Forgách Imre a Thurzó-árvák vagyónának hűtlen kezelésével is vádolta Thurzó Szaniszlót.

Az elkeseredett pörlekedésnek az lett a vége, hogy Árva várát kivették Thurzó Szaniszló kezéből s Thurzó György nagykorúságáig a kamara kezelésére bízták. Ezzel együtt a gyámság alól is fölmentették Thurzó Szaniszlót. Zrinyi Kata tehát győzedelmeskedett; a Thurzóknak nem sikerült az árvák kiragadása anyai szárnyai alól.

A hosszú és elkeseredett pörnek sok kellemetlensége mellett volt jó eredménye is. A Zrinyiek kibékültek a For-

gáchokkal s azontúl jó atyafiságban éltek egymással. Batthyány Boldizsár is megkedvelte Forgách Imrét s azontúl jó szívvel levelezgetett véle. Forgách Imre szokott módja szerint a remekírók és a szentatyák bölcs mondásaival cizfrázta föl a leveleit. Olyikban több az idegen nyelven irt sor, mint a magyar szó. Minden levelében ott találjuk, hogy az ő legvidámabb és legkedvesebb Katája örök szolgálatát ajánlja! Az 1582. évben a többi közt imígyen ír sógorának: «*En kegyelmedet annyira becsültem, hogy még az én magam leányát is mindenkor eladnom kész volnék csak egyedül az kegyelmed szavához is képest.*»

Forgách Imre levelezése bizonyítja, hogy a rokonok többször megfordultak a kies fekvésű Bicsén, hol Zrínyi Kata víg szívvel fogadta őket. S bármeddig koptatták is Kata asszony házának küszöbét, egyik sem panaszkodhatott, hogy kiadtak rajta, mint a patai szűrön. A ki csak megfordult Bicsén, Forgách Imre és Zrínyi Kata példás és boldog házaseletében gyönyörködött. S a boldog szülőket vidám és lármás gyermekesapat vette körül. A Thurzó-árvákon kívül ugyanis Forgách Imrének öt leánya és egy fiúgyermek született Zrínyi Katától. A hivatalos iratok jelentése szerint Forgách Imre és a felesége ezeket nagy gondnal és szeretettel nevelgették.

Az 1583. évben Forgách Imre megszerezte a hatalmas trencsényi uradalmat s vele együtt megkapta a trencsényi örökös főispánságot is. Azontúl a család a trencsényi pompás várban lakott. Zrínyi Kata és Forgách Imre ez új birtokukon is folytatták térítői munkásságukat. Mint többi uradalmaikban, itt is gondoskodtak iskolák, egyházak és ispotályok alapításáról. Ezek számára regulákat is irtak. A trencsényi uradalomról készült hivatalos összeírások megörökítették e regulákat is s így Forgách Imre és Zrínyi Kata asszony gondolkodásának és szellemének beszélő emlékét hagyták reánk.

A trencsényi összeírások szerint Forgách Imre és felesége minden népesebb falujokban alapítottak ispotályt (szegényházat) s a trencsényi hévizek mellett fürdőházat is a szegénység számára. A trencsényi, teplai, baáni, kubrai stb.

ispotályok egyforma regulákkal éltek. «Ispotályházban — mondja az utasítás — ki nem akar közülök imádkozni, egyet se tartsanak köztük. Ha valaki nem tudja az imádságot, hitnek ágait és az isteni tizparancsolatot, napot kell hagyni neki, hogy megtanulja. Ha nem akar tanulni, üzzék ki onnét. Udvarbíró fekete szabású szürke posztót csináltasson és adjon minden férfinak, asszonyembernek és lánynak, kik ispotályba laknak, egy hosszú szoknyát, kétszer czipellőst, férfinak két hosszú inget és egy vagy két gatyát, férfinak egy süveget, mindenkinek egy szíjövet, asszonyembernek és lánynak egy hosszú inget az ő módjuk szerint, két előkötőt, két pinzes fedelet (t. i. fejre kendőt), lánynak egy hajfonót és egy fekete paraszt pártát. Ha ki meghal, annak csináltasson (t. i. az udvarbíró) inget bokáig, abba temessék. Koldulni nem szabad, de ha úr jön, kettőt közülök perselylyel istenébe oda küldjön. Karácsonykor, husvétkor, pünkösdben és Szent Imre napján mind a négy napra minden ispita három tál étket kap, bárányt, hat-hat tyúkot, 24 iczeze borsót, szalonnát, lisztet, 6—6 iczeze bort és 10—10 iczeze sert. Egyik tál étel mindenkor borsos és safrányos légyen.

A várbeli prédikátor kap évenként 34 és fél kvarta lisztet, 312 font tehénhúst, 365 iczeze bort, 430 iczeze sert. Az öreg deákoknak ad az úr minden héten hústra 30 pénzt, mendikánsoknak 20 pénzt, egy vég morvai posztót. De az mester jól meglássa, kik bujdosók volnának, hogy azoknak ne adjon. Oskolabéli diákoknak és mendikusoknak ad a várból minden héten lisztet másfél fertályt és egy-egy kántorba (negyedévbe) borsót, másfél fertály kölest vagy pohánka kását másfél fertályt. Szegényeknek, kik vasárnap istenébe alamizsnát várnak 8 frt. 32 kr.-t, a mendikusoknak az egyháznál minden vasárnap 6 dénárt.»

Az összeírás szerint Bán községben igen szép gyümölcsös kert volt, melyet Podmaniczky-kertnek hívtak. Forgách és felesége ebbe a szép kertbe építette az ispotályházat tíz koldus számára. Ezek is ugyanazon regulákkal éltek, mint a trencsényi ispotály lakói.

Egyházi dolgokban az udvarbíróknak utasítása így

hangzott: «Gondot viseljen a parochiákra, egyházakra és iskolákra, hogy el ne pusztuljanak. Az prédikátorokat minden rendbéli nép nagy tiszteletben tartva, becsülje és tisztelje; jövedelmük ne kisebbüljön se prédikátoroknak, se egyházaknak, sem az oskoláknak. Valamikor bemegyén az faluba az udvarbíró, először is szemben legyen az prédikátorral s megértse tőle, ha az bíró, esküdtek és egyéb köznép vasárnap és egyéb ünnepnapokon járatnak-e az egyházhoz Isten ígéje hallgatására. Ha találkoznak olyak, hogy igen ritkán járnak prédikációra, az kézi kalodába — ki az falu közepén vagyon — betétesse. Ha ki oda nem fér, lánczra kötöztesse s ott az kaloda környül legyenek prédikációtól fogva estélig. Ha azonban nem tanulnak, más vasárnap is betétesse afféle kalodába és két nap tartassa benne éjjel is. Ha az másik fogságon sem tanulnak és prédikációra még sem mennek, tehát minden késedelem nélkül, feleségestül kiküldje az faluból, házáat és földjét vegyék el pénz nélkül. Az prédikátorokat mindenkor megintse, hogy az parasztnépet tanítsák imádságokra és minden fél esztendőben egzaminálják, házankint véneket és ifjakat, férfiat és asszonyállatot. Napot hagyjanak nékik, míg megtanulják. Ha így sem tanulnának, erősen meghagyja a prédikátoroknak, hogy hírré tegyék az udvarbírának az efféléket s az udvarbíró minden kedvezés nélkül megfogassa és fogságból ki ne bocsássa, míg meg nem tanulják az imádságot. Minden faluban legyen kézi kaloda tizenkét emberre való. Azokon vasreteszek legyenek és lakatok, hogy belekatothassák, a kit betesznek. Egy falu se merjen fejök és jószágok vesztébe az úr híre nélkül az prédikátoroknak búcsút adni. Nem az ű dolga ez, hanem az úré.»

Szigorúan tiltják a regulák továbbá a bűbájosságot és kártyajátszást. Minden játékosra egy forintnyi bírság jár. A fonókra nézve ezt mondja: «Az éjjel való fonásokat udvarbíró mindenestől megtiltja; valaki engedi házánál az fonást, három forintot adjon, s valakit ott találnak, mindenik adjon, mind férfi, mind asszonyember és leány egy forintot.» Végül az udvarbíráknak meghagyja, hogy a job-

bágyokon soha egy pénzt se vegyenek törvény nélkül s ok nélkül bántalmazni ne merjék őket.

Ime így gondoskodott a nemesszívű Zrinyi Kata és Forgách Imre az ő papjaiknak, deákjaiknak és szegényeiknek erkölcsi és anyagi jólétéről. Nem kicsi dolog volt ez azokban a szűk és hadas időkben, amikor a pénz hiányát úr és jobbágy egyaránt szenvedte. Az új hit nyomában tehát a trencsényi uradalomban is humánus intézmények keletkeztek s minden faluban a magyar nyelv és magyar szellem kezdé szárnyait terjesztgetni. Az utóbbinak útját talán éppen az emberszeretet megnyilatkozása egyengette. Talán ezek a humánus intézmények és a földesúr példás élete tették lehetővé, hogy Trencsén népe nesztelenül az új hitre térhessen.

Az összeírás a hitéletre és az iskolákra vonatkozó intézkedéseken kívül felsorolja még azokat az intézkedéseket is, miket Zrinyi Kata és Forgách Imre a trencsényi uradalom fölvirágoztatására tettek. Megemlíti a kerteket, az új halastavakat, a Zrinyi Katától újra épített sörfőző házakat stb. Mindezek azt hirdetik, hogy az új földesúr és felesége áldást hozott a trencsényi uradalomra.

Zrinyi Kata trencsényi fáradozásának és térítői munkásságának a gyümölcsét csak igen rövid ideig láthatta. Hirtelenül s nem várt módon elragadta őt a halál. Az 1585. év tavaszán a szüléshez közel állott. Férje távol volt s a szegény asszonyt, nem tudni miért, bús sejtelmek fogták el. Márczius hó 11-én írja utolsó levelét Bicséről az urának. Ebben is holtig való szolgálatát ajánlja az ő szerelmes szívének: édes urának. «Kívánok — írja — az Atya-úristentől az Krisztus által kegyelmednek kimondhatatlan sok jókat, testit és lelkit, kiben hogy én édes szívem lelkem uram ő szent felsége kegyelmedet sok ideiglen megtartson, szent nevének tisztességére és kegyelmednek üdvösségére: tiszta szívből könyörgök ő szent felségének. Simon, legyen hála az Úristennek, jól vagyon, az többi (gyermek) is, legyen hála az Úristennek jól vannak, én pedig napról-napra mind nehezebben vagyok. Továbbá szerelmes szívem, én édes uram, kegyelmedet kérem, hogy ha kegyelmed en-

gem szeret, ne késsék kegyelmed ott, hanem siessen kegyelmed haza! Azon is kérem kegyelmedet, mint szerelmes szívemet, én édes uramat, hogy kegyelmed az inastól írja meg énnékem, mely nap indul kegyelmed, s mint és merre jó kegyelmed haza, hogy tudhassak kegyelmed elibe küldeni Trencsénben. Én innen kegyelmednek semmi hirt nem írhatok; mert sehonnét semmit nem hallok. Szívvel ajánlom kegyelmednek az én holtomig való szolgálatomat és az én kegyelmedhez tiszta szívből való szerelmemet, mint szerelmes szívem, lelkem én édes egyetlenegy uramnak.»

Zrinyi Katának ez utolsó levelében is a végtelen gyöngéség és mély szeretet szólal meg. A világért sem nyugtalanítja az urát; többet ír róla, mint magáról. Mindössze csak arra kéri őt, siessen haza, hogy mellette legyen, mikor az órája elközelget.

És Forgách Imre lóhalálban sietett haza. Április hóban megszületett Julianna nevű leánya, a ki rövid pár nap múlva meghalt. Azután egyetlen fia: Simon is meghalt. Április hó 26-án követte őt a leghűbb és legjobb anyja: Zrinyi Kata is. Méltán írta Forgách Imre Julianna nevű lánykáját anyagyilkosnak, mert csakugyan ő okozta Zrinyi Kata halálát.

Forgách tehát elvesztette «lelkének felét, fejének ékeségét». Egyszerre három kedves halottja is volt. Azt sem tudta, melyiket sirassa. De azért, mint vallásos ember, nem zúgolódott. Ő maga írta a naplójába fia halálakor: az Úr adta, az Úr vette el; áldassék szent neve érte. Ernő főherceghez intézett szép levelében a többi között így írt a boldogult feleségéről: Mikor már minden halandó között a legboldogabbnak képzeltem magamat, mikor már az élet minden csapásától mentnek hittem magamat: minden csapás egyszerre rám szakadt. Két hónap alatt elvesztettem legédesebb feleségemet, egyetlen fiamat és lányomat!

Forgách Imre a feleségét, hív társát az ő legkedveltebb tartózkodási helyén, Bicsén temettette el. A jó asszony ott alussza álmait a bicsői templomban. Sirja fölé a megható fölíratot szerelmes ura írta. Szól pedig ez imígyen:

Catharinæ meæ svavissimæ: Emericus Forgach.
 Hic pietatis honos, hæc sunt pia dona mariti,
 Cui multum Catharina fui dilecta Zerini.
 Ergo video Forgach, quæ nam pius hic mihi conjunx:
 Jam quoque post obitum monumenta dicavit amoris.

3.

Az új hitről (a reformatióról) únos-úntig eleget írtak. Egy emberöltő is kevés arra, hogy az ember a rengeteg anyagon átverje magát. S mégis — nekünk úgy tetszik — mintha az ingerült elemek a tüzes vitatkozásban a legtanulságosabb dolgokról teljesen megfeledkeztek volna. Fölszedett szemöldökkel, tüztől gyulladt tekintettel hirdettek minden oly dolgot, a minek a nyomában csak gyűlölet kelhet; kigyó-követ fűjtak egymásra s nem vették észre, hogy ezer és ezer ember lelkének a csendességét felzavarják. Pedig az új hit napjainak fiatal zöldjében nálunk nem gyűlölet, hanem szeretet nyiladozott; nem az indulatosság, nem a harag, hanem az emberszeretet és a jótekonyság hódított. A vallási gyűlölet idegen növény volt; nem Magyarországbán termett, hanem Bécsből ültették át hozzánk. S míg e mérges növény nálunk erősebb gyökeret nem vert, addig egészen más élet járta itt: legalább is nem olyan, mint amilyenről a régi molyette könyvekben olvasunk.

A törvény az étellel nem mindig jár karöltve. Gyakran megesik, hogy csak egyes ember érdeke hozza létre s így az életre semmi hatással sincsen. A XVI. század első felében az új hit ellen hozott törvényekkel is így vagyunk. Ezek gyűlöletet hirdetnek akkor, mikor a magyar családok kebelében a vallási gyűlölet még teljesen ismeretlen dolog volt. Halálos büntetéssel fenyegetik az új hit terjesztőit akkor, amidőn az egész országban tárt karokkal fogadják őket. Lehet-e ilyen körülmények között a törvénynek erkölcsi ereje és hatása? A felelet arra fakad, hogy sohasem!

Az új hitre vonatkozó törvényeket, politikai írásokat és harczokat mindkét részről töviről-hegyire ismerjük. Íróink manapság is ezeken rágódnak, ezeket állítgatják egymás ellen

hadirendbe. Mi e sivár küzdelembe új eszmét vetünk. Eddig még senkinek sem jutott az eszébe, hogy az új hit terjedését és hódítását a családi levelezések szelid fényével igyekezett volna megvilágítani. Pedig az új hitről elég bő szóval szólnak ezek is, s hozzá még a tartalmuk is őszintébb, közvetlenebb és igazabb minden politikai írásnál. Miért ne indulhatnánk tehát a sötétségbe ezek világánál?

Régi, igen régi levélben olvastuk ezt a magyar mondást: «Mig a fölvetett alma alájő, idő változhatik.» Az új hit okozta viszonyok is folyton változnak, s így a reformációról csak úgy általánosságban ítéletet mondani nagy hiba volna. A kort a kortól jól meg kell különböztetnünk, hogy helyesen ítélhessünk. Abban a korban, mikor Zrinyi Kata élt és Forgách Imre működött, amint az itt vázolt életrajzocska bizonyítja, főúri családjaink körében a vallási gyűlölködés még nem vert gyökeret. A család egyik tagja az új hitet követi, a másik még a régi hiten van. És egyiknek sem jut eszébe a másikat szemrehányással illetni. A Forgách, a Batthyány, a Zrinyi és a Nádasdy-család protestáns tagjai a lehető legjobb barátságot tartják a katolikus püspökökkel; szívesen látják őket vendégeként s ők is el-ellátogatnak hozzájuk.

Az új hit nyomában nagyobb buzgóság, erősebb emberszeretet támad. Gombamódra emelkednek az iskolák és egyházak s mindannyiuk magánosok bőkezűségéből él és fejlődik. Ott, hol az emberszeretet és a buzgóság játsza a főszerepet, az asszonyi rend szokott előljárni! Így volt ez az új hitnél is! Zrinyi Kata és mások példájából látjuk, hogy asszonyaink az új hitnek nemcsak első hívei, hanem legtüzesebb terjesztői is. Ennek a körülménynek jelentős társadalmi hatása volt. Tudjuk, hogy a női szív gyöngédebb és mélyebben érez, mint a harczokban megkeményedett férfiszív. Az új hit nyomában kifejlődött mély és mindent átható buzgóság az amúgy is érzékeny asszonyi szíveket mások szenvedése iránt még fogékonyabbakká tette. S mi lőn az eredmény? A legönzőbbnek, a legszívtelenebbnek mondott XVI. században az irgalmasság és az emberszeretet erénye oly mértékben virul, hogy a későbbi kort ha-

sonlítani sem lehet e századhoz. Hol van ma az a főúri család, a melyik naponkint száz éhezőt táplál? Hol vannak a földesurak, kik a megnyomorodott falvak egész seregét gabonával tartják? Hol vannak a családok, melyek itthon és külföldön szegény deákokat tartanak és taníttatnak? Mindez a szegénység századának mondott XVI. században köznapi dolog volt!

Zrinyi Kata is azok közé tartozott, a kik az új hit követőit nem erőszakkal, hanem szeretettel, jótékonyssággal és buzgó példaadással többítették. Intézkedéseit, jótékony alapítványait, iskoláit töviről-hegyire ismerjük. Egyetlen sor írása nincsen, a miben felekezeti kérdéseket bolygatna, vagy kemény szóval írna a más hiten lévőkről. Ispotályainak rendtartása egy szóval sem említi, hogy minő vallásúak számára alapította azokat. Nem a felekezetek, hanem a szegények számára építtette az ispotályokat!

Ha a Zrinyi Katához hasonló protestáns asszonyok családi levelezését lapozgatjuk; ha életüket kellő világításba helyezzük, egészen más szemmel látjuk az új hit terjedését! Nem a gyűlölet, hanem a szeretet szólal meg azokban hozzánk. Nem a rombolást, hanem az építést és a fejlődést hirdetik ezek mind a gazdasági, mind a szellemi téren. Az új hit érdekében és a nemzet javára tehát ők sokkal többet tettek, mint a czivakodó és gyűlölködő hitvitázó próféták.

TAKÁTS SÁNDOR.

BEZERÉDJ LÁSZLÓ.

1813—1871.

Harmadik és utolsó közlemény.*

VI.

A hatvanas évek elején végre jobb sors látszott virradni a sokat sanyargatott Magyarországra s az újra ébredő politikai élet ismét sorompóba szőlította a hazafiakat. Bezerédj László is kilépett hosszas visszavonultságából s polgártársainak hívó szózatát és bizonyosan saját hajlamát is követve, az 1861-re összehívott országgyűlésen ismét mandatumot vállalt, hogy ott Deák Ferencznek kiengesztelő és jogfentartó politikáját tehetsége szerint támogassa.

Már az 1860. évben engedett merevségéből az abszolutistikus rendszer és a megyei önkormányzat visszaállításával tér nyíltott politikusainknak az érvényesülésre. Vasvármegye törvényhatósága kiküldött egy 48 tagú választmányt azon megbízással, hogy az 1848. évi megyebizottsági névsort vizsgálja át s annak kiegészítésére tegyen javaslatot; ennek alapján 1860 decz. 13-án Bezerédj László is felvételre a megye bizottsági tagjai közé; ennek tanácskozásaiban mint volt 48-iki képviselő és köztisztviselőben álló férfiú kellő súlylyal részt vett, miről egyebek közt egy beszédjének töredékes kézírata tanuskodik, melyben a híres Schmerling-féle februári patenst taglalja és bírálja. A tisztelet jeléül tekintendő Kőszeg szab. kir. város közönségének azon elhatározása is, melylyel Bezerédj Lászlót 1861 márczius 5-én «tiszteletbeli képviselőjévé» választotta.

* Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1913. évi 439. és 440. számában.

A valóságos képviselői megbízást azonban ezúttal a rumi kerülettől nyerte, hol márczius hó 16-án egyhangúan választatott meg.

A kötelesség tehát ismét elszólította őt családja köréből az ország fővárosába. Most is élénk levelezést folytatott feleségével, kit a házi és gazdasági dolgokon kívül az országgyűlés folyamatáról is rendszeren tudósított. Az április hó 6-án megnyílt országgyűlésről első levelét 9-én írja; ebben még panaszkodik, hogy idegennek érzi ott magát, hiányát tapasztalja annak, hogy 1849-ben nem ment el Debreczenbe. Deák Ferenczcel való bizalmas barátságát azonban csakhamar megújította, a miről leveleiben nagyon sokszor tesz említést, pl.: «Deák ülésekbe nem jár, — írja április 30-án — csak esténkint, ha hazajövök térek be hozzá; 's elvagyunk éjfél utánig, nagyon szívéles közlékeny hozzá» (mihez tudni kell, hogy Bezerédj akkor szintén az Angol Királyné-szállodában lakott). «Deákkal viszonyom mindinkább intimebb, beszédét is közölte vélem, szíves volt véleményemet kikérni, észrevételemet méltánylani» (május 3.). «Deákkal megvan az intim viszonyunk, már innepnapot neki kell szentelni a szabadban, de máskor is délután a városligetbe gyakran kijárunk» (május 28.) stb. A többi képviselők közt is sok régi barátságot felújított, részben új barátokat szerzett. «Vigasztaló, — írja április 19-én — hogy sok jó barát akad, sympathia fejlődik, esmérük az embert s kezdik becsülni.» Szűkebb köréhez tartoztak: rokona Bezerédj Miklós czimzetes püspök, továbbá Bartal György, Kazinczy Gábor, kinek tehetségét igen nagyra becsülte, Szathmáry Pál, Lónyay Gábor, Kandó Kálmán, báró Kemény Zsigmond, Somssich Pál stb. 48-iki képviselőtársai közül az, a kihez nemcsak szoros barátság, hanem rokoni kötelék is fűzte, sógora, Bezerédj István, ekkor már nem volt az élők között. Leveleiben ugyan nem említi fiatalkori barátját, Szalay Lászlót, de kétségtelen, hogy ezzel is szorosabbra fűzte a régi barátság kapesait. A megyéjebeli képviselőtársai közül különösen nagyra becsülte Horvát Boldizsárt.

Bezerédj Miklós püspök jó ebédekot adott, egy ilyen

alkalomkor László a personálissal (Melczer Istvánnal) találkozott nála, ki váltig biztatta, hogy vállaljon bírói hivatalt, nádori ítélőmesternek akarta őt kineveztetni, «de én még nem is gondolok reá» — írja.

Áprilisban Pesten állandóan hideg, szeles idő uralkodott, miről sokszor panaszkodik; nemcsak a gazdaságában támadható károktól félt, hanem egészségi állapotára is kedvezőtlen hatással van az időjárás, folytonos orvosi kezelésre szorul. Az országgyűlés menete sem volt kedvére való. «Itt létünk napról-napra bonyolódottabb, kilátásaink mind inkább feketébbek lesznek, a mellett, hogy a Házban magában indulatos törés mutatkozik, szándékosan idézett megoszlás, kívülről a viszonyok igen kedvezőtlenre fordulnak s úgy látom ismét csak a váratlanra kell támaszkodnunk, hogy el ne csüggedjünk. Orsz. gyűlésünk még most sincs megalakulva, húzzák szándékosan a dolgot, az alatt conferenciákat tartunk a felett, vallyon lehet-e írni a császárnak vagy csak határozatot kell hozni, a szónoklatoknak se vége se hossza, e mellett a coulissák mögött ismét folnak a capacitációk, kölcsönös értekezések, melyekben úgy látszik, már most én is jelentékenyebb béfonást gyakorlok s ez oldalról legalább egy kissé tűrhetőbbé válik állásom, a mennyire nemcsak physicali időm, hanem tevékenységem is el van foglalva, de nagy lelki öröm csak ugyan nincs benne» (április 15.).

Egyik levelében április 24-én igen világosan megmagyarázza nevének a fölizirati és határozati pártok kialakulását. «Már csak ugyan két hatalmas párt áll szemközt egymással, egyik — mi — azt akarjuk, hogy a törvényes állapot visszaállítását követelve, azt elmondjuk annak, a ki ezt tetteleg akadályozza, ki fejezzük nézeteinket az előtt, kinek elébb a föltételeket teljesíteni kell, mielőtt a koronázásba egyeznénk; a másik, Teleky alatt, azt kívánja, hogy ezen nézeteket csak egy határozatban fejezzük ki, érintkezésbe se lépünk azzal, ki 12 év alatt a törvények megszegésével a hatalmat bitorlotta, mert ez által, hogy vele érintkezünk, némüleg el is esmérnénk. Tagadhatlan, hogy a nagy intelligentia a mi részünkön van, amott az erély, szenvedély és erő-

szakoskodás, így azután az állás is igen kétes, olly bizonytalan a két oldalon a számuk, hogy még valószínűséggel sem lehet az eredményt jósolni s ámbár az egésznek legvégső kimenetele csak ugyan egy lesz t. i. a német ki nem egyez, mert azt mind, mit mi óhajtunk, meg nem adhatja, nem véljük még is tanácsosnak, hogy mi első lépésünkkel szakasszuk meg a vizont, minek azután vagy provisorium, vagy ostrom állapot vagy tudja Isten mi lesz a vége.»

Meggyőződésének egész erejével csatlakozott a fölirati párthoz és támogatta Deákot, nem csak intim beszélgetésekben és conferentiákon, hanem azzal is, hogy a fölirati vitában a Házban is felszólalt. Deák híres fölirati javaslatát május hó 13-án terjesztette elő s a képviselőház május 16-án kezdte azt tárgyalni. Bezerédj László május 24-én, tehát még a vita elején hosszabb beszédet mondott, melyben meggyőző érvekkel bizonyította az alkotmányosság és jogfolytonosság szükségét s az octroyált «alkotmányok» ingatag voltát. «Ha valahol, bizonyára itt áll azon igazság, — ezek ma is megszívlelendő szavai, — hogy csak az első lépés nehéz s mihelyt egyben meg van sértve a törvényesség eszméje, rézs nyílik azon, ingadozó lesz az alap s kiszabni a netovábbat nem állana többé hatalmunkban.» Az alkotmányosság mellett külföldi példákra is hivatkozik, általában beszédét nem annyira a magyar közvéleményhez, mint inkább az Ausztriában nyilvánuló azon felfogáshoz intézi, mely az októberi diplomában és a februári patensben látta az «összbirodalmi alkotmányosság» teljességét. «Mi volna okszerűbb, — mondja egyebek közt — mintha azt követelnők, hogy Ausztria, mely természeténél fogva úgylis ellentétben van az összes német egység eszméjével, fennhagyván zsibbasztó, negatív állásával, *tegye át súlypontját Magyarországra*, mit az országnak nem csak geographicus helyzete, nem csak physikai terjedelme okszerűnek bizonyítanak, hanem már hajdanta Eugen sabaudiai herczeg, a monarchia megmentője, később Gentz, a reactio tollhőse s Metternich politicájának esze, szelleme is tanácsoltak, jelenleg pedig a practicus angol, ki nem igen követi a conjecturális politica sikamlós terrenumát, mint

Ausztriának politicailag valódi, mert önérdekből barátja — sürgetőleg ajánl.» Utal az 1848-iki törvények szabadelvűségére, melyeknek visszaállításában veszély nem rejlenék, melyek által a nemzet Ausztria irányában semmiféle vívmányokat nem nyert s kimutatja, hogy az absolutismus által alkotott új rendszer mily kevésbé volt képes megteremteni Ausztria jólétét. «Az *einheitlich Österreich* fölfedezése után — úgymond — bizony nem előnyös változásokon fejlődött át annak állapota s jelen helyzete, mely külfelé isolált, belülről elzilált, mind összeségében, mind egyes tagjaiban véglegig kimerült, nem igen tanúsítja az újból teremtett kapcsolat előnyeit vagy mély politikai ok szerűségét. Lemondani, uraim, igenis lehet törvényes jogokról, ha azt magasabb politikai szempontok, ha a haza megmentése kívánják, de a mult fölött transigálni, a biztos állást feladni, a midőn ebből másnak semmi előny, magunknak világos veszteség, nemzeti életünknek, politikai léteünknek megsemmisülése következik, ez uraim nem jogszerű, nem észszerű, hanem politikai gyávaság. Kell tehát, hogy újból s ismételve kimondjuk, hogy mi a Reichsrathba önakarattal soha és semmi esetre részt nem veszünk, hogy mi az 1848-iki törvényeket alkudozás tárgyának nem ismerjük és csak olyan — az ő érdeküktől független, beléegyezésektől soha nem föltételezett, semmi újabb megerősítést nem igénylő sarkalatos törvényeknek ismerjük, minők hogy egyebet ne említsek, az 1723-iki *pragmatica sanctio*, az 1790-iki *inaugurale diploma*, mihez, hogy a többi örökös tartományok beleegyezése a független magyar király korlátozásával valaha kívántatott volna, állítani csakugyan senki sem fogja.»*

Bezerédj László beszédének hatásával meg volt elégedve. «Én igen meg vagyok elégedve — írja nejének május 28-án — a köz elesmeréssel, minden okos ember nagy dicsérettel halmozza, de előadásom nem volt olly kielégítő

* Lásd 1861. évi *Országgyűlési Napló* II. köt., 231. lap. A beszéd külön is megjelent a *Magyarország* 122-ik számának külön le nyomata gyanánt, Kállay Ödön beszédével együtt.

ob der grossen Befangenheit, ehhez is szokni kell, kivált illy ideges embernek, mint én.» Ugyanitt említi, hogy az eddigi szónokok közt Somssich, Jókai, Kazinczy tették a legnagyobb hatást s panaszkodik, hogy a szónoklatok folyamatának végét egyelőre nem lehet belátni; «mindenki vágyik beszélni, itt is, otthon is akar valami hatást tenni, pedig vajmi nehéz illyen sok között át hatni, mondatott jó, rossz, közepszerű, unalmas, declamatiós 's. a. t., úgy annyira, hogy tellesen ki vagyunk fáradva 's mivel mindenki azon töri fejét, mi újat mondhasson, hallani biz sok elme ficzomodásokat.» Végre a június 5-iki ülésben megtörtént az emlékezetes szavazás, melyben a képviselőház 155 szavazattal 152 ellenében kimondotta, hogy a háznak első felszólalása *fölrás* legyen. Bezerédj siet még aznap megírni az eredményt nejeének, egyúttal kifejezi kívánságát, bárcsak rövid időre hazautazhatnék, de már a következő levélben jelzi, hogy hazamenetele halasztást szenved, mert «tanácskozásaink igen rossz fordulatot vesznek, az ellenpárt annyi ingerkedéssel, annyi epésséggel támadja Deák mester-művét, szóról-szóra, pontról-pontra, hogy a legnagyobb küzdelmeket kell mellette vívni s mivel az ember olly szerencsés vagy szerencsétlen helhezetben van, hogy egy kis tekintele van a házban, itt létem szükséges, elereszteni nem akarnak feleim.»

Utóbb mégis sikerült egy időre távoznia Pestről, de visszajövele után sem találta a helyzetet kedvezőbbnek vagy tisztázottnak. Sőt nemsokára beállott az a bonyodalom, hogy az országgyűlés feliratát, mely Deák javaslatát több részletében módosította, a Felség vonakodott elfogadni, miért is az országgyűlés visszatért az eredeti javaslatához és azt terjesztette fel Bécsbe. «Ghyczy hírül hozta (Bécsből) — írja Bezerédj jul. 10-én — hogy nincs semmi reménység a kiegyenlítéshez, olyat fognak mondani, mit mi el nem fogadhatunk, így ittlétünk a lehető legbizonytalanabb; ha a fölrás meg nem változtatott volna, Coronini-nél már megvolt a parancs az országgyűlés föl oszlatására, így érteni lehet, mit kelljen várni.» Egyelőre tehát aggodalmas várakozásban telt a képviselők ideje. Julius 22-én

érkezett meg a Felség leirata, mely az országgyűlés feliratát pontonként czáfolja s annak követelményeit teljesíthetetleneknek jelenti ki. Erre sok tanácskozás után Deák Ferencz augusztus 8-án második fölirati javaslatát terjesztette elő, melyet a Ház minden tárgyalás nélkül, egyhangú lelkesedéssel elfogadott. Másnap már referál Bezerédj ezen emlékeztető ülésről. «A tegnapi ülés imponant jelenet volt, a lelkesedés leirhatlan és ügyes kezelés mellett illy igen szép eredményre vezettek; most a fő rendelnél lesz az ülés's azután ismét várakozni kell, míg valami válasz, rendelet vagy föloszlatás nem fog következni.»

Az egész közvélemény, első sorban az országgyűlés tagjai, Deák Ferencz hasonlíthatlan bölcseségének és hazafiságának hatása alatt állottak. «Mindenféle terveink voltak — írja Bezerédj László — Deák megtisztelésére, nagyszerű fáklás-zene, banquette, de megtörött ellenzésén, mit át láttunk, hogy tapintatos volt; most egy nagyszerű album van tervezve, melyben minden országgyűlési tag arczképe lészen nagyobb photographiában foglalva.» Ez a terv utóbb meg is valósult, a képviselők arczképeinek díszalbumát 1863 márczius 28-án adta át Deák Ferencznek egy tisztelő küldöttség, melynek szónoka báró Eötvös József volt, tagjai közül pedig nem hiányzott Bezerédj sem.*

A közeli felosztatás tudatában a képviselők tanácskozásaikban megállapodtak a további teendőkre nézve s az aug. 21-iki ülésben Deák előterjesztette «Óvás»-át az országgyűlés felosztatása ellen, melyet az egyhangúlag elfogadott. 22-én megérkezett a felosztató rendelet. «Estve jött a telegramm, — írja Bezerédj 22-én — hogy Haller mint kir. biztos ma kilencz órára megérkezik, a mint meg is jött, az Elnököket magához hivatta s kinyilatkoztatta, hogy ha az országgyűlés jó szerével el nem megy, erő-hatalmat is fog használni. De erre szükség nem lett volna, úgys szélt mentünk jó szerével. Haller magát nem is mutatta, mondják, nagyon félt a jámbor.»

Ezzel fejeződött be a nevezetes 1861-iki országgyűlés,

* Kónyi Manó: *Deák Ferencz beszédei*, III. köt. 235. l.

melyben a nemzetnek nem sikerült törvényes alapon az óhajtott kiegyezést létesíteni uralkodójával. Bezerédj László saját szereplését az országgyűlésen, talán túlzott szerénységgel, így jellemzi: «Úgy áll az ember, mint a nagy gőzgépben bármi igénytelennek látszó kis csavar, melly ha kihullott is, eljár egy időre a gép, de ha meg van, biztosabb még is a járása s baj leendett elhárítva; csak az az egy jó, hogy ezen kis csavarsenkinnek sem ütközik szemébe s csak az avatott veszi észre, hogy ott áll, hol állnia kell s hogy helyét betölti szabatosan.»

Bezerédj a kötelesség hű teljesítésének tiszta öntudatával hagyta el az országgyűlést s az a hely, melyet ott szabatosan betöltött, az a név, melyet az ország tanácsában magának kivívott, szűkebb hazájában is fokozta a személye iránti becsülést és általános tiszteletet. Még mielőtt Schmerling az ú. n. provisoriumot (nov. 5-én) életbe léptette s ezzel a megyék működését is felfüggesztette volna, Vasvármegye törvényhatósága 1861 szept. 23-án közgyűlést tartott s Bezerédj László felhasználta az alkalmat, hogy képviselői működéséről mintegy beszámoljon és hatásos beszédben rámutasson az ország helyzetére. A beszédet a megyegyűlés kitörő lelkesedéssel fogadván, elrendelte, hogy kinyomassék s a községeknek és a bizottmányi tagoknak megküldessék. A jeles beszédet egész terjedelmében itt közlöm:

«Mióta szerencsém volt ezen igen tisztelt gyülekezet tanácskozásában utóljára részt vehetni, nagy fontosságú napok tűntek le alkotmányos életünk fölött, egybehívatott az országgyűlés, hogy ismét rövid, de feszült küzdelmek után látszólagos eredmény nélkül feloszlassék s mi ismét itt állunk, gazdagabbak egy keserű tapasztalással, szegényebbek egy jogosan táplált reménnyel — igen, szegényebbek azon szép reménnyel, melyet minden hazafi az országgyűlés megnyitásához csatolt, szegényebbek azon biztos kilátással, melyet ősi alkotmányunk visszaállítása iránt hirdetett fejedelmi ígéret méltán ébresztett s e helyett gazdagabbak azon keserű tapasztalással, hogy addig, míg hazai ügyeink fölött idegen tanácsadók bírnak döntő szóval a fejedelem személye körül, azoknak törvényes, igazságos megoldását várni alig lehet.»

«Mily irányeszmék vezérelték eljárásában a felosztatott országgyűlést, minő volt légyen annak folyama, bővebben tudva van a tisztelt közgyűlés előtt, mintsem azok ismétlésével becses idejököt hosszabban igénybe vegyem, nem is tartom itt helyén eljárásunk fölött számot adni, a nyilvánosság bíráló széke előtt áll képviselői működésünk, ítélenek a szerint fölöttünk tisztelt küldőink, csak az egyet engedjek itt e helyen kijelentenem, hogy nyugodt lélekkel, tiszta öntudattal állunk szembe itt a gyűlésben is a közvéleménnyel.»

«Elmúlt országgyűlésünk nem működhetett normális körülmények közt s nem jutott neki azon szerencse, hazai intézményeinket a kor igényeihez képest tovább fejleszteni, törvényeinket újakkal, czélszerűekkel gazdagítani, feladata negatív volt, megvédeni az alkotmányt minden megtámadások ellen, visszaállítani törvényeinket az őket örök igazságnál fogva megillető s soha el nem évülhető hatásukba s ha ez nem sikerülendett, szilárd magatartásával visszautasítani bármi közvetett részvételt a törvény gyöngítésében, ünnepélyes óvással ellensúlyozni minden merényletet, mivel annak csorbitása szándékoltatik, tisztába állítani s igazságát kideríteni azon alapos és jogos követelmeknek, melyek ellen jobb érvek hiányában még az elferdítés és reáfogás nemtelen fegyvere is használtatik és így kerülve minden oly lépést, mely jogi állapotunkat akár a multra, akár a jövőre bár mennyire is compromittálni képes lenne.»

«Mennyire feleltünk meg ebbeli feladatunknak, mennyire sikerült e részben eljárásunk, ítélje meg küldőink nagy közönsége. Nékünk, kiknek Önök nagybecsű bizalmuknál fogva ama szerencse jutott, ezen nagyfontosságú gyűlésben részt vehetni, minden esetre kedves megnyugvásul szolgál, hogy habár volt is köztünk összejövetelünk elején a célra vezethető eljárás megválasztásában némü vélemény különbség, ha voltak is itt-ott — hinni akarom, túlbuzgóságból vagy féltékenységből — némü gyanúsítgatások, az ügy igazsága egyesítette a véleményeket, a helyzet komolysága kiengesztelte a kedélyeket s sükerre segítette erőnket ama ritka szerencse, mely eljárásunknak, működésünknek oly

biztos vezetőt, érzelmeinknek, véleményeinknek oly fényes magyarázót, oly ellenállhatlan erejű tolmácsot engedett a nagy férfiúban Deák Ferenczben, kinek szerény, de magasztos hazafisága, minden árnyékon fölül álló jellem-szilárd-sága, megközelíthetlen bölcs belátása nagyobb diadalt magának soha nem vívott, mint épen ezen országgyűlésen s kinek egyik legfőbb érdeme az, hogy a külföld előtt állapotunk igazsága oly fényesen kivivatott, hogy követeléseink jogossága nem eszméretlen a kül diplomatiánál, hogy kérdéseink a külföldi sajtóban oly kedvező részvételt tárgyaltnak.»

«S ez egy félre-esmérhetlen eredménye országgyűlésünknek, de van egy másik, közelébb álló, minket közvetlenül érdeklő, hogy nincs véleménykülönbség alkotmányos létünk kérdései fölött, hogy egy nézet uralkodik sorainkban, hogy az egyetértés diadalmasan fűzi egygyé az oly sokszorosan kipróbált nemzet fiait. S azért, habár az országgyűlés működése megszakadt is, fogjuk fel fonalát ott, a hol az megszakadt, sorakozzunk tömören, törvényeink, alkotmányunk szent zászlója alatt, kövessük hűségesen az irányt, melyet az elénkbe állított s teljesítsük lelkiismeretesen, mit jogaink védelmére képesek vagyunk s így s csak így remélhetjük, hogy habár nem a közel jövőben, diadalát ülendi a törvény, az igazság. Igen, nem a közel jövőben, mert a sors kérelhetetlen végzése szerint nehéz idők súlyosodnak ismét vállainkra. Hiszen nem vélemény-különbség uralkodik köztünk s a kormány tanácsosai között, hanem elv-különbség. Ugyanis míg a fejedelemnek leiratában az mondatik, hogy őt eldődei által szentesített törvény nem kötelezi, azt soha elesmérni nem fogja, míg egy alkotmányos felelős minister úgy nyilatkozik, hogy ő a fejedelem teljhatalmát vallja kiindulási pontnak Magyarország ellenében, mely ősi alkotmányának érvényét követeli, míg a német statusférfiak be nem látják, hogy akkor, a midőn kétoldalú szerződésben gyökerezett törvényes jogállapot egyszerű hatalom-szó által hatáskivülinek nyilvánítatik, az octroyált alkotmány a garantiának még árnyékával sem bírhat, míg képesek a pillanatnyi vagy képzelt előnynek jogot, igazsá-

got feláldozni inkább, mintsem annak érvényét elismérni, míg minden erőfeszítés annak elhitéseére fordítatik, hogy az, mi a nemzet öszvegének országgyűlésén nyilvánított, megyei termeinknek kifejezett, félreismerhetlen, egyező követelése, egy túlzó forradalmi párt erőszakos ármánykodásakép tüntessék fel, míg azon álhitben vagynak magok, vagy akarnak megtartani másokat, hogy van az országban egy békés józan párt, mely semmit nem óhajt inkább, mint a rendet, nyugalmat ősi szabadságának feladásával, annyi hős vérrrel szentesített alkotmánya árán megvásárolni, míg a korlátolt felfogás, ferde önérdék mellett ily nézeteknek, ily állításoknak látjuk diadalát, addig ügyünk jobbra fordultát reménlenünk nem lehet.»

«De rajtunk áll, uraim! cselekedeteinkkel, eljárásunkkal, magunktartásával megczáfolni elleneinket, megmutatni, hogy van nemzet, ebben jellem, erő, kitartás és egyetértés, bébizonyítani, hogy mi királyunk személyét szentnek, sértetlennek valljuk ugyan, de hatalmán fölül esmérjük a törvény hatalmát, hogy mi nem állunk ábrándos forradalmárok erőszakos nyomása alatt, hanem vagyunk az egyedül biztos legitimitás ernyedetlen bajnokai, hogy nincs köztünk senki, ki erekyeként tisztelt alkotmányát szentségtörő kezekkel illetni merészelje s ha találkoznék is ilyen, azt a nemzet kiérdemlett megvetése kíséri átkos munkájában, hogy mi rendet akarunk és nyugalmat, de csak törvényeink védelme alatt, hogy mi készebbek vagyunk tűrni mindent, még az absolutismus sanyarú szorongatásait is, — miben Istennek úgy tetszett eléggé részesíteni bennünk — inkább, mintsem öngyilkossá lenni vérré vált ősi szabadságunkon: ha uraim, e szellemben, ily nézetek mellett egy marad a nemzet, testvéri jobbal gyámolítja a honfiú a honfiút, férfiasan megküzd a késértés csábjaival mindenki s méltó megvetését érezteti még a társadalmi téren is azokkal, kik nem akartak ellentállani ragyogó mámorának: akkor uraim! elvégre is elnémulnak elleneink, megghiúsulnak törekvéseik, a férfias kitartás megtermi kiérdemlett gyümölcsét s a késő maradék áldással fogja felemlíteni a mennyire szívós, annyira keserű küzdelmeinket.»

«Hiszen a nagy költővel szólva:

«Mortalia facta peribunt

Multa renascentur quæ jam cecidere, cadentque

Quæ nunc sunt in honore».

Míg önmagunk hűtlenek nem leszünk magunk iránt, csüggedni nincs okunk. Azért uraim férfias kitartás, hazafiúi áldozatkészség, testvéri egyetértés, buzgó részvétel hazai ügyeinkben legyen jelszavunk s egy szebb jövő nem fog elmaradhatni fáradalmainktól. Nekem pedig engedje meg a t. bizottmány, hogy addig is, míg napjaink megszámlálva nem lesznek, parányi erőmet itthon is, a mire szükséges, közügynek legyen szabad szentelnem.»

Az idő igazolta a szónok reményeit, meghozta a szebb jövőt, a teljes kibékülést a királylyal s az alkotmány visszaállítását. Addig azonban még néhány évig türelemmel kellett várni a nemzetnek. A közéleti tevékenységben ismét szünet következett be, a provisorium megint megbénított minden szabadabb mozgást. Bezerédj László újra visszavonult családi körébe, ámbár gr. Zichy Hermann, a ki a Schmerling-féle provisorium alatt Vasvármegye főispáni helytartója volt, egész ékesszólásával igyekezett rábeszélni őt (a kivel a Szegedy-család révén sógorságban volt), hogy közhivatalt vállaljon, de természetesen sikertelenül.

Bezerédj László nem szüntette meg az érintkezést Deákkal és politikai barátaival, mert 1861 őszén ismét lakást bérelt Pesten s azontúl állandóan ott töltötte a telet családjával. Láttuk fentebb, hogy irodalmi tevékenységéhez is visszatért és Schmerling rendszerét egy német cikkében élesen támadta. A szorosán vett politika mellett előszere-tettel karolta fel azon intézményeket, melyek a nemzet haladását közgazdasági téren előmozdították. Így alapító tagja lett az Országos Magyar Gazdasági Egyesületnek, mely őt 1862 április 1-én kelt iratával kiküldötte a Londonban tartandó mezőgazdasági kiállításra. Közgazdasági tanulmányaiiban a magyar gazdasági életet is figyelemmel kísérte s a mit ebből a szempontból fontosnak és érdekesnek talált, a magyar közönséggel megismertette. Így 1863-ban cikket

írt az Orsz. Magy. Gazd. Egyesület közlönyébe, a *Gazdasági Lapokba**, *Amerika gabonája a világpiaczon* címmel, melyben Anthony Trollope angol írónak akkor megjelent észak-amerikai útleírása (*North-America*) nyomán ismerteti azt a mérhetetlen nagy fontosságot, melylyel a Mississippi felső völgye, különösen Illinois, Indiana és Minnesota államok termékeny prairiei a világ gabonatermelése szempontjából bírnak; Trollope leírásának közlésével élénken szemlélteti azt az óriási gabonamennyiséget, mely Buffalo tárházait már 1861-ben előzőnlötte és helyes következtetést vonva ezen jelenségekből megjósolja, hogy a magyarországi gabonaárak alakulására mily döntő befolyása lesz az amerikai termelésnek, a mi csakhamar be is következett.

Az Orsz. Magy. Gazd. Egyesülettől 1864-ben Lónyay Gáborral és Trefort Ágostonnal megbízást kapott, hogy a földhitel-egyesületek szervezése tárgyában a Magyar Földhitelintézettel együttesen tartandó értekezleten a Gazdasági Egyesületet képviselje. A Földhitelintézet vidéki bizottságának is tagja volt s ilyen minőségében ennek az intézménynek igyekezett Vasvármegyében tagokat gyűjteni.

Egészségi állapota az 1862. év tavaszán rosszra fordult; valószínűleg ez volt az oka, hogy az Orsz. Gazd. Egyesülettől nyert londoni kiküldetésben sem járhatott el. Május hó 3-án Bécsben consultált régi meghitt orvosával, dr. Markbreiterrel, a ki komolyabb betegséget nem talált ugyan, de szükségesnek mondotta, hogy egy hétig megfigyelése alatt maradjon. Betegsége utóbb súlyosabbra fordulván, gyökeres gyógyulás végett a Mödling melletti priessnitzthali hidegvizgyógyintézetbe ment hosszabb tartózkodásra, azután pedig atyjához Badenbe.

A következő 1863. évben elvesztette édesatyját. Az öreg úr addig jó egészségben és teljes testi s szellemi frissességben viselte a 84 év terhét, még 1863-ban is elment szokott fürdőjébe Badenbe, honnan fiával levelezett is; szeptember hónapban azonban egy erős meghűlés miatt ágynak dőlt

* Megjelent a február 22-iki 8. számban, 116—119. lapon.

és rövid pár napi betegség után szeptember 23-án meghalt; a kámi sírkertbe temették, nejének holtteste mellé.

VII.

Az 1865. év nevezetes fordulópontja hazánk történelmének. Deák Ferencz híres húsvéti czikke megmutatta az Ausztriával való, ott is rég óhajtott kiegyezésnek útját és az uralkodó végleg szakítván az eddigi octroyált államjogi alkotások rendszerével, Magyarországnak vissza kívánta adni ősi alkotmányát. A Majláth-féle magyar kormány ki-nevezése a legjobb reményeket keltette az országban s a közvélemény türelmetlenül sürgette az alkotmány mielőbbi teljes helyreállítását. Ebből az időből vagy 1866-ból származhatik Bezerédj Lászlónak egy újságcikke, melyben a megyei rendszer visszaállítása mellett kardoskodik s visszapillantást vetve az 1861-iki eseményekre, úgy alkotmányjogi, mint gyakorlati szempontból kívánatosnak mondja, hogy a megyei bizottmányok törvényes működésüket mielőbb megkezdhessék.

Nemsokára megtörtént az országgyűlés összehívása is, 1865 deczember 10-ére. A rumi választókerület bizalma ismét Bezerédj László felé fordult.

Az egyhangú választás november 30-án ment végbe Rumban, a választást ugyanazon tagokból álló bizottság vezette, mint 1861-ben.

Rendkívül fontos volt a feladat, melyet ennek az országgyűlésnek meg kellett oldani: megalkotni a fejedelemmel s a jogara alatt álló osztrák tartományokkal való kiegyezést, azt Magyarország ősi alkotmányával megegyező szilárd alapokra fektetni, de mégis úgy, hogy az egyezkedő másik félnek érdekei s a politikai czélszerűség kívánalmai is figyelembe véessenek. Szerencsére a nemzetnek megvolt vezére, jogainak bölcs védelmezője és óhajtásainak elismert szószólója, Deák Ferencz, a ki életének nagy művét az 1867-iki kiegyezéssel legméltóbban tetőzte be. Körüle sora-koztak azok a jeles férfiak, kik az ő kipróbált vezetését már az 1861-iki országgyűlésen követték s kik között mint

egyik bizalmasa, Bezerédj László is előkelő helyet foglalt el. Ebben az időben családjával együtt tartózkodván Pesten, hiányoznak hangulatainak és felfogásának legbensőbb kifejezői: levelei; de az országgyűlésen való szorgalmas tevékenységéről tanuskodik az *Országgyűlési Napló*, Deák körével való folytonos érintkezéséről pedig érdekes adatokat nyújt Kónyi Manó megbecsülhetetlen forrásműve: *Deák Ferencz beszédei* (III. és köv. kötetei).

Ezen forrásokból tudjuk, hogy Bezerédj Lászlót a képviselőház a fölrati és költségvetési, majd a közönségi bizottság, a bizottságok szervezésére, az erdélyi unió előkészítésére kiküldött bizottságok, azután a vallás- és közoktatásügyi, tehát csupa fontos bizottságok tagjává választotta. Szerepléséről és megjelenéséről érdekes képet fest az *Országgyűlési Emlékkönyv 1866-ból*, mely Hajnik Károly és Farkas Albert szerkesztésében jelent meg: «Bezerédj László mintául szolgálhatna valódi aristocraticus alak festéséhez. Igazi saskesely arcz, mely a középkori lovagvárakat juttatja eszünkbe hátterül. Fesztelen otthonossággal, a nyugalom s biztonság nonchalant eleganciájával beszél. Ha ilyen ember liberalis és democrata, annak aztán sokszoros értéke van.»¹

Deák Ferencz fölrati javaslata fölött politikai barátai-val hosszabb eszmecserét folytatott 1866 jan. 28. és 29-én, melyekben Bezerédj László is élénk részt vett. Különösen arról volt szó, hogy a birodalom biztossága mellett mint megvédendő tényező felemlíttessék-e a nagyhatalmi állás is, vagy sem. A megemlítést gr. Andrássy Gyula indítványozta és Bezerédj László is pártolta, Deák Ferencz ellenzése folytán azonban elálltak javaslatuktól.² Felszólalt Bezerédj a fölrati bizottság tárgyalásaiban is, azt a kérdést pedig, vajon a fölrati javaslatnak a Házban leendő tárgyalásánál felszólaljanak-e Deák párthívei, vagy sem, a Bezerédj lakásán³ február 12-én és 13-án tartott értekezleten vitatták meg.⁴ Gorovénak javaslatára, melyet Kandó és

¹ 95. lap.

² Kónyi id. műv., III. köt., 370. s köv. lap.

³ Borz-utca 3. szám.

⁴ Kónyi id. műv., III. köt., 376., azután 401. s köv. l.

Bezerédj pártoltak, elhatározták, hogy a fölrati vitában nem vesznek részt. Csakugyan a fölratnak február 15-én kezdődő általános tárgyalása alkalmával a Deák szűkebb köréhez tartozók nem szólaltak fel, Bezerédj sem. Pedig utóbbi valószínűleg készült a fölrat ügyében elmondandó beszédre, mert kéziratai közt megvan ennek teljesen kidolgozott fogalmazványa, melynek elmondását bizonyára az említett közös megállapodás akadályozta meg. Beszédtervezetében felsorolja azokat a követelményeket, melyeket a kiegyezésnek teljesíteni kell, hogy tartós megnyugvást és szilárd viszonyokat teremthessen, nevezetesen: 1. önálló nemzeti függetlenségünk fentartását, 2. felelős parlamenti kormány alakítását, 3. a jogfolytonosság elismerését s a hatalom uralmának megszüntetését. Indokolásában külföldi példákra, Irhonnak Angliába való beolvasztására hivatkozik és visszatér 1861-iki beszédében fejtegetett azon tételére, hogy Magyarország alkotmányos kormányzása az osztrák tartományoknak is érdeke.

1866 febr. 22-én, éppen azon a napon, mikor Deák híres beszédét mondta az opportunítás politikájáról,* Bezerédjt családi öröm érte; akkor született egyetlen fia és mi sem jellemzi jobban Deáknak Bezerédjhez való vonzódását, mint hogy felkérte barátját, hogy újszülött fiának ő lehessen keresztapja, mit Bezerédj természetesen örömmel teljesített. Deák a fiú keresztelése alkalmával szíves hangú levelet intézett új komájához, mely így szól:

25/2 1866

«Kedves Komám!

Ma kaptam szállított Pécsről. Ime küldök belőle. Fogadjatok szívesen. Isten áldjon! Kedves Komámasszonyt igen szívesen tisztetem, a kis Pistát gondolatban csókolom. Isten veled

hű barátod
Dedk Ferencz.»

* U. o. 415. s köv. l.

Deák indítványára elhatározta a képviselőház, hogy a közös viszonyok iránti javaslat tárgyalására nagyobb számú tagból álló bizottságot küld ki. Ez volt a nevezetes 67-es bizottság, melynek Bezerédj is tagja volt s mely a maga köréből szűkebb, 15-ös albizottságot küldött ki a fontos munkálat elkészítésére. Addig is, míg a teljes bizottság tárgyalásai megkezdődhettek, sok akadályt kellett leküzdeni, sőt a monarchiát fenyegető külső veszélyek egészen kétségesse tették, vajon az országgyűlés folytathatja-e működését. Erre az időre, 1866 tavaszára esik a Poroszországgal való conflictus, mely mindinkább kiélesedvén, háborúba keverte Ausztriát, mely ugyanakkor Olaszország ellen is folytatott hadjáratot. Junius hó közepén a porosz háború kérdése volt a képviselők eszmecseréjének legfőbb tárgya s különösen a felől folyt élénk discussio, vajon háború esetére czélszerű lenne-e az országgyűlést együtt tartani vagy elnapolni. Kónyi idézett művéből tudjuk,* hogy Deák ez iránt megkérdezte bizalmas embereit s hogy ezek közül Bezerédj az elnapolás mellett nyilatkozott. Ez junius 26-án meg is történt, előbb azonban a közösügyi bizottság 15-ös albizottsága sietett közzétenni kész javaslatát, melyről mindenki tudta, hogy az túlnyomó részben Deák Ferencz munkálata.

Ismeretes a porosz-osztrák háborúnak szerencsétlen kimenetele, a königrátrzi vereséget követő békekötés s az a hatás, melyet Deák Ferencznek loyális, mérsékelt magatartása tett az uralkodóra. A kiegyezés fohal. 1866 őszén ismét felvétellett az eddiginél nagyobb kilátással a sikerre s az országgyűlés november 19-ére újra egybehívatott. Bezerédj László az országgyűlés szünetét kámi birtokán töltötte, a képviselőház üléseinek megkezdésére pedig Pestre sietett és szokása szerint tevékeny részt vett annak tárgyalásaiban. 1867 februárban megtörtént gróf Andrássy Gyulának felelős magyar minisiterelnökké való kinevezése s a köszönő küldöttségben, mely hivatta volt a nemzet háláját és örömét a Felség előtt tolmácsolni, ismét találkozunk Bezerédj László nevével.

* III. köt., 499. l.

A 67-es bizottság munkálata feletti általános vitában szintén részt vett s márczius 22-én felszólalt a Házban.* Rövid beszédében különösen azoknak állításait czáfolja, kik a jogeljátszásnak és függetlenségünk fölázdosásának vádját emelték és visszapillantást vetve a multba, példákkal bizonyítja az elődeink által követett ú. n. sérelmi politika eredménytelenségét. Hangoztatja, hogy a parlamentáris kormány kinevezése és a jogfolytonosság csorbitatlan elismerése után kötelessége a nemzetnek oly szervezetről gondoskodni, mely a békés egyetértést és fejlődést előre biztosítsa. Az érzés-politika ellenében az érdek-politikát részéti előnyben és e szavakkal fejezi be beszédét: «Mi le tesszük alapját egy jogállapotnak; igaz, hogy ennek sükere nagy részt tőlünk függ; de másrészt a politikai események összpontosulásától is, melyeket ugyan előlegesen megjósolni nem lehet, de melyek mindenikünket intően emlékeztetnek Nelson azon szavaira, hogy: A haza minden fiától megköveteli, hogy kötelességét teljesítse.» A képviselőház nagy többséggel elfogadta a 67-es bizottság munkálatait s ezzel meghozta azon fontos határozatát, mely később majdnem szó szerint átment az Ausztriával való kiegyezést tárgyazó alaptörvénybe, az 1867 : XII. t.-cz.-be.

Ez alatt az újonnan kinevezett ministerium hozzálátott az ország újraszervezéséhez. Beterjesztette a sürgősen szükséges újonczok kiállítása iránti törvényjavaslatot, melynek tárgyalására kiküldött bizottságnak Bezerédj László tagja volt. Majd a visszaállított megyék ügyével foglalkozott a kormány és azoknak élére alkalmas főispánokat igyekezett állítani. Bezerédj László is jelöltjei közé tartozott; az akkor Kámban tartózkodó képviselőt a belügyministerium 1867 április 2-án táviratban szólította fel, hajlandó-e Veszprém vármegye főispánságát elvállalni. A válasz tagadó volt.

A ministerium április 10-én kelt rendeletével szabályozni kívánta a megyék és szab. kir. városok viszonyát a kormányhoz, valamint az önkormányzattal járó felelősséget. Némely vármegye, így Bihar Tisza Kálmán, és Komárom

* Országgyűlési Napló, IV. köt., 17—18. lap.

Ghyeczy Kálmán indítványára, ezzel a rendelettel szembe-
helyezkedett s az országgyűlés által elfogadott közösügyi
munkálat ellen állást foglalt. Ezek a megyei határozatok
nagy port vertek fel a sajtóban s a megindult eszmecsere-
ben Bezerédj is részt vett egy czikkel, melyben főleg
Ghyeczyvel polemizál;* czáfolja ennek azt az állítását, hogy
a megyegyűléseknek hatalmukban állott a törvényellenes
rendeleteket nem teljesíteni, emlékeztet arra, hogy a megyék
renitentiájára a multban mindig kir. biztos és karhatalom
kiküldése következett és kifejti, hogy a felelős parlamentá-
ris kormányrendszerrel nem egyeztethető meg 52 külön
alakú és szellemű testületnek törvénytmagyarázó hatalma.
Erélyesen tiltakozik azon inparlamentáris tétel ellen, mintha
az országgyűlés határozata csak a többség végzése volna,
nem pedig az egész országé s megköveteli annak tisztele-
tét az önkormányzati hatóságoktól, de szívesen concedálja
a megyék jogát, hogy nem czélszerűnek bizonyult törvé-
nyeknek megváltoztatását sürgethetik, arra pártolást keres-
hetnek. Végre részletesen ismerteti Angolország önkormány-
zati szervezetét, annak hatáskörét s kimutatja, hogy annak
a törvények magyarázatára joga nincs és sohasem volt.

1867 május végén jelent meg Kossuth Lajos híres
«Nyílt levele» Deákhhoz, melyben ennek egész politikáját,
főleg az Ausztriával való kiegyezést élesen támadja és el-
ítéli. A sensatiót növelte a Kossuth által 1862-ben szán-
dékolt «dunai confoederatio» tervének kipattanása. Az e
tárgyak felett megindult heves hirlapi polemiaúba úgy látszik
szintén bele akart szólni Bezerédj, legalább erre mutat egy
töredékes kézírata, mely Kossuth érveinek czáfolatával kez-
dődik, de az első félives oldallal megszakad.

Az eseményekben annyira gazdag 1867. év végre meg-
hozta a magyar nemzet leghőbb vágyának teljesülését. Köze-
ledett Ő Felségének magyar királylyá való koronáztatása s
ezt megelőzőleg ősi törvényes szokás szerint az ország-
gyűlésnek meg kellett állapítani a koronázási hitlevelet.

* Megjelent a *Pesti Napló* 1867 május 14-iki számában, *B-é-j*
betűk alatt.

Ennek a megvitatására kiküldött bizottságban Bezerédj László is helyet foglalt. Június 8-án I. Ferencz József királynak és Felséges nejének koronázását ünnepelte az egész ország «boldogító csillagzat örömrájai között», mint a képviselők közt szétszotott arany emlékérem felirata kifejezi. A koronázó országos ülésen természetesen ott volt Bezerédj László is. Az ünnepély lezajlása után Bezerédj sietett falura költözni. Június 14-én «megrongált egészségének helyreállítására» hat heti szabadságot kért és kapott az országgyűléstől,* mely nem sokára ezután őszig elnapolta üléseit.

Bezerédj László ekkor is érintkezésben állott megyéjével s annak ügyeit figyelemmel kísérte. Erre mutat Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyvében megőrzött az az adat,** mely szerint az 1867 november hó 4-én tartott közgyűlésen tárgyalta a megye Bezerédj tudósítását, hogy Deák Ferencznek a megye részére még 1861-ben megrendelt arcképe elkészült és átvehető. Ugyanekkor elhatározza a megyei közgyűlés, hogy 1849-ben vértanú halált szenvedett nagy fiának, gróf Batthyány Lajos első miniszerelnöknek arcképét szintén megfesteti s ennek megrendelésére ugyancsak Bezerédjt kéri fel.

A két arckép tehát, mely most is díszíti Vasvármegye székházának nagy termét, Bezerédj gondoskodásának köszönheti elkészülését.

Az őszkor ismét összegyűlt országgyűlés fontos törvényjavaslatokat tárgyalta. A Napló tanúsítja, hogy Bezerédj a vasutak építésére szükséges kölcsön ügyében kiküldött bizottság tagja volt, utóbb pedig a vasútügyi bizottság tagja és elnöke. Általában országgyűlési tevékenysége most már inkább csak a bizottságokban és conferenciákon való részvételre szorítkozott, a Házban ritkán és röviden szólalt fel. A képviselőház az 1868. évnek majdnem egész nyarán együtt maradt és dolgozott; ősszel a ministerium egyebek közt Fiume hovatartozásának kérdését is rendezni kívánta, gr. Andrassy Gyula miniszerelnök ebben a tárgybán értekezletet tartott, melyre 1868 október 27-én kelt s irata

* *Orsz. Gyűl. Napló* IV. kötet 261. l.

** 1867. évi 436. szám.

között megőrzött leiratával Bezerédjt is meghívta. Végre 1868 december 10-én, éppen három évi áldásos és eredményes munka után, bezárult az 1865—8. évi nevezetes országgyűlés.

Bezerédj László, valószínűleg a téli időszak által akadályozva abban, hogy választói közt személyesen megjelenjen, *Őszinte szó a rumi kerület t. cz. választóihoz* czimen 1868 december 15-én kelt hosszabb nyílt levelében számol be a lefolyt országgyűlés eseményeiről, jellemezve a megalkotott törvények rendkívüli fontosságát.

«Ha higgadt megfontolással — mondja többek közt — összevasonlitjuk azon állapotot, melyben a lefolyt országgyűlés megindult, a jelenkor vívmányaival, lehetetlen, hogy minden hazafiúi kebel föl ne dobogjon, midőn az eredmény által legvérmesebb reményeit túlszárnyalva látja. Akkor az ingadozó közjogi állás, a habozás kimérhetlen veszélye, — most a biztos jogalap, a felismert czél után bátor törekvés — akkor hazai ügyektől távol kizáratásunk, egy nemzetellenes gyámság keserű intézkedései — most sorsunk elintézése a legszabadelvűbb önkormányzat korlátai között saját kezeink közé letéve, saját ápolásunkra bízva, — akkor szomszédaink ellenséges indulatától környezve, minden érdekeinkben elnyomva — most barátságos kibékülés után kölcsönös egyetértésben haladva a nemzeti fejlődés ösvényén, — akkor alkotmányos jogaink megtagadva, minden reménylhető biztosítéktól megfosztva — most a koronázott királynak a nép színe előtt tett szent esküjének oltalma alá állítva — s ünnepélyes fogadása által egy nemzeti felelős kormány hazafias örökődése által oltalmazva — ez uraim a különbség, mely rövid másfél év közét, a mulat a mostantól különbözteti, — mely a jövőnek a dolgok rendes folyamában öröndetes kilátást nyit.»

«Mik legyenek eredményei a lefolyt országgyűlésnek, hosszú volna itt részletezni, — utalom Önöket, tisztelt választóim, az alkotott törvények halmazára, s el fogják ismerni elfogulatlan méltányolással, hogy a viszonyok ziláltságát, a kezdeményezés nehézségeit, a kiegyeztetést váró érdekek ellentéteit tekintve, nem maradt el a méltányos

várákozástól. Letettük alapját hazánk szebb jövőjének, megtörtük az ösvényt boldogságának fejlesztésére, — saját kezeibe vette a nemzet saját sorsának elintézését, — a ki-elégítő siker, a boldogító fejlemény, a véletlen rázkódtatások bekövetkezése nélkül, higgadt tapintatától, józan belátásától függ. Hogy egyebet ne említsek, Szt. István ős koronájának öve átfogja mindazon testvér-nemzeteket, melyeket részint történelmi viszontagságok, részint félreértésből eredett viszályok szétválasztának tőlünk, — Erdély, mely három századon által különállást foglalt az összves haza óhajtásának ellenére, nemcsak testvér többé, hanem nemzeti testünknek kiegészítő tagja, — Horvát-Szlavonország, melyet a setét reactio fondorkodása ellenséggé volt képes átváltoztatni, őszinte kibékülés által maradandó frigyet kötött velünk s ott ülnek fiai nemcsak törvényhozásunkban, de kormányunkban is — s így gyarapodva, erősülve az Adriától fel a havasokig az egy testté forrt nemzetet egy lélek ihleti, fogja buzdíthatni.»

Felemlíti ezek után a népnevelés reformját, a védrendszer átalakítását, majd így folytatja: «Meg van óva a nemzet önállósága, menten minden külső elhatározó befolyástól, visszaállítva az országnak csak írott malasztként szereplő államiassága, megállapítva a paritásnál fogva az őt megillető súly és befolyás. Kormányunk s általa nemzetünk döntő befolyást gyakorol a Habsburg-ház uralkodása alatt egyesült birodalom politikájának irányzásában s a nemzet törvényhozása, a többségből származott kormánya által saját maga rendelkezik saját ügyei felett, önmaga rendezi saját háztartását. Igaz, hogy az áldozat nagy, melyet e vívmányokért hozni kellett, de ha mérlegbe vetjük az előnyöket, — ha fontolóra vesszük, hogy bárminő rázkódtatás, bármi keserű küzdelmek által sem lettünk volna képesek ezen áldozatoktól végkép szabadulni, ha méltánylani akarjuk a békés s kölcsönös érdekek kimélésével kötött egyezés előnyeit, akkor uraim, bizonyosan kénytelenek leszünk elesmerni a törvényhozás megállapodásának üdvös voltát. — Tudom, hogy nagy elleneseink sokasága, kik ócsárolva a kinyert vívmányokat, szemrehányásoktól, gyanu-

sításoktól sem tartózkodnak, de kérdjétek őket, vajon a nagy szavakon kívül mit volnának képesek nyújtani azok helyett, mik legyenek azon előnyök, melyeket biztos kiállításba helyezhetnek s melyeknek netalán lehetőségeiért józan politikával vissza kelle utasítani a kínálkozó nyereségeket — üres szavak lesznek azok, uraim. Ámítások, melyek a szenvedélyt izgatják, nem a józan észnek sugallatából erednek. Egész Európa osztatlan elesmerése követte eljárásunkat s ezt nem csak hírlapi cikkekben, hanem tényekben is tanusította — bizalommal fordul tőkájével felénk a nagy világ, s a miben elmaradtunk oly érzékenyen, előteremteni segíti az oly nehezen nélkülözött vasutakat, — pénz- és hitelintézetek keletkeznek, melyek a forgalmat s ez által a jólétet közvetítik, nőttön nöl az iparos osztálynak keresete, a munkának becse és értéke, s ezt mi mind tagadnók, ezt mi mind koczkáztatnók, holmi elérhetetlen vagy bizonyára tarthatatlan ábrándok végett, melyekkel kápráztatnak bennünk nemzeti jólétünk álbarátai?» Végre választóinak jóváhagyását kéri a képviselőház többsége által s ő általa is követett politikai irányhoz.

Ez a jóváhagyás nem lehetett kétséges. Az 1869. évi ápril 20-ra egybehívott országgyűlésre a rumi választókerület Deák-párti többsége ismét, most már harmadizben Bezerédj Lászlót kívánta képviselőjéül. Ezúttal azonban ellenjelöltje is volt, Horváth György bögötei birtokos személyében. Ugyanis a Tisza Kálmán vezetése alatt álló bal-közép-párt kiadta a jelszót, hogy Deák bizalmasait, köztük Bezerédjt is, minden áron ki kell buktatni a parlamentből. Elkeseredett küzdelemre volt tehát kilátás s a márczius 16-iki választásról felvett választási jegyzőkönyv, mely egészen Széll Ignácznak, mint választási jegyzőnek kezeirása, tanusítja, hogy Horváth György és Bezerédj László jelöltek között a szavazás reggeltől másnap reggel 3 óráig tartott, míg végre 2323 leadott szavazat közül Bezerédj 1285 szavazattal, tehát 247 többséggel képviselővé választott. Ez volt első választása, mely nem volt egyhangú. Bezerédj írásban köszönte meg polgártársai bizalmát; Pestről márczius 20-án *A rumi választókerület Deák-párti*

választóihoz ismét nyílt levelet intézett, melyben következőket mondja:

«Már harmad izben vagyok szerencsés Önök megbecsülhetlen bizalmánál fogva a törvényhozás teremében helyet foglalni. — Egészségem által akadályozva levén a választás alatt tisztelt körökben megjelenhetni s hálás köszönetemet kifejezhetni, utólagosan teszem ezt az elismerés legmelegebb szavaiban.

Életkorom alkonyán nem tehetek egyebet, mint közöttük leélt egész multomra hivatkozni. Ismerve van ez Önök előtt, s ebben találhatom alapját kitartó becses bizalmuknak, Önök pedig ebben fogják találni legszilárdabb biztosítékát jövő eljárásomnak, biztosabbat minden fényes ígéreteknél.

Komoly küzdelemnek nézünk elébe, s nem igen kecsegtető képe mutatkozik törvényhozási működésünknek: de bizton reménylem, hogy ha sikerült azon feszült helyzetet, mely három századon át zsibbasztva tartá nemzeti fejlődésünket — megszüntetni, sikerülend az igazságnak minden hiú ábrándok s veszélyes ámtások felett diadalát megszerezni. Meggyőződéseim azon elvek felett, melyek hazánk fölvirágzásának alapját képezik, hosszú tapasztalatom során nem változott, s Isten segedelmével komoly elhatározással megyek azok mellett megküzdeni. — S most nincs egyéb hátra, mint Önöknek megtisztelő bizalmukat újból legőszintebben megköszönnöm, azon reményben, hogy ha majd megbízatásom leteltével becses körökben újból megjelenni szerencsés leendek, változatlanul fogom föltalálni azon jó hajlamot s kecsegtető bizalmat, melylyel most megajándékozni elég szivesek valának.»

Az 1869. évi országgyűlésen való szerepléséről részletesebb adatok hiányoznak. A tavaszt ismét egyedül töltötte Pesten, mert 1869 márcziustól júniusig terjedő időből nejéhez intézett több levele megvan, ezekben azonban ritkán tesz említést politikai eseményekről. Gyengélkedő egészségének helyreállítása végett a budai Császárfürdőt használta. innen járt be a képviselőházba, melynek ülései, mint írja, nagyon elfoglalták. A delegatióba be akarták őt választani, de ő kitért a közbizalom elől, «bár nehezen esett a biza-

lom oly színleletlen nyilvánulásainak ellenállni», s az országgyűlésnek júliusban történt elnapolása után sietett haza családjához.

Még egy interpellációja méltó a felemlítésre, melyet a képviselőháznak 1870 január 14-én tartott ülésén intézett a kereskedelmi és földművelésügyi miniszterhez, a sónak gazdasági czélokra való denaturalálása tárgyában.* «Tudvalevő — úgymond — hogy az ausztriai kormány részéről a múlt évben 3000 frt díj volt kitűzve oly módnak föltalálására, mely az emberi használatra szánt só denaturalisálva, azt gazdasági czélokra alkalmassá tegye, de bár 280-an pályáztak, eredménye sükertelen volt. Most Franciaországban állítják, hogy a comité des arts et des manufactures-nek sikerült oly módot föltalálni, mely a czélnek megfelel. Ennek következtében nov. 10-én Magne volt pénzügyminiszter előterjesztése folytán kiadatott egy császári rendelet, mely a sónak ezen készítését szabadon bocsátja azon kikötéssel, hogy ez a császári gyárakban és raktárakban történjék. Miután Magyarország gazdasága úgy is eléggé sújtva van és most e verseny által még inkább nyomathatik a marhatenyésztés, kérdi a közgazdasági minisztert, nem volna-e szándéka ezen találmányt Magyarországon is meghonosítani?» Ez az adat bizonyítja, hogy idősebb korában is élénk figyelemmel kísérte a külföldi irodalmat és érdeklődött különösen oly dolgok iránt, melyek a közgazdaság szempontjából fontosak.

Hogy a többszöri szállásváltoztatással járó kellemetlenségeket elkerülje, 1869-ben házat vásárolt Pesten, a Czukor-utca 8. sz. alatt (most gr. Károlyi-utca 18. sz.) és oda költözött át. Új otthonának azonban nem sokáig örvendhetett, mert 1870-ben súlyos betegségbe esett, melyből többé fel nem gyógyult. Általában nem volt erős szervezetű. Magas, szikár alak, inkább ideges, mint izmos, a külső behatások iránt érzékeny testalkatú volt; láttuk, hogy már a korábbi években többször betegeskedett és orvosi gyógykezelésre szorult. 1870-ben hátgerincz-bántalom támadta meg, mely

* Orsz. gyűl. Napló, 1869. évi IV. kötet 178. lap.

gyógyíthatatlannak bizonyult. Az 1870—71-i telet még Pesten, új házában töltötte, de már az országgyűlésen alig vett részt és ki sem igen járt. Utólszor szólalt fel az országgyűlésen 1870 decz. 12-én, a mikor benyújtotta a választókerületéhez tartozó Vasvár mezőváros kérvényét járásbiróság felállítása iránt.* 1871 tavaszán szokása szerint Kámba költözött, de betegsége egyre súlyosabb jellegűt öltött. Szeptember hó 4-én meglátogatta őt hű barátja, Deák Ferencz, a fiatal Széll Kálmán kíséretében; ez volt az utolsó alkalom, hogy a nagy beteg szobáját s ágyát képes volt elhagyni. Sok szenvedés után szeptember 27-én reggel, 58 éves korában befejezte áldásos életét. Elhunytát nemcsak neje és gyermekei siratták, hanem őszintén gyalozta azt a varmegye s az ország. Szeptember 30-án végbe ment temetésén Kámban Szabó Imre szombathelyi megyéspüspök celebrált és szónokolt s a vármegyének minden számottévő tényezője megjelent. A Deák-párti *Pesti Napló* szeptember 28-iki számában méltányló szavakban vázolta az elhunynak pályafutását, s a képviselőháznak szept. 28-án tartott ülésében Somssich Pál elnök meleg részvétellel emlékezett meg róla: «Nagy veszteséget szenvedtünk — mondotta — jeles műveltségű, kitűnő tudományú hazafit veszítettünk el. 1848-tól fogva folyton tagja volt a törvényhozásnak és nem csak az országos üléseken vett mindig részt, hanem az osztálytanácskozmányokban is igen munkás tagja volt a törvényhozásnak. A haza benne hű fiát, kartársai szorgalmas kartársat, barátai szeretett barátot veszítettek el.» A ház jegyzőkönyvileg adott kifejezést mély sajnálatának.**

* * *

A sors nem engedte meg a fiúnak, hogy személyesen ismerhesse a legjobb atyát, a kit öt éves korában már elvesztett. Bár pótolni tudná némileg a fiúi kegyelet azt a sok hézagot, talán tévedést, a mit ebben a rövid megemlékezésben felhasználott adatok hiányossága szükségképpen magával hozott!

BEZERÉDJ ISTVÁN.

* *Országgyűlési Napló* XI. köt. 254. l.

** Lásd a *Pesti Napló* 1871 szept. 28-i 223. számát. Ebben a nekrológban említetik, hogy Bezerédj László 1848-ban Eötvös oldalán a közoktatásügyi ministeriumban hivatalt viselt, a minek téves voltát fentebb kimutattam.

JÁNOSI GUSZTÁV EMLÉKEZETE.*

A tisztelt Társaság közelebbről úgy határozott, hogy az új tag, midőn megválasztatását megköszöni, elődjének emlékezetét újítsa föl. E nemes szokás jól szolgálja a Társaság céljait. Az új jövevény ezzel elődjének kezéből veszi át székét; át kell éreznie, hogy itt az egymást váltó egyének s nemzedékek halhatatlan czélok szolgálatában állanak. Végig tekintve előde érdemein és munkásságán, abból ösztönt merít buzgóbb iparkodásra, hogy őt megközelítse s lehetőleg pótolja e kör nagy munkájában. A mellett első léptén a kegyelet érzésében forr össze a Társasággal, a mi minden művelődési, irodalmi egyesületnek egyik hivatása s egyszersmind fenntartó ereje.

Jánosi Gusztávot testi alakjában akkor láttam, mikor ő volt az ujon választott tag s a közülés után a lakomán megköszönte a kitüntetést; én, mint egyetemi hallgató s a Társaság üléseinek karszalagos rendezője, megilletődve hallgattam szavait. Most is előttem áll tisztos alakja, nyájas arcza, a pápaszem mögül tisztán csillogó szeme, a nemes homlok, melyről emelkedett élet nyugodt derűje sugárzott.

Valójában azonban csak most ösmertem meg őt, mikor végig tekintettem életének salak nélküli folyásán, nemes törekvésein, bő munkásságán, melyek adatait a veszprémi püspök kegyeletéből már részletesen összegyűjtötte Perényi József.

A szorgos munkakedv s jellemének másik fővonása, a vallásos érzés, családi örökség volt nála, melyet a Janosikok a felvidékről vittek magokkal, midőn a XVII. század

* Székfoglaló a Kisfaludy-Társaságban, 1913 jun. 4-én.

végén Veszprémbe települtek. Nagyapja, atyja csapómesterek voltak; atyját a czéh látómesterré is választotta, kinek a szürposztó ellenőrzése áll hivatalában. A fiatal ember Keneséről vitt feleséget. 1841 szeptember 15-én született első gyermekök, Ágoston, s utóbb még két fiú. A kis család korán árvaságra jutott. Az atya 1849 nyarán vásározni járván, fogadásból háromszor át akarta úszni a Temest, s belefúlt. Idegen vidék temetőjében hantolták el; felnőtt fiai már sírjára sem tudtak ráakadni. Jánosi Gusztáv e csapás idején nyolcz esztendő volt. Előbb nagyapjánál húzódtak meg, de a mint elemi iskoláit Veszprémbe elvégezte, Kenesére költöztek, a másik nagyapai házba. Iskoláit a veszprémi gymnasiumban folytatta, csak a szünidőkre tért haza. E két helyen tölt utóbb is egész élete, s ez már magában véve eléggé mutatja sorsának nyugodt, egyenletes folyását. Élte fogytáig Veszprém volt munkásságának színhelye, pihenője mindvégig Kenese, hol az anyai ház telkén később csinos villát emelt; ide járt haza pihenni, ide tért meg az utolsó nyugalomra is, anyja mellé.

A veszprémi algymnasium elvégeztével Székesfehérvárott a cisterciáknál tanult tovább. Itt ébredt föl irodalmi hajlama, tanárának, Lóskay Bekénynek hatása alatt, kinek buzdítására a három felső osztály növendékei egy kis kötetet adtak közre irodalmi kísérleteikből, *Tanodai emlék* czímen (1858). Ebben Jánositól három költeményt találni. Még ez évben folyóiratok is közlik verseit, Boros Mihály *Kalauz-a* és a *Napkelet*, utóbb megnyílt előtte a *Vasárnapi Ujság*, sőt Arany folyóirata is. Költői kísérleteit nem jó néven vették a veszprémi papnevelő intézetben, hova 1858 végén lépett át. Præfectusa azt jegyezte meg róla: ad partem laxiorem flexibilis inveniebatur. Elöljáróit csakhamar kiengesztelte szorgalmával, szelidségével, de a költészettől nem bírt, nem is akart elszakadni. Sőt 1860 végén megfordulván Pesten, annyi bátorságot vett magának, hogy fölkereste Arany Jánost, magával vive néhány versét, melyekre nézve bírálatát kérte, egyszersmind felajánlván azokat, ha megfelelnek, a *Szépirodalmi Figyelő* számára. Jánosi soha sem feledte el a szivességet, melylyel Arany fogadta. Élte

alkonyán is megemlékezett arról *Demokrácia* című czikkében (a *Veszprémi Hírlapban*, 1910 szept. 18.), mint méltatta figyelmére Arany a névtelen kispapot; «gyengécske verseinek *Koszorújában* helyet adott nemcsak, hanem atyai barátságával is megtisztelte, buzdította s irodalmi jövője felől némi reményt is táplált». Valóban, 1861 januárjától fogva Jánosi munkái elég sűrűn jelentek meg Arany folyóirataiban. S midőn 1863-ban a nagybeteg Jánosinak költött halálhíre járta be a lapokat, a *Hölgyfutár* nyomán Arany *Koszorúja* is megemlékezett a 'tehetséges fiatal' íróról, «mint ki a műfordítás és eredeti költés terén előnyösen volt irodalmunkban ismeretes».* A hír nem volt való, s egy hét múlva az ujságok sorra visszavonták, a közhiedelmet idézve, hogy a kinek holt hírét költik, sokáig él.** Jánosi nagy elismerésnek vette Arany e pár meleg szavát, s őt mindig Mentorául emlegette. Nyelvét tanulta, versformáival élt, az ő irányítását követte pályája során; legjobb munkáit Arany folyóiratainak tartogatta.

Jánosi nem volt sem termékeny, sem sokoldalú költő; mindössze sem írt harmincz verset. Már első költeményei elárulják költészetének irányát s jellemző oldalait. Az iskolai kötet egyik verse, a *Szabad vidék*, a falusi életet s a szántó-vető népet magasztalja; a másik Beldi Zsuzsánna amazoni harcát írja le a labanczok ellen. Az *utolsó tündér* erdélyi néprege földolgozása, melyben a tündérek kegyetlenül megbűnhődnek, a mért szétdőltak egy templomot s elnémitották harangját. Az elsőben a természet képeivel szívének érzései olvadnak össze, az emlék bágyadt szívében; a harczos történetben hazafi érzése jut szóhoz, a néprege vallásos magvú. E három elemből szövődik egész költészete, ezek köret nem lépi át soha; azért ismétli néha önmagát. Az előbbi mondának szinte megismétlése a *Veneturné*, melyben a vár asszonya istenkáromlón kérkedik vára erejével, mire egyetlen fia megbotránkozva hagyja el, a vár pedig elsüllyed istentelen úrnőjével együtt. Bár mind-

* *Koszorú*. 1863, 10. sz. szept. 6.

** A *Koszorúban* 12. sz. szept. 20.

két regét Erdély egy-egy romjához köti, versein keveset érezni a valódi népregek naiv hitéből s megilletődött hangjából. Regei motivumokba burkolt vallásos példázatok, meséjükön át oktató czélzat szól belőlük. E két kísérlet után Jánosi fel is hagyott ilyféle versek írásával, s a mi ezekhez vitte, vallásos érzelmét lyrai költeményeiben szólaltatta meg.

Hasonlók hazafias versei. *Béldi Zsuzsánna* harcza, *Szabács védői* önfeláldozása hazafias történelmi rajzok. Az ifjú költő iskolakönyveiből meríti tárgyait és lelkesedését, Czuczor, Horváth Endre fegyveres költészetéből példáit. Az a költészet, melyet ő az iskolában megismert, sokat írt fegyvert öltő amazonokról, a murányi Venusról, egri nőkről, Dobozi hitveséről, azért fordult Jánosi is többször hősnők felé. Széchy Mária és Zrinyi Ilona hazafi sóhajjal bucsúznak nála, egyik az élettől, másik az országtól. Nagyobb helyzet-dalok ezek, némileg Ovidius heroicáinak nyomán keletkezettek, de a szabatos jellemzés, a festői s élénk előadás meghaladják erejét. Inkább sikerültek egyéb hazafias versei, melyekben a maga egyszerű, tiszta érzelmét közvetlenül szólaltatja meg. Legjobb e nemben *A babiloni fogság után* című; ez első műve, melyet Arany *Figyelője* közölt. (1861 jan. 16.) Mint korábban a rodostói sírhoz Petőfi és Arany nyomán szállt képzelete (*Kéleten*, 1860.), most e példázatban Léwayval jár egy uton. Hozzá mint paphoz különösen illik a bibliai kép. Reménye szinte vallásos hitté izmosodva szólal meg itt, a mi ép úgy talált a közhangulattal, a mennyire illik az érzés álnevéhez.

Igy olvad föl első kísérleteinek álcázott hazafi érzelme tiszta lyrába. Költői hajlamának még a lyra legerősebb oldala, azért olvaszt önkénytelenül mindent magába, az elbeszelő hazafias költemények érzés-világát csak úgy, mint népregei példázatokba rejtett vallásosságát. Tárgyai egytől-egyig elemi érzelmek; emlékei, az elválás fájdalma, a biztató jövő. Öszinteségek révén nincsenek hijával némi életrajzi érdeknek; kivált a *Bucsú* tanuja azon vonzalomnak, sőt epedésnek, mely őt a seminariumba vonta.

Jánosit mély vallásosság s a hivatás erős érzése vezette a papi pályára. Levét ott minden világi gondolatot,

egyéni érzelmeiről nincs többé szava, csak a legnemesebb két érzés, a vallás és hazaszeretet dobogtatja szívét. Hite kivirágzik, mint Áron vesszeje a frigyszekrényben. *Egy öreg pap halálakor* (1862) a falusi lelkészt dicsőíti, ki népért és hazáért imádkozik. A seminariumban verssel üli meg a karácsony ünnepét (1859); a természet ébredése a halál gondolatát kelti föl benne (*Tavaszkor*, 1861.), de a derék élet s a halál keresztyén felfogása nála kibékítő összhangban állnak.

Ki nem csak a virágért élt, de
Tettekbe dús, gyümölcsös élte
Meghozta a gazdag nyarat,
S mit elvetett a termő magból,
Késő, borult napokra abból
Magának dús áldást arat;

Ki élt, körüljárt itt a földön,
Hogy enyhítsen, könyet töröljön,
Segéljen koldust, szenvedőt;
Ki munkát lelt itt minden perczen:
Jó annak ott lenn, hogy szerezzen
Az új életre új erőt.

Legmélyebb költeménye e nemben *A hit* (1860) című, melyet szintén Arany adott ki. A gyermekkor névtelen sóvárgása, emlékei, hazafi aggodalma és reményei, meg a hivatás vívódása, mind egybetorkollnak itt, hogy egymásra toluló hullámaik a hit tengerében simuljanak el. Mintegy utóhangja ennek *Ábránd és élet* (1861) című költeménye, melyben már csak emlékként néz vissza életére s az önmagával való megelégedés, megnyugvás, a teljes harmonia nyitját így fejezi ki:

Vágyunk az Ég betöltni hitte,
A boldogságot szíveinkbe
Midőn letették kezei:
S boldog, a sors bár hova vesse,
Ki azt *másokban* nem keresve,
Saját *magában* fölleli.

Ezek a vallásos érzéstől áthatott versek Jánosi legjobb költeményei. Ezeken erős meggyőződés s emelkedettség érzik, egy tiszta lélek költői lendülete. Máskülönben érzés-

világa költőibb, mint művei. A mély érzelmek szinte önkénytelen megszólalását, mi a valódi költemény lényege, ritkán találni nála. Majd mindenütt érzik némi keresettség, a külső alak, rim, szóval a versírás kedvéért hozott áldozatok. De hiszen mind e versek az iskola vagy a seminarium padjain keletkeztek, s érdemök is az, hogy előiskolául szolgáltak a későbbi műfordítónak. Összességükben legérdekesebb vonásuk az érzelmek folytonos tisztulása, a mint az ifjú költő különböző próbálkozások után a tiszta vallásos költeményekhez emelkedik. A hivatás sugallatán kívül közrehatott itt egy külső ok is: barátjának, Kemenes Ferencznek példája, a ki tisztán vallásos költeményeket írt s 1860-ban egész kötettel lépett a közönség elé. Másik, magasabb és eszményibb példája egy idegen költő, kit ez idő tájt kezdett olvasgatni. Lamartine ez, a szűzies érzelmek, mélabús megrengések költője, kinek lágy dallamában fölolvad a való vonatkozás, mindennek mintegy platói eszményét ismeri, szerelmei is eszményképekké finomulnak; «le plus poëte» — mondja róla a rideg Lanson is. Lágy érzelmességébe vallásos és bölcséleti elmélkedései öntenek tartalmat. Ebben az irányban várja a jövő egész fejlődését *A költészet rendeltetéséről* szóló értekezésében. A költészet örökéletű, mert mindig a kor eszméi és érzelmei szólnak belőle, minden kor saját nyelvén, hivatását ezentúl, a népek aggultával, akkor tölti be, ha «szellemiesül», ha «az ész éneke leend». Jánosiban sok volt a fogékonyság Lamartine nemes érzelmei s vallásos eszméi iránt. Le is fordította értekezését. Arany *Koszorúja* közölte azt (1864. II. félév.), de a szerkesztő jegyzetet fűzött hozzája. «Midőn a költészet örök élete felőli hitben osztozunk a lángelmű francziával, másrésről figyelmeztetnünk kell a járatlanabb olvasót arra, hogy itt *költői* jóslattal van ügye, s hogy az a kor, melyben a poësis, a szép örök formáitól megválva, emberi érzelem, emberi cselekvés helyett bölcselmi és társadalmi eszmék vajudási processusában keresné megifjodását, már csakugyan az élemedett vénség kora lenne. De ily kor, ha beáll is néha, tartós nem lehet, s csupán időszakai hanyatlásait mutatja a költészetnek.»

Arany megjegyzése gondolkodóba ejthette Jánosit. Azt kellett abból kiolvasnia, hogy a nemes érzés, megilletődött elmélkedés még nem költészet, pedig magában is inkább erre érzett adományt, mint az alakítás ereje vagy bája dolgában.

Költői próbálkozását nemcsak e megjegyzés szakította félbe. Már 1863-ban fölhagyott azzal; azontúl csak egy hymnusa jelent meg Jeanne d'Archoz s Tasso fordításához írt bevezető verse. Elhallgatásának részint benső, részint külső okai voltak. Az elbeszelő- vagy festő-költészethez nem érzett hivatást, a lyrához vonzódott, de körülményei közt, a papi pályán, kevés daltárgy kínálkozott. Csak a hazafias és vallásos lyra tere állt nyitva előtte; e magas röptöt azonban egy költő sem bírhatja folyvást. E tárgykör nehézségeire utal Arany János egy rövid bírálatában, melyet Kemenes Ferencz kötetéről közölt.* A cikk névtelenül jelent meg, eddig nincs is fölvéve Arany munkái közé, de eredeti fogalmazása megvan Arany kéziratai közt. «A vallási költészet — írja ebben — mely a földi ember legszen- tebb, legmagasztosabb érzelmeit öleli át, nemcsak nincs kirekesztve a szépnek birodalmából, sőt a legfőnségesebb, mi után költő törekedhetik. Dante, Milton koszorúi méltók a pályafutásra. De szükség, hogy e faja a költészetnek megtartsa saját jellemét. A styl, melyben Istennek egyháza épül, nem kölcsönözheti el sem a színház csillogó diszitményeit, sem a vásári bódék rikító tarkaságát. Egyszerű, komoly főnség illik ahhoz. Mi a közelebbi évek vallásos költeményein, a mennyiben ezeket ismerjük, nem találjuk ez egyszerű, komoly főnséget. Többnyire képhajhászatban fulladnak el. Nem akarván e tekintetben elmaradni a világi költészet czifraságától, kivetköztetik jelleméből a szót, mely Istenhez ömleng... A népi hang, melyet olykor fölvesznek, nem egyszer bántóan vegyül a költemény emelkedettebb hangjai közé.» A mit Arany Kemenesnél megrótt: «Ritkán adnak egészset: a költemény vége ott van és azért van, hol és mert nincs mit olvasni tovább» — s még inkább

* *Szépirodalmi Figyelő*. 1. szám. 1860 nov. 7. —y jeggyel.

másik megjegyzése: «A jegeczülés időszaka, mikor minden költemény külön-külön határozott idomot nyer, úgy látszik, még nem állott be» — mindez megnyithatta Jánosi szemét saját foggyatkozásai iránt. Azt föl sem tehetni, hogy ne olvasta volna Arany ítéletét barátja felől. A mennyire súlyt vetett Arany buzdítására, bizonyára épp annyira megszívlelte intelmeit. Valószínű, hogy érett észszel maga is más mértékkel mérte tehetségét.

Mindehhez járult ezentúl terhesebb elfoglaltsága. Püspöke az 1864/65. tanévre Kaposvárra rendelte vallástanárnak, azután pedig a püspöki aulába szólitotta a levéltár élére. Jánosit elkedvetlenítette az új hivatal, félt a száraz munkától, de barátai azzal biztatták, hogy Veszprémben állandó révbe jutva, inkább élhet az irodalomnak. Ott tartózkodása csakugyan javára vált, egy nem várt körülmény révén. Báró Fiáth Ferencz fölkérte, hogy leányainak vallástan- és magyar irodalomból leczkéket adjon. Jánosi sokat időzött e család körében; a fiatal pap itt érintkezett először a művelt nagyvilággal. E körben rendesen irodalomról és zenéről folyt a szó s külföldi költőkből szoktak felolvasni. E révén ismerkedik meg a nyelveket könyvből, magában tanulgató Jánosi az idegen nyelvek zenéjével s néhány külföldi költővel is. E hatás alatt kezd azokból fordíthatni.

Előbb próza-fordításokon gyakorolta nyelvismeretét, főként vallásos műveken. Már a *Koszorúba* fordított egy elbeszélést; utóbb önállón adta ki magyar fordításban Bolanden Konrád *Angela* című regényét (Veszprém, 1866.), e szikár művet, melynek érdektelen párbeszédei folytonosan vitatkozásba csapnak át nem annyira vallásos, mint inkább időszerű egyházi kérdésekről. 1869-ben kiadta németből Secondo Franco *Népszerű feleleteit a religio ellen intézett támadásokra* s még ugyanez évben *A katolikus katekizmus bölcséletét* Martinet után, francziából.

A vallásos körű buzgó munkálkodás főlebbvalóinak elismerését érdemelte ki. Ennek jelei közül az volt reá nézve legfontosabb, hogy Ranolder püspök őt vitte magával kísérlőjéül a vatikáni zsinatra (1869). Akkor látta először Rómát

s Olaszországot. Ez még az egyházi állam Rómája volt, melynek utcái látták IX. Piust át-atvonulni kíséretével egyik palotájából a másikba, hol a bibornokok megannyi udvart tartottak s még a középületeken is a tiara s a kulcsok jelvénye díszlett, nem csupán kutakon s emlékeken. Mindez akkor szembe sem ötlött, oly természetes volt. A római élet rajza általában csak önkénytelenül merül föl Jánosi Római leveleiben, melyeket sűrűn küldözött a *Fővárosi Lapoknak* (1869—70.). Őt kivált a művészet igézte meg, másrészt a zsinat tárgyalásai érdekelték; műve e részben akár forrásul szolgálhatna egy magyar egyháztörténet-írónak. Püspöke az úton megkedvelte Jánosit; 1873-ban titkárrul vette maga mellé, majd irodaigazgatóvá lépett elő.

Az íróra nézve ez út azzal a haszonnal járt, hogy megtanult olaszul. Ezzel az ötödik idegen irodalom nyílt meg előtte s nyelvismeretei kapcsán föltárult valódi hivatása. Őt inkább a költészet szeretete, a lángész csodálata vonzotta, mintsem saját belső világa készítette versírásra. A költészetben való gyönyörűsége saját költői hajlamával, verselő kedvével és tehetségével egyesült a műfordítás munkájában. A papi pálya elzárta a daltárgyak özönétől, itt nyitva állt előtte az egész világirodalom. Tehetsége itt sem érvényesült gyöngéi nélkül; nagyobb érdeme rejlik a tárgy választásában, mint az átültetés művészi sikerében. Épen azért munkásságának valódi méltánylata főképp a választott eredetiek becsének és fontosságának megvilágításában áll.

Mint műfordító is Arany buzdításával indult útnak s az ő irányítása vezérelte mindvégig. Midőn nála bekopogtatott, eredeti versei mellett két Horatius-fordítást vitt magával, a Taliarchhoz és Delliushoz szóló verseket, modern versalakban. A *Figyelő* egyszerre közölte mind a kettőt e megjegyzéssel: «Adjuk e modern alakú fordítást, próbául, hogyan ízlik Horác a mai dalformában.»

Ettől fogva sűrűn jelentek meg fordításai a lapokban, 1867-ben pedig egész gyűjteményt adott ki *Nyugot költőiből*. A fiatal szív nem tagadja meg magát. Van e kötetben néhány sóvárgó szerelmi költemény, de mint eredeti verseinél, itt is jobbra vallásos merengésekhez emelkedik.

Du monde délié,
 Ja vivrai de lumière,
 D'extase et de prière . . .

mondja a kötet jeligéje Victor Hugo szavaival, kinek szel-
 leme uralkodik a gyűjteményben. Jánosi szerette e pom-
 pázó költészetet, melyből ritkán hiányzik a nagy vonás,
 bár többnyire még nagyobbnak akar látszani; becsülte val-
 lásos áhitatát, emberszeretetét, általános, nemes érzelmeit,
 mi megfelel Lamartine elméletének.

Minden irodalomból, a melyben széttekintett, fordított
 kisebb verseket; mint a hajó, nemcsak a kincseket hozza
 magával, melyekért útra kelt, hanem bordáin apró csigáit
 s füveit a távoli partoknak, melyeken kikötött. Kisebb for-
 dításait *Angol, francia és olasz költőkből* új anthológiá-
 ban adta ki (1900). Ezek jobbára vallásos tárgyú, vagy leg-
 alább ily hangulatú költemények.

Nagyobb fordításai közül egyetlen egy van nem vallá-
 sos tárgyú, Tennyson *Arden Enochja*, melyet 1870-ben
 bocsátott közre, mint első nagyobb Tennyson-fordítást iro-
 dalmunkban. De Tennyson puritán erkölcsű író, alakjai
 mentek még az eredendő bűntől is s tiszta hajlamaikkal
 lassan hervadnak a siralom völgyében. Egyszerű beszélya
 szinte polgári legenda, csupa nemes érzésekből szöve:
 gyermekkori szerelemből fejlődő házasság, ifjú férj, ki csa-
 ládja javáért tengerre száll, honnan holt hire kél; az árva
 kis családot egy mellőzött gyermekkori szerelmes gyámo-
 litja. vonzalom és hála új házasságot szőnek s a nagy-
 sokára visszaérkező férj, szeretteit boldog családi körben
 látva, magába fojtja titkát és mindnyájukat áldva hal meg.
 Ez alakokról lefoszlik az élet többi szála, az idő is megáll
 e történet fölött, mely nincs bizonyos korhoz kötve. E ki-
 mért nyugalmat Taine Tennyson rovására Musset-vel hason-
 lította össze, a ki minden pillanat lüktetését érzi s a két
 nemzet szellemét látta bennök. Zola is írt egy hajszálig
 hasonló tárgyú elbeszélést; nála minden alak egyéni arcot
 ölt s a szereplők közé vegyül a föld és az idő, Páris és a
 commune kora, mely magával ragadja a főalakot, kit aztán
 Új-Caledoniára száműznek, de hazaszökik, mikor itthon rég

holtnak tudják. Az asszony, ki sohasem illetett férjéhez, más-hoz megyen; ezzel fölbomlik a család; a felnőtt leány el-hagyja anyját, hogy balúton könnyű életet keressen. Az új ferj pénzzel gondolná a hazatérőt elnémitani, kit sanyarú-sága tesz gonoszszá. Utóbb megnyugszik a sorsban, leánya birtokán húzódik meg, esténként bor és pipa mellett nagy garra fogadkozva a communeben elesett fia megbosszulá-sára, hogy másnap jókedvűn lásson szokott kedvtelése, a horgászás után. A sors itt ezer szála foszlik s az alakok lelkébe és sorsába beleszövődnek más események, Páris épülő házai, külvárosi boltjai, kocsirobaja. Az egymás és önmaguk előtt való képmutatás a rajza hasonlíthatlanul gazdagabb emberi vonásokban s az élet színe dolgában; ez az író a maga módján ember- és világ-ismeretre akar tanítani. Tennyson ellentétes célra törekszik, mikor zené-vel vetekvő nyelven, a *Szentek életébe* illő történeteket mond el az emberi szívről és az életről, hogy pihenőt és gyönyörűséget szerezzen egy komoly és dolgozós világnak. Ez is lehet célja az írói hivatásnak s ez a fölfogás nem esett távol Jánositól.

Tennyson után amerikai szellem-rokonához fordult, Longfellowhoz, a ki ép oly tiszta és gyöngéd író s a mel-lett mélyen vallásos is. A középkor áhítatát évekig tartó négy európai útján szívta magába, kivált a germán föld ó-templomaiból, melyek élén a kúszó köfolyondár nemze-dékek hitéből s verejtékéből sarjadt, ablakaikon szentek és lovagok állnak őrt az áhítat helye s a külső világ között. Jól értette az európai népek nyelvét, fordított is azokból s otthon a modern nyelvek tanára volt. Egész lélekkel me-rült el a középkor irodalmának tanulmányába és élvezete-be; lelkében föléledtek és új virágokat hoztak a régi legendák. Mysteriumokat írt, sőt egy isteni színjátékot Krisztus életéből, szent történeteket foglalt versekbe, jám-bor hívők nehéz megpróbáltatásait (*Evangeline*), képeket a vallási üldözések korából (*Endicott*). Az ő ihlete teremtet-tette újjá tudós gyűjtők följegyzései alapján az amerikai indusok hitregéjét, a *Hiavathát* s új foglalatba tette a legszebb keresztyén legendát, melyet Jánosi lefordított. Az *Arany*

legenda nem a *Legenda aurea*-ból vette tárgyát, «a középkor legenda-világának e nagy szövegkönyvéből», csak címét kölcsönözte onnan. «*Arany legendáinak* neveztem ezt a költeményt, — írja jegyzetei közt a költő, — mert a történet, mely alapjául szolgál, szememben az összes többi legendákat felülmúlja szépségre és tartalomra nézve. A középkor gyarlóságai tömegéből az önzetlenség erényét emeli ki, a hit, remény és irgalom erejét, melyek elegendők az élet és a halál minden szükségében.» Műve tárgyát Longfellow a XII. században élt Hartmann von Aue költeményéből veszi, még pedig némileg magyar író közvetítésével, a mennyiben a szöveget gróf Mailáth János *Altdeutsche Gedichte* című kiadványából ismerte új-német átírásban.* A monda alapjául szolgáló hit, hogy bizonyos kiütéseket csak egy magát önként feláldozó szűz vére gyógyíthat meg, pogány eredetre vall, mint Vilmar hangsúlyozta; Hartmann műveinek kritikai kiadója, Hermann Paul, e babonát írott forrásokban Pliniusig tudja visszavinni, ki az egyiptomiaknál említi. A pogány fölfogás átszivárgott a keresztényiségbe s az ily önfeláldozás az Úrnak tetsző erény színébe öltözött. Ez átkeresztelést a népszellem végezhetette el, Hartmann készen találta azt. Ő eddig kinyomozatlan régibb forrásra támaszkodott; maga mondja:

Er las ditze maere.

(29. sor.)

Longfellow művének csak eleje és vége támaszkodik Hartmann elbeszélésére, itt is sokat változtat s nem mindig műve javára. A leány önfelajánlása természetesebb és egyszerűbb Hartmannál. A szülék rábeszélését, egyrészt hálából, mert minden javukat a hercegnek köszönik, másrészt a Szentlélek sugallatát sejtve lányuk szándékában, okkal halványítja Longfellow, ki a hálát inkább a lány ajkára adja érvül s a sugallat iránt csak kénytelen megnyugvást olt a szülékbe; de mellőzi Henrik kétségbeesett szabadkozását is s háttérbe tolja a szülők keserves bánatát. Hartmann csak az eseményeket írja s Henrik és utitársa az

* Mellette Mahrbach *Volksbücherjére* hivatkozik.

elindulás után tüstént Salernóban teremnek, az orvos előtt. A lelkiismeret föltámadását Henrikben Longfellow költőiben alakítja s egy pár jelenetben gyönyörűen festi a pár boldogságát s hazatérését. Földolgozásának legszebb része az út leírása a sváb földről Salernóba. E képekben az egész középkort felidézi. Mindjárt újak kezdetén találkoznak Walther von der Vogelweidé-val, a dalnokkal, ki a szent földre megy harcolni; látnak egy tétélelt kiszögező vándor scholastikust; végignézik egy *mysterium* előadását; meghallgatnak egy Barletto-féle predikációt. Elénk tárul a kolostorok élete a pinczét dézsmáló baráttal, a szerzetesek tivornyája, az apát, ki új Hildebrandot vár, a scriptorium ájtatos munkása, ki az ablak előtt elszálló fecskét s egy véletlenül látott női arcot mind fölpingál a másolt szöveg margójára. Mindehhez az ódon germán városok költői képe járul, Strassburg a székesegyházzal, Luzern földött hídjával; majd a Gotthard hágója s lábai alatt a „Madonna országa”. Minden részlet bő tanulmányon alapszik, s csak sajnálni lehet, hogy Jánosi nem közli a jegyzeteket, melyek igazolják a kor-vonások hitelességét, így a harangok megkeresztelésének szokását s szertartását, a *Risus paschales* divatát; a költő Abelard levelével igazolja az épen csak említett St.-Gildas kolostor leírását, s a *mysterium*-játék és a scriptorium jelenetéhez egész összesűrített értekezéseket csatol.

Fauston kívül nincs még egy költemény, mely a középkort ennyire föltámasztaná; *Faust* inkább lélekben, Longfellow jobban diszletei által. Amaz a humanista középkor képe, mely növekvő erőben siet a renaissance felé, emez a vallásos középkoré, mely hanyatlásnak indul.

Goethe szelleme erősen ihlette Longfellowt. Költeménye fausti elemekkel van átszőve, Lucifer arcán mindegyre föltűnnek Mephisto vonásai. Itt is ő a fő mozgató erő. Ő adja Henriknek a véres tanácsot, s a gyóntatószékbe ülve ő beszél rá követésére. Nyomukban van az egész úton s ő Salernóban az orvos, ki a lánynak vérét akarja venni. Az egész költemény fölött az ember jobb része tusázik a gonosszal. Végül a jobb győz s a rossz tetteket jegyző angyal könyvében elhalványulnak a betűk. E mennyei zár-

jelenet is Goethére emlékeztet; Luczifer szerepének kijelölése az utolsó szavakban

Kegyelme nélkül ő se' élne,
Ő is az Úr cselédje,
S habár eszünk nem fogja föl,
Ő is jót eszközöl

Mephistóéval találkozik: Der stets das Böse will, und stets das Gute schafft. Itt találkozik velök Madách is, a ki szintén azt mondja Luczifernek:

hogy mit rontni vágyol,
Szép és nemesnek új csirája lesz.

Longfellow szelleme rajta hagyta nyomát e legendán; hatása alól annyira más irányú költő sem birt szabadulni, mint Gerhart Hauptmann. A párbeszédbe oly legendákat sző, melyeket Longfellow forrasztott össze e tárgygyal s az övéivel rokon mellék-alakokat szerepeltet. (Felix atya = Petrus Forschgrund.) S mint ez Vogelweidi Walthert, ő szerencsésebb leleménynyel magát a legenda dalnokát, Hartmannt teszi a szegény Henrik bizalmasává, mihez különben maga Hartmann adta az első ötletet, odacsatolván magát hőséhez, kit az Au urának nevez. A regét Hauptmann Chamisso szegényes átdolgozásában ismerte meg, de mégis az eredeti forrásból merit, csak-hogy egészen a maga módján alakítja. Ő a legendából egyéni drámát formál, mely első sorban nem a középkor szellemét tükrözi, hanem egyes eseményt rajzol. A «következetes realista» a középkort hétköznapijaiban akarja felidézni, s mint legendáiban Gottfried Keller, a magasztos motívumokhoz realis vonásokat kapcsol. Az ő Henrikje is érzi lelkén a sátán karmait, de abban, hogy sóvár szemet vet az önfeláldozó leányra. Ez nem nyolcz éves gyermek itt, hanem serdülő hajadon, s vallásos sóvárgásával összevegyülnek e kor gerjedelmei. «Sankt Ottegebe» arczán egybefolynak az átszellemült Hannele s Hauptmann életsóvár nőalakjainak vonásai. Az egész darabban összeolvad a *Takácsok* és *Henschel fuvaros* írója azzal a költővel, a ki az *Elsűlyedt harangot* s *Hannele* álmokölteményét írta.

A tárgyban Hauptmannt régi problémája kapta meg, az osztálykülönbségről, mely, néhány éles rajz után, itt megváltó szeretetben enged föl. Megteljesül itt az a vallásos sóvárgás is, mely annyi régi alakjában dobbant meg félénken, Hannelében, Henschelben, még a *Prémes bunda* tolvajában is. E találkozásban egész erejével éled föl tehetsége, melyben, Schlenther szerint, a mystikus a realismusnak csak másik oldala.

Hét századon át hány alakban nem virágzott ki e szent történet, megigézve egyszerű krónikást, eszményi és realista írók egyaránt. Valóban a legszebb vallásos monda ez, mely már tárgyánál fogva is illett az egyházi férfihoz; hosszú élete, roppant elterjedése, s Longfellow földolgozásának művészi szépségei pedig költői szempontból igazolják Jánosi ízlését s választását; sokszálú szövete fogalmat nyújt a föladat nehézségéről is, melyet a fordító magára vállalt.

Később még egy ily vallásos színi-költeményt fordított, szintén újabb szerzőtől: Rostand *Samaritaine*-jét. Ezzel foglalt itt széket, 1901-ben.¹ Az egészet lefordította, de csak részletek jelentek meg belőle, elszórtan, hirlapokban. A mű mintegy modern mysterium. Haraszi Gyula kifejtette, hogy tárgya egy régi mysteriumból van kölcsönözve, s eredetét annak a szokásnak köszöni, hogy a párisi színházak a nagy héten vallásos darabokat adnak.² Rostand evangéliumnak nevezi művet, mely valóban nem dráma, nem is drámai költemény, csak hatásos képek sorozata, melyeknél a szerző az áhitat fölkelésénél a rendező ügyességére is számít. Rostand kaczer műzsája nem termett rá ily föladatra. Krisztus mint színpadi hős — már magában kevésbé vallásos gondolat. Különben nem is hős, csak belső rugója az eseménynek; a szín főszereplője a bűnös samariai asszony

¹ A Kisfaludy Társaság 1899 febr. választotta tagjául. Székfoglalóul a II. kép 4—5. s a III. kép 1—2. jeleneteit olvasta föl; ezek megjelentek a *Kisfaludy Társaság Évtapjaiban*, Uj folyam, XXXIV. 1901. Más részletek a *Veszprémi Hirlapban*. — Az egészet lefordította Telekes Béla, kiadta könyvben 1907.

² Haraszi Gyula: *Edmond Rostand. Népszerű Főiskola Könyvtára*, 1912.

kit Krisztus megtérít, s a ki hazamenvén Szichembe, töre delme és rajongó hite áthatja a vásári népet, s az egész várost Krisztushoz vezérli. Így hát Photine volna a dráma hőse, de ő viszont csak a Megváltó szócsöve. Van a darabban sok elmés vonás, így az apostolok rajza, kikből meg nem halt ki a régi átkozódó vallás s az új csak tapogatózva éled; a centurio, ki nem sokba vesz egy vallásos rajongót.* Legkevesebb sikerült Jézus alakja, szellemes és művésziességek beszédmódjával.

Jánosit nem csupán tárgya vonta e költeményhez; Rostandhoz is vonzódott; fordított *Chantecler*-ből is s utolsó megjelent fordítása Rostand egy sonettje volt. Általában kedvelte az újabb költőket. Neha talán műfordítási munkája közben is olyasmit érzett, mint ifjan eredeti verskísérleteinél: hogy nemes hivatása elzárja sok költői tárgytól. Aranynál tett látogatásáról írja, hogy «a fiatal pap *modernos*, fiatalos eszszel, félve, kertelve azt a kérdést intézte az őszbeborult költőhöz: mért pazarolja nagy tehetségét, drága idejét az elévült s elavult Aristophanesre, s mért nem ajánlékozza meg a magyar irodalmat inkább valamely *modern* nagy költő fordításával? — Jóságos mosolylyal felelte: «Fiatal barátom, mire majd őszbe csavarodik, maga is megtanulja, hogy Aristophanes se el nem évül, se el nem avúl. míg csak emberek lesznek a világon.» Arany a fiatal papot is classikus munkák, főleg az olasz epika tanulmányára s Tasso fordítására buzdította, a mi hivatásával is összhangban állna. E tanácson föllelkesülve, Jánosi két nagy munkába fogott egyszerre, Milton és Tasso fordításába; mindkettőből 1873-ban jelentek meg az első mutatványok a *Budapesti Szemlé*ben. Talán a nehéz stanzák tartóztatták, talán erősebbnek is érezte magát az angolban, melyből már többet fordított, elég az hozzá, hogy jobban haladt Milton rímtelen jambusaiban. 1878 végén újabb részletet küldött Győry Vilmosnak, ki ekkor szintén Miltont fordította, bír-

* Haraszi ebben, méltán, Anatole France *Judaea helytartója* cz. elbeszélésének hatását látja.

latát kérve. Győry¹ a munka folytatására buzdította; maga abba is hagyta fordítását.

Közel két évtizeden át dolgozott e munkáján Jánosi; hivatalos elfoglaltsága miatt csak lassan haladhatott. 1887-ben azonban letette a püspöki iroda igazgatói állását, csak kanonoki stallumát tartotta meg. Többé nem is vállalt hivaltalt, még püspökséget sem, csak a káptalani nagyprépostságot viselte két utolsó esztendejében. Ez időszakról írja róla Szász Károly: «Mint veszprémi kanonok, állásának függetlensége, hivatalának aránylag könnyű, idejét, erejét le nem nyűgöző terhe, anyagi helyzetének nemcsak gondtalan, de kedvező volta, akár a veszprémi várfokon, a gyönyörű vidékre néző dolgozó-szobájában, akár a kenessei Balaton-parton, vagy a kék vizen, hullámoktól ringatott yachtján, mindez alkalmas nemcsak költői hangulatot kelteni és lelki nyugalmat biztosítani, hanem azt — maga választotta munkában — kedvére érvényesíteni».²

E nyugodt életben hamar befejezte *Az elveszett Paradicsom* fordítását. 1890-ben megjelent az, Gyulai Pál *Olcsó Könyvtár*ában.³

Nem sokára elkészült Tassója is. E munkára Arany tanácsa mellett kedves Lamartineja is buzdította, ki épen azon értekezésében, melyet Jánosi lefordított, 24—25 éves korában tett nápolyi útjával kapcsolatban azt írja: «Mig életem tart, megemlékezem a nyár bizonyos óráira, melyeket egy erdőnyilásban, öreg vadalmafa árnyán, a fűbe heveredve töltöttem, olvasván a *Megszabaulított Jeruzsálemet*.» A magyar Tasso két kötetben jelent meg, 1893-ban.

E két mű, Milton és Tasso fordítása, sokáig életben tartja Jánosi nevét. Nemcsak azért, mert legjobb, leggonoszabb munkái, hanem főképp e költemények saját becsénél fogva. Avult kísérletek után két oly művet olvasztott irodalmunkba, melyek nélkül művelt nemzet nem lehet el, oly munkát teljesített hivatott tehetsége szerint, melyet el-

¹ Levele Perényinél, 95. l.

² —sz —ly: *Két olasz eposz magyarul. Budapesti Szemle*, 81. k.

³ Másodszor 1904-ben.

végzetlenül hagytak a választottak. E két munka már tárgyánál fogva legfontosabb műfordítóink közé igtatja őt. Az egyik a maga irodalmának egyik leghatalmasabb alkotása, a másik azonfölül nagy hatással volt az irodalmakra, a mienkre is. Mindkettő régen megvolt már magyarul, de ódon nyelven. Milont Baróti Szabó Dávid kezdte fordítani; az egész művet, az *Elveszett és Visszanyert Paradicsomot* együtt, Bessenyei Sándor lovaskapitány, Györgynek testvérbátyja, fordította le, francziából, prózában (1796).^{*} E fordítást említi Arany, önéletrajzi levelében, fiatalkori olvasmányai közt.

Jánosi alapos készület után látott a nagy munkához. Bizonyosága ennek az a tanulmány, melylyel a költő születésének háromszázados évfordulóját e Társaságban ünnepelte. Kifejtette, hogy a költő nem csupán az ember vágyait és vívódásait, a bűnnek és erénynek benne dúló harczeit fejezte ki, hanem korának és egyéni életének küzdelmeit és boldogtalanságát is. A köztársaság bukásáért a pokol köztársaságának kevely és bűnös hősein önti ki elkeseredését; ezek arczépein szembeötlők az élethű egyéni vonások. Műve e részben igazán «boszús haragban fogant s keserű gúnnyal megírt satyrikus allegoria», mint Jánosi mondja. A Paradicsom képein viszont családi életének emlékei tetszenek át: rövid boldogsága a festői idyllek során, az Istentől való elhagyatottság jeleneteiben pedig családi nyomorúsága, midőn nejétől elhagyatva, leányaitól nem becsülve, szegényen és világtalanul tengette életét. E styxi sötétségből kiált a fényhez, ha már a világ nagy könyve s a könyvek világa be vannak zárva előtte:

Annál inkább ragyogj te, égi fény,
Bensőmbé s lelkem minden erejét
Ragyogd be; ott alkoss szemet s kódét
Üzd, tisztogasd, hogy látni, szólni tudjak
Halandó szemnek láthatatlanokról.

(III. ének.)

^{*} Bessenyei Sándorról l. Ballagi Aladár: *A magyar királyi testőrség története*. És Radó: *A magyar műfordítás története*. Egyet. Phil. Közöny. VII. 1883.

Jánosi kiemeli e sóvárgást, de azt nem világítja meg, mennyire ebben találni a nyitját annak, hogy Milton ép oly biztonsággal lép be a képzeleti világ kapuján, mint a valóságén; másrészt, hogy a mennyei és pokolbeli államok rajzánál ez a vak költő abban találta gyönyörűségét, ha a légi seregeket vaskos földi mintára rajzolhatta, látó-korának emlékei nyomán. Jánosi ki tudja mutatni, hogy egészen mellékesnek tetsző vonásokban is emlékeire ismerhetünk. Ha azt olvassa Miltonnál, hogy az angyalok oldalán tegezként függenek arany hárfáik s a menny és az egyház művészete a szent zene: akkor arra gondol, hogy Milton atyja zenész volt, sőt zeneszerző. Viszont a költő puritán gondolkodására s olasz útjának benyomásaira ismer azon a helyen, a hol egy képzőművészt a mennyből kitaszítanak. Ily finom egyéni és kor-vonások föl kutatása útján kapcsolja össze Jánosi e fönséges, komor, magában álló művet, «a kárhozat és kegyelem protestans eposát,» mint Taine nevezi, költője sorsával s egyszersmind a korról és az étellel. Mert ennyire beleelte magát a műbe, azért tudta visszaadni minden ízében: a fönséges nyugalmat, mely sok helyütt heves szenvedélyt takar, a zord erőt és tárgyiasságot, melynek hangjai közé lyrai futamok vegyülnek.

Jánosi többi nagyobb fordításaihoz is csatolt egy-egy rövid bevezetést, épen csak Tassonál nyújt mindössze életrajzi vázlatot, mellőzve a bővebb tanulmányt s minden jegyzetet, mit Szász Károly hibáztatott is a fordítás bírálataiban. Tasso műve a polczot, melyen az olasz irodalomban annyi századon keresztül megállott, s a hatást, melyet más irodalmakra is gyakorolt, nem egyedül szépségeivel érdemelte meg; nagyobbbrészt oly sajátságainak köszöni azt, melyeket magából a műből nem olvashatni ki.

Az olasz irodalomban abban áll Tasso érdeme, hogy elődeinél teljesebben olvasztotta össze a művelt irodalmat a nép költészetével. Elődeinek nyelvére is ráütötte bélyegét az utczai racontatorek éneke, de Tasso a nemzeti versidomot vergiliusi mintára szabott eposban szólaltatta meg. Tárgyában is ő tette nemzetivé az olasz epikát. Elődei frank mondákból kölcsönözték tárgyukat, még Ariosto is

Bojardo meséjét szövi tovább az ő alakjaival; Tasso nemzeti hőskről énekel, e hősök világgraszoló vállalatáról. Nem is csupán nemzetivé alakította az eposzt, hanem egyszersmind keresztyénné, az egész műfajt ujjáteremtve az új világ számára. Mindez öntudatos törekvés nála, mint *Discorsi* című fejtegetéseiből kitetszik.

A mellett a classikai eposi mintával összeolvasztja a virágzó regényes lovagi kösköltemény számos elemét, az egészet mégis kiemelve Ariosto földi köreiből. Mindez kihatott az egész műfajra s e révén a világirodalomra. Ezzel Tasso lépett Vergilius helyébe, ő lett a keresztyén eposz mintája s tárgyánál fogva a katolikus világ költője. A korán fejlett olasz irodalom általános elterjedtsége egyengette útját mindenfelé s a renaissance sugárzása szétvitte Tasso nevét és művét. Hozzájárult az is, hogy akkor időben egy-egy nagy műalkotás nagyobb körben és tartósan szolgált példa gyanánt.

Később más vonásai tartották ébren hatását. E mű a középkor eposa, a lovag-világ szellemének és eszményeinek tükre. A költemény e hangulatát még elmélyíti a költő életének ismerete, melynek minden mozzanata a középkorra vall: hányattatásai, megnyugvása az urbinói udvarban, hol a lovagi játékokban gyakorolja magát s az Academiában a humanista-tudományokba mélyed; majd a ferrarai udvar, szerelme, megaláztatásai, kész koszorúja a Capitoliumon, míg ő San-Onofrio kolostorában e szavakkal leheli ki lelkét: In manus tuas, Domine...

Műve részleteiben valóságos tárháza a lovagvilág vonasai- és szokásainak; e korba elmélyedő költők bőven merithettek belőle. Költői szépségeiből is sokat megkimélt az idő. Tárgyának és érzelmeinek magasztossága, szilárd szerkezete, festői részletei, nemes hangja, csengő nyelve, melyet ma is énekelnek, most sem tévesztik el hatásukat. Sohasem versenyezhetett Dante fönségével, Ariosto játszi csapongásának édes bája is hiányzik nála, de nőalakjainak szelid varázsa, a költő gyöngédsége s az egészen átlengő lágy mélabú megveszik a szívet. Mindez összevéve magyarázhatja Tasso kivételes hatását a világirodalomban.

Nálunk korán s erősen megérezett e hatás, Zrinyin, a ki tizennyolcz éves korában gyámja, Pázmány Péter oldalán megfordult Rómában s bizonyynyal fölkereste a Péter-templom szomszédságában a zárdát, hol Tasso bevégezte zaklatott életét s hol most ereklyéit, kéziratainak némi részét s műve összes kiadásait őrzik.

Irodalmunkat Tasso három irányban is érdekelte. Fordítókat vonzott. A *Megszabadított Jerusalemből* részleteket ültettek át többek közt Kisfaludy Sándor és Kazinczy, utóbbi egy „prózaí töredéket”. 1805-ben teljes fordítását adta ki Tanárki János. «Meglepő anyagi hűsége azt mutatja — írja erről Radó — hogy nem másodkézből való átültetés, bár nem költői, de folyékony s néhol emelkedett prózában van írva.» E fordítást forgatták fiatal korukban Vörösmarty meg Arany János. 1863-ban új fordítását adta ki Bálinth Gyula, leoninusokban. E fordításról Arany bírálatot írt.

Költőinkre is hatott Tasso. Legtöbbit Zrinyire. Széchy Károly kimutatta hatását Debreczeni Márton *Kiövi csatáján*. Madách is alkalmasint innen vette Tancred nevét s talán még az erdei találkozást is (I. 46.), melyet ugyan nála csak említenek.

Az ily hatások vizsgálata természetesen tanulmányokat termelt. Legtöbbit Arany János foglalkozott nálunk Tassóval. Tanárki után Streckfuss verses német fordításában tanulmányozta; később eredetiben olvasgatta. Elmélyedése mind a három irányban nyomokat hagyott. Beléfogott fordításába, de nem messzire haladt. Akadémiai székfoglalójában Tasso hatását nyomozta Zrinyinél. Saját munkáin is találni némi nyomait e hatásnak. Föltetszik e hatás már első művén, az *Elveszett alkotmány-on*, «varázs Armida» alakjában s az epos szerkezeti elemein, csakhogy Arany komikaivá fordítja a komoly epos személyeit és szabályait; az alakokat a magyar népi képzelet elemeivel színezi s az egészet a kor sarkastikusan rajzolt vonásaival szövi át.

A *Tolli*-triliógián is sejtetni Tasso tanulmányozásának némi nyomait, bár nem következés, hogy a mi Tassóra emlékeztet, mind csak onnan meríthette volna. Épen Arany

mutatta meg, Zrinyi és Tasso fejtegetése közben, mennyi ősi hagyomány, indíték, kép, hasonlat szövődik át az egész epikai költészetben; Zrinyinek nem egy vonását Tassón keresztül tovább nyomozta s nyilván a *Toldi* gimeszarvas-hasonlatát is Tassón át (VI. 109.) messzebb tudná visszavinni, a Védákig s a bibliáig, mint a költészet egyik világ-szerte forgó ősi képét.

A két korábbi részben Ilosvai szikár adatait Arany a maga szemléletével és lélekismeretével, a külső és belső világ mesteri rajzával ruházza föl, az egészen népi szellemet árasztva el, hogy még a részleteket is a népköltészet hamva lepi: mégis valószínűnek tetszik, hogy — a mi a költőre nézve idegen volt — a kétszeri bajviváshoz a viadalokban bővelkedő Tasso olvasása juttatott eszébe egy-egy vonást. A fiatal Toldi párharczáról Ilosvai csak annyit említ, hogy «csehet térdére ejté», s «hamar fejét vővé». Arany ezt gazdagon alakítja: Miklós kegyelmet ad a legyőzött csehnek, de mikor az orvul támad reá hátul, föllobban és kioltja életét. E három mozzanat párhuzamos Tassónál Tankréd és Argant viadalával (XIX.). Tankréd is kimélné ellenfelet, de a cserkesz lopva sarkába szúr, mire Tankréd levágja. Arany nál ez kimagaslóbb jelenetnél emelkedik, az egész egyszerűbb s mégis elevenebb; egészen az ő leleménye az a népmesébe illő s mégis realis vonás, hogy Toldi a víz tükreben veszi észre a hozzácsújtó csehet; ez a mily naiv es festői, épp annyira jellemző is a puszta fiára.

Az ősz Toldi viadalában Tankréd és Argant másik párharczával (VI.) hasonlatos egy-két árnyalati vonás. A helyzet már Ilosvainál is hasonló annyiban, hogy mint Argant, az olasz vitéz is egymaga hívja ki az egész lovagi sereget. Arany nál az olasz szintoly hetykén, hetvenkedve áll ki, mint a pogány vitéz (VI. 28.). Ott azt várják, hogy Tankréd szálljon szembe véle, mégis Otto mérkőzik először; itt Toldit várjuk, de előbb a Gyulafiak vinak; mindkét helyütt csak ez után jelenik meg a legnagyobb hős, ott Tankréd, itt Toldi s ellenfelük előzetes győzelme után még nagyobb

diadaluk. A vén Toldinál ez különösen kiemeli, Arany czélja szerint, hogy mily ép ereje s mennyire felülmúlja az ifjú daliákat. Ismét Arany leleménye a két ikertestvér, közbeszótt életök folyása, a mi ez episod csodálatos szépségét teszi.

Látnivaló, hogy csak árnyalatokról van szó, egészen átszűrt hatásról s gazdagabb újjáalakításról.

Általánosabb s egyszersmind elmosódottabb Tasso hatása a *Toldi szerelmére*. E rész dús korrajzához Arany történetírókat tanulmányozott, főként Szalay és Rotteck műveit, de a mire tárgya legkivált utalta, az olasz lovagi világ rajzához Tassóból is meríthetett egyes vonásokat, így a botos hírnök divatát (VI. 15. s köv.). Általában Tassónál ismerte meg a regényes epos requisitumát: a táltos paripát, a szerelem által lenyűgött lovagot, miben Toldi kalandja Eszterrel Rináld- és Armidáét követi, a pánczélt öltő szűzet, mihez a vitéz Gildipp s a bős Klorinda helyett itt a szelid, nem harczí vágy tüzelte, leányos Erminiát választotta Anikó mintájául. Mindez csupa ősi motívum; az első Omphale- és Kalypsóig vihetni vissza; a másik, a vitézkedő asszony, nemzeti történelmünkben is föltűnik, mint — Arany körében maradván — Széchy Mária, Rozgonyiné; mégsem lehetetlen, hogy Tassóból merítette legalább a beolvasztás és alakítás első gondolatát s talán színeket is kölcsönzött Erminiától. Ennek Klorindával való barátsága (VI.) ébreszthette talán Örzse és Piroska leánybarátságának ötletét, csakhogy míg ott épen szerelmi titkokat leplezik egymás előtt, Arany épen ennek hamari föltárásával jellemzi ártatlanságukat. Találni hasonló mozzanatokot az *Örjöngő Lóránt*ban is, melynek fordításába Arany szintén belefogott, de Tassót jobban tanulmányozta Ariostonál.

Tassót ezer szál fűzi irodalmunkhoz; jó fordítása nálunk nemcsak irodalmilag becses, az irodalomtörténetnek is szüksége van reá. Ez legnagyobb munkája Jánosinak, ez a legnagyobb fontosságú is.

Jánosi folyvást dolgozott, egész haláláig. Utolsó megjelent műve Giovanni Pascolinak, mint D'Annunzio nevezte:

«Vergilius utolsó fiának» latin hexameteres *Paedagogiuma* (1905), mely szűk méreteiben is valóságos epos a kereszttyénség hódításáról a pogány Róma ifjú lelkei közt.

Élete úgy telt el, mint az *Arany legendában* Felix baráté, a ki elmélázott egy madár dalán s észre sem vette, mint szálltak el fölötte évtizedek. Nagy tervek töredékei maradtak utána; többek közt három ének Ariostóból; ezzel alkalmasint Radó Antal fordításának hírére hagyott fel, mint Radó ő miatta Tassóval. Dantéval is próbálkozott; utolsó nyarán is azt olvasgatta. Zsebkiadása tele van jegyzetve. Jánosi Aurél * beszéli, hogy a *Purgatorio* e soránál: *ma caddi in via* (Purg. XXI. 91.) ezt írta a lap-szélre: belehaltam. 1911 augusztus 15-én csakugyan minden tervét elvágta a halál.

Munkás életének gyümölcsei tartósan fognak élni, mert nagybecsű és nagyhatású költeményeket olvasztott irodalmunkba. A műfordítót ritkán becsülik érdeme szerint. Sorsa a Thoréhoz hasonlatos, kire az volt kiszabva, hogy igya ki az asgardi ivószarút, birkozzék meg egy vénasszonynyal s fusson versenyt a kengyelfutó Lokkal. Csak azután jött rá, hogy a tengert itta ki, az idővel mérkőzött s a gondolattal futott versenyt. A műfordítónak is egy nép lelkét, egy nyelv szellemét kell magába szívnia, letűnt korok szellemével birkoznia sokszor s egy-egy lángésszszel futni versenyt. A műfordítás nélkülözhetlen fejlesztője minden irodalomnak. Az irodalmak is úgy termékenyülnek, mint a növények: ha egyik virág aranypora a másiknak kelyhébe ömlik. Minden műfajnak megvannak természetes és öröklött vonásai, hagyományai, melyek faji típusát őrzik, de idők folytán minden nép és minden kor, sőt minden genius tesz hozzá valamit a magáéból. Olyan epost, mint Milton s olyat, mint Tasso, nem írtak azelőtt. A műfordító kitűnő idegen példákat mutat föl saját irodalmának s ezzel elősegíti abban egyes műfajok tökéletesebb és változatos fejlődését, átoltva egyszersmind különböző korok, népek s

* *Veszprémi Hírlap*, 1911 decz. 24.

nagy egyéniségek szellemét, újításait tárgy, alak, hang dolgában. A külföldi versformák honosítása maga is legalább alaki gazdagodást jelent, de többnyire mélyebb hatása is van. Mindezt a műfordító vitorlája szállítja haza. Ő a közvetítője annak a folytonos irodalmi kölcsönhatásnak, mely térben és időben keresztül-kasul áthálózza a világot, éreztetve, hogy az irodalom, mint a flóra, égaljanként különböző ugyan, de valamely alakban mindenütt kihajt, közös terméke, közös kincse minden kornak és népnek, az egész emberiségnek.

A műfordító munkájának értéke részben már a tárgy megválasztásánál dől el; akkor bírálónak kell lennie, mint munka közben költőnek. Jánosít a kiválasztásban ízlése, költői fogékonysága s művelődésünk szükségletei iránt való érzék irányította; ebben áll legerősebb oldala s fordításainak legfőbb bece. Oly költeményeket ültetett át, melyek gyöngyei saját irodalmuknak s melyekre a mienknek is szüksége volt. Tennyson, Longfellow, Rostand ha nem ilyenek is, kiváló és nemes művészek.

A választásban nála hivatásához mértén többnyire még egy sajátos szempont érvényesült: jobbára vallásos költeményeket fordított. Korántsem jelent ez felekezeti célzatot, hiszen Milton puritán, Longfellow, bár vallásos, protestáns költő, mint Tennyson is. Követte ebben irodalmunk szép hagyományát, hol, sok más példát mellőzve, katolikus püspök kutatta pogány hitvilágunk emlékeit s református püspök ültette át nyelvünkre a legnagyobb katolikus költőt, Dantét. Elismeréssel utalt e körülményre Szász Károly is, a Tasso-fordítás bírálatában; Jánosi évek multán felelt neki, Miltonról értekezve. A szerzetesek érdemét hozta föl az ó-kori görög és latin irodalom termékeinek megőrzése körül s mintegy a maga litterátus ösére hivatkozott «a középkori jámbor barátokra, a ki csendes czellájában szerencsésen bevégezvén Ovidius valamely könyvének másolását, még utána vetette: In honorem Beatæ Mariæ Virginis: a Boldogságos Szent Szűz tiszteletére».

Nagyobb fáradság, súlyosabb feladat a fordítás kivitele.

Jánosinak itt is komoly érdemi vannak. Az eredetinek átértése, hűség és gondosság dolgában ritkán tehetni nála kifogást, inkább csak kitételeinek egy-egy könnyen vett anachronismusa szúr szemet, mint midőn a keresztes hadak korában „szálló”-król beszél. Éreztetni tudja az egyes művek alaphangulatát, Milton komor fönségét, Tasso meghatottságát, Longfellow költői áhitatát. De már a részletek hamva szakszor veszendőbe megy kezén. Nem ráz meg nála az a mély rezgés, mely az eredetiben Milton szavait mint a harangszót kíséri. Az *Arany legenda* változatos jeteneteire inkább csak a tárgyról sugárzik a változó hangulat. Tennyson könnyed borúja olyan, mint a pásztás eső, a melynek közé mosolyog a nap s minden csöppjét szivárványszínre festi. Gyöngéd érzelmeit, lágy melabúját érezni Jánosin keresztül is, de hiányzik a szavak fénye és csillogása, melyet a költő beléjük varázsolt. Rendesen később jön bele munkájába, a mint a költő ereje, a mű folyamata magával ragadja s a gyakorlat könnyít feladatán; Tassónál a II. ének vége felé venni ezt észre. De mindenütt vannak kiválóan sikerült részletek, Longfellownál a *mysterium*, Tassónál Erminia epizódja (VI. és VII.), melyet a költő különösen kedvelt s többször átsimított Leonora hercegnő *condansoli* nyaralójában, boldog békében. A költő gondját a fordító is szívére vette s e rész valóban mintaszerű. Másutt néhol belefárad a hosszas enumeratiókba, párharczokba.

Bajlódik nyelvével, mely szabatos, de nincs csengése; birkózik a mértékkal, mely nem költi nála az önkénytelen dallam látszatát. Azt sem mindig éri el, hogy rímtelen jambusa a sor végén vegyen lélekzetet. A rím pedig ritkán önkénytelen virága nála a költői nyelvnek, sokszor kereksétség, sőt szinte erőszak érzik rajta. Pedig Tassónál a műformát is megcserélte. Jellemzőn mutatja Arany mély hatását egész költészetünkre, hogy Tasso- és Ariostónak egy időben készült fordításai egyaránt az ő nyelvén s versformáiban csendültek meg. Radó oly stanzákba önti át Ariostót, melyet Arany alkotott a *Mátyás diadalünnepében*; Jánosi *Toldi* versszakához, a páros rímű alexandrinhoz folya-

modik, fölvetve ezzel a szabad és alakhű fordítás sokat vitatott kérdését. Annyi áll, hogy Arany a maga töredékeiben mindkét költőt az eredeti mértékben szólaltatta meg. Radó a stanzával rokon szerkezetű versszakot használt, melyben Ariosto bő és fesztelen előadása otthonn érzi magát. Jánosi azonban kevés figyelemmel volt a forma és tartalom benső összhangjára, melyek egymásra visszahatnak. A nyolczsoros alexandrinok nyugodt hullámozása, egyenlő szabású sorai, páros rimeik, melyek egy gondolatot két sorban fejtenek ki s a gondolatot minden második sorban lezárhatják — tökéletesen megfelel népünk egyenletes, rövid léptekkel haladó, higgadt eszejárásának, természetes versalakja a *Toldinak*, bár Arany szerkesztő ereje többnyire az egész szakot összefogja.

A stanza szerkezete bonyolultabb; nyolcz sora egy szerkesztett egész, melyet pontok bajosan szaggathatnak szét; rendszeren kettős pontja van, a két végső sor küszöbén, a hol átrendül a gondolat. A stanza hat soron át egy mondanivalót görget fölfele, hogy aztán nagyot lendítsen rajta; e hat sor merő praemissa, hogy akkor egyet szökkenjen előre a cselekmény, vagy kipattanjon az előkészített gondolat, talán a gúny szikrája. Díszes, körmondati forma ez. Az előrészt ölelkező rimek fogják össze, a végső két sor pár-ríme mintha ismétlésre termett volna: minden szak egy külön dal. E két sor tartja a stanza terhét, mint a renaissance építészetben a triglyph a virág- s gyümölcsfüzért. János fordítása tompábban lüktet, mint az eredeti, s hosszú sorai a szöveget is elnyújtják.

Fordítását az Aranyéval mérni össze, igaztalanság volna; de műfordítóink sorában tisztos hely illeti meg. Pályája művészi szempontból fejlődést mutat: egyre nagyobb feladatokra mind több szerencsével vállalkozott. Maga olyanformán gondolkozott munkái felől, mint a maga fordításairól Longfellow, a ki azt írta egy ily kötet elébe: ő csak a helyet tudja megjelölni, hol kincseket sejt; napvilágra más fogja hozni. Így ítélte róla nekrológiában Radó Antal is: * hogy a műveket, melye-

* A *Budapesti Szemlé*-ben.

ket fordított, más nemzedék újra le fogja fordítani. Lehetőség; hiszen Jánosi is a maga Miltonját és Tassóját száz éves, prózai, avult fordítások helyébe állította. Mindenesetre hasznos munkát végzett, s fordításai gond és csín tekintetében jól megállottak a maga korának színvonalán. Szükség lesz azokra még sokáig, míg nála nagyobb költői tehetség nem szegődik ez óriás művek új tolmácsául. Addig az ő munkássága eleven tagja lesz irodalmunknak, s a koszorú, melyet megválasztásával e társaság nyújtott neki, tovább zöldel sírján.

VOINOVICH GÉZA.

BIZANCZ UTOLSÓ TÖRTÉNETÍRÓI.

Ha a bizánczi művelődés egyetemes képét vesszük szemügyre, a mint ez a bizánczi császárságnak körülbelül 1100 évre terjedő története folyamán kialakult, négy tényezőt állapíthatunk meg benne, a melyek rendszerint vegyesen, összeszővődve lépnek fel az egyes culturális jelenségekben, de a melyek sohasem olvadtak össze oly teljesen, hogy az alkotó-elemeket könnyű szerrel szét ne lehetne választani az összes művelődési ágak termeléseiben. Ez a négy tényező: a görög, a római, a keresztyén és az orientalis elem. A görög elem legszembetűnőbben a nyelvben és az irodalmi hagyományokban, a római a jogrendszerben, a hadsereg és az állam szervezetében, a keresztyén a vallásos és erkölcsi fölfogásban nyilatkozik; az orientalis elem pedig, mely finom szálaival át meg áttűzdeli a művelődés egyetemes szövedékét, az egésznek mintegy a színezetét adja meg s talán leghathatósabban épen a művészetben érvényesült. Ezt a négy művelődési tényezőt szilárd egységbe kovácsolni össze, megtartani és megvédelmezni a minden oldalról támadó ellenség szakadatlan ostromlása ellenében, megvédelmezni, sőt a lehetőséghez képest tovább terjeszteni a szomszéd barbárok, vagy más műveltségű népek között: ebben állott Nagy Konstantin alapításának, az Arany Szarv kikötője két partján emelt új fővárosnak világtörténelmi hivatása.

És valóban, Bizáncz történetének legjavarészét azok a belső válságok és surlódások, azok a külső háborúk alkotják, melyek az említett négy művelődési tényező összeegyeztetése körül keletkeztek, a körül t. i., hogy az egyesülésben is melyik legyen az uralkodó elem az állami és egyházi életben, az egyetemes culturában.

Egy pillantás Bizáncz történetére meg fog győzni bennünket ez állítás helyességéről.

A bizánczi császárság kiinduló pontjában tulajdonképen nem görög, hanem római és keresztyén. A római állami és katonai szervezet, továbbá a keresztyén vallás volt az a két hatalmas tényező, melyre támaszkodva Nagy Konstantin birodalma központjának a Boszporus-parti városba való áthelyezésével a bizánczi császárság alapját megveti. A császárság első három százada alatt tényleg még a római elem az uralkodó: az állam és hadsereg nyelve latin, a császárok többnyire elrómaiasodott barbárok sorából emelkednek ki, a kormányzásban is túlnyomólag latin műveltségű emberek szerepelnek. De a római cultura nem nyomhatta el a nála jóval régibb és erősebb hellén culturát, melyből maga is táplálkozott. A görög elem, bárha eleinte a kormányzástól kizárva, csak az alsóbb néposztályokra szorítkozik, őseitől öröklött szívóssággal ragaszkodik nemzeti nyelvéhez és irodalmához s ezekből merítve erejét, lépésről-lépésre szorítja vissza a római. A VI. században már igen gazdag prózai és költői, görögnyelvű irodalom van, köztük a görög és keresztyén elemek testvériesülésének legszebb hajtása: a keresztyén hymnusköltészet is. Az idő jelét mutatja, hogy Justinianus, a ki magát még teljesen rómainak érezte s a régi jogszabályokat a latin nyelvű Corpus jurisban gyűjtötte össze, az új törvényeket, az ú. n. novellákat már görög nyelven kénytelen kiadatni. A görög nyelv lassankint teljesen kiszorítja a latint az állami és katonai használatból s ezzel párhuzamosan halad a görög elem befolyásának emelkedése a kormányzásban is. A VI. század végén Tiberios személyében már görög nemzetiségű férfiú lép a bizánczi trónra. Innen kezdve hamarosan eldől a görög elem teljes győzelme a római fölött.

De a görögségnek biztosítania kell felsőbbiségét az orientálismussal szemben is, mely küzdelem főként a vallás jegyében folyik. A különféle dogmatikai harczok, melyek Krisztus istensége körül folytak, az egyenetlenkedés Nestorios konstantinápolyi pátriárcha követői és az Alexandriában s Antiochiában fészkelő monophysiták között, melynek

lényege tulajdonkép az volt, hogy a görögség vagy pedig a keleti elem legyen-e uralkodó Bizáncz egyházi életében, továbbá a képtisztelők és képrombolók elkeseredett, minden culturát elpusztítással fenyegető küzdelme, melyben a pogány hellén cultus kiirthatatlan hagyományai ütköztek össze a Keletről (különösen Syriából) mindig újabb erősítéseket nyerő, eredeti keresztyén felfogással, majd az ezzel párhuzamosan haladó, külső háborúk a veszedelmesen elharpódzó Iszlámmal szemben: mindezek valójában nem egyebek, mint a görögség küzdeleme az orientalismussal s ebből a küzdelemből is diadalmasan kerül ki a görögség a IX. század folyamán. Innen kezdődik a görögség jegyében újjászületett bizánczi művelődés nagyszabású föllendülése, mely a XI. századig tart s a mely időszak egyszersmind a császárság hatalmának, gazdagságának is a tetőfokát jelenti.

De a régi ellenségek nem nyugosznak. Az orientalismusnak erős képviselője támad a mohammedán szeldsukokban, kik a XII. és XIII. századokban súlyos veszteségeket okoznak a bizáncziaknak a birodalom keleti részeiben. Róma, mely a XI. századi egyházi szakadás után nyílt ellenségévé lett Bizáncznak, a közös ellenséggel szemben nem segítkezik a kellő őszinteséggel és erélylyel. Az ú. n. negyedik keresztes hadjárat egyenesen Bizáncz ellen irányul s a város elfoglalásával végződik. Francia és olasz hűbérurak zsákmányává lesz a Balkán-provinciák s az aegæi tenger szigeteinek nagy része. A XIV. században Keletről újabb veszedelem fenyeget a szeldsukok helyébe lépő oszmán-törökök részéről s Bizáncz, melynek egyfelől a latinok, másfelől az Iszlám ellen kell megvédelmeznie a maga orthodox görög culturáját, az egyenlőtlen harczot nem bírhatja sokáig, 1453-ban elbukik, összeecsapnak fölötte az orientalismus vésses hullámai.

Ennek a megrázóan tragikus végjelenetnek, melynek messze kiható jelentőségét az is bizonyítja, hogy sokan innen számítják az újkor kezdetét a világtörténelemben, ennek a nagy nemzeti katastrophának négy történetirója is van a bizáncziaknál:

1. az athéni Laonikos Chalkondyles.

2. Dukas, ki az Aegæi-tenger némely szigeteit bíró genuaiak szolgálatában állott.

3. Phrantzes, ki a Palaiologos-házból származott utolsó császárok udvari hivatalnoka volt.

4. az imbrosi Kritotulos.

Természetes, hogy mind a felölelt anyag nagysága, mind felfogás és álláspont tekintetében van bizonyos különbség négyük között. Egyiket az eseményeknek emez, a másikat amaz a csoportja érdekli jobban; egyik emezekben, másik meg amazokban van jobban értesülve s ennél fogva egymásnak szerencsés kiegészítésére, illetve ellenőrzésére használhatók fel. Összehasonlításuk azonban nemcsak a történeti tények kiderítése szempontjából kívánatos és szükséges, hanem még ezt megelőzőleg annak megállapítása végett is, hogy milyen volt az ő történeti ismereteik eredete, terjedelme és megbízhatósága, mit tartottak fontosnak a történeti eseményekből és mit nem, milyen politikai és dogmatikai álláspontot foglaltak el a kor mozgató erőivel szemben: szóval milyen volt az ő történetírói egyéniségük. Ha ezt sikerül az írókra nézve kidomborítanunk, biztos zsinórmértéket fogunk nyerni történeti adataik értékének megítélésére is.

Ezekről a kérdésekről, a négy történetíró egyéniségéről és viszonylagos értékéről hosszasan nyilatkozott egy francia tudós, Berger de Xivrey.* Ő ellentétben az addigi felfogással, melyet különösen Hammer, az oszmán birodalom történetírója képviselt, ki szerint a négy közül Chalkondyles nyújtja a legmegbízhatóbb képét annak a kornak, Phrantzest és Dukast Chalkondyles elé helyezi és pedig azért, mert szerinte amazok hazaszeretettől áthatva nagyobb figyelemmel és gondnal rajzolják a bizánczi császárság haláltusájának mozzanatait, mint az utóbbi, a ki az ifjú oszmán birodalom fejlődésére veti a fősúlyt s úgy tűnik fel, mintha ezt akarná dicsőíteni s megvetéssel volna saját

* *Mémoire sur la vie et les ouvrages de l'empereur Manuel Paléologue (Mémoires de l'Institut de France, Académie des inscriptions et belles lettres, tome XIX. Paris, 1853.)* 18—20. Cl.

hazája iránt. Ez a vélemény, bárha enyhített formában, t. i. a haza megvetésének vádja nélkül, behatolt Krumbacher híres irodalomtörténetébe* is, ki előtt Dukas és Phrantzes azért is rokonszenvesebbek voltak, mert nyelvük a nép nyelvéhez közel áll, míg Chalkondyles a nyelv dolgában is Thukydidest utánozza s így nagyfokú archaismust mutat.

Én összehasonlítván a négy történetirót tárgyilagosság, történeti módszer, szerkezet, forráshasználat és chronologia tekintetében, nagyban és egészben véve eltérő eredményekre jutottam az említett két tudóssal szemben egy programmértékezésemben.** Berger de Xivrey értékelésének alapját Chalkondylesre nézve a «sentiment de dédain pour sa nation», másik két társára nézve pedig a «pieux souvenir pour la patrie perdue» teszi, a mi lehet igen figyelemre-méltó szempont valamely történetiró egyéniségének meghatározásánál, de történeti forrásmunkák objectiv értékének a megítélésében döntő szerepet nem játszhatnak. De egyébként sem bizonyul helyesnek Berger osztályozása az említett négy történetiróról a hazaszeretet tekintetében, a mint ezt a következőkben látni fogjuk, a midőn röviden összefoglalva egymás mellé állítjuk e történetirók főbb jellemvonásait.

Kezdjük a sort Phrantzesszel. Ő minden alkalmat felhasznál, hogy a saját életéből és a császári udvar belső viszonyaiból a legjelentéktelenebb dolgokat is beszője a történetbe. 1401 aug. 30-án történt születésétől kezdve egészen kolostorba való visszavonulásáig, sőt még azon is túl, úgy a saját, mint családtagjai életének minden jelentékenyebb fordulátát előadja munkája folyamán. Pontosan tudjuk, hogy mikor került ő II. Mánuel császár szűkebb környezetébe, hogyan lett a hivatali ranglépcsőn mindig feljebb emelkedve főrubatár-mester, majd Spárta praefectusa és pénzügyminister s minő követségi s más udvari szol-

* *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 2. kiad. München, 1897. 306. s. k. Cl.

** *Adalékok Leonikos Chalkondyles történetirói egyéniségének jellemzéséhez*, Budapesti VII. ker. külső m. kir. főgymn. 1906—7. évi értesítője, Budapest, 1907.

gálatokat teljesített a Palaiologos-háznak. E közben még annak elbeszélésétől sem riad vissza, hogy mikor születtek s haltak meg gyermekei, vagy hogy mit álmodott ő az éjjel. Mindezek gyakran a fontos történeti események hátterbe szorításával járnak. Így pl. a mikor ő egyetlen rövid mondatban emlékezik meg az Isthmos elfoglalásáról II. Murad által, előtte és utána hosszasan beszél Thomas despota leányának, Helénának Lázárral, a szerb fejedelem fiával való házasságáról, a saját konstantinápolyi útjáról és az ő öt éves kis fiának a haláláról. Egész munkáján végig minnütt az ő személye áll előtérben, kapcsolatban az utolsó Palaiologosok udvari történetével; az akkori világesemények mozgatói, az oszmánok csak harmadsorban, a szomszédos államok, mint Itália, Albánia, Szerbia, Magyarország és Románia alig, vagy gyakran egyáltalán nem is jönnek tekintetbe. Oly jelentős eseményekről, mint pl. Skander bég háborúja II. Muraddal, vagy a rigómezei ütközet, egy szóval sem emlékezik meg. Munkája tulajdonkép nem egyéb, mint egy szélesebb alapon megszerkesztett önéletrajz, melyből a legnagyobb könnyűséggel összeállíthatni Phrantzes működésének minden nyilvános és intim mozzanatát, de a kor döntő eseményeiről csak igen hiányos és egyoldalú képet nyerünk. Pártállását tekintve teljesen és kizárólagosan a Palaiologos császári család álláspontját követi s ebből kifolyólag a legizsóbb gyűlölettel van az oszmánok, bizonyos fokú ellenszenvvel a római egyház, illetve a nyugati nemzetek iránt. Ennek megfelelőleg egy hosszú dogmatikai polémiát sző be munkájába, melyben a görög orthodoxyát először a latin szertartásúak, majd a mohammedánok ellen veszi védelmébe. Nemzetét nem tartja ugyan hibátlannak, de a legnagyobb mértékben elfogult uraival, a Palaiologosokkal szemben, a kikről csak jót tud mondani.

Dukas is leginkább csak a Bizáncz határain belül eső dolgok iránt érdeklődik; az ezen kívül végbemenő események közül csupán a legnevezetesebbeket közli. Nem mulasztja el azonban felemlíteni diplomatiiai működését, melyet mint a genuiaiak ügynöke és követe teljesített részben a török portánál, részben a bizánczi udvarban. Azokat a

dolgokat, melyekben maga is részt vett, aránytalan hosszúságban tárgyalja; így pl. az I. Mohammed (1413—1421) halála után beállott küzdelmeket fia, Murad és az ő nagybátyja, Musztafa közt a bonni kiadásban 53 oldalon át tárgyalja, a mi egész munkájának épen egyhatod részét teszi ki. E közben nem tartózkodik felesleges részletek hosszadalmas előadásától sem, mint pl. Mohammed temetése és a porta gyásza, Musztafa dözsölése Kallinpolisban, Phokaia (az ő tartózkodási helye) leírása és története, a saját levélfogalmazói szereplése s a genuaiak könyörgése a hajón Muradhoz a köteles adó elengedéséért.

A legtöbb esetben minden újabb fordulatot egy-egy beszéd előz meg nála, a melynek rendesen csodahatása van, mert tényleg az történik, a mit az illető szónok akar s viszont alig történik valami előzetes rábeszélés nélkül. És ezek a beszédek néha egészen lehetetlen helyzetben történnek. Musztafa pl. Kallinpolis ostrománál egy hajó faráról mond beszédet az ellenpártiakhoz, ugyan ő a csata előtt beszél ellenfele, Bajezid katonáihoz. A történeti tárgyalásba foglalt szónoklatok, melyek Herodotosnál és Thukydidesnél vagy a beszélő egyéniségének jellemzésére, vagy a helyzet élesebb megvilágítására szolgálnak, itt teljesen ki vannak vetköztetve eredeti mivoltukból s olyanforma szerepet töltenek be, mint a deus ex machina az antik tragédiában. Sokszor semmiféle kapcsolatban sincsenek a beszélők egyéniségével, mert hiszen Musztafa és Dsuneid úgy beszélnek nála, mint valami agyafúrt demagógok, vagy raffinált ügyvédek. Dukas, mint diplomatai ügyvivő — úgy látszik — azt hitte, hogy az egész világ szépen megfogalmazott ügyszerkezetek és ravaszul kieszelt beszédek körül forog s ezeket tette meg a történet fő mozgató erőivé. Igaz, hogy a mit a tényekből tudott, azt teljes őszinteséggel adja elő; így pl. a genuaiaknak, az ő urainak üzérkedő szerepléséből semmit sem hallgat el, kivéve egy esetet, a Genua és Bizáncz közt 1437-ben kereskedelmi érdekekért folyt háborút, melyet — mint az ő kenyéradóinak hazája ellen való nyílt föllépését — úgy látszik, a saját személyes prestige-ének megővése céljából hallgatott el.

Lényegesen különbözik Phrantzestől politikai pártállását tekintve. Ő — mint a genuaiak ügyvivője — barátja a római egyházzal való uniónak s beismeri, hogy nemzetének bűnei miatt jutott a hitetlenek kezébe Bizáncz, ez a gyönyörű város. Tehát a Berger de Xivrey által olyannyira hangsúlyozott kegyeletesség az elveszett haza iránt épen nem illik Dukasra; ő az egyetlen a négy történetíró közül, a ki Bizáncz bukásáért egyes-egyedül a görögöket hibáztatja.

A görögök balgaságait Kristobulos is pellengérre állítja, csak hogy ő egészen más viszonyban áll a győző II. Mohammeddel szemben. Történeti munkáját egyenesen neki ajánlja. A munkája elé csatolt és a szultánhoz intézett levele csak úgy duzzad a hízélgéstől és a szolgálai megalázkodástól. A föltétlen magasztalás hangja, melylyel Móhamed tetteiről szól, továbbá az a törekvés, hogy önmagát mindenkori hazája megmentőjeként állítsa oda, a ki a maga befolyásával mindig meg tudta szerezni hazája részére a porta kegyét, azt a gyanút ébresztik, hogy nagyon is gyöngye jellemű ember volt s mind irodalmi, mind politikai munkásságával önző czélokat követett. Midőn mindezek elleplezésére Thukydidesi hürokat penget, bántóan hamis hangokat ad s csak annál inkább feltárja fogyatkozásait az olvasó előtt. Kijelenti, hogy nem vádolja egész nemzetét, csupán egyeseket, a kik helytelenül intézték a dolgokat, de viszont igen ritkán ejt elismerő szavakat a legyőzött görögökről.

Történeti munkáját tisztán II. Mohammed uralkodásának szenteli; tényleg csak azokról az eseményekről tesz említést, melyek közvetve vagy közvetlenül kapcsolatban állanak a hódító szultán politikájával. A nyugati, latin szertartású keresztyénekkal szemben való ellenséges magatartását bizonyítja az a tény, hogy a velenceiekkel háborút viselt s őket Lemnos szigetéről ki is űzte.

Chalkondyles conceptiojának központját az oszmán birodalom megdőbbentő fejlődése alkotja, melybe a görög fejedelemségek és az összes szomszéd népek körében végbeménő események, mint folyók és patakok a nagy óceánba, folynak bele a világ mind a négy tájékáról. Munkája tulajdonképen nem egyéb, mint a világtörténet egy fajtája, oly

értelemben, hogy a hol csak a történeti előadás folyamán egy idegen néphez jut, ott mindjárt beszövi az illető ország történetét, földrajzát és szokásait s így lassankint minden valamire való állama az akkor ismert világnak sorra kerül. E mellett az ő személye a történet tárgyalásában egészen háttérbe szorul. Önmagát csak egyszer említi, a Thukydides mintájára készült bevezetésben, midőn megnevezi magát, mint a mű szerzőjét. Családja athéni volt s jelentékeny szerepet vitt a város történetében, de azért nem mondhatjuk, hogy ő az athéni eseményeket a többiek rovására nagyobb figyelemben részesítené, mint megérdemlik.

Nemzetével s a törökökkel szemben egyaránt meg tudta őrizni teljes tárgyilagosságát. Az elismerés és gáncs osztogatásában nem a nemzeti különbség, hanem egyes-egyedül az igazság irányítja őt. Így például meleg szavakat szentel a török Jonduzalp igazságosságának, megdicséri I. Murad vitézségét és nagylelkűségét meghódított (szerb, bolgár, görög) alattvalóival szemben, de viszont megbélyegzi I. Bajezid dölyfös elbizakodottságát s fiának, Muzulmánknak féktelen dorbézolását. Bizáncz elestének leírásánál nem hallgatja el ugyan a görögöknek a legkritikusabb pillanatban elkövetett dőreségeit, de másfelől kiemeli Konstantinos császár bátor viselkedését s Nobaras hősies ellenállását és halálát a város elfoglalása után. Csak egy ponton bicsaklik meg elfogulatlansága, ámbár itt is csak indirect módon, tudniillik Rómával szemben. Tévedés volna azonban azt hinni, hogy őt a Róma és Bizáncz közt felforgott dogmatikai ellentétek indították volna erre. Ő Rómában Hellas régi versenytársát s koronkint elnyomóját látja s semmi súlyt nem helyez arra, hogy a maga orthodox álláspontját a római egyházzal szemben megvédelmezze, a mint ezt Phrantzes teszi. Ellenszenve nem a gáncsoskodásban, hanem a teljes hallgatásban jut kifejezésre. Akkor, a mikor a külföldi államok leírásánál a világ minden nevezetes városáról megemlékezik, sőt az itáliai városállamoknak (mint Velence, Genua, Firenze, Bologna, Ravenna, Pisa, Milano, Nápoly) történetét és kormányformáját behatóan ismerteti, csak éppen Rómáról, az örök városról nem

szól egy szót sem, ebben a finom mellőzésben is az objectiv történetíróit ismerjük fel, a ki inkább mindent magába fojt, semhogy ellenszenvétől vezéreltetve, igazságtalanságra hagyja magát ragadtatni.

Mindjárt a bevezetésben kijavítja azt az évszázadok óta megrögződött hibát, mely szerint a bizáncziak magukat Φαναριοι-nak nevezték s hangoztatja, hogy ők Έλλην-ek s ennek megfelelőleg a bizánczi történetet is az ókori hellén történethez kapcsolja. Ő a különbséget a két metropolis között nem csupán a vallásban, hanem sok minden egyében is látja. Büszkén emeli ki, hogy a hellének megőrizték nyelvüket és szokásaikat még a római csásarak alatt is s később sem akarták ősi hagyományaikat a rómaiakéval összevegyíteni. Látjuk, hogy Chalkondylast nem a schisma után kiélesedett dogmatikai harczok, hanem olyan ősrégi erők hevítették, melyek tulajdonképen a schismának is okozói voltak: az ókori hellén hagyomány s az ebből táplálkozó hellén nemzeti szellem.

Ezek alapján tisztában lehetünk a felől, hogy a haza megvetésének vádját teljesen igaztalanul emelte Berger de Xivrey Chalkondylessel szemben. Igaz, hogy ő nem dicsőíti a görögöket, hanem elfogatlanul bírálja, de e ténye nem nemzete iránti kicsinyléséből, hanem igazságérzetéből fakad. De ő nem dicsőíti a törököket sem, csupán a tényeknek megfelelően teljes czéltudatossággal és következetességgel a történet központjába állítja őket. Ez a körülmény téveszt-hette meg Bergert, ez vezethette őt félre abban, hogy a törökségnek azon kor történetében döntő tényezőként való feltüntetését azonosnak tekintse a görögök érdemeinek szándékos és igaztalan leszállításával s viszont az oszmánok mód felett való magasztalásával. Chalkondyles eljárása korántsem vonja maga után a szorosán vett bizánczi események háttérbe szorítását, melyek közül jobban ki tudja válogatni a valóban fontosakat, mint Phrantzes és Dukas. Az ő conceptiója hasonló egy pyramishoz, melynek csücsát az oszmánok alkotják, de a mely alapjával az egész akkor ismert világot átfogja.

Dukas és Phrantzes előadási módja pedig egy szabály-

talan hullámvonalhoz hasonlítható, melyben az emelkedéseket a saját működési és tapasztalási körök, a süllyedéseket pedig az ezeken kívül eső, legfontosabb történeti tények alkotják.

Chalkondylesnél igazibb és helyesebben értelmezett patriotismus nyilatkozik mint például Phrantzesnél, kit a császárai és vérei iránt való határtalan szeretet egészen vakká tesz azok hibái iránt, vagy Dukasnál, a ki kizárólag honfitársai bűnében, a görögöknek a római egyháztól való rideg elzárkózásában látja Bizáncz bukásának okát, vagy épen Kritobalosnál, kinek nyíltan bevallott czélja II. Mohammed dicsőítése. Ő a mellett, hogy bensőleg ragaszkodik a hellén nemzet tiszta hagyományaihoz, nem huny szemet kortársai gyöngeségei előtt, hanem önismeretre tanítja nemzetét s ez által kezébe akarja adni a javulás kulcsát. Ő bízik a görög nyelv dicsőségében és győzelmében, ő hisz a görög császárság visszaállításában, a görög nemzet újraébredésében s hogy ez a hite szilárd alapokon nyugodott, azt bizonyítja az önálló görög királyságnak a múlt század első felében bekövetkezett megalakulása.

Chalkondyles nem a bizánczi, hanem az ókori hellén nemzeti hagyomány alapján áll. Ez magyarázza meg az ő nagy tárgyilagosságát, ez teszi őt képessé arra, hogy magasabb látkörbe emelkedve, meg tudja mérni az események fontosságát egyetemes történeti szempontból s conceptióját Bizáncz szűkült kereteinek elhagyásával az egész akkor ismert világra kiterjeszse. Phrantzes az orthodox görög császári udvar, Dukas a római egyház és a latin népek, Kritobulos pedig a török porta álláspontján van s ezért mindhárom nagyon is egyoldalú a történeti események megítélésében s szűkkörű az anyag kiválasztásában.

Észrevehetjük, hogy e négy történetiróban pontosan megtaláljuk annak a négyféle culturális áramlatnak a képviselőit, melyeknek összetételéből állott elő a bizánczi művelődés, tudniillik a hellén elemet, melyet Chalkondyles képvisel, a rómaid, melynek Dukas, az orthodox keresztyént, melynek Phrantzes és az orientalist, melynek Kritobulos a képviselője. Hogy az a négy elem Bizáncz sirjánál szószólót

talált magának, az nem csupán azt bizonyítja, hogy ez a négy művelődési tényező hathatósan munkálkodott még a hanyatlás és bukás korában is, hanem azt is, hogy Bizáncznak a maga létkérdését, e négy tényező teljes összeolvasztását és kiegyenlítését végérvényesen megoldania nem sikerült s ezért kellett elbuknia. Az elkülönülés a négy elem között Bizáncz története folyamán sohasem volt oly teljes, mint épen a bukás napjaiban. Mint mikor valami nagy földrengés alkalmával megrendülnek a ház oszlopai, s szilárd kapcsolataikból kifordulva szétesnek, úgy omlott széjjel a XV. század első felében a bizánczi császárság alapzatának négy hatalmas oszlopa, a négy művelődési tényező s különállásában mindenik igyekszik megvédelmezni a maga igazát s elhárítani magáról a felelősséget a beállott katasztrópháért. Mert ez a négy történetíró négy pártnak a képviselője is egyszersmind, a melyek különböző utakon, sőt gyakran egymással szemben keresték a menekülést Bizáncz kétségbeejtő helyzetéből. Phrantzes az udvari pártnak az embere, mely sem a törökkel, sem a római egyházzal nem volt hajlandó alkuba bocsátkozni s Bizánczot a régi hagyományok értelmében meg akarta tartani az orthodox görögségnek. Dukas az unio pártjának a híve, mely a törökkel szemben Bizáncz megmentését egyedül a római egyházzal való egyesülés útján tartotta lehetségnek. Kritobulos a törökbarát pártot képviseli, mely inkább volt hajlandó Bizánczot a törökök kezére játszani át, mint megalázkodni Róma előtt. Chalkondyles már nem egy politikai pártot képvisel, hanem azt a könyveibe temetkező, a jelen elől a classikus hellén cultura oázisaiba visszamenekülő tudós elemet, mely a végromlás napjaiban szorgalmasan szedegette össze a görög művelődés legértékesebb kincseit s Bizáncz katasztróphája után Italiába menekülve, itt a renaissance-ban tette újra gyümölcsözővé. Ő érzésben, felfogásban inkább sorozható a nyugateurópai humanisták, mint a bizánczi pártemberek közé.

S bár az 1453-iki tragédiában az orientalis elem főlényes diadalt arat a többi fölött s ezeket végkép megsemmisíteni látszik, azért mégsem mondhatjuk, hogy ez áramlat

képviselőjének, Kritobulosnak lett volna igaza. A legújabb kor története mutatja, hogy a hellén nemzeti elem kikelt sírjából s ebben főrésze van az ókori hellén cultura ellenállhatatlan varázsának, mely a hellén anyaföld fölszabadítása végett egy táborba sorakoztatta a görögökkel azokat is, kiket a középkor folyamán a heves vallási ellentétek elválasztottak volt tőlük, tudniillik a nyugateurópai philhelléneket.

Tehát Chalkondylesnek volt igaza akkor, a mikor a tiszta hellén nemzeti hagyomány alapjára állott s történeti művét is e szellemben dolgozta ki. Ez által nemcsak objectivebb alapot és szélesebb látkört nyert a történeti események megítélésére és kiválasztására, hanem egyúttal erőlyesen rá is mutatott Bizáncz holtteste fölött mintegy vigasztalásul a császárság legjellegzetesebb, legáthatóbb és legszívósabb alkotó-elemére: az antik hellén culturára s az ebből táplálkozó hellén nemzeti szellemre s ennek görög földön való ujjászületését prófétai szemmel meg is jövendölte.

DARKÓ JENŐ.

A KIRÁLYFI.

I.

Az Úr 1490-ik esztendejében Szent Iván havának utolsó éjszakáján, a mely Péter és Pál napja után való második éjszaka, nagy sürgés-forgás volt Budavarában.

Az éj enyhe, az égen felhőket hajt a Dunáról fújó langyos szél. A hold játszadozva bujkál és majd világosságot áraszt az immár három hold óta székesfehérvári sírboltjában pihenő, nagy Mátyás király palotájára, a kilencz egyház és kápolna tarka fedelére, — majd hirtelen homályba borítja az egész tündéri ragyogású várat.

Altató, lágylevegőjű nyári éj fekszik puhán a Duna tükrén, a városon, s a nagy hegyek rengetegei fölött; de Buda lakói nem alszanak. Óriási társzekerek gördülnek ki egymásután a királyi kertekre néző nyugati kapun. Otrombán megvasalt fatengelyüket gondosan megkenték, hogy ne nyikorogjon; de még így is recsegnek-ropognak az ormótlan járművek minden eresztékükben.

Halk parancsszavak, sietős, félős, titkos beszélgetések, sugdosódások röpködnek egyik kocsitól a másikig. A hold sápadt fényében szablyák villognak, dárda hegye árulja el egy-egy csillanással gyilkos szándékát.

Tizenkét szekér vonult már ki a kapun; utánok fegyveres csapatok lépdelnek halkán, mintha nem járnának jobban. Újra tizenöt óriási szekér toronymagasságig megrakva; mindeniket négy ló, némelyiket hat ökör húzza.

Megint csapatok, megint szekerek. Lovas katonák, gyalogosok, csatlósok. Itt-ott egy-egy fényesen öltözött zászlós úr, majd fehér lovon, leomló ruhába burkolódzott

püspök, mellette papok, fejükön vasabroncsos, széles karimájú kalap, oldalukon drágamívű szablya, sarúikon nagytaréjú sarkantyú.

A hosszú menet — lehetett hatvan társzekér — lehető csendben végigvonult a királyi kerteken, elkanyargott a vén Gellérthegy alatt és lassan kiért a Székesfehérvár felé vezető országútra, az ősi Kelenföldre.

Itt már készen várták az érkezőket. Amerre csak a szem ellátott a derengő holdfénynél, mindenfelé lovasok ezrei sötétlettek: egy egész tábor, még pedig útrakész tábor.

Sehol mécses, sehol lámpás, semerre egyetlen fáklyavilág. Dobok pergését, kürt rivalgását nem hallani; zene nem szól, trombita nem harsog, csattogó vezényszavak nem hangzanak.

A tarszekerek hosszú sora beleékelődik a táborba és gyors menetben együtt megindul az óriási sereg délnek Promontoriumon keresztül.

Kik lehetnek ezek? Kik szöknek lopók és tolvajok módjára Budavarából? Abból a várból, a honnan Mátyás király szemének villanásai országokat reszkettettek meg? Miért illannak el éjnek évadján, holottan Buda fényes várában, Rákosnak ősi mezején királyválasztás leszen hamar való napon?

A menet közepe táján három lovas üget szorosan egymás mellett. Balról — a mennyire az előbukkanó hold kétes világánál föl lehet ismerni — testes, kövér pap szuszog izmos lován: Pécs gazdag püspöke, Ernuszt Zsigmond. Jobbfelől kaczagányos, fényes ruhába öltözött főúr lovagol; hatalmas termetű dalia: Ujlaki Lőrincz, a szerémi herczeg.

A hold e pillanatban teljes fénynyel önti el a lapangva siető sereget. Föl lehet ismerni a középső lovast is. Alig húsz éves ifjú; karcsú, izmos, délczeg. Paripája fehér, ő maga talpig sötétbibor ruhában ül rajta; fején sasszárnyas süveg, mentéjén arany sujtás.

Minduntalan hátrafordul, fölemelkedik támlás nyergében és szemét erőltetve néz — néz az út homályába, a merre jöttek.

— Soha se békétlenkedjék, fenség! — szólott egy kevéssé csúfondáros hangon Ujlaki Lőrincz az ifjúhoz.

— Úgy érzem, mintha farkas torkában volnánk. Nyugtalan a lelkiismeretem. Égeti két orczámat a szegény: éjjel szökünk. Corvin János Budavarából orvos módjára bújik ki éjszakának idején.

— Örüljön, nagyságos herczeg uram; legalább nincs meleg! — mondá nevetve a kövér főpap és bő zsebéből keszkenőt húzott elő, hogy megtörölje izzadó képét.

— Eh, herczeg úr, — felelte hányaveti hangon Ujlaki Lőrincz uram, — úgy téssen az ember fia, a hogyan lehet. Hát talán azt óhajtaná fenséged, hogy bevártuk volna Ulászló seregét, kiostromoltattuk volna magunkat Báthory, meg Kinizsi urammal Budavarából?

— De a törvény!... — mondta János herczeg bizonytalan, panaszos hangon.

— Mit a törvény?! — kiáltott Ujlaki, — nincs módunkban a törvenynyel bajlakodni. Ha még várunk, Ulászlót magyar királylyá választják és akkor nyelhetjük az éhkoppot.

Az ifjú herczeg halkán szólott:

— Úgy is megválasztják.

A hájas püspök recsegő hangon, indulatosan kezdett beszélni:

— Hiszen választhatják ő kegyelmék! Az a választás úgyis csak érvénytelen lesz, mivelhogy a mi hírünk nélkül esett meg. Semmire se mennek, hanemha a mi segítségünkkel. Hatalmunkban a korona, nálunk a tömérdek arany-ezüst marha, fenségedet megkoronázzuk és akkor böstörködhetik, rezsgelődhetik a cseh, a hogy' neki tetszik.

De az ifjú herczeget nem nyugtatta meg ez a beszéd.

— Főtisztelendőséged feledi, hogy mi csigamódra mehetünk csak ezekkel a szekerekkel, holott ők paripákon száguldoznak utánunk, mihelyt észreveszik, hogy egérutat vettünk.

— Mond valamit, fenség! — szólott a főpap és a menynyire vastag nyaka engedte, aggodalmaskodva nézett a felleges égre.

— Teszünk róla, — mondta biztatólag a szerémi herczeg.

— Nem olyan fából faragták Újlaki Lőrinczet, hogy egykönnyen túljárjanak az eszén. Vitam habet, qui tempus habet. Adatunk főtisztelendőséged, meg Beriszló Bertalan perjel uram részére menedéklevelet; főtisztelendőségték azzal Pesten megjelennek és minél több időt tárgyalással töltenek el. Azalatt mi igyekezzünk, mintha tatár ülne a nyakunkon.

— Rossz vége lesz, rossz vége lesz! — sóhajtozta szüntelenül az ifjú herczeg, — óh bár hallgattam volna Péter érsekre, a ki elhagyott, mikor erre az útra léptem.

Újlaki rántott egyet paripája zabláján, úgy hogy a ló nagyot horkant, azután nyersen hajította oda a szót Corvin Jánosnak:

— Eső után köpönyeg, a hogy' a magyar példaszó mondja, herczeg úr. Vissza már nem térhetünk. A hogyan én Báthory országbíró uram ő kegyelmét ismerem, nem is ereszt vissza bennünket. Egy út van előttünk: előre!

— Csak Fejérvárt elérhessük, — szuszogott a püspök, — jöhetnek aztán ő kegyelmök! Még most is meleg van. Per amorem dei, ha nyár nem lenne, tovább élnék húsz esztendővel.

Mátyás király fia lehajtotta fejét és hosszú, hosszú ideig szótlanul ügetett fehér lován. Agyát fájó gondolat hasogatta: a magyarok halátlansága. Lelkében özönével kavargtak a bántó érzések: hűtlenség, csalódás, csüggedés, szégyen. Ha keserűen nem tapasztalta, saját szemével nem látta volna: soha se hihette volna, hogy országos nevű zászlós urak, püspökök, főpapok megszegjék esküjüket és ne váltsák valóra a halhatatlan emlékü, dicső király szívének leghőbb vágyát, — hogy fiát királylyá válaszszaák.

— Kétszer is megesküdték, — gondolta keserű haraggal az ifjú herczeg, — először Alamizsnás Szent János templomában, másodszor atyám halálos ágya mellett, azokban a szörnyű órákban, hogy fejemre teszik Szent István koronáját. És még nem nyugodott le százszor a nap, már mind ellensége Hunyadi Mátyás szerencsétlen fiának. Mindegy nekik cseh, lengyel, német, csak én nem kellek, csak a maga vérét nem becsüli a magyar.

A keleti égen sötét fellegek nyomultak fölfelé, lomha

testüket időnkint néma villámok festették rozsdavörösré. A hold végkép elbújt a nagy fekete felhők alá, s nyomasztó, meleg sötétség takarta el a tábort.

Kevés idő múlva nem hallatszott egyéb, mint ezer meg ezer ló dobogása, száz társzekér recsegése, nyikorgása, lánczsörgés és a hajtók biztató kiáltásai.

A nagy tábort elnyelte a jótékony sötétség.

II.

Az ország rendei Dóczi Orbán egri püspök, nádori helytartó vezetése alatt tanácskozána a pesti Nagy-Boldogasszonyról nevezett templomban, hogy minemű fortélylyal lehetne Ulászlót a magyar trónusra ültetni. Várták, várták Újlaki uramékat és mindazon főpapokat, zászlós urakat, a kik Corvin János herczegnek fogták vala pártját, — de bizony hiába várták.

Hatra járt az idő késő délután, s a nap izzó aranytányérja a kopasz Szent Gellérthegy fölött ragyogott, mikor megérkezett Taraji Dénes deák azzal a hírrel, hogy Buda várának kapui zárva vannak és az alsó város lakóinak Jézus szent nevére tett tanúbizonysága szerint a Corvin herczeg párthívei megszökdöstenek.

— Nagyságos uraimék! — mondá fölindulva Dénes deák és föltörülte izzadó homlokáról szénfekete üstökét, — a királyi kincstár drága ezüst és arany marháit, a bibliothéka becsesebb könyveit mind egy szálíg társzekérre rakták, elannyira, hogy az üres termekben még csak egy árva pad sem maradt hátra. Alíthatják, nagyságos uraimék és főtisztelendőségttek, hogy a szent koronát is elragadozták istentelen kezeikkel.

Mint mikor pajkos gyerek követ hajít a darázs-fészekbe, azonképpen zúdult fel az országos rendek királyválasztó tanácsa és bizony egynémelyik zászlós úr még istenkáromló szóra is fakadott.

Csak hosszú idő multán csillapodott el úgy a nagy zajongás, vecsernyézés, hogy komoly tanácskozáshoz foghattak.

A közös veszedelem, a pártérdek csodákat művelt: egy óra leforgása alatt kész volt a határozat:

Báthory országbíró és Kinizsi Pál temesi bán tüstént rendeljék be a főurak e vidéken táborozó katonáit és üstöllest induljanak a szökevények megűzésére.

Igy is történt. Még ez éjszakán utolérték Corvinékat, s a visszavonulás útját bevágták előttök.

Igaz ugyan, hogy a furfangos Újlaki, s az ármányos Zsigmond püspök egy napig feltartóztatták az üldözöket hamis alkudozásokkal és ezen idő alatt közel jutának Duna-földvárhoz, de mindez már nem segített rajtok.

Szent Jakab hava harmadik napjának estéjén, kilencz óra tájban Újmajor pusztá felől, nagy kerülővel magános lovas érkezék. Paripájáról szakadt a tajték és a szegény pára remegő inakkal állt, oldala majd kiszakadt. Porlepte lovasa kezében tartva bársony kucsmáját, hosszú lovaglástól zsibbadt térdekkel, kimerülve lépdelt a vezéri sátor felé. Sürgősen kereste Corvinus János herczeget, kinek részére Budavarából levelet hozott.

A fáradt vitézt a herczeg elé bocsátották.

— Fenséges herczeg úr! Nagyságos Frangepán Beatrix grófkisasszony holtig való szolgálatot ajánlván, ezt a levelet óhajtja fenségednek általam megadatni.

János herczeg átvette a piros pecsétű kis levelet és hangosan szólt:

— Fáklyát ide! — azzal bevonult sátrába.

A fáklyát a földbe tűzette, mellé ült és annak vörösen lobogó fényénél elszorult szívvel olvasta:

«Fenséges herczeg uram, nekem szerelmes atyámfia, örökké való szolgálatomat ajánlom te Kegyelmednek! Továbbá az Úr Istennek szerelmére, Krisztus Urunknak kinszenvedésére kérem te Kegyelmedet, ne hallgasson az marcsona erkölcsön levő ármányos szívű szerémi herczegre, az mint ne fordítsa fülét a rókalelkű pécsi püspök mázos beszédeinek, hanem hallgasson fenséged, nekem szerelmes atyámfia mi reánk. Térjen vissza te Kegyelmed, mivel Budavára már a cseh király és Beatrix királyné keresztanyám asszonyom hatalmában vagyon és te Kegyelmedet,

nekem szerelmes atyámfát nagy sereggel megüzik. Ide tettem a levélben nemzeti és vitézlő Ráskay kapitány uram irását is. Én titkon írom ezt a pár sort, ne mutassa te Kegyelmed senkinek se. Végezetül a kegyelmes Úr Isten legyen fenségeddel, nekem szerelmes atyámfáival és őrizze meg minden veszedelemtől. Datum in arce Budæ, die 3. julii anno Domini 1490. Te Kegyelmednek, míg él, mindenkor örömet szolgál szerelmes atyjafia Frangepán Beatrix mp.»

Az ifjú herczeg sápadt arca, midőn végére jutott az aggódó levélnek, lassan-lassan kipirult. Karjai lehanyatlottak és fekete szeme merőn bámult a fáklya lobogó, piros lángjába.

Kívül a sátoron beszélgetés, lábdobogás hallatszott, lönyerítés verte fel az alkony csendjét, s a körül nyugvó tábor halkán zúgott, mint a méhköpű. Az égen csillag futott le, bent a sátorban a fáklya sercegett, néha pattant is és fekete füstje himbalódzva kanyargott kifelé a vörösre festett, rojtos szövet nyílásán.

De Corvin János mindebből semmit észre nem vett; se nem látott, se nem hallott. A veszélytől, aggodalomtól végletekig fölizgatott lelke hihetetlen erővel ragadta őt vissza a múltba, — leplezetlenül mutatta meg neki a jelen igazi képét. Tiszta, világos tudatára ébredett lappangó, de mindig élő szerelmének.

A kis levelet ajkához szorította, aztán keblébe dugta. Majd ledőlt odakészített nyugvóhelyére, s hanyatt fekve, átengedte szívét érzelmeinek.

És az érzések villámnak gyorsaságával ragadták vissza gyermekkorába. Édes-bús ábrázolásokban vonultak el szeme előtt események, a melyek valamennyen a fehér arcú, fekete szemű, édes kis Beatrixre vonatkoztak, Beatrix királyasszony keresztleányára, ki az arragoniai házzal való közeli rokonsága révén a királyi udvarban nevelkedett és János herczegnek játszadozó pajtása volt.

Kezdetől fogva szerették egymást a gyermek ártatlan szerelmével, később pedig a serdülő kor rajongásával! De jött, dübörögve, csattogva az élet. A királyi atya utódaul

szemelte ki János herceget és választott neki a milanói hercegi udvarból szép, gazdag, hatalmas arát. Az ifjú álmoknak vége lett! A herceg kötelességtudóan elnyomta lelkének szép ábrándjait és igyekezett arájára szeretettel gondolni. Szegény Beatrix szívébe ijedten húzódott vissza a szerelem, de ott tovább égett olthatatlan lánggal, mint a pusztító görögtűz.

A fáklya csaknem tövig égett, sűrű gomolygó füst töltötte be a sátrat, azonban a herceg tovább álmodék...

Látta, hogyan sírt a kis Beatrix, mikor atyja, Frangepán Bernardin, a marczona vitéz megérkezett vele és nénjével, a komoly Máriával Bihácsról. Sírt a kis lány, mikor szülői visszatérének Szlavóniába, de aztán kimentek a várkertbe, a szökökúthoz. Ott elkezdtek játszadozni s a pajkos János a napfényben csillogó vizet a kis lányra csapta. Hogy' nevetett a hamis, milyen kaczagva törölgette subiczája bársony ujjával harmatos orczácskáját.

Aztán egyszer, mikor a nagy király kedves rókáját ketrecéből kieresztették! Addig babrálgattak a závárral, míg a lompos farkú koma fogát csattogtatva elillant. Juj, de megijedtek! Rémült arczczal, könnybe lábbadt szemmel kérték Simon vadászt, hozzon másikat, hogy a dicső király észre ne vegye a hamisságot. És a derék Simon hozott. Ők pedig megfizették neki a körmöczi aranyat, a mit jutalmul ígértek.

— Mert egy királyfinak — úgymond János herceg — meg kell tartania ígérését.

Aztán séták kettesben a déli bástyán, mialatt a király-asszony olasz muzsikusai gyönyörűnél gyönyörűbb nótákat, virágénekeket játszottanak. Ők egymás kezét fogták és egymás szemébe néztek. Ezer meg ezer édes, fájó emlék rajzott az ifjú herceg szívében és végezetre jött a keserű valóság: eljegyezték őt Sforza Blankával és megparancsolták neki, hogy azt szeresse...

János herceg szeméből könnyek gördültek alá halvány orczájára. A fáklya leégett, a füstön át izott a tüzes karó, melyről a szurok lefogyott. A füst lassan kigyózott kifelé a sátor csúcsán. De Corvin János mit sem tudott semmiről; lelke máshol járt.

Egyszerre csak meglebben a sátor szőnyegajtaja s Ujlaki uram bajuszos, szakállas orcája, fekete csillogó szeme tekint be a nyíláson.

— Herczeg uram, — úgymond eleven szóval — óhajtánám megérteni, vajon valami fontos üzenetet hoztak-e Budavárából?

A királyfi megijedt szívvel ugrott fel és kapkodott ide-oda, merthogy bizony ő Ráskai uram levelét még meg sem olvasta. Azonban ki nem bocsátaná meg ezt ő neki? Hiszen huszadik tavaszát élte életének!

— Majd fölolvassom Ráskai uram levelét, — szólott — hívassa be te Kegyelmed Zsigmond urat, a perjel úr ő tisztelendőséget és kérjen világot is.

Pár percz múlva jöttek az urak és hoztak új fáklyát a szolgák.

Corvin János kezébe fogta a levelet s fennhangon kezdé olvasni. Minél tovább jutott benne, annál fehérebbé vált az arcza, annál jobban kezdett reszketni a hangja.

Az volt a budai főkapitány levelében, hogy az országos rendek szörnyű módon megbotránkoztanak a herczeg cselekedetén és még azok is, a kik eddig János ügyét oltalmazták, átállottak Ulászló cseh király pártjára. Nem meri ugyan állítani Ráskai, de lehet remélni, hogyha a herczeg párt-híveivel egyetemben visszatér es a koronát visszaadja, talán még jóra fordul minden. Az országos rendek lázadást látnak ebben a csúfos megszökésben és kárhozatos hadi készülődésben.

Corvin János végére jutott a levélnek és megriadott szemmel nézett az ő tanácsadóira és veszedelmes párt-híveire.

Ujlaki Lőrincz uram is, a pécsi püspök is, mintha csak összebeszéllettek volna, hangos kaczagásra fakadtak. A püspök vastag hangon nevetett, kövér kezeit összefogta domború hasán, a mely rázkódott a kaczagástól, nagy tokája rezgett, szeméből a könnyek csorogtak. A szerémi herczeg magas, bántó szóval hahotázott és tenyerével nagyokat csapdosott meggyoszín nadrágjára; ékköves kardkötője csak úgy csörgött rajta. Mikor pedig szóhoz jutott, ezt mondotta:

— Rég ideje nem mulaték ilyen és egyhamar való napon nem is fogok. Nagyon jó, nagyon fölséges tréfa. Menjünk vissza! Hallja-e ezt főtisztelendő püspök uram! Térjünk vissza és hajlítsunk térdet-fejet Báthory országbíró uramnak, Filipec János esmeg Bakács püspök uraimék ő kegyelmőknek. Nagyon szép, nagyon mulatságos. Igazán jól ismerik Budavárában Ujlaki Lőrinczet. Hahaha! — és újra, meg újra igen-igen megnevetett.

A püspök is szóba kezdhett végezetre, pedig ugyan nehezebbre esett, mivelhogy kifogyott a lélekzetből.

— Egyéb nyavalyánk nincsen is, mint hogy visszatérjünk. Hohó, főtisztelendő és nagyságos uraimék, minékünk bizony egész más plánunk vagyunk. Pécsre, onnan pedig Szlavóniába vonulunk, sereget gyűjtünk és úgy kikergetjük Ulászló ő kegyelmét az országból, hogy soha napon leszen kedve ide visszajönni.

A vránai perjel, indulatos erkölcsű ember lévén, paphoz ugyan nem illő módon káromló szókkal bizonygatá, hogy a jó budaiaknak mindenképen megfogyatkozzék a józan eszök, kiaszalá fejökből az agyvelőt az Isten. És utoljára ő is nevetni kezdett.

Corvin János sápadtan nézett a három úrra. A mit meg nem értett, ebben a szempillantásban oly világossá lőn előtte, mint a villámlás. Egy minutumnál rövidebb idő múlása alatt átlátott fondor lelkükön, önző, hideg szívükön. Megnyíltak szemei, mint az evangéliumbeli vaknak és megadatott tudnia, hogy ebben a vállalkozásban egyedül csak ő lehet a vesztes. Napnál világosabban átérté, hogy őt rútol befönték és ha eddig kétségben élhetett is, a következők ugyancsak megbizonyították előtte, kikkel árul ő egy gyékényen.

Remegő hangon szólott a nevető urakhoz:

— Herczeg uram, főtisztelendőségek, nem egyszer, hanem százszor is megbántam, hogy be nem várom a királyválasztó országos rendek döntését. Súlyos vétket követtünk el, mikor elragadoztuk a kincseket, ruhákat, a sok drága marhát és különösképen Isten haragját vontuk magunkra azzal, hogy a szent koronát eloroztuk. Uraim, az Istennek

szerelmére könyörgök te Kegyelmetekhez, térjünk vissza, jobbuljunk meg, próbálkozzunk az igaz úttal. Atyám emlékére, országunk jóvoltára, Szűz Mária hét törrel átszűrt szívére kérem Kegyelmeteket, ne rántsanak engem ilyen törvénytelenységbe, ilyen istentelenségbe! Az egész ország engem fog vádolni mindenért; lázadásunknak, szószegésünknek, hűtlenségünknek keserves árát én fizetem meg.

És az ifjú herczegnek, Corvinus Jánosnak szép barna szeme könnyben úszott, kezét könyörögve tárta feléjük.

Ámde azok hideg, fagyos arczczal néztek rá s szívök nem indult meg a herczeg esdeklésein. Sőt a püspök felette igen megijedék, hogy netalán ezek a könyörgő szavak valamelyiket meglágyítanak; éppen ezért szólott is ilyenképen:

— Már bocsásson meg nekünk herczegséged, mi nem vagyunk pulyák, nem vagyunk síró gyermekek! Hogyan is gondolhatja fenséged, hogy innen visszatérjünk? Ne mondjon ilyen ígéket, mert azok visszásan hangzanak a mi fülünknek. Az ilyen beszéddel nem igen hajlítja maga felé a mi hajlandóságunkat! — s ezen utolsó szavakat már indulattal mondta.

A másik két főúr helyeslőleg bólintott.

Láthatta János herczeg, kik veszik őt körül. Keserőség fogta el szívét; lobbanékony lelkében gyorsan cserélődtek az indulatok, ellágyulását harag váltotta fel. Fenyegető szókkal, indulatos hangon mondá:

— Már pedig én eltökélém magamban, hogy visszatérek. A kincseket újra régi helyökre hordatom, a szent koronát visszaviszem és bevárom, bármi történjék is. Így akarom.

Ujlaki Lőrincz arczát a harag sápadtsága lepte bé, szemei egyet fordultak és remegő ajakkal, fitymálkodó hangon felelt:

— Úgy akarja nagyságod? Eltökélé, hogy visszafordul Budavárába? Csak tessék, nekünk semmi ellene szólásunk nincsen; ám a kincseket és a koronát nem engedhetjük vinnie; bármint sajnáljuk is. Merthogy ne feledje, herczeg úr, minékünk tizenkétezer lovasunk vagyon itt, fenségednek pedig ötszáz.

Corvin János szólni akart, de Zsigmond püspöknek is vala mondanivalója.

— Herczeg úr, az előbb két száguldó vitéz érkezett Dunaföldvár felől, a kik is jelentették, hogy Kinizsy, Báthory uraimék nyomunkban vannak, átadhatja magát nekik fenséged. Mi azonban tovább megyünk.

Szegény ifjú herczegnek torkában akadt a szó, karja lehanyatlott, feje lehorgadott, jobb kezével fáradtan intett az uraknak és csak ennyit mondott:

— Szégyellem gyávaságomat, átallom erőben való megfogyatkozásomat, hiszen tudója lehettem volna, hogy magyarokkal van dolgom.

Ezzel dolmánya zsebébe gyúrte Ráskai uram levelét és hátat mutatott a három úrnak, a kik egy kevésé röstelkedve néztek rája, aztán kifordultak a sátorból.

János herczeg pedig leheveredett és huzamos ideig álom nélkül forgolódott, míg végre éjfél tájban elnyomta a fáradtság.

Két óra felé azonban trombitaharsogás, kürtök szava ijesztette fel.

— Itt vannak az üldözők! Jön Báthory! — kiabálták mindenfelé.

És a dombok mögül felkelő nap láthatta, mint szorítják, kergetik Kinizsy meg Báthory uram lovasai Corvinék vitézeit . . .

III.

Mátyás király elköltözésének gyászos esztendejében szép őszi következék a viharos nyárra. Szent Mihály havának végén vígan zöldeltek a fák, csicseregtek a kis madarak; a kertekben virág nyilott, a nap ragyogva tündöklött az ég boltozatán.

Az ország még örömben úszott; nem sok napokkal ezelőtt ülte meg Ulászló király koronázásának ünnepét szeptember havának tizennyolczadikán.

Mindenfelé vidámság, jókedv áradott széjjel széles ez országban. Ettenek, ittanak nemes és közrendben levők. Patakokban folyt a bor, nyársakon ökröket sütöttek és vig muzsikaszó hangozék mindenfelé.

A cseh, immáron megkoronázott magyar király párt-hívei voltak leghangosabb kedvvel. Az özvegy királyné, a nápolyi Beatrix szerelmes szívvel, nyugtalan vérrel várta, hogy a daliás cseh, a kihez már régen kedves emlékek fűzték, nőül vegye s ezzel beváltsa szóban és írásban lekötött ígéretét.

Még azoknak nagy része is megnyugodott, a kik Corvinus Jánost óhajtották atyja trónusán látni. Hatalmas segedelmet reméltek Csehország részéről a pogány török ellen.

Csak egy szíven rágódott a keserűség, csak egy lélekben háborgott nagy elégedetlenség tengere. A Corvinus János hercegeben . . .

Fényben, dicsőségben nevelkedni, szeretetben élni, hozzászokni ahhoz a gondolathoz, hogy hatalmas ország trónja várja, nagy multú nép koronája áll számára készen: — s egyszerre mindez semmivé lesz; a hódolók elfordulnak, ellenséggé válnak, a lekötelezettek, a fölemeltek hálátlansággal telnek bé; megaláztatás, szegény, vereség, kijátszatás következik! Kit ne törne össze, legyen bár márványkőből faragtatott? . . .

Csendes, derűs őszi alkonyat borul a királyi kertekre. Fák, virágok, mozdulatlanul állanak a langyos levegőben. Szellő nem lebben, ág nem zörög, csak egy-egy sárga levél koppan a földön. Az óriási kert a várhegy nyugati lábánál néma méltóságban terül el.

Hatalmas nyári lak emelkedik a fák között, homlokzatával a lemenő nap felé fordulva. Tetején sokszínű cserep tarkállik, falai csillogó márványkőből vannak. Előcsarnoka mozaikkal kirakott sudár oszlopokon nyugszik, lépcső vezet föl rá s frescókkal ékesített hátsó falából vertvas kandeláberek nyúlnak ki. Vörösmárvánnyal szegett szárnyas ajtó vezet a csarnokból az épületbe. A csarnok padlóját keleti szőnyeg fedi s egy faragott mivű asztal áll rajta három székkal. Az asztalon aranyrojtos biborterítő, a székeken himzett selyemvánkuszok.

A nyárilak homlokzata előtt szökőkút vize suhog a magasba és csillogva, ragyogva hull vissza.

Corvinus János, a bukott király, az egyik oszlopnak támaszkodva, mozdulatlanul áll az alkonyi fényben. Szemét merőn a lenyugvó napra szegezi és gondolkodik, töprenkedik, szaggatódik . . .

Lelke előtt, mint megdagadt árban a kitépett fának törzsei, még egyszer elrohannak a gyászos események . . .

A dunaföldvári éjszakai vereség; másnap véres hajnalon a gyászos csontmezei ütközet, a hol minden elveszett. Ő és párthivei futnak Pécs felé s csak a püspöki vár erős falai közt tudnak megpihenni.

Itt új csalódások! A csúfos kudarcz széthasogatja pártját, azonban mindnyája kárpótlást szerez magának a csatában megmentett kincsekből. A püspök, a várak kapitányai, Ujlaki herczeg mind ragadoztak maguknak a prédából s aztán jóllakva elhagyták az elbukottat.

Következőnek új megalázkodások, könyörgések. A királyválasztás, hol ő róla már szó sem esett. A koronázás, melyen Korvin János vitte Ulászló előtt a koronát. Majd a milanói ház fondorkodásai, hogy a házasságot Blanka és ő között felbontsák; Beatrix királyné gúnyja, visszatérése Budavarába, honnan egykoron szégyennel távozott.

És a sok keserőség, letört remények, meghiusult ábrándok. Atyja nyomdokába akart lépni, nagyot, megmaradót alkotni, harczolni a törökkel, némettel . . . s mindennek örökre, mindörökre vége . . .

Csendesen nyílt az ajtó Corvin herczeg háta mögött. Telt idomú, fehér arcú, drága ruhába öltözködött asszony lépett ki rajta. Harminczhárom esztendő immár, de nem tetszik meg rajta; szép és méltóságos.

Beatrix özvegy királyné ez, Corvin Jánosnak ellensége. Most azonban egy kevés jóindulattal közeledik; talán mar-dosta a lelkiismeret: ő is megesküdött a nagy királynak, hogy János fia ügyét istápolni fogja.

Az ifjú nem vesz észre semmit. Áll, merőn áll és néz.

Mostohája odalép a háta mögé s csendesen megszólal, de szavaiban ott szurkálódik a gúny:

— Fiam, János herczeg, a lenyugvó napot nézed? Talán a királyválasztáson forgatod elméd?

Az ifjú megfordul, bánatos orczája megmerevedik, szeméből a gyűlölet hideg sugara csillan elő.

— Szolgálatára, felség, igen bizony arról gondolkodom. De nem tudom, miokért tetézi felséged az én szégyenemet csúfolódással? Miért szólit fiának? Mióta üldözik a keresztén anyák gyermekeiket?

A királyné ptyolatfehér orcáját pirosság futotta el. Indulata feltámadott:

— Hiába való dolgot mívelsz, hercegi fiam, ha engem sértegetsz. Én azért jobb anya vagyok, mintsem is gondolnád.

A herceg elutasító mozdulatot tett, de a királyné tovább folytatta:

— Elbuktál. Te kívántál az ország királya lenni s alattvalója vagy Ulászlónak. Kiűztél a várból és imhol megint itten vagyok, talán még több jussal, mint te. Tudom, hogy elbukni fáj. De ne búslakodjál, szószólója leszek én a te elfordult állapotodnak. Vigyázok, hogy megadják, valamit a szerződésben ígértenek.

János herceg keményen pillantott mostohájára s azt fürkészné, szíve szerint beszél-e, vagy színből? Beatrix királyasszony állotta a nézést, a herceg elméjébe pedig a világgosszág sugara csapott.

— Megértettem, felséges asszonyom anyám, hogy jóindulatomat akarja megnyerni. Mert fél. Jól teszi, féljen is.

— Nem félek senkitől is, — csattant föl az özvegy — újólag királyné leszek. János herceg, vigyázz!

Más időben talán ez a fenyegetőzés indulatra gerjesztette volna János herceg ifjú lelkét, most azonban egészen más érzelmek támadtanak sokképpen meggyötört szívében.

Bánatosan, szinte jóindulattal fordította szemét mostohája felé — kinek ajka reszketett a haragtól — és szelid hangon kezdett beszélni. Csak később vált szava méltóságossá:

— Tudós tanítóm, Ugoletti mester, bölcs könyvekből érttette meg velem, hogy valamint az arany a tűzben tisztul meg, azonképpen a lélek is a megpróbáltatások lángjában forrja ki salakját. Felséges asszonyom anyám, min-

denkiben megcsalatkoztam, mindenek megcsúfoltanak engem. Látám a barátságot füstté válni, az atyafiságos indulatot farkasnak erkölcsévé fordulni; főpapok, országos nevű zászlós urak csalárdul hazudtanak, esküvésöket megszegték! Látnom kellett a gátságot, árulást, kapzsiságot, a kincsnek éhségét; a maga hasznának kergetése mindig letiporta az ország iránt való szeretetet, a hűséget, a barátságot!... Húsz évet öregedtem a tapasztalásban! Jövedőlni fogok felséges asszonyom anyámnak és ez mind bételjesedik...

A királyné szívét ismeretlen ijedség fagyasztotta meg, azonban félelmének elfedésére a nembánomságnak gúnyos álorczáját borította.

— Vajon mit is jövedőlsz nékem, te ifjú bölcs herczeg?

— Valamint utálatos haszonlesésből megcsaltak engem, azonképpen kiforgatják mindenből felségedet is. Én már nagyobbat nem eshetek, mint a mekkorát estem: megmondhatom a színgátságot. Felségedet a magyarság nem szereti, a főpapok, zászlós urak pedig nem akarják az országban kedveltségüket elvesztetni, és ennek okáért felséges asszonyom anyám soha sem lépzen Ulászló király felesége.

— Igyen hiszed, herczegi fiam? No ez bizony szép! — sziszegte villogó fehér fogai közt a gyönyörű asszony. — Hát te kegyelmed jövedőt mond nekem? Én majd különbet mondok te Kegyelmednek, nagyságos herczeg!

— Semmi is meg nem háborít engem! — felelte lemondóan az ifjú.

— Azért mégis megmondom. A pápa öszentsége föloldotta házasságotat a milánói herczegkisasszonynyal!

Corvinus Janos elsápadt. De nem a fájdalomtól, hanem csak a szégyentől. A királyné ezt balul magyarázta.

— Ne búsulj, fiam János, majd keresek én számodra jó feleséget...

— Ne fáradjon abban, felséges asszonyom anyám, hogy nekem örömet szerezzen. Erre már késő nagyon.

Az özvegy királynében fölülkerekedék gögös olasz ter-

mészete és rosszindulata, melyet mostoha fia iránt soha se tudott lelkéből kiirtani.

— Nem tudod, mit beszélsz és mit cselekszel. Azonban hiába sértegetsz, ha királyné leszek, azért nem fogok rólad megfélekezni. Isten veled!

János herczeg kötelességből térdet hajtva, megcsókolá mostohája hófehér kezét és föl se pillantva, tompa hangon szóllott:

— Legyen boldog, felséges asszonyom anyám, — azzal elfordult.

Beatrix királyné lassan, gögös méltósággal lesétált a lépcsőn és suhogó selyemruhájában kényesen lépkedve, a palota felé távozott. Nem sokára eltűnt a kanyargós út bokrai között.

Az ifjú herczeg egyedül maradt.

A nap már csak pár arasznyira függött a magas fák koronája fölött.

Csend ülte meg a kéklő hegyek borongós erdeit s a hatalmas kertet. Csak a szökőkút aranyvizének suhogása, csobogása s a nagy madárházakban az elülni készülő kis szárnyasok halk csicsergése hallatott.

A szerencsétlen Corvinus János lelkére talán még soha napon nem súlyosodék úgy rá a bánat és szégyen terhe, mint mostan. Ugy látta ebben az órában, hogy az ő élete már nem ér semmit is. Elhagyták mindenek, kiforgatták, megcsalták. Elvették becsületet, elragadozták tőle atyai örökségét. Szent István király koronáját. Javait megszabdalták, várait megtizedelték s végezetre, hogy megértessék vele: a korona nélkül az ő értéke semmis, fölbontották házasságát is.

Az ifjú lelke mind jobban és jobban elborult. Oda tántorgott az asztalhoz és lerogyott a székre. Kezére hajtotta fejét, majd csendesen hihúzta kardját és a drágaköves szablyát maga elé fektette az asztalra. Félelmesen csillant meg a búcsúzó vörös sugár a fényes aczélon.

E pillanatban az ifjú háta mögött a nyaraló fala mellől sugár leány alakja tűnt elő. Az ifjú nő megdöbbenve állt meg a lépcső legalsó kövén.

Gyönyörű vala! Aranybrokát, zöldszínű szoknya omlott le róla; karcsú derekára szederjes selyemből varrott subicza feszült. Azonképpen a szoknya, valamint a kabátka igaz gyöngyökkel, drágakövekkel volt elborítva. Fekete haján rubintos, arany rezgőkkel ékesített pártá csillogott, melyről piros bársony szalagok hulltak hófehér nyakára. Nagy szeme ijedt bámulattal tapadt az ifjúra.

Corvin János szívében halálos keserűség vetett hullámot. Félig hangosan mormogta:

— Nem akarok egy dicső királynak megcsúfolt fia lenni. Cato, Seneca, Róma nagy férfiai meg tudtak halni, mikoron bétölt az ő idejük: a Corvinus vér se lészen gyávább...

És elborult ábrázattal, elsötétülő szemmel nyult a kardhoz. Fölvette.

Ebben a szempillantásban az ifjú hölgy fölrohant a lépcsőn és elsikoltá magát:

— János, az Isten szerelmére!

Corvin ijedten ugrott föl és kardját az asztalra dobta. Szégyennel, örömmel vegyes boszusággal fordult a leányzó felé s szemrehányó, de nem haragos hangon mondta:

— Mi okért is jöttél, Beatrix? Most könnyen meg tudtam volna halni, más időn talán nehezebb leszen.

— János, az Isten szent szerelmére, ne tegye azt te Kegyelmed! Kétségbeesésbe borítja azokat, a kik szeretik. Az a kard még jó leszen egyébre is.

— Ugyan mire lehetne már az jó, kis hugom?

Frangepán Beatrix arcát pirosság futotta be, bogár-fekete szeme megvillant, kis kezét a kard gyémántos markolatára tette és így szólott:

— Édes rokon, János, ne feledje el te Kegyelmed, hogy a mi országunknak halálos ellensége vagy: a pogány török. Az ellen fordítsa szablyáját! Emlékezzék meg, hogy dicső nagyatyja, Hunyady János se volt király, mégis egész világ csak tisztelettel mondotta ki nevét. Az az első, a ki a harcz mezején elsőbb, nem a trónuson.

Az ifjú herczeg gyorsan, szaggatatottan szedte a lélekzetet. Az élet meleg sugara véres tusát vívott keblében a halál hideg lehelletével. Nehezet, kinosat sóhajtott.

— A harcznak mezején!... — mondta gondolkodva. — Beatrix, édes hugom, úgy fáj! Olyan nehéz lemondani, mintha véretem szívának, húsomat tépnék. Boldog örömmel áldoztam volna életemet az országért, a szent keresztért!

— Hiszen azt így is megcselekedheti te Kegyelmed, atyámfia. Mindenkinek nyitva vagyon az út... A jövődöt sűrű köd borítja; ki ismerheti azt, hanemha Isten? Mostan nyugodjék meg te Kegyelmed az ő szent akarataiban, ő tudja, mi végre teremtette Kegyelmedet, szerelmes atyámfia. Keresztyének vagyunk! — s az ifjú hölgy megfogta Corvin János kezét.

A herczeg fiatal szívéből olvadt immár a jég, felmelegült újra s a kétségbeesett lélek esengve fordult a vigasztalás felé, mely olyan drága lélekből eredett.

— Csak beszélj, kicsiny Beatrixem! Hadd csepegjen szívemre vigasztaló szavad.

— Még boldog leszen az életben, János rokon! A jó ember boldog leszen, Kegyelmed pedig jó ember. Kárára éltek Kegyelmednek a jóságával. Az ki trónon ül, annak csak egyik kezében legyen a bőség szarva, másik keze vilámot szórjon.

— Édes kis Beatrix, — rebegte halkan az ifjú.

— Érzem, hogy még boldog leszen Kegyelmed, — mondá remegő hangon a szépséges hajadon és odább húzódék az ifjútól, eleresztvén annak kezét, — találанд egy szívet, a ki szeretni fogja, a ki megbecsüli Kegyelmed jó lelkét. És én tiszta szívből óhajtom is, hogy találjon.

Corvin herczeg odalépett a leányzóhoz, ki lehajtotta fejét és hófehér homloka bíbor színt öltött.

— Találok, Beatrix. Vak voltam, homályos elméjű voltam, azonban immáron másképp leszen.

Beatrix szívét édes sejtelen szállotta meg, a hosszan eltitkolt, elfojtott szerelem csaknem szétvetette mellét. Erősen fölindult, alig bírt beszélni:

— Tudtam, hogy Kegyelmed önmaga ellen akarja emelni kezét; a félelem hajtott ide, bocsássa meg tolakodásomat, édes rokon!

A lány szeme könybe lábbadt, hangja remegett és ki-mondhatatlan alázattal tévé hozzá :

— Elmehtek immár? . . .

Az ifjú herczeg lelkében lángot vetett a hosszú évek óta ott lakozó szerelem, kitörő indulattal tárta ki karját s a csendesén zokogó leányt szorosán keblére ölelé:

— Ne menj el, ne hagyj el soha, drága kis Beatrix! Te vagy az én őriző angyalom. Hiszen én mindig szerelmes szívvel voltam te irántad, szerelmes lelkem, én édes húgom! Mondd nékem, akarsz-e az enyém lenni?

Beatrix szenvedelemmel ölelte át az ifjút és csak ennyit tudott rebegni:

— János, én édes szerelmem, boldogságom!

Az ifjú megcsókolta Beatrix homlokát, ajkát s könnyezve mondogatta:

— Boldog vagyok. Mindig szerettelek. De ne sírj hát, édes, szerelmes, gyönyörű virágszálam!

— Csak az örömtől sírok.

És hosszan tartották átölelve egymást.

A nap lecsusszant a fák lombjai közé, csak vékony fénysugarak nyilaltak át rajtok. A víz suhogott, csacsogott, csobogott. A kis madarak elhallgattak s a bokrok közül, terebélyes fák alól előszállott a homály és fátyolát csendesén húzta fától fáig, bokortól bokorig.

Magasztos hallgatásban állott minden a két boldog ember körül . . .

A vár tornyában megkondult az esteli harangszó.

Beatrix szeliden kibontakozék Corvin János karjaiból s áhitattal letérdelt. Az ifjú szintén mellé ereszkedett és mindketten buzgón imádkozának.

Aztán kézen fogva, halkan beszélgetve, megindultak a sötétlő várfalak felé.

JÓKAY LAJOS.

KÖLTEMÉNYEK.

Október.

Az erdőben, a mezőben — senkisem jár,
Rét virága, tölgyek ága, — egyre hull már!...

Halkan, csendben, felhő lebben, szellő rebben,
Győzedelmes némaság ül tavon, berken!...

... Álmodozva meg-megállunk... Itt valaha keltünk-jártunk,
Forró nyárban — illatárban, egymás érzetére vártunk!...

Itt megültünk... ott füleltünk: zörren-é bozót, csalit?
Könnyü lépte hozza végre azt a régvárt valakit?...

... Fényes égen színarany bolt... pázsiton bársony, selyem,
Gyönyörűség!... örök hűség!... gondtalan, vak szerelem!...

... Játszi kedvből... lopva, lesből — fűbe hajló lomb alatt
Dalolgatva csalogattuk fészkiről a madarat.

Hogy csevegtek, csicseregtek!... s hogy röppentek szerteszét,
Mikor csengve-zengni hallák — csókok csattanó neszt!...

Hol a madár?... hol az ének?... hol az édes nevetés?...
Víg madárdal messzeszárnnyal — rég tarolva a vetés!...

Vén juhar törzsébe véstünk — esküvéssel — két nevet,
Kéreg szőtte, moh benőtte!... Gyors idő — hajh! — így temet!...

... Pusztuló sirkert az erdő... süppedő hant... tört kereszt...
Még maradnánk... s futni tudnánk... bújá, csöndje űz, ijeszt!...

S elfogódva, szemlesütve... titkolgatva fájó könnyet --
Mint az árnyak surranunk el, vissza sem tekintve többet!...

Száraz ág hull lépteinkre... költöző madár zokog
Itt is jártunk, itt is keltünk... itt is voltunk boldogok!...

Csata után.

Verző, halálos sebbel árva dúvad
 Üldő ember nyilától hova búhat?
 Lábnemtapodta mélyén rengetegnek —
 Mohos köszirt odvában — ott pihen meg.

Halálos sebbel éltem harcsterén
 Vérem hullatva menekülök én,
 Utamba szanó gúny iszapja árad,
 Fejem fölött viharfelhő — a bánat...

... Nem hatalom-, kincsért — hírnévért csatáztam,
 Helyem' megálltam, fejem' nem aláztam,
 Magam — száz ellen!... s nem féltem haláltul!...
 ... Eladtak árulók... gyáván... csalárdul!...

Szivemben alkotás malasztja ég,
 Lelkem — piheg bár — tudna szállni még,
 Ám hogy' repüljön ég felé, magasnak —
 Ha elvagdalták szárnyait a — sasnak!

Győzött királyként — vérpad lépcséjén
 Haló nap tündökölve int felém,
 Így muljak én is... többé mitse' bánva,
 Mindent feledve — mindent megbocsátva!

Nyögsz, durva föld, porod mig vérem' issza?
 Hiába! nem csalsz emberhez te vissza!
 Judáscsók lángol most is arczomon,
 — Fogadj öledbe melységes vadon!

Süvöltő szélvész, szárnyadon ragadj,
 Bércz homlokán felhőbe tűnni hagyj,
 Köszirt leszek, mely nyiló égbe bámul
 S megittasulva fényitől... alábul!...

KÁROLY KIRÁLY TENGERI ÚTJA.*

Károly király tengerre szállt,
Tizenkét hőse kísérte,
A szent földnek tartott a naszád,
És útközben vihar érte.

S szólt Róland, a legbajnokabb :
«Jól forgatom a kardot,
De szél ha zúdul s hány a hab,
Nem állom ott a harcztot.»

Megszólal Holger úr, a dán :
«Hárfám' pengetni tudom jól ;
Mi haszna, tenger torlatán
Ha vész, víz ennyire tombol.»

Olivérnek sincs jó kedve ma,
Mélán kardjára nézett :
«Magamat nem szánom annyira,
Mint ezt a nemes érczet.»

Majd szólt a dévaj Ganelon,
Csak úgy magába' dörmög :
«Csak én volnék már szárazon,
Titeket vihetne az ördög!»

* Mindkét itt közölt műfordítás felolvastatott a Kisfaludy-Társaság 1912 márcz. 6-iki ülésén.

Jó Turpin érsek így nyögell:
«Hitünk az, a mért kiszállánk;
Jó Jézus, a víz hátán jövel,
S vezesd tovább a gályánk'!»

Richárd gróf ily szót hallatott:
«Pokol ördögei, sok izben
Tettem nektek szolgálatot,
Most rántsatok ki innen!»

Naim úrnak sincs most gondja más:
«Adtam tanácsot soknak,
De édes víz és jó tanács
Hajón sokszor kifogynak.»

Az ősz Riol ezt mondta im':
«Agg én, meddig viszem még?
Szeretném, hogyha csontjaim
Egykor szárazba tennék.»

Gui nyalka volt és csapodár,
Dalolni most sem átal:
«Szeretnék lenni kis madár,
Rózsámhoz szállni által.»

Garin, a nemes gróf, szóla most:
«Ég szánjon ez állapotban!
Szivesebben innám bort, pirost,
Mint vizet a sós habokban.»

Szólt Lambert, a legfiatalabb:
«Ne hagyj, ég, hjába esengnem!
Jobb, én eszem jóféle halat,
Mint hal faljon föl engem.»

A tisztos Gottfried csak legyint:
«Mi haszna hiú sirámnak?
Nem jár ki más nekem se, mint
A többi czimborámnak.»

Károly király mind szótlan ül,
Szilárd kezén a kormány:
Forgatja rendületlenül,
Míg el nem ült az orkán.

UHLAND *után németből*

WIGAND JÁNOS.

EDENHALL CSILLAGA.

Az edenhalli ifjú lord
Meggúvatja a harsonát,
Ittas vendég közt ülve tort,
Felugrik és parancsot ad:
«Most hozd ide Edenhall csillagát!»

Döbbsenti a parancs a ház
Hüségcs vén pohárnokát,
Kifejti — bár még tétováz —
Selyméből a kristálycsodát,
A serleget: «Edenhall csillagát!»

S most szól a lord: «Tiszteld becsét:
Töltsd bele Porto biborát!»
Reszketve tölt az agg cseléd,
Termen biborfény csillog át;
Fenn hirdeti Edenhall csillagát.

S a lord szól, a kristályt vevén:
«Tündér adá, mint zálogát,
Ősömnek ezt forrás tövén,
Ráróván: „E kincs kárt ha lát,
Ég szánja meg Edenhall csillagát.»

«Okkal nyeré kristálypohár
Vig törzsünk sorsához jogát:
Szeretjük, ha telt kupa jár,
S közben a csengő muzsikát;
Megcsendítem Edenhall csillagát!»

Elébb lágyan, telten folyó,
Méla csalogányhangot ad,
Majd zúg, mint bérczi vad sió,
Végül égzengés rezgi át
Edenhall gyönyörű csillagát.

«Törékeny örkinces, csak merész
Nemzetség bizza rá magát;
Nagyon soká tart már s ígéz;
Tegyük nagyot koczintva hát
Próbára Edenhall csillagát!»

Nagy csörrenés, hull a szilánk,
Bolt roppan, rést szétválva tát,
Szakadékból kicsap a láng,
Elillan, látva jó barát
Széthullani Edenhall csillagát.

Ellen betör, gyújt, ölte dül,
Áthágta éjjel sáncz fokát;
Az ifju lord vérebe fül,
A keze tört kristályt fog át:
Vig Edenhall csorba csillagát.

Az agg pohárnok örzi még
Másnap gazdája bús lakát,
Keresve ura tetemét,
S romok közt szerte hulldogált
Szilánkokat: Edenhall csillagát.

«Ledönt a sors — szól — vármüvet,
Magas pillért és palotát,
— Föld üdve, fénye csak üveg —
Szétzúzza a földet magát
Egykor, mint Edenhall csillagát.»

SZEMLE.

A héthársi templom négyszáz éves emlékünnepe.*

Tisztelt ünneplő gyülekezet!

A gondviselés különös kedvezésének tekintem, hogy résztvehetek ez ünnepélyen és szószólója lehetek ennek a felső-tárczai vidéknek, melyhez, mint szülőföldemhez, a szívem hozzanőtt s melynek lakói ma, a vallásosság és művészet egyik legrégibb és legbecsesebb itteni emlékének ünneplésére, lelkes egyetértésben főpásztorunkkal és az egész megye értelmiségével, sereglettek össze e helyre.

A gondviselés kedvezését látom abban, hogy épen engem érhetett e föladat sora, engem, a ki szintén egyik késő ivadéka vagyok annak a meráni Rutkernek és annak a Comes Ricolfusnak, a kiktől a Tárczaiak rég kihalt nemzetsége származott. Ez az erős nemzetség, mely — mint azt megyénk egykori alispánja, néhai Berzeviczy Edmund kimerítően megírta — a XIV—XVI. században hatalmát itt, a Felső-Tárcza és a Tapoly vizei között Sáros vármegye jó hatodrésszére kiterjesztette, kiváló férfiakat állított a haza s a király szolgálatába, a kik tarkeői erős várukból daczoltak küzdelmes koruk viharaival, de hódoltak Istennek és a művészet nemes géniusának. Rettegett urai voltak e határszéli vidéknek s jámbor építői ennek az ősi templomnak, — míg törzsük utolsó, hőslelkű női sarját a szintén nemsokára pusztulásnak induló Homonnai Drugeth nemzetség életfájába oltották.

A mint a Tárczaiakat fölváltották a Dessewffyek, a Dessewffyeket a Szirmayak s végül ezeket is az egykori behívott iparosokból s fölszabadult várjobbágyokból szabadalmas mezővárosi közönséggé alakult munkás polgárság, a templom legujabb, gondos kegyura, a mint évszázadok repültek el az Isten dicsőségének szentelt ősi falak fölött: úgy látjuk váltakozni a művészet-történeti korszakokat is a vallásosság e régi szentélyének alkotó részeiben és díszében.

* Ünnepi beszéd, a f. é. augusztus hó 12-én tartott emlékünnepevényen.

A templomnak, — melynek részletes műtörténeti leírását a műemlékek orsz. bizottsága ez ünnepély alkalmából meggyénk egy jeles fiának* tollából adja közre, — eredete az idők homályában vész el. Csak sejtjük, hogy ma létezésének — valószínűleg — nem négy-, hanem öt-, sőt talán hatszázados emlékét ünnepelhetnők. Csak sejtjük, hogy milyen volt az a régi templomhajó, mely a valószínűleg legősibb szentélyhez csatlakozott s melyhez utóbb, mintegy kereszthajót formálva, illesztették a Szent Tamásról nevezett és a Dessewffy-kápolnát. Sejtjük, hogy a torony, mely nem a templom falából nő ki, talán őrtoronyrak épült, a melynek ormáról hajdan marczona katonák lesték azok közeledését, a kiket fegyveres kézzel távoltartani volt kötelességök míg most ugyane torony magasságából a harangok szertehullámzó hangja hívja ide mindazokat, kik egy közös Istent imádnak.

Az 1513-iki évszám, melybe mai megemlékezésünk kapcsolódik, két névvel társulva van a déli kapu szemöldökkövébe vésve. Az egyik az építtetőé, a másik az építőé: a Tárcaizai Miklósz és a Ragusai Vinczéé. Tudjuk, hogy Tárcaizai Miklós a tarkeői uradalom akkori ura volt, főkamarászmester, sárosi főispán és hadvezér; de ki volt az a maestro Vincenzo de Ragusa, kinek a nevével itt, és — tudtommal — csak itt találkozunk?

És itt ismét csak találgatásokra vagyunk utalva. A kor, a név, a származás és a végzett munka valószínűvé teszik, hogy annak a fényes csillagzatnak egy alsóbbrendű bolygózával van dolgunk, mely a Mátyás király korában, a mikor az olasz ég a magyar éggel ölelkezett, a hol magyar, hol velencei uralom alatt álló Dalmácia fölött megjelent. Giovanni Dalmata, Francesco Laurana voltak benne a legfényesebb csillagok, melyek még az olasz renaissance-művészet nagy ragyogásában is feltűnnek. Tőlük birjuk a Beatrix királyné s valószínűleg Mátyás király egyik képmását is; egyéb nyomát működésöknek hazánkban ma már nem találjuk; hanem hát a Hollós magyar király volt olyan nagy úr, hogy birtokadományozással jutalmazhatta az olyan mestert is, a ki munkájával inkább Olaszország dicsőségét szolgálta.

Talán ezeknek az iskolájából került ki később a mi ragusai Vinczénk, a ki bizonyára inkább kőfaragó volt, mint szobrász, mert az ő korabeli decoratív plastikai figurális alkotások e templomban: a boltozat-gyámkövek s a szentségtartó-fülke faragott angyalfejei majdnem kontármunkának tünnek föl a Tárcaizai

* Divald Kornél.

Tamás korábbi vörösmárvány sírkövének gyönyörű domborműve mellett. De ez a dalmát mester mégis egy nagy művészettörténeti korszak hirnöke gyanánt jelenik meg itt: az olasz renaissance-ot képviseli, a mely akkor még szokatlan, új stíl volt nálunk a templomok díszítésében is, az architektúrában meg épenséggel nem tudta megtörni a gothica uralmát. A hogy ez a templom 400 év előtt kialakult, az folytonos megalkuvást mutat a gothica és a renaissance között, az előbbinek túlsúlyával. Az orgonakarzat, a maga constructiv részeiben, sőt az addig valószínűleg gerendával fedett templomhajó menyezete is, csúcsíves szerkezetű, de a karzat ballusterei — melyeknek ma alig látjuk maradványait — renaissance izlésűek voltak, a kapuk kerete is az; a szentségtartó-fülke *ædiculájára* az olaszos oromzat mellé odahelyezte a gothica is az ő fiálait.

És az oltárok faragványain, a triptychonok festett képein is még soká tovább virágozik a gothica. Azokban a beszédes alakokban, melyek gazdag redőzetű, nyaktól földig érő ruháikban oly kifejező szemekkel és mozdulattal néznek le reánk szűk fülkéikből, mintha fájna nekik, hogy le nem szállhatnak onnan segítségünkre hozzánk: azokban a keresztyén vallásnak az a mély, tiszta érzelemvilága s az a forró mysticismusa nyilatkozik meg, a mely soha meg nem alkudott a pogányos renaissance-al.

És nemcsak a képfaragó-művészet, a festészet is hazai műemlékeink között jelentős, számottevő alkotásokat hagyott itt hátra, különösen a főoltár szárnyainak fatábláin. Dürer szelleme itt merész realismusát mutatja az életteljes, mozgalmas alakokban, nagy technikai tudását a távlat titkainak megfejtésében. Valószínű, hogy eperjesi és bártfai műhelyekből került ki mindez a faragott és festett oltárdísz. A főoltár festője névbetűit is hátrahagyta nekünk. Elgondolhatjuk, hogy a bártfai Köhler volt, a kitől nehányan a ma is élő Kéler családot származtatják.

A síremlékeken is szemünkbe ötlük a művészeti korszakok váltakozása; a legrégibbek még gothikusan stilizálják a címereket, melyek később szabadabb formanyelven, utóbb barokkos túlzásokkal beszélnek hozzánk.

A legkésőbbi Dessewffy-kápolna oltárfaragványainak feszület alatti csoportján már valami barokkszerű vonás érezhető; a mennyezet a rococo stíl ornamentikájának szép példája.

A műemlékek azonban nem csupán művészettörténeti októink; azoknak néma köveiből gyakran nagy ékesszólással beszél hozzánk hazánk, különösen a közelebbi vidék története is. Le-

tűnt nemzedékek daliás alakjai jelennek meg előttünk, homályba veszett korok, gyökeresen átalakult viszonyok és intézmények képei lesznek szemlélhetőkké; a jelen benyomásai rabbá tehetik érzéseinket; visszaemlékezésünknek, lelki látásunknak útját nem állhatják, mikor ily hatalmas emlékek a multba szólítanak.

A Tárczai Tamás vértezett lovagi alakja, mely bizonyosan még életében készült képmásként takarta egykor sírját s most a védszentjéről nevezett kápolna falába van beillesztve, maga egész történetet beszél el: Magyarország történetének legdicsebb fejezetét, a Hunyadi Mátyás király korát. A zászlós kopja és kard jelzi a hadvezért, Mátyás tábornokát; a vértezett gazdag dísze, a borotvált arc az olaszos divat hatalmát az akkori magyar királyi udvarnál; az alvóként fekvőnek feje fölött a függönyöket szeliden félrevonó gyermekangyalok a túlvilág fényességében hívó keresztyént; a címerpajzs, azzal a rejtélyes, két fába kapaszkodó állatalakkal, melyet néhányan farkasnak, mások mókusnak tartanak, a vagyonszerző II. Ricolf méltó ivadékát, a nemzetsége hatalmát, birtokát gyarapító családfőt hívja emlékeztetünkbe.

A Tamás fia volt Miklós, kinek nevével a templomajtón találkozunk. Az Isten anyjának megemlékezésébe ajánlja itt magát; de illő, hogy mi is megemlékezzünk róla, bár sírt itt nem kaphatott, mert csapata élén a mohácsi mezőn halt hősi halált. Az ifjan özvegygyé lett Mária királyné kegyeletes és elismerő szavakkal tudatta halálát Sáros megye rendivel, egyúttal az el-esettnek fiát, Györgyöt jelentvén ki a vármegye főispánjának. De ennél a Györgynél megszakad a Tárczaiak szereplése Héthárson; az ellenkirályok közt pártoskodó nemzet tusájába vész. György, a fiágon utolsó Tárczai, Ferdinándtól átpártolván Izabellához, szintén csatában esett el; őseinek tarkeői büszke fellegvárát földülta a győzelmes ellenpárt, tárczai várkastélya s birtokai elko-boztatván, királyi adományképen a Dessewffyek kezére jutottak, a kiknek sírjai váltják föl most Héthárson a Tárczaiakét.

A Dessewffy István szakállas, pánczélos, marczonea képmása sírján, méltó párja a Tárczai Tamásénak. Nemzetségének sírjait az újkor viharos századainak rideg, majdnem vad erkölceire emlékeztetnek, melyek csak itt, az Isten házában, sub specie æternitatis találnak engesztelődést: férj, a ki nejét nyakaztatja le, atya, ki fiait tagadja ki, sorban vonulnak föl előttünk, miközben a templom az új hit, a protestantismus hatalmába kerül, a család azonban belső viszályai ellenére egyre emelkedik s

egyik sarja bárói, a másik, Szirmay Istvántól örökbe fogadva, grófi rangot nyer. Így lépnek — tulajdonképen csak névcsere útján — a Szirmay grófok az egykori Dessewffyek helyére. A Dessewffyek e néven tovább virágzó ága különösen katonai téren tűnt ki, egyik sarja megyénket egy culturintézménnyel is gazdagítja; egy másik az első grófi ág alapítója lesz; a Héthárs környékén honos Dessewffyek közül egy Csanád püspöki székét foglalja el.

Azalatt a Szirmayak visszavívták a héthársi templomot a catholicismusnak. De a tarkeői uradalom utolsó birtokosai már nem voltak egyedüli urai ennek a templomnak: az orgonakarzat alatti magistratusi székeknek a XVII. századra valló feliratai Héthárs község akkori bíráinak, tanácsnokainak neveit örökítik meg, részben ma is élő polgári családok neveit.

A Szirmayak idejében, már a XIX. század elején pusztult el a Tárcaiak egyik utolsó alkotása, a tárczai várkastély is. Ép e napokban lesz száz esztendeje annak, hogy katastrophaszerű nyári esőzések alatt, a Tárca és daróczi patak megdagadt árjainak összefolyása s valószínűleg egy hozzájáruló földrengés és hegyomlás hatása úgyszólván nyomtalanul eltüntette a büszke főúri kéjlakot, melyet még nagyapáink egész díszében láttak s melynek ma még csak omladékaít is alig tudjuk fölfedezni. Rémes legendákat hallottunk még mi is gyermekkorunkban erről a pusztulásról, melynek hirtelensége szinte a mesebeli átoksújtott várak sorsára emlékeztet: a tovahömpölygő vízártól elsodort harangokról, a sírboltból kiúsztatott s fölnyílt koporsókról, melyeknek halottjait távoli mezőkön találták föl...

Mekkora tanulság rejlik abban, hogy a mit a Tárcaiak a maguk hatalmának biztosítására, a maguk életének fényére és díszére alkottak: a tarkeői vár, a tárczai kastély, annak el kellett pusztulnia; de a mit az Isten dicsőségére építettek: ez a templom, az állva maradt a múlt századok minden zivatarain keresztül!

És állva maradt ama roppant változások közepett, melyeken e vidék minden viszonyai, a természetiek, politikaiak, gazdaságiak és társadalmiak, átmentek.

Hová lett az a rengeteg erdőség, mely a Lengyelországba vezető út körül a Tárca, Tapoly és Szekcső völgyének egész közét elborította s melynek szélén a tarkeői vár tornya vigyázta a határszél vándorait? Ma a késő unokák arczuk veritékében igyekeznek apránként pótolni azt, a mit e vidék egykori erdő-

állományából a könnyen élő nemzedékek elpusztítottak. Hová lettek Giskra cseh rablói, Laski lengyel zsoldosai, kikkel csak a Tárczaiak tudtak dacolni? Hová tűntek a folyótól folyóig, bérctől bérzig terjedő s a mai községhatárok egész tömegét felölelő uradalmak?

Elmondhatjuk, hogy az alatt a négy évszázad alatt, melynek mintegy zárókövét tesszük le ma, ezen a vidéken e templomot kivéve minden megváltozott és ha azok a pánczélos leventék, a kiknek sírjait ma megilletődve szemléljük, föltámadnának halottaikból, bizonyosan ez a templom volna az egyedüli, a mire ráismerhetnének.

Minden eltűnt, minden megváltozott, csak az Isten háza maradt a régi, meg az anyaföld: az anyaföld, a mely szülte, táplálta és azután magába fogadta azokat a megszámlálhatatlan nemzedékeket, melyeket e templom látott. Az anyaföld, a haza földje, a melyet el nem rabolhattak a cseh és lengyel martalócok, sem a betörő muszkák; a mely túlélte mind a birtoka fölött versengőket, a melyet le nem vihettek magukkal a sírba egykori urai s a melyet el nem vihetnek talpukon a mai kivándorlók, a kik még a tengerentúlról is visszavágyanak és — reméljük — visszatérnek erre a földre. Az anyaföld, a haza földje nemcsak temetője a multnak, termőtalaja az reményeinknek és a jövőnek!

S a változandóság nyomasztó tudatában, új bálványok, új tanok és új hazák csábításai között, a marandandóság e fölemelő példája előtt, mi, kik e mai ünnepélyre minden vallási, politikai, társadalmi ellentétet félretéve összegyűltünk, fogadjunk egyetértő hűséget ahhoz, a mi fönntart és egyesít mindnyájunkat: hűséget a régi Istenhez és a régi hazához!

Berzeviczy Albert.

Idősb Szinnyi József.

(1830 márcz. 18. — 1913 aug. 9.)

Hosszú, munkás élet után örök pihenőre hajtotta fejét az első magyar bibliographus. Sorsa megfosztotta attól a gyönyörűségtől, hogy befejezve lássa főművét, melyen oly lankadatlan szorgalommal dolgozott élete alkonyán is, mikor más a nyugalom révében várja napjának áldoztát. Ennek ellenére is a bevégzett munka, a feladatát legjobb igyekezete szerint megoldott élet boldogító tudatával hunyhatta örök álmra szemét. Megtört tekin-

tete előtt fájdalmas és nyugtalanító rémül nem kísértett félbe-
maradt munka, megvalósíthatlan terv. A nagy épülethez a zár-
köveket is összehordotta, beillesztésükre akadnak majd kegyele-
tes és hozzáértő kezek. Csak irodalomtörténetünket fosztotta meg
a halál korai érkezése egy meleg örömnünneptől, melylyel emlé-
kezetes eseményei közé iktatta volna a nagy mű befejeztét, —
egy szíves köszönő szó elmondásának kedves alkalmától, melylyel
leróttá volna méltóképen a hála adóját az agg tudós nemes buz-
galmának.

Szinnyei hosszú életének bámulatos szorgalmú munkásságát
elsősorban a szenvedélyes és avatott gyűjtő buzgósága ihlette.
Fel tudta ismerni olyan eseményeknek és jelenségeknek is az
érdekes és értékes voltát, melyek mellett mások közömbösen
mentek el. Ezt a buzgóságát páratlan önfegyelmezés, kedv és
energia támogatta. Életének eseményeit naplókba írta s napi
pensumának elvégzésében nem gátolta meg sem az, hogy teg-
napja eseménytelenül suhant el, sem betegség vagy más aka-
dály. Komárom bombázása közepett épűgy papírra vetette mind-
egyik napjának élményeit, mint az aggkornak egyre sűrűbb gyön-
gélkedéseitől követelt nyugalom elrabolt óráiban. Nagy munkáján
is ezzel a lankadatlan, fáradást nem ismerő kedvvel dolgozott,
a mit gyakran minősített az ujságírói elmésség gépszerűségnek,
holott bizonyára a lélek legnemesebb imperativ sugalmaival fakadt
egy tőről.

Ennek a gyűjtő kedvének kétségtelenül a muzeumi hirlap-
könyvtár megalapítása a legértékesebb gyümölcse. Kora ifjusá-
gától kezdve szorgalmasan félrerakta és gyűjtötte az irodalomnak
ezeket a, könyvtári érték tekintetében még ma sem sokra becsült
mostohagyermekait. Megmentésük nélkül irodalomtörténeti kér-
déseket fejtegető dolgozataink philologiai pontosság és teljesség
tekintetében kétségtelenül igen fogyatékosak volnának. Ez irányú,
anyaggyűjtő és anyaggazdagító munkássága szerencsésen egészíti
ki Toldy Ferenczét, kinek szép példája s pályájának értékes
tradíciói egyébként is egész életében vezetői voltak Sinnyeinek.

Ezzel a gyűjtő kedvével erős rendszerező hajlam párosult
benne s tehetségének ez a két fővonása már eleve megadta iro-
dalmi munkásságának is az irányát: repertorikus jellegét. Ezen
a téren végezte a legértékesebb munkát, e körbe vágnak főművei:
a *Hazai és külföldi folyóiratok magyar tudományos repertoriuma*
(I—II. Budapest, 1876—1885.), *Magyarország természettudo-
mányi és matematikai könyvészete* (fiával, Józseffel együtt, U. o.

1878.) s főként legbecsesebb alkotása: a *Magyar írók élete és munkái* (U. o. 1890—), melyben egész élete bűvárkodásának gazdag anyagát hordta össze s dolgozta fel szinte pedans rendszerességgel. Írói ambitio nem vezette művében sem szerkesztés, sem előadás tekintetében; főfeladatául a föl kutatott anyag pontos és rendszeres egybeállítását tekintette. S ennek a feladatnak derekasan megfelelt. Bizonyos, hogy a nagy munka egyes lapjain itt-ott vannak hézagok s vannak adatok, melyeket már a mű összeállítása idején módosítottak új kutatások, de ez sorsa minden emberi s főként minden alapvető munkának. Kétségtelen, hogy irodalmunk történetének még évtizedekig minden lépésében nélkülözhetetlen segédeszközt szolgáltatott a nemes agg buzgalma ebben a páratlanul gazdag és nagyon becses alkotásban.

Áldó szóval, hálával, kegyelettel őrizzük érte emlékét.

Kéki Lajos.

A Táttra fejlesztése.

Augusztus 3-ikán tartotta Ó-Tátrafüreden a Magyar Kárpát-Egyesület negyvenedik rendes közgyűlését. Az egyesület 1873-ban kezdte meg működését 250 taggal. A természet és főleg a hegység iránt érzett szeretet csak akkoriban kezdett nyilvánulni, de lelkes bajnokok nem hiányoztak, kik az egyesület útjait egyengették. A kezdet nehézségeivel küzdve, az egyesület célja a Táttra föltárása volt, annak szépségeit akarta hozzáférhetővé tenni, egyben a turistaság divatát és az idegenforgalmat emelve. A hegyvidék képe idegenforgalom szempontjából nagyban különbözött a jelen Tátráétól. 1874-ben, az első évben, melyről hiteles följegyzések vannak, a Táttra összes látogatóinak száma alig haladta meg az 1300-at. E számn 1890-ben 10,000-re, 1910-ben 19,000-re emelkedett. Akkor Ó-Tátrafüred volt az egyetlen fürdőtelep, a Tátraaljban a poprádi Husz-park és Lucsivna adott némi szállást. 1875-ben keletkezett Uj-Tátrafüred, 1879-ben a Csorba-tó-melléki telep. 1882-ben Alsó-Tátrafüred, 1883-ban Barlangliget, 1888-ban Széplak, 1892-ben Táttra-Lomnicz. Kevés út vezetett a hegységhez, ezek is inkább a levágott törpefenyő elszállítása nyomán keletkeztek, vagy marhacsapások voltak. A Magyar Kárpát-Egyesület nagyban hozzájárult a Magas-Táttra útvonalainak építéséhez, de legnagyobb munkája a Csorba-tótól Barlangligetig vezető úgynevezett «Turista-út» kiépítése, mely lehetővé tette nemcsak új telepek keletkezését, hanem a telepeknek egy-

mással való érintkezését is. Azonkívül minden völgybe és számos csúcsra utakat, ösvényeket vezetett, jelzéssel látva el az útirányokat; menházakat épített. Ha a Magyar Kárpát-Egyesület ezen negyvenedik közgyűlésén munkásságára visszatekint, büszke öntudattal láthatja úttörő és kezdeményező fáradozásának gyümölcseit s ha időközben új turistikai és idegenforgalmi egyletek keletkeztek is, a Magyar Kárpát-Egyesület igyekezett ezekkel vállvetve, céltudatos munkában, a hegyvidék szeretetétől vezérelve, a magyar turistika és idegenforgalom érdekében együttműködni. A Magyar Kárpát-Egyesület szűkes anyagi eszközei folytán nem végezheti el mindazokat a feladatokat, melyeket a kitűzött célok érdekében kívánatosnak tart, de rendes munkája mellett állandóan kezdeményező, tanácsadó szerepe van. Így nagyban hozzájárult azon fontos tényekhez, melyek hivatva vannak a Magas-Tátrában korszakalkotó változásokat előidézni. Ezek közé tartozik a Csorba-tótól Tátra-füreden és Lomniczon át Barlangligetre vezető kocsíútnak kiszélesítése, úgy hogy ez automobil-közlekedésre is alkalmas legyen. A jelenleg csak négy méter széles út némely helyén még a rendes kocsiforgalomra sem elegendő, sőt több helyen valóban veszedelmes. A kereskedelemügyi ministerium belátta, hogy ez a Tátra fejlődésére mily káros s még ez év őszén megkezdí az útnak hat és fél, illetve nyolcz méterre való kiszélesítését. Már évek óta hangoztatja az egyesület a nyugati Tátra föltárásának, legalább is megközelíthetőségének szükségét. A jelen viszonyok közt a Tátrának legalább egyharmada egyáltalán meg sem közelíthető s 10—14 órai gyaloglás alatt a turista semminemű ellátást vagy szállást nem talál. A Tátra-barátok előtt mint majdnem elérhetetlen eszménykép lebegett az egész Magas-Tátra központi hegységének körülkocsikázása. Jelenleg ez útnak háromnegyedrésze megvan; a Csorba-tótól kiindulva, Tátrafüreden át. Lomniczon, Barlangligeten, Javorinán át haladva, a nagy lengyel fürdőig; Zákopanéig kocsin el lehet jutni. Állandó óhaj volt egy Csorba-tótól kiinduló út építése, mely a Kriván előtti Podbanszkon mellett a Tycha-völgyön végighaladva, a Tomanova-Hágón át elérné a lengyel határt, hol a Kosciliszkón át Zákopanéba vezető úttal egyesülne s így az egész Magas-Tátra körútja elkészülne. Ez út volna hivatva a nyugoti Tátra szépségeit a természetbarátok részére megközelíthetővé tenni. Az által, hogy a Tátra magas déli lejtője mind nyugatról, mind keletről elérhető volna, az új vonal a magyar idegenforgalom emelésének hatalmas tényezőjévé

válnék. A nyugoti Táttra elrejtett bércei föltárulnának s eddig nem is sejtett szépségei azok számára is elérhetők volnának, kik nem tudnak 12—13 órát minden ellátás nélkül gyalogolni. A Lengyel-Tátrának vadregényes tavait, különös alakulatú mészszikláit, a virágos hágókat, a csodás kilátást nyújtó csúcsokat a magyar kirándulók nagyobb fáradság nélkül is fölkereshetnék. Nagy örömmel és meleg lelkesedéssel vette a közgyűlés Serényi Béla volt földművelésügyi minister leiratát, melyben ez út építését már a közel jövőben kilátásba helyezi. A közgyűlés egyhangúlag azon meggyőződésének adott kifejezést, hogy ez út építése a Magas-Táttra jövődöbeli idegenforgalmának nemcsak fontos tényezője, de hogy az egész hegyvidék fejlődésére döntő befolyással lesz. Örömmel értesült arról is, hogy a jelen földművelésügyi minister ép oly érdeklődéssel és jóakarattal viseltetik e hegyvidék iránt, mint elődei s áthatva attól a tudattól, hogy a magyar idegenforgalom legfontosabb tényezője épen a Magas-Táttra, a rendelkezésére álló anyagi eszközökből jelentékeny részt fog a közelebbi években leginkább a Táttra szükségleteire fordítani.

A közgyűlés még foglalkozott a turista-szerencsétlenségekkel kapcsolatos kiadásokkal, valamint az egész mentési ügy rendezésével; továbbá a batizfalvi tónál építendő új menedékházzal, valamint a Zöld-tavi menház átalakításával. Az egylet eleven munkásságából kiviláglik, hogy a negyvenéves Magyar Kárpát-Egyesület nemcsak a magyar turistika és idegenforgalom előmozdításának erős eszköze, hanem országos közgazdaságunk tényezője is lehet.

T—i.

ÉRTESÍTŐ.

Jakab Ödön újabb prózai művei.

Jakab Ödön: *Déliabáb*. Elbeszélések. Budapest, Franklin-Társulat, 1913.
8-r., 234 l. Ára 4 K.

Jakab Ödön: *A pásztói pap*. Fővárosi Színházak Műsora 304–305. sz.
Budapest, Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkiadóvállalata.
8-r., 84 l. Ára 60 fillér.

Jakab Ödön elbeszélései semmiképen sem felelnek meg divatos elbeszélőink elméletének. Képzete szívesen menekül a nagyvárosi életből, hol a nemzetközi viszonyok könnyebben törlik el a nemzeti s egyéni jellemvonásokat. Az előkelő szalonok hazug örömeinél jobban érdekli a vidék, különösen a falu. Miatta hiába rezeg a fény a boudirok selymén és bársonyán, hiába ringatják mámorba a bódító színek a nagyvilági hölgy idegeit; rokon-érzése inkább hajol Erdélynek valamelyik félreeső völgye, egy-egy ütött-kopott paplak s az egyszerű falusi nép felé. Hősei jobbra a szürke polgári társadalom alakjai, kiknek gondolkodását az élet terhe nehézkessé tette, sokszor el is torzította. Különös kedvvel gondol vissza az író arra a kis székely falura, melyhez gyermekkori emlékei kötik; képzete ép úgy élénk varázsolja a kicsinyes viszonyokat, mint a hogy' a délibáb érdekes képet alkot a környezet részleteiből.

Az az írói egyéniség, mely Jakab Ödön elbeszéléseiből bontakozik ki előttünk, sokkal szorosabb kapcsolatban volt a magyar irodalmi mozgalmakkal, hogysem alkotásain itt-ott fel ne fedezhetnők a nagy magyar elbeszélő költészet eszményeinek nyomait. Ma, mikor íróink nagy része idegen szellemi világ töredékei után kapkod s minden bírálathoz nélkül veszi át idegen művészet fogásait, valóban inkább az erőnek s ízlésnek jele, ha az író rokon s összeillő elemekből gazdagítja egyéniségét.

Jakab Ödön elbeszéléseiben van valami a Jókai-féle romantikából. Egy-egy alak vagy indíték szinte régi ismerősként bukkan elénk. A csendőrök elől menekülő betyár, az elhagyott csárda titkai a zivataros éjszakán, mintha a múlt század izgató regényeiből tértek volna vissza körünkbe. Romantikus képzelet alko-

tása Madaras Anikó szörnyű tragédiája is, ki házassági terveinek összeomlása után bosszúból gyújtotta magára házát. Kétkedő korunk ily borzalmas elhatározást csak az összes indítékoknak pontos ismerete után hisz el. Bizonyára még több kétkedést ébreszt az olvasóban a *Mikor a jég zajlott* című elbeszélés. Ennek hőse halálmegvetéssel lép a zajló folyóba s egyik jégtábláról a másikra ugorva halad végig a zajongó jégmezőn, hogy hűtlen kedvesének hírt hozzon anyjáról. A vakmerő ifjú az éjszaka ködében nemcsak a túlsó partot éri el, hanem ugyanazon úton a torlódó jégtáblákon vissza is tér s kendőt terít az aggódó leány vállára. Ily hőstetre még Jókai regényalakjai is büszkék lehetnének, pedig lehetetlenséget ők sem igen ismernek.

Romantikus vonás Jakab Ödön költészetében, hogy képzelete könnyen lépi át a valóság korlátait, de a romantika öröksége az emberi lélek nemességébe vetett hit is. E hittel fedez fel az író költői szépségeket oly rejtett zúgokban, melyeket a divatos elmélet legfőlebb cynikus mosolyra méltat. Így alakul át egyik elbeszélésében a betyár-romantika becses lélekrajzzá s az öreg csárdás igazi hőssé. A magányos csárda ura már-már megbarátkozott a gyilkosság gondolatával, de végre is legyőzi keblének irtózatosságot s felkölti a betyárt, ki tömött erszényével a félszerben húzódott meg. Jakab a mocsárban is a vízi liliumot, a nyomorban is a bájta keresi. *Oázis a sivatagban* című elbeszélésében lyrai lelkesedésre indítja a kis koldus leánynak ártatlan játéka s tiszta életkedve. Valóban az a romantika, mely Jakab Ödön elbeszélés-kötetében nyilatkozik, nem hatásvadászat, inkább tiltakozás kiábrándult s hitetlen társadalmunk világnézete ellen; a kedély mélységéből fakad ez, a költészetnek örök forrásából, a nemesen érző lélek emberszeretetéből.

Más értékes eleme Jakab Ödön költészetének a humor. Ez újra emlékeztet bennünket a XIX. századnak egyik-másik kiváló magyar elbeszélőjére, a nélkül, hogy az összehasonlítás Jakab egyéniségének kárára volna. Humora nem oly közvetlen, derűs és elragadó, mint Jókaié, nem is oly könnyed, szemkápráztató és szellemes, mint Mikszáthé; mindig van benne valami komolyság, de soha sem hiányzik belőle az őszinteség, érzelmesség s az erkölcsi érzés tisztasága. Ily humornak veszedelme, hogy a bölcselkedés következtében hajlik az általánosításra s gyakran vállalkozik az egyetemes emberi gyarlóságok ostromozására. E veszedelem fenyegeti Jakab Ödönt is néhány novellájában, hol az erkölcsbíró szerepét igazi költői feladata elé helyezi. Majd

kesernyés gúnynyal mulat a szolgalelkű megyei tisztviselőkön, kik a főispán halálának hírére főlebbvalójukat szólják-szapulják, de azonnal köpenyeget fordítanak, mikor a halálhír valótlannak bizonyul. Máskor meg a meggyógyult beteg hálátlanságát s az ideges férj féltékenységet rajzolja, de ötletessége ellenére is lemond a művészi jellemzés finomságairól. Legzavartalanabb az író jókedve, mikor a komikus történetet ügyes csattanóval fejezi be. Ilyenkor nem utasítja vissza a bohózat eszközeit sem; a féltékeny férj maga kergeti feleségét az őrszemül kiállított detektív karjaiba, a hozományvadász meg áldozatra kész barátját boldogítja, ki addig vigasztalja az elhagyott berlini menyasszonyt, míg gazdag s kedves hitvest talál benne. Legvonzóbb Jakab Ödön humora, mikor ügyefogyott alakjainak gyarlóságain igaz ember szeretettel mosolyog. Mennyi nemes érzést árul el annak a számár embernek története, ki jó szívével eszének megfelelő állásra s feleségre tesz szert! Megható torzkép Jakabnak egyik novellahőse, a *Nebukadnezár diadalmeneté*-nek mestere is. Szegény mester, elég jó rajztanár volt, de egyszer nagyot gondolt, Nebukadnezár diadalmenetét akarta megfesteni s szürke életének minden örömét feláldozta egyetlen ábrándjáért. A humornak e fajtája, mely Dickens regényeiben teljes virágpompájával áll előttünk, oly ritka irodalmunkban, hogy jelentkezését mindenképen meg kell becsülnünk.

Jakab Ödön elbeszélő költészetének csúcspontjait novellás kötetében azok a művészi rajzok és vázlatok jelzik, melyeknek élő mintáit valahol az erdélyi bércek között, valamelyik székely faluban látta az író. Itt egyénisége új oldalról mutatkozik be. A lyrai hangulatokba egyre több tárgyiasság lopózik, jellemző vonások teszik plastikussá a rajzot, s a kiemelt részletek éles megfigyelő tehetségről tanuszkodnak. Látjuk a meredek hegyeket, az égen végighúzódo lusta felhőket, a csatakos utakat, a vízzel telt sánczokat, a szűk tornácú, zöld zsalugáteres paplakot s a szegényes falusi házakat. Előttünk van az egész vidék jellemző színeivel, vonalaival s eredeti alakjaival. Az agyafurt székely szekeres nem akarja a városi urat négy forintért hazavinni, de ugyanazért az összegért szállít neki fát is, szívésségből pedig maga mellé ülteti az útast. Ép ily facsaros észjárásúak *Az öreg czimbor*a s *Madaras Anikó* című elbeszélések alakjai. Az öreg czimborát az új vadászati törvény orvvadászszá tette, Madaras Anikó meg nagy mesterkedéssel szemel ki magának férjet, ki unalmas özvegyiségét felvidítsa. *A Gizike* s *A tekintetes asszony*

czímű elbeszélésekben a műveltebb osztály tagjai jelennek meg előttünk, itt az öreg úri nő elfogult nézeteivel, ott a kenetes beszédű pap s taráta házanépe.

Ezekben az életképekben s elbeszélésekben már semmi nyoma sincs az általánosításnak; az író annyira ügyel alakjainak mozdulataira, gondolkozásmódjára, kifejezéseire, sőt hanghordozására, hogy rajzai a valóság benyomásával hatnak ránk. Egyaránt hiányzik itt a falunak hamis eszményítése, melylyel oly gyakran találkozunk a múlt századi romantikában, valamint az a czélzatos torzítás is, mely újabb íróink falusi történeteibe társadalomtudományi elméleteik révén csúszott be. Mily finom realismus ömlik el annak az ünnepi délutánnak rajzán, melyet Madaras Anikó a vőlegénynek kiszemelt szabédi özvegyemberrel tölt el! A szegény emberek nem sokat érzelegnek, hanem ki-mennek a kertbe, a vendég elnyujtózik a pázsiton hanyatt, kalapját arczára borítja, a kalap alól egy-egy szót szóldogál, majd szépen elszunnyad az asszonynak csendes beszélgetése mellett. Különös művészi egységbe olvad a pontos részletrajz az író humorával a *Gizike* című elbeszélésben. Gizike, a vásárhelyi könyvkötő leánya, kihez egykor a collegiumi diákság a szerelmes versek árját zúdította, tiszteletes asszony lett egy szegényes parochián; a rendetlen háztartás fonáságai között, a jámbor férj s maszatos gyermekek mellett a diadalmas múltnak egyetlen emlékeként maradt meg a tiszteletes asszonynak formátlan kacérsága. Ez a kép sem érzélgős idyllnek, sem fanyar satírnak nem való, leginkább illik hozzá Jakab Ödönnek szelid, komoly humora, a derűnek és árnyéknak vegyüléke.

Jakab Ödön nem tagadja meg elbeszéléseiben lyrai költő voltát, csak tompítja érzelmeit. Tulajdonképeni célja a pontos rajz s tárgyias jellemzés. Ebben a munkában fő segítő eszköze kiművelt nyelvézéke; a lyrai hangulat csak kíséretül szolgál. Hogyan küzd meg ily költő egyénisége a dráma technikájával, arra feleletet *A pásztói pap* című színműve ad, mely 1913 február 12-én került a kolozsvári Nemzeti Színházban bemutató előadásra.

Jakab Ödön drámája a XVII. század felekezeti küzdelmei közé vezet bennünket. Szenvedélyes hitviták kora ez, melynek eszméi majd rajongásra indítják az érzékeny kedélyt, majd pusztító viharokként forgatják fel a magyar társadalmat. Az erős meggyőződések, a vallási eszmékhez tapadó érdekek s a sors szeszélyes változásai megdöbrentő tragédiákat idéztek elő a

XVII. század történetében. Jakab csak annyiban juttat drámájában szerepet a sötét kor mozgalmainak, a mennyiben egy kis család életében tükröződnek. Tulajdonkép nem is a vihart, mint inkább a vihartól megtépett kis fészket akarja rajzolni. Ez becses költői feladat, de jobban összeillett volna az elbeszélő költészet eszközeivel, mint a dráma lényegével.

Túróczi Pál, a pásztói pap, azok közé az igénytelen alakok közé tartozik, kik nem harczra születtek, inkább egy kis kör boldogítására vannak hivatva. Naivságánál fogva nem érti meg saját környezetét sem, úgy hogy az élet folytonos meglepetéseket tartogat számára. Meglepi híveinek elpártolása, csodálattal hallgatja azt is, hogy egyetlen leánya Nyitrait, az egykori tanítót szereti, ki vitéznek csapott fel Bethlen Gábor seregében. A mily naiv Túróczi, ép oly gyenge akaratú is. Kihozza sodrából leányának titkolt szerelme, de hamar felejt. Még ingatagabbnak látszik önáldozataiban. Hogy megmentse Nyitrait, katolikus plébánossá lesz, a kiszabadított Nyitrai tüzes kifakadásaira meg a zsoltár szavaival hagyja el a plébániát.

Túróczi annak a forrongó korszaknak jellemző alakja, melynek érzelmeit gyakran összezavarta a katolikus és protestáns világnézet harcza. Ily alak azonban, bármily érdekes és valószínű is, nem alkalmas arra, hogy erős drámai összeütközés központja legyen. Jakab Ödön sokkal jobban meg tudta volna hősének jellemét magyarázni elbeszélésben, hol a komikus jellemvonások is minden zavaró mozzanat nélkül hatottak volna. Az elbeszélésben művészettel részletezhette volna a környezet hatását, mint az elhatározások indítékát, míg ily fajta indítékok a drámai cselekvénynek gyorsabb menetét sokszor megakasztják. Legsikerültebbek Jakab drámájában a pásztói parochia életéből vett idylli és komikus jelenetek, a korfestő részletek, különösen Pázmány Péter udvarának rajza. Ezekben teljesen érvényesül a költő szelíd humora vagy ízléses realismusa. Mindezek ellenére a színmű azt a gondolatot ébreszti bennünk, hogy Jakab Ödön költői egyéniségének s művészi céljainak inkább megfelel az elbeszélés természete, mint a dráma technikája.

Jakab Ödönre elbeszélő költészetünk terén még sok becses feladat vár. Ezek közül talán legnagyobb jelentőségű az erdélyi magyar világ művészi rajza. Míg a múlt században regényíróink romantikus képzelete különös szeretettel kereste fel az erdélyi várakat és udvarházakat, újabb költészetünk szinte kerüli a bércek honát. Pedig a vadregényes tájakat nem pusztán a nagy

múlt emlékei teszik vonzókká. A kanyargó folyók környéke ma ép oly derült, mint régen; a Maros tükrén ma is ragyog a nap fénye, a hegyek oldalán sötétzöld erdők húzódnak fel, a távolból kék havasok integetnek, ép úgy, mint régen. A küzdelem pedig, mely a mohos kastélyokban, az ízléses székely falukban s a virágzó erdélyi városokban foly, talán nagyobb és izgatóbb, mint valaha. Jakab Ödön ennek a világnak egy-egy jellemző mozzanatát örököltette meg értékes költői alkotásaiban; joggal remélhetjük tehát az ő lelkes realismusától, hogy ezentúl még inkább biztosítja Erdély jogát a magyar költészetben. Ily eredmény nemcsak elbeszélő irodalmunkat fogja gazdagítani, hanem a mennyiben Erdély szeretetét a magyar társadalom közös kincsévé teszi, egyúttal a nemzeti ügy erősödését is jelenti.

Papp Ferencz.

Angol írókról.

S. J. M. Suddard: *Studies and Essays in English Literature*. Cambridge, University Press. 1912. 8-r. 308 l.

Az angol irodalom több kiváló alakjával foglalkozik e kötet, különösen Keats-szel és Shelley-vel. Az elismerés is, melyben szerzőjének része volt, bizonyítja, hogy tanulmányai a legmélyebb fejtegetések közé tartoznak, melyeket e két költőről írtak. Suddard végigkíséri egész pályáján a balsorstól üldözött Keatsot, ki már 22 éves korában elérte ereje tetőpontját; romantikával átitatott lelke, melyet lenyomott saját gazdagságának súlya, már ekkor mutatta a legkülönbözőbb befolyások harmonikus egyesítését. Végigkíséri fejlődését a szépnak érzéki szeretetétől a szépnak szellemi imádásáig. Kezdetben a vágyódás jellemzi hatalom után, ideges érzékenység a külvilág iránt, mely főleg érzetek keresésére irányul s csak külső tünemények iránt fogékony. Később a nyugodt szemlélet és passivitás helyét a munka és tevékenység érdeke váltja fel; a természetben saját életének visszhangját és mását keresi s a természet csak akkor igazán szép előtte, ha emberi érzelmektől áthatva jelenik meg, a földdel kapcsolatban és az ember számára megközelíthetően, bár számtalan, láthatatlan elágazásában, de emberi érzelmektől átszőve. Egy ismeretlen ideál keresésével kezdi; számtalan befolyás keresztezi egymást és keresi az egyensúlyt s az összhangot; ez kelti fel az élet-érzéket és önti belé művészetébe, mely így a vitalitás egyetemes

kifejezőse lesz. Keats költői eszménye, a mint Suddard kifejti, az volt, hogy a költészet egészen hatalmába kerítse a lelket és egészen egybeolvadjon a tárgygyal; s a költészet nagy célja, hogy «enyhítse a gondot s emelje az ember gondolkodását», hogy megszabadítsa a lelket azoktól a földi nyűgöktől, melyek a szépnak befogadásában akadályozzák; a művészet célja a gyönyörködtetés.

Shelley-nél Suddard a *Hymn to Intellectual Beauty*-ban látja Shelley művészi törekvéseinek összegezését. *Alastor*-ban természetimádása eleinte mint személyes intuitio nyilvánul s még ugyanabban a versben később átöleli az egész emberiséget s a szépnak önző és érzéki élvezetéről egészen átvezet a szellemiség birodalmába. A szépség ideálja, mely hymnusában kifejezésre jut, kielégítetlen vágy marad és a szomorúság érzetét kelti bennünk. Összhang és egység felé törekszik s az érzéklésben, mely a szépnak kifejezője, találja a természet szerves egységének alapját. Shelley szerint az érzékek közt szerves kapcsolat van: nem izolált egy sem. A legcsekélyebb benyomás, ha csak egy érzéké is, mintegy elektromos lökést ad a többinek. Az érzet és érzelem egységében van az összhang. Shelley hangsúlyozza a szerelem értékét, nem mint érzéki vagy egyéni gyönyört, hanem mint az egoismus tagadását az élet erőinek cseréjében, váltakozásában, egymásra való hatásában és összeolvadásában. A realitás minden formája mögött van egy mozgató hatalom, melyet Shelley vagy a természet, vagy a szépség, vagy a szerelem szellemének mond. A szabadság a tárgya minden művének, különböző tárgykörökben. Vezér-eszméi azonban sohasem öltének látható testet, nem nyernek kielégítő kifejezést. Hol a természet, hol a szépség, hol a szerelem árnya lebeg előttünk, mindenütt az örökkévalóság mosolyával, melyet érzünk, de nem látunk.

Shakespeare-ről szólva, Suddard *Romeo*-ban látja a régi anyag transformációját, egy egészbe foglalását, Shakespeare tapasztalata, pszichológiája és inspirációja alapján. A *Szeget szeggel*-t veszi vizsgálódása alapjául, hogy milyen állást foglalt Shakespeare a puritanismussal szemben. Suddard szerint Shakespeare megérezte a renaissance szellemét s ép úgy megérezte, ép oly gyorsan, a hanyatlás és a változás jeleit is. Shakespeare kérlelhetetlen szigorúsággal tárja fel a renaissance corruptióját a frivol középosztályban és hangoztatja a reform szükségességét. Shakespeare-nél a puritanismus kizárólag erkölcsi doctrina, ment minden vallási járuléktól. Különösen Izabella jellemét fejtegetve,

Suddard kimutatja, hogy a puritanismus az angol nemzeti jellembe olvadt, nem mint kényszer, hanem mint véralkatuk alkotó eleme.

A kisebb tanulmányok közt a Chaucerről szóló a legmélyebb. Arczképfestő művészetét vizsgálja; azt találja, hogy a *Canterbury Tales*ben nincs egyes portrait, Chaucer mindig csoportosan rendez. Művészete inkább negativ, mint positiv, inkább ellentét által s nem a bő részletek által akar hatni; azzal, hogy oly részletet mutat be, mely világot vet a többire.

A kötetben több remek kisebb essayt találunk Addisonról, Swiftről, Sidneyről és Rossettiről.

Rózsa Dezső.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

BERZEVICZY ALBERT ÉS BEÖTHY ZSOLT

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA.

440. SZÁM.

1913 AUGUSZTUS

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1913

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. A KÖZIGAZGATÁS REFORMJÁRÓL. — Návay Lajostól	161
II. BATSÁNYI JÁNOS. — Császár Elemértől	192
III. GIORDANO BRUNO. — Szemere Samutól	216
IV. BEZERÉDJ LÁSZLÓ. (II). — Bezerédj Istvántól	243
V. NÉGY NAP. — Elbeszélés. — Garsin W. M. után, oroszból, — S-től.	270
VII. KÖLTEMÉNYEK: <i>Látogatás.</i> — Vargha Gyulától. — <i>Giordano Bruno költeményeiből.</i> — Szemeréné Horvát Renéétől	283
VI. EGY MAGYAR NŐ ÉLETE AZ EMIGRATIÓBAN. — Rombauer Róberttől	286
VIII. SZEMLE: <i>Hebbel Frigyes.</i> — Barabás Ábeltől	299
IX. ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Calderón.</i> — (Marceliso Menéndez y Pelayo: <i>Calderon y su tatro</i>). — Elek Oszkártól.	
2. <i>A psychologia a létért való küzdelemben.</i> — (W. Wundt: <i>Die Psychologie in Kampf um Dasein</i>). — Kornis Gyulától.	
3. <i>Népszerű dendrologia.</i> — (Ernst Graf Silva Tarouca: <i>Unsere Freiland-Laubgehölze</i>). — T. Gy.-tól	305

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvtár elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Stefansplatz, 6-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnymása vagy fordítása tilos.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

BERZEVICZY ALBERT ÉS BEÖTHY ZSOLT

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA.

439. SZÁM.

1913 JULIUS.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1913

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. GRÓF ANDRÁSSY GYULA KÜLPOLITIKÁJA. — Wlassics Gyulától	1
II. A SZÍNHÁZI ÉV TÖRTÉNETÉBŐL. — Alexander Bernáttól.	32
III. BEZERÉDJ LÁSZLÓ. (I). — Bezerédj Istvántól	69
IV. DACIA MEGDÜLÉSÉNEK TÖRTÉNETE. (IV). — Téglás Gábortól	96
V. A KOMOR MESSZESÉGBE. — Elbeszélés. — Andrejev Leonid után, Sz. L.-től	124
VI. KÖLTÉMÉNYEK. — <i>Isten fája</i> . — Lévy Józseftől. — FERENCZI ZOLTÁNNAK. — Magda halálakor. — Jakba Ödöntől	142
VII. MUSEUM ÉS TUDOMÁNY. — Hekler Antaltól	146
VIII. SZEMLE: 1. <i>Kiállítások: Erzsébet királyné emlékművének pályá munkái.</i> — <i>A magyar képzőművésznők Egyesületének kiállítása.</i> — D.-től	154
IX. ÉRTESÍTŐ: <i>Két novellás könyv.</i> — (Lampérth Géza: <i>Beszélgetés a házasságról és egyéb elbeszélések.</i> — Kóbor Tamás: <i>Furcsa tragédiák</i>). — r. r.-től.	157

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvtár elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Stefansplatz, 6-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnyomása vagy fordítása tilos.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

BERZEVICZY ALBERT ÉS BEÖTHY ZSOLT

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA.

441. SZÁM.

1913. SZEPTEMBER

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1913

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. A KÖZIGAZGATÁS REFORMJA. (I.) — Gróf Andrássy Gyulától	321
II. ZRÍNYI KATA. — Takáts Sándortól	335
III. BEZERÉDJ LÁSZLÓ (III.). — Bezerédj Istvántól	369
IV. JÁNOSI GUSZTÁV EMLÉKEZETE. — Voinovich Gézátlól	395
V. BIZÁNCZ UTOLSÓ TÖRTÉNETÍRŐI. — Darkó Jenőtől	423
VI. A KIRÁLYFI. — Elbeszélés. — Jókay Lajostól	436
VII. KÖLTEMÉNYEK: — <i>Október.</i> — <i>Csata után.</i> — Somló Sándor- tól. — <i>Károly király tengeri útja.</i> — <i>Edenhall csillaga.</i> — Uhland után németből, — Wigand Jánostól.	456
VIII. SZEMLE: 1. <i>A héthársi templom négyszáz éves emlékünnepe.</i> — Berzeviczy Alberttől. 2. <i>Idősb Szinnyei József (1830 márcz. 18 — 1913 aug. 9.).</i> — Kéki Lajostól 3. <i>A Tatra fejlesztése.</i> — T—i-től.	463
IX. ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Jakab Ödön újabb prózai művei.</i> — (Jakab Ödön: <i>Délbáb.</i> — <i>A pásztói pap.</i>) — Papp Ferencztől. 2. <i>Angol írókról.</i> — (S. J. M. Suddard: <i>Studies and Essays</i> <i>in English Literature.</i>) — Rózsa Dezsőtől	473

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvtáros elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Stefansplatz, 6-ik szám. A reklamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnymása vagy fordítása tilos.